

Anna Diawoł-Sitko

AFRYKA PÓŁNOCNA I UNIA EUROPEJSKA

Wyzwania współpracy
po Arabskiej Wiosnie

Anna Diawoł-Sitko

AFRYKA PÓŁNOCNA I UNIA EUROPEJSKA

Wyzwania współpracy
po Arabskiej Wiośnie

Kraków 2016

Rada Wydawnicza Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego:
Klemens Budzowski, Maria Kapiszewska, Zbigniew Maciąg, Jacek M. Majchrowski

Recenzja: prof. dr hab. Jerzy Zdanowski

Projekt okładki: Oleg Aleksejczuk

Adiustacja: Daria Podgórska

ISBN 978-83-65208-77-4

Copyright© by Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
Kraków 2016

Żadna część tej publikacji nie może być powielana ani magazynowana
w sposób umożliwiający ponowne wykorzystanie,
ani też rozpowszechniana w jakiegokolwiek formie
za pomocą środków elektronicznych, mechanicznych, kopiujących,
nagrywających i innych, bez uprzedniej pisemnej zgody właściciela praw autorskich

Na zlecenie:

Krakowskiej Akademii
im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
www.ka.edu.pl

Wydawca: Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2016

Sprzedaż prowadzi:
e-mail: ksiegarnia@kte.pl

Skład: Oleg Aleksejczuk

Spis treści

Wprowadzenie.....	7
1. Geneza i ewolucja współpracy eurośródziemnomorskiej.....	17
1.1. Afryka Północna jako obszar współpracy eurośródziemnomorskiej.....	17
1.2. Kształtowanie współpracy między Wspólnotą Europejską a państwami Afryki Północnej	31
1.2.1. Współpraca do roku 1989	31
1.2.2. Nowa Polityka Śródziemnomorska	37
1.3. Rozwój współpracy eurośródziemnomorskiej w latach 1995–2010.....	44
1.3.1. Partnerstwo Eurośródziemnomorskie.....	44
1.3.2. Europejska Polityka Sąsiedztwa	50
1.3.3. Unia dla Śródziemnomorza	58
1.4. Doświadczenia 15 lat współpracy.....	65
2. Arabska Wiosna w Afryce Północnej – zmiana uwarunkowań i możliwości współpracy eurośródziemnomorskiej	83
2.1. Arabska Wiosna – przyczyny i przebieg w państwach Afryki Północnej.....	89
2.1.1. Egipt i Tunezja – nowe rządy	89
2.1.2. Maroko i Algieria – czas reform.....	99
2.1.3. Libia – destabilizacja państwa	104
2.2. Wpływ Arabskiej Wiosny na współpracę eurośródziemnomorską.....	112
2.2.1. Implikacje przemian w Afryce Północnej dla Unii Europejskiej	112
2.2.2. Stanowisko Unii Europejskiej wobec wydarzeń Arabskiej Wiosny ze szczególnym uwzględnieniem interwencji w Libii.....	115
2.3. Ciągłość i zmiany w polityce śródziemnomorskiej Unii Europejskiej....	124
2.3.1. Nowe instrumenty współpracy eurośródziemnomorskiej	124
2.3.2. Nowe odpowiedzi na zmiany w sąsiedztwie – regionalne inicjatywy a polityka zróżnicowania	129
2.3.3. Warunkowość w polityce śródziemnomorskiej Unii Europejskiej	136

3. Nowe wyzwania współpracy eurośródziemnomorskiej	143
3.1. Wyzwania polityczne i w zakresie bezpieczeństwa	143
3.1.1. Destabilizacja regionu jako źródło zagrożeń dla współpracy eurośródziemnomorskiej	143
3.1.2. Unia Europejska wobec partii islamistycznych	153
3.1.3. Unijna polityka migracyjna	160
3.2. Wyzwania gospodarcze	176
3.2.1. Rola Europy w rozwoju gospodarczym państw Afryki Północnej w kontekście Arabskiej Wiosny oraz kryzysu strefy euro	176
3.2.2. Propozycja kompleksowej strefy wolnego handlu	182
3.2.3. Perspektywy rozwoju współpracy energetycznej	189
3.2.4. Udział państw Afryki Północnej we współpracy eurośródziemnomorskiej	199
3.3. Wyzwania demokratyzacji	206
3.3.1. Promocja demokracji i praw człowieka	206
3.3.2. Wspieranie społeczeństwa obywatelskiego	217
4. Afryka Północna jako obszar rywalizacji i współpracy międzynarodowej	225
4.1. Rola państw członkowskich Unii Europejskiej w kształtowaniu polityki śródziemnomorskiej	225
4.1.1. Adwokaci południowego sąsiedztwa	225
4.1.2. Interesy wybranych państw członkowskich Unii Europejskiej w regionie śródziemnomorskim	241
4.2. Polityka Chin, Rosji i Stanów Zjednoczonych wobec państw Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu	249
4.2.1. Chiny	249
4.2.2. Rosja	259
4.2.3. Stany Zjednoczone	263
4.3. Afryka Północna a Bliski Wschód – współpraca czy rywalizacja?	270
4.3.1. Zmiana wewnętrznej dynamiki współpracy w regionie Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej	270
4.3.2. Turecki model państwa jako źródło inspiracji dla rozwoju Afryki Północnej	280
Wnioski końcowe	289
Aneks	297
Wykaz skrótów	329
Bibliografia	333

Wprowadzenie

Od kilku lat w Afryce Północnej zachodzą istotne zmiany. Protesty obywateli, które rozpoczęły się w Tunezji z końcem 2010 roku, dotknęły wszystkie państwa w regionie, wpływając na ich społeczno-polityczną sytuację oraz miejsce w systemie stosunków międzynarodowych, warunkując drogę rozwoju na kolejne lata. Sytuacja ta nie pozostała bez wpływu na Unię Europejską najbliższego sąsiada świata arabskiego, który od początku funkcjonowania rozwija współpracę z południowymi i wschodnimi państwami Morza Śródziemnego. Praca ma na celu przybliżenie czytelnikowi tych relacji, zwracając uwagę na trudności natury politycznej, gospodarczej i społecznej. Państwa Afryki Północnej zostały wyszczególnione w niniejszej pozycji nie tylko ze względu na europejską przeszłość kolonialną oraz współczesne znaczenie międzynarodowe, ale również dlatego, że każde z tych państw reprezentuje odmienny, tylko sobie właściwy sposób podejścia do współpracy z Unią Europejską. Ponadto to właśnie w Afryce Północnej rozpoczęły się protesty obywateli, skutkujące rozpoczęciem przez Unię Europejską nowych programów współpracy. Biorąc pod uwagę kolejne fazy konfliktów społecznych w Egipcie i Libii, dalszy rozwój Afryki Północnej można zdecydowanie zaliczyć do ważnych problemów współczesności oraz wyzwań dla polityki zagranicznej Unii Europejskiej.

Praca została pomyślana jako uzupełnienie debaty na temat kształtu obecnych stosunków eurośródziemnomorskich a pytanie o ich znaczenie jest szczególnie istotne z uwagi na bliskie sąsiedztwo wynikające z niego wyzwania, szanse oraz zagrożenia. Bliskość geograficzna Europy i Afryki Północnej, a co za tym idzie – wspólne interesy i problemy, powodują konieczność ustanawiania wzajemnych relacji na płaszczyźnie politycznej, ekonomicznej oraz społecznej. Nie ulega wątpliwości, iż Unia Europejska traktuje obszar śródziemnomorski priorytetowo ze względu na doświadczenia epoki kolonialnej, gdzie większość państw regionu była w całości lub w części uzależniona od europejskich potęg, bliskość geograficzną, z której wynikają obawy o bezpieczeństwo kontynentu oraz problem nielegalnej imigracji ze względu na niestabilną sytuację polityczną w południowej i wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, zależności

ekonomiczne, gdzie Europa jest głównym partnerem gospodarczym państw regionu, a te z kolei odgrywają ważną rolę w dostawach surowców energetycznych do Europy, szczególnie Libia i Algieria. Następstwa problemów wewnętrznych państw Afryki Północnej, takie jak nielegalne migracje, handel bronią, terroryzm, problemy z dostawami energii stanowią zagrożenia stabilności i bezpieczeństwa Europy a pośrednio i gospodarki, co podkreśliły ataki terrorystyczne 2015 i 2016 roku we Francji, Niemczech, Belgii.

Problemy omówione w pracy dotyczą sytuacji wewnętrznej w Afryce Północnej, którą charakteryzuje niestabilność poszczególnych państw, spory terytorialne, niski stopień integracji wewnątrzregionalnej, szczególnie na poziomie gospodarczym. Różnice pomiędzy poszczególnymi państwami Afryki Północnej w zakresie akceptacji form współpracy eurośródziemnomorskiej, jak i rzeczywistego wychodzenia naprzeciw inicjatywom unijnym. Następnie po stronie Unii Europejskiej zostały wskazane przeszkody w rozwijaniu wzajemnych relacji, przede wszystkim brak zgody i wspólnego stanowiska wewnątrz Unii co do kierunku przyszłej współpracy i strategicznych jej celów. Odmienne postrzeganie roli Europy w Afryce Północnej, które wynika z różnych interesów poszczególnych elit politycznych, jak i doświadczeń. Kolejna kwestia dotyczy zainteresowania się innych aktorów współpracą z regionem. Najważniejsi to Rosja, Stany Zjednoczone oraz Chiny. Ponadto w niniejszej pracy Afryka Północna została umiejscowiona w szerszym kontekście współpracy i rywalizacji na Bliskim Wschodzie.

Praca dotyczy obszaru Unia Europejskiej i Afryki Północnej. Przede wszystkim zostały przedstawione te państwa, które podejmują dialog i inicjują lub odpowiadają na inicjatywy współpracy, zostały objęte Partnerstwem Eurośródziemnomorskim, a w 2004 roku włączono je w południowe pole działania Europejskiej Polityki Sąsiedztwa; należą do nich Algieria, Egipt, Maroko i Tunezja. Libia nie jest członkiem żadnej z wyżej wymienionych inicjatyw, natomiast prowadzona przez to państwo polityka jest na tyle istotna, że uwzględnienie jej w badaniach autorka uznała za niezbędne z punktu widzenia znaczenia relacji eurośródziemnomorskich oraz problemów występujących na obszarze całej Afryki Północnej. W Afryce Północnej położona jest również Mauretania, nie ujęta w badaniach ze względu na różne od pozostałych państw doświadczenia współpracy z Europą oraz odrębną politykę, jaką prowadzi Unia Europejska wobec tego państwa.

Unia Europejska rozwija swoją politykę zagraniczną na dwóch poziomach: regionalnym głównie w ramach polityki sąsiedztwa oraz globalnym, starając się wyjść poza sferę polityki wewnątrz Europy i wpływać na politykę w skali światowej. Odrębną kwestią jest problematyka rozszerzenia Unii Europejskiej, o ile jest ona nadal przedmiotem otwartych dyskusji to potencjalnie dotyczy

jedynie państw europejskich. Współpraca śródziemnomorska z państwami Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu jest w tym kontekście specyficzna. Z jednej strony ma charakter sąsiedzkiej współpracy w ramach wspólnych form kooperacji ze Wschodem Europy, które oferuje Europejska Polityka Sąsiedztwa. Z drugiej kierując się geograficznym zasięgiem, jest przykładem polityki prowadzonej w skali globalnej. Polityka ta łączy w sobie współpracę na wszystkich poziomach: ekonomicznym, gospodarczym i społecznym. Poprzez promowanie zasad demokracji, państwa prawa, wolnego handlu ma za zadanie przyczynić się do stabilizacji państw regionu oraz bezpieczeństwa Europy. Rozwój współpracy ekonomicznej, włączanie państw śródziemnomorskich do poszczególnych programów Unii, udzielenie pomocy finansowej wynikają nie tylko z chęci pozyskania partnera ekonomicznego, ale ściśle są połączone z Europejską Strategią Bezpieczeństwa. Ponadto to, co wyróżnia politykę Unii Europejskiej wobec państw śródziemnomorskich to jej całościowy i integracyjny charakter. Przejawia się on w traktowaniu państw śródziemnomorskich, jako jednego obszaru w stosunkach międzynarodowych, w przyjęciu wspólnych ram i instrumentów współpracy dla partnerów śródziemnomorskich. Podejście to rozpoczęła Globalna Polityka Śródziemnomorska, następnie było rozwijane i kontynuowane przez kolejne 40 lat integracji europejskiej oraz współpracy eurośródziemnomorskiej¹.

Głównym celem badań stało się uzyskanie odpowiedzi na pytania: jakie są najważniejsze wyzwania współpracy eurośródziemnomorskiej po 2011 roku, jakie działania podejmuje Unia Europejska wobec państw Afryki Północnej, aby im sprostać oraz jak na pozycję Unii w regionie wpłynęły wydarzenia Arabskiej Wiosny w kontekście zwiększonej aktywności innych aktorów międzynarodowych? Badania prowadzone były z uwzględnieniem ciągłości i zmiany uwarunkowań wewnętrznych oraz zewnętrznych zarówno w Unii Europejskiej jak i Afryce Północnej, możliwych do wykorzystania środków i instrumentów w polityce regionalnej Unii Europejskiej przy podkreśleniu wpływu poszczególnych państw członkowskich na jej kształtowanie.

W pracy przyjęto hipotezę, iż polityka śródziemnomorska Unii Europejskiej w 2011 roku weszła w kolejną fazę, na którą miały wpływ trzy wydarzenia: pierwsze i najważniejsze to protesty obywateli rozpoczęte w Afryce Północnej, skutkujące zmianą władzy w Tunezji, Egipcie i Libii oraz reformami w Maroku i Algierii przy zachowaniu ciągłości dotychczasowych systemów. Dwa kolejne dotyczą sytuacji wewnętrznej w Europie oraz stanu rozwoju organizacji: problemy ekonomiczne Europy, będące konsekwencją światowego kryzysu gospodarczego i kryzysu strefy euro oraz reforma instytucjonalna

---

¹ Zob. P.J. Borkowski, *Partnerstwo Eurośródziemnomorskie*, Aspra, Warszawa 2005, s. 25–39.

polityki zagranicznej Unii Europejskiej po traktacie z Lizbony. W nowej fazie współpracy autorka identyfikuje dwa obszary zmian polityki śródziemnomorskiej. Pierwszy dotyczy nowych dokumentów strategicznych wydanych przez instytucje unijne oraz nowych instrumentów i programów dedykowanych państwom śródziemnomorskim w szczególności położonych w Afryce Północnej. Drugi odnosi się do wyzwań współpracy eurośródziemnomorskiej, gdzie autorka wskazuje na kontynuację dotychczasowych przy jednoczesnym uwypukleniu i wzmocnieniu kolejnych odnoszących się w szczególności do islamu politycznego oraz bezpieczeństwa. Polityka przyjęta przez Unię Europejską wobec państw śródziemnomorskich po Arabskiej Wiośnie nie odpowiada jednak na realne problemy i zapotrzebowania państw Afryki Północnej. Unia od początku Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego zmagą się z zarzutem braku całościowej, jasnej i spójnej strategii wobec państw partnerskich, od 2011 roku pomimo wielu deklaracji, nadal nie została przyjęta. W kontekście pogarszającej się sytuacji bezpieczeństwa w regionie śródziemnomorskim i wynikających z niej presji migracyjnej oraz zagrożenia terrorystycznego, rosnących potrzeb energetycznych Europy oraz realizowanych na tym obszarze interesów innych aktorów międzynarodowych, określenie jasnych priorytetów i celów współpracy eurośródziemnomorskiej, a także katalogu możliwych do podjęcia działań, jest jednym z głównych wyzwań dla polityki zagranicznej organizacji.

Pod względem metodologicznym badania nad współpracą Unii Europejskiej z Afryką Północną mają złożony charakter. Po pierwsze, należy rozpatrywać z punktu widzenia polityki prowadzonej przez Unię, która jest samodzielnym podmiotem w stosunkach międzynarodowych. Po drugie, na całościowe relacje wpływ ma bilateralna współpraca państw członkowskich Unii z poszczególnymi państwami Afryki Północnej, szczególnie ze względu na historyczne związki pomiędzy Francją, Włochami, Hiszpanią, a Algierią, Marokiem, Tunezją oraz Libią. Kolejną sprawą jest interdyscyplinarność badań, co powoduje konieczność posługiwania się metodami wykorzystywanymi zarówno w badaniach politologicznych, z zakresu stosunków międzynarodowych, nauk ekonomicznych, badań nad bezpieczeństwem, jak i nauk socjologicznych i antropologii kulturowej. Stąd też badanie zostało przeprowadzone z wykorzystaniem elementów kilku metod badawczych. Podstawowymi instrumentami przydatnymi do analizy polityki regionalnej Unii Europejskiej wobec państw basenu Morza Śródziemnego są metody czynnikowa i ilościowa, co pozwoliło na pokazanie kompleksowości zdarzeń, ich złożoności i miejsca występowania. Omawiane zagadnienia poparte zostały konkretnymi przykładami, dobranymi tak, aby przedstawiały je w sposób wyczerpujący. Autorka posłużyła się również analizą systemową. Traktuje ona obszar stosunków międzynarodowych jako pewną całość, grupującą uczestników

oraz zachodzące między nimi interakcje, dopuszczalne reguły i zachowania. Za jej pomocą autorka wyjaśniła zjawisko kształtowania polityki Unii Europejskiej wobec państw basenu Morza Śródziemnego nie tylko przez pryzmat własnych interesów, ale także interesów państw członkowskich Unii Europejskiej. W trakcie badań nad częściami składowymi poszczególnych rozdziałów wykorzystana została analiza wyznaczników ze względu na to, że polityka Unii wobec omawianego regionu prowadzona jest na trzech płaszczyznach: politycznej, gospodarczej i społecznej. Pomocna stała się analiza zawartości, zastosowana zarówno do badania koncepcji teoretycznych w obszarze niniejszych badań, jak i do analizy treści dokumentów międzynarodowych, określających możliwe do zaakceptowania przez uczestników stosunków międzynarodowych normy i postępowania.

Praca składała się ze wstępu, czterech rozdziałów oraz wniosków końcowych. Rozdział pierwszy przedstawia znaczenia regionu śródziemnomorskiego dla Unii Europejskiej oraz ewolucję współpracy eurośródziemnomorskiej. Historia współpracy eurośródziemnomorskiej zanalizowana została poprzez w pierwszej kolejności programy wielostronnej współpracy. W 1995 roku powstało Partnerstwo Eurośródziemnomorskie, w 2004 roku został zainicjowany przez Unię Europejską program Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, od 2008 roku wdrażana jest inicjatywa Unia dla Śródziemnomorza. Ostatni podrozdział zawiera analizę doświadczeń współpracy Unii Europejskiej z państwami Afryki Północnej do 2010 roku, wskazane zostały pozytywne jej aspekty jak również błędy w strategicznych założeniach współpracy oraz w realizacji zaplanowanych działań i reform. Jest to część wprowadzająca do opisanego i podsumowania zmian, jakie dokonały się po 2011 roku oraz wskazania nowych wyzwań w relacjach z państwami Afryki Północnej.

Drugi rozdział opisuje implikacje wydarzeń Arabskiej Wiosny dla współpracy eurośródziemnomorskiej, reakcje Unii Europejskiej na protesty oraz zmiany, jakie dokonały się w polityce sąsiedztwa po 2011 roku. Trzeci rozdział wskazuje konsekwencje, jakie procesy transformacji w państwach Afryki Północnej niosą dla współpracy eurośródziemnomorskiej oraz wyzwania, z którymi mierzy się Unia Europejska starając się im sprostać. Poszczególne jego części przedstawiają wewnętrzną sytuację państw Afryki Północnej w danym obszarze, rozpoczynając od problemów politycznych i bezpieczeństwa, gdzie główna uwaga została skierowana na czynniki mające wpływ na destabilizację poszczególnych państw, wynikające z tego tendencje migracyjne, rolę politycznego islamu w oficjalnej sferze rządzenia, ekonomiczne aspekty reform, kończąc na wskazaniu miejsca demokracji i społeczeństwa obywatelskiego w procesie transformacji. Następnie autorka identyfikuje w każdym podrozdziale jak wewnętrzna sytuacja państw Afryki Północnej warunkuje eurośródziemnomorską agendę dialogu w kontekście dokumentów programowych i nowej

oferty, które Unia Europejska zaproponowała państwom sąsiedzkim w 2011 roku. Nie bez znaczenie, w tym procesie, co również podlega ocenie, jest wewnętrzny stan Unii Europejskiej, problemy gospodarcze państw członkowskich oraz ich różne interesy wobec Afryki Północnej wpływające na wspólne europejskie inicjatywy, ograniczenia instytucjonalne, proceduralne oraz finansowe unijnej pomocy.

W rozdziale czwartym problemy regionu zostały ujęte w szerszym kontekście rywalizacji i współpracy międzynarodowej. Jako uzupełnienie badań przedstawione zostały wybrane problemy w ujęciu międzynarodowym mające bezpośrednio lub pośrednio wpływ na współpracę eurośródziemnomorską oraz na poszczególne państwa Afryki Północnej i Unię Europejską. Celem stało się podkreślenie złożoność problemów zarówno występujących w regionie, jak i warunkujących politykę unijną. Podrozdział pierwszy prezentuje politykę wybranych państw członkowskich, głównie Francji i Niemiec, wobec państw Afryki Północnej. Drugi podrozdział odnosi się do ważniejszych, zewnętrznych wobec Unii oraz Bliskiego Wschodu, państw zaangażowanych w regionie. Szczególna uwaga została zwrócona na Chiny, Federację Rosyjską, USA oraz ich aktywność w regionie po Arabskiej Wiośnie. Celem stało się wskazanie czytelnikowi innych niż polityka sąsiedztwa, możliwych dla poszczególnych państw Afryki Północnej punktów odniesienia. W trzecim podrozdziale przedstawione zostały relacje wewnętrzne w regionie Bliskiego Wschodu, przede wszystkim czynniki wpływające na zmianę układu sił w regionie po Arabskiej Wiośnie, aktywność państw Rady Współpracy Zatoki Perskiej, które dążą do zbliżenia politycznego i gospodarczego z państwami Afryki Północnej oraz zaangażowanie Turcji w regionie. Problemy poruszone w czwartym rozdziale są na tyle złożone i obszerne, iż mogłyby stać się tematem odrębnej pracy. Jednak zdecydowano się na ich podkreślenie, z uwagi na fakt, iż nie pozostają bez wpływu na politykę eurośródziemnomorską Unii Europejskiej, która, jak się wydaje, nie zdołała wyjść naprzeciw zmianom, jakie dokonują się od 2011 roku w regionie i dostosować politykę śródziemnomorską do nowej bliskowschodniej przestrzeni konkurencji.

Źródła dotyczące problematyki pracy są obszerne, szczególnie w odniesieniu do doświadczeń z lat 1995–2010, zarówno materiały o Unii Europejskiej, głównym podmiocie badań, jak i te odnoszące się do różnorodnych aspektów funkcjonowania poszczególnych państw Afryki Północnej. W pierwszej kolejności można wskazać powszechnie dostępne materiały źródłowe publikowane przez poszczególne organy Unii Europejskiej: Komisję Europejską, Parlament Europejski, Radę Europejską, a także przez agendy, dyrekcje Unii opracowujące program i strategię Europejskiej Polityki Sąsiedztwa. Wśród materiałów źródłowych znajdują się także dokumenty NATO, ONZ oraz te dostępne w przedstawicielstwach Komisji Europejskiej w państwach Afryki

Północnej. W ostatnich latach ukazało się wiele wartościowych pozycji dotyczących roli Unii Europejskiej w regionie Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu oraz polityki sąsiedztwa, której elementem są inicjatywy eurośródmorskie, można wymienić pracę P.J. Borkowskiego – *Polityka sąsiedztwa Unii Europejskiej* z 2009 roku, J. Zając – *Role Unii Europejskiej w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie* z 2010 roku, P. Marcinkowskiej – *Unia Europejska i jej sąsiedzi – wzajemne relacje i wyzwania* z 2011 roku, J. Zając (red.) – *Unia Europejska w regionie śródziemnomorskim – między polityką wspólnotową a interesami państw członkowskich* z 2014 roku. W odniesieniu do ujęcia przedmiotowego, polityki wewnętrznej państw Afryki Północnej wskazać można prace J. Zdanowskiego – *Historia Bliskiego Wschodu w XX wieku* z 2010 roku oraz *Bliski Wschód 2011– bunt czy rewolucja, Stosunki międzynarodowe na Bliskim Wschodzie w XX wieku* z 2012 roku. Duże znaczenie mają również opracowania ogólne dotyczące polityki zagranicznej Unii Europejskiej, w których stosunki z państwami Afryki Północnej stanowią wycinek problematyki badawczej, jednak można za ich pomocą zbadać i porównać interesy najważniejszych członków Unii Europejskiej, Francji i Niemiec, które niewątpliwie warunkują charakter współpracy eurośródziemnomorskiej. Zdecydowanie obszerniejsza jest literatura angielskojęzyczna oraz prace w języku francuskim. Wśród autorów publikujących na temat polityki zagranicznej Unii Europejskiej, Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, stosunków Unii z obszarem śródziemnomorskim, współczesnych problemów w państwach Afryki Północnej można wymienić: R. Aliboni, A.E. Kenio, F. Attina, C. Dawson, M. Emersona, R. Youngsa, N. Tocci, K. Kausch, R. Balfour, G. Joffe.

W 2011 roku rozpoczął się nowy etap badań dotyczący zmian w poszczególnych państwach Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu i związanych z nimi wyzwań dla współczesnych stosunków międzynarodowych, wśród najważniejszych publikacji można wymienić prace: F. Praussella, *Euro-Mediterranean Partnership in the Aftermath of the Arab Spring*, z 2011 roku; M. Amina, *After the Spring. Economic Transition in the Arab World*, z 2012 roku; R. Brynena, *Beyond the Arab Spring: Authoritarianism and Democratization in the Arab World*, z 2012 roku; H. Dabashi, *The Arab Spring: The End of Postcolonialism*, z 2012 roku; T. Manhire, *The Arab Spring: Rebellion, Revolution, and a New World Order*, z 2012 roku; M.L. Haasa, D.W. Lescha, *The Arab Spring: Change and Resistance in the Middle East*, z 2012 roku; R. Balfour, *Human Rights and Democracy in EU Foreign Policy: The Cases of Ukraine and Egypt*, z 2012 roku; G. Joffe *North Africa's Arab Spring*, z 2013 roku; E. Inbara, *The Arab Spring, Democracy and Security*, z 2013 roku; L. Noueiheda, A. Warrena, *The Battle for the Arab Spring: Revolution, Counter-Revolution and the Making of a New Era*, z 2013 roku; J. Petersa, *The European Union and the Arab Spring: Promoting Democracy and Human Rights*, z 2013 roku; R. Laremont, *Revolution, Revolt and*

Reform in North Africa: The Arab Spring and Beyond, z 2013 roku; J. Horsta, A. Junemann, D. Rothe, *Euro-Mediterranean Relations after the Arab Spring: Persistence in Times of Change*, z 2014 roku; M. Kamrava, *Beyond the Arab Spring the evolving ruling bargain in the Middle East*, z 2014 roku; L. Fawcett, *International Relations of the Middle East 4th Edition*, z 2016 roku.

Obszerna część literatury po 2011 roku, która została wykorzystana w badaniach to artykuły w czasopismach politologicznych m.in. „Mediterranean Politics” (2011–2015), „The Journal of North African Studies” (2011–2015), „International Spectator” (2011–2015). Wśród czasopism polskich na uwagę zasługują: „Sprawy Międzynarodowe” (2011–2015). Nieocenione są również raporty, artykuły oraz komentarze wydawane przez największe europejskie ośrodki badawcze głównie francuskie, włoskie, hiszpańskie, niemieckie, polskie, ale również usytuowane w Stanach Zjednoczonych czy też w państwach Bliskiego Wschodu. Wśród najważniejszych można wymienić:

- MEDEA – European Institute for Research on Euro-Arab Cooperation – Francja,
- CEPS – Center for European Policy Studies w ramach, którego działa MEDPRO – Mediterranean Prospect – Belgia,
- SWP – German Institute for International and Security Affairs – Niemcy,
- IAI – The Istituto Affari Internazionali – Włochy,
- EuroMeSCo – EuroMediterranean Study Commission – sieć prawie 100 instytucji badawczych z 32 państw będących częścią Unii dla Śródziemnomorza,
- IEMed – European Institut of the Meditterreanean – Hiszpania,
- FRIDE – A European Think Thank for Global Action – Hiszpania,
- Al-Ahram Center for Political and Strategic Studies – Egipt,
- The Maghreb Center – Stany Zjednoczone,
- Carnegie Endowment for International Peace – Stany Zjednoczone,
- Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.

W związku z tym, że praca dotyczy ostatnich kilku lat, autorka wykorzystywała także aktualne serwisy internetowe, jak strony internetowe poszczególnych gazet i tygodników: z polskich były to głównie „Wprost” (2000–2015), „Polityka” (2005–2015), z obcojęzycznych „Aljazeera News” (2005–2015), „New York Times” (2005–2015), „BBC News” (2005–2015). Również za pomocą internetu autorka docierała do wielu pozycji książkowych i artykułów w czasopismach naukowych. Prawie wszystkie statystyki, prognozy i raporty wykorzystywane w pracy pochodzą z tego źródła. W internecie znajdują się również serwisy polskich i międzynarodowych organizacji i instytucji zajmujących się pokrewną tematyką.

Autorka zgodnie z terminologią używaną przez Unię Europejską traktuje Afrykę Północną jako odrębny obszar położony na południowym wybrzeżu

Morza Śródziemnego, a państwa Bliskiego Wschodu, które są częścią eurośródziemnomorskich inicjatyw jak Liban, Syria, Jordania, Izrael oraz Autonomia Palestyńska oraz częściowo Turcja określa jako obszar położony na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego. W pracy używane są wymiennie terminy region śródziemnomorski, państwa południowego i wschodniego sąsiedztwa, państwa Afryki Północnej oraz Bliskiego Wschodu. W pracy wykorzystano również terminy Maghreb i Maszrek. Maghreb odwołuje się do pięciu państw położonych w Afryce Północnej (Algieria, Libia, Maroko, Mauretania, Tunezja), Maszrek natomiast odnosi się do państw, rozpoczynając od Egiptu, położonych po wschodniej części wybrzeża Morza Śródziemnego.

Kilku słów wyjaśnienia wymaga również tytuł pracy i użycie terminu Arabska Wiosna. Pojęcie to określa szereg protestów, które rozpoczęły się pod koniec 2010 roku w Tunezji, rozprzestrzeniając się następnie na poszczególne państwa Afryki Północnej oraz Bliskiego Wschodu w tym docierając do Półwyspu Arabskiego. Termin ten został użyty 6 stycznia 2011 roku przez profesora M. Lynch na portalu Foreign Policy, który napisał post *Arabska Wiosna Obamy*, zwracając uwagę na złożoność procesów zachodzących w świecie arabskim i możliwych wynikających z tego konsekwencji. Od tego czasu rozpoczęto porównywanie arabskich protestów do m.in. Wiosny Ludów – 19-wiecznego oporu obywateli w Europie, palestyńskiej Intifady, Praskiej Wiosny w Czechosłowacji z 1968 roku oraz protestów obywateli w Egipcie i Libanie z 2005 roku, domagających się zmian społeczno-politycznych, gdzie termin Arabska Wiosna został użyty przez dziennikarza „Le Monde”. Trudno jest natomiast wskazać i jednoznacznie zdefiniować charakter wydarzeń z 2011 roku, czy były to rewolucje, masowe krótkotrwałe protesty, kampanie obywatelskiego nieposłuszeństwa, bunty, rebelie, wojny domowe. Przykładowo T. Ramadan twierdzi, że wydarzeń z 2011 roku nie można nazywać rewolucją, gdyż procesy zmian w regionie weszły w stadium przejściowe a wiele postulatów nie zostało zrealizowanych². J. Zdanowski rozróżnia pojęcie rewolucji politycznej od rewolucji społecznej. Wskazuje, iż w Afryce Północnej szczególnie w Egipcie i Tunezji dokonała się ta pierwsza, ale celem obywateli była zmiana relacji obywateli i władzy oraz pomiędzy społeczeństwem a państwem, czyli rewolucja społeczna, która wymaga dużo więcej czasu i nie jest przesądzona³. Autorka w pracy nie podejmuje się więc jednoznacznej ich oceny i klasyfikacji, ogólnie przyjmując, iż wydarzenia w 2011 roku, społeczno-polityczne protesty w świecie arabskim, można umiejscowić, pomiędzy rewolucją a rebelią⁴.

² T. Ramadan, *Islam and the Arab Awakening*, Oxford University Press, New York, 2012, s. 8.

³ J. Zdanowski, *Bliski Wschód...*, *op. cit.*, s. 241–243

⁴ Za T. Ramadan, *Islam and the Arab...*, *op. cit.*, s. 8.

Użycie w tytule terminu Arabska Wiosna ma wskazywać czytelnikowi przede wszystkim cezurę czasową publikacji. W niniejszej pracy Arabska Wiosna w Afryce Północnej odnosi się do okresu jedynie samych protestów w 2011 roku, a za jej koniec autorka uznaje w Tunezji, Egipcie, Maroku wybory parlamentarne, w Libii przejęcie władzy przez opozycję w październiku 2011 roku, w Algierii zapowiedź koncesji społeczno-politycznych przez prezydenta w kwietniu 2011 roku. W tym kontekście badane problemy poszczególnych państw Afryki Północnej, w tym dezorganizacja struktur państwowych w Libii oraz wyzwania współpracy eurośródziemnomorskiej, są ich konsekwencją. Po drugie autorka posłużyła się tym terminem ze względu na jego szerokie użycie w wielu pracach w Polsce i za granicą. Narrację niniejszej pracy Autorka kończy w połowie 2016 roku, który jest niezwykle istotny dla oceny zreformowanej w 2011 roku polityki śródziemnomorskiej z uwagi na rosnącą presję migracyjną przez Morze Śródziemne, jej konsekwencje dla Europy oraz narastające problemy wewnętrzne państw Afryki Północnej.

1. Geneza i ewolucja współpracy eurośródziemnomorskiej

1.1. Afryka Północna jako obszar współpracy eurośródziemnomorskiej

Na gruncie stosunków międzynarodowych termin *region* wiąże się z określonym terenem czy obszarem, natomiast regionalizacja odnosi się do podejmowanej współpracy między podmiotami prawa międzynarodowego w stosunku do danego obszaru. Regionalizacja jak podkreśla Cz. Maj, ma swoje źródło w rosnącej potrzebie integracji, zaspokajania potrzeb i interesów państw¹. E. Haliżak dodaje, iż, jest procesem, na który składają się następujące etapy: stworzenie niesformalizowanych społeczno-ekonomicznych i politycznych powiązań na danym terenie, wynikających z chęci zaspokojenia określonych potrzeb, rozwój więzi i poczucia wspólnotowości oraz nawiązanie kontaktów na szczeblu międzyrządowym, które wynikają z chęci rozwiązywania wspólnych problemów i trudności². E. Haliżak wskazuje, iż po rozpadzie dwubiegunowego podziału świata nastąpiła zmiana w sposobie tworzenia sojuszy, związków i ugrupowań. Współcześnie mamy do czynienia z tak zwaną nową falą regionalizmu, która wynika z zasadniczych zmian w strukturze i funkcjonowaniu podmiotów stosunków międzynarodowych. „Stary regionalizm” był podporządkowany interesom supermocarstw, zależał od ich stref wpływów i rywalizacji między nimi. Proces tworzenia ugrupowań przebiegał odgórnie i miał charakter zamknięty, ograniczony do współpracy w ramach danego bloku. Na poczucie solidarności i tożsamości na danym obszarze duży wpływ

¹ Cz. Maj, *Region i regionalizm w stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Międzynarodowe uwarunkowania rozwoju regionalnego*, red. B. Józwiak, H. Ponikowski, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2008, s. 67.

² E. Haliżak, *Regionalizm w stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, red. E. Haliżak, R. Kuźniar, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2006, s. 270.

miał czynnik zewnętrzny – mocarstwo, którego interesy były w ten sposób artykułowane. Relacje te można przyrównać do modelu oddziaływań centrum – peryferie, polegającego na przyjęciu wiodącej roli przez jeden podmiot, bardziej rozwinięty pod niemal wszystkimi względami, grupujący wokół siebie jednostki mu podporządkowane i od niego uzależnione. „Nowa fala regionalizmu” ma natomiast charakter otwarty, dotyczy wielu spraw, począwszy od ekonomii i ochrony środowiska, na bezpieczeństwie skończywszy. Tworzona jest oddolnie, bardziej spontanicznie i dotyczy już nie tylko podmiotów państwowych, ale także współpracy, na przykład transgranicznej³. Jak pisze E. Haliżak, „Istotą nowego pozimnowojennego regionalizmu jest wyjście poza tradycyjną dziedzinę gospodarki i bezpieczeństwa i skierowanie się na problemy społeczne, humanitarne, ekologii, kompleksowego rozwoju, spraw kultury, sprzyjające kształtowaniu się nowej regionalnej spójności i tożsamości, która nie jest jedynie funkcją handlu i inwestycji”⁴.

Region Morza Śródziemnego położony jest na styku trzech kontynentów, Afryki, Azji i Europy. W stosunkach międzynarodowych definiowany jest jako obszar o wspólnych cechach i własnej dynamice, na którym funkcjonuje wiele państw, kooperujących w jednej przestrzeni geopolitycznej i geograficznej. Jest to najbardziej ogólna definicja, natomiast można przyjąć kilka sposobów klasyfikacji i podziału regionu śródziemnomorskiego. G. Escribano wskazuje, iż nie jest to jednorodny obszar pod względem gospodarczym, kulturowym i politycznym i powinien być analizowany jako przestrzeń interakcji pomiędzy państwami o różnych systemach politycznych, gospodarczych, kulturowych i poziomie rozwoju. Podkreśla, iż rozpatrywanie regionu w kategoriach geograficznych jest bardziej konwencją niż rzeczywistością⁵. J.A. Agnew wyróżnia dwa główne sposoby definiowania i kategoryzacji regionów. Pierwszy odnosi się do regionu jako do odrębnego obszaru, wydzielonego ze względu na właściwości fizyczne, kulturowe i społeczne. Jest to struktura, która składa się z mniejszych jednostek, najczęściej państw, dzielących wspólną przestrzeń. Region w tym ujęciu jest obszarem empirycznie widocznym. Druga definicja

³ E. Haliżak, *Współzależności integracji ekonomicznej i politycznej w Unii Europejskiej – przyczynek do rozważań o istocie ekonomii politycznej stosunków międzynarodowych*, [w:] *Unia Europejska nowy typ wspólnoty międzynarodowej*, red. E. Haliżak, S. Parzymies, Aspra, Warszawa 2002, s. 384; zob.: B. Hette, *The New Regionalism. Implications for Global Development and International Security*, UNU-WIDER, Helsinki 1994, s. 45.

⁴ *Ibidem*, s. 384; zob. P.J. Borkowski, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 25–39.

⁵ G. Escribano, *Euro-Mediterranean versus Arab Integration: Are They Compatible*, paper presented at the International Conference on Arab Development Challenges of the New Millennium held in Rabat, 26–28 June 2000, organized by The Arab Planning Institute (API), Kuwait and the University of Mohammed V, 2000, s. 5.

wskazuje, iż region wyłania się na podstawie funkcjonalnych relacji pomiędzy uczestnikami danego systemu. Region jest więc konstrukcją społeczną, zależną od relacji i powiązań, które go definiują i określają. Jest jednostką społeczno-polityczną. W ujęciu tym wyostrzony został aspekt współzależności pomiędzy uczestnikami danego systemu. Region definiowany jest jako obszar wyróżniony nie ze względu na jego cechy fizyczne, ale z uwagi na zjawiska jakie na nim zachodzą⁶. Tak definiowany region K. Tomaszewski określa jako region politologiczny, który jest bytem bardziej abstrakcyjnym niż realnym, gdyż oznacza przestrzeń, w której zbiegają się interesy zarówno społeczno-ekonomiczne, jak i prawne danej społeczności⁷. Wykorzystując powyższą klasyfikację na potrzeby zdefiniowania regionu śródziemnomorskiego, można wskazać, iż w pierwszym ujęciu region śródziemnomorski jest stałym zintegrowanym obszarem grupującym państwa po obu stronach basenu Morza Śródziemnego, posługując się natomiast drugą kategorią, społeczno-polityczne relacje i współzależności pomiędzy poszczególnymi państwami mającymi dostęp do Morza Śródziemnego, nie można uznać za czynnik definiujący i integrujący. W tym kontekście region śródziemnomorski można podzielić na dwa główne obszary: państwa położone po północnej i południowej stronie akwenu, które różnicuje poziom rozwoju gospodarczego, stosunki społeczno-polityczne oraz poziom instytucjonalizacji współpracy.

P. Matvejevitch, wyróżnił 4 możliwe klasyfikacje regionu śródziemnomorskiego, ze względu na kilka kryteriów, społeczno-politycznych, kulturowych, gospodarczych, geograficznych. Dwie pierwsze pokrywają się z podziałem wskazanym powyżej. Pierwsza odnosi się do jednostki zajmującej daną przestrzeń geograficzną, która jest punktem łączącym i spajającym region. Region śródziemnomorski dotyczy 22 państw mających dostęp do Morza Śródziemnego. Są to państwa po obu stronach Morza Śródziemnego: południowej Europy, Afryki Północnej, Azji. Obszar ten może zostać rozszerzony na kolejne państwa ze względu na więzi kulturowe, gospodarcze i historyczne, tak więc obejmuje również Jordanię i Portugalię⁸. Taką definicję można odnieść do czasów Cesarstwa Rzymskiego, kiedy to Morze Śródziemne traktowane było jako jezioro wewnętrzne łączące Europę i Azję⁹. Drugie podejście mówi o dwóch

⁶ J.A. Agnew, *Arguing with regions*, „Journal of the Regional Studies Association”, *Regional Studies*, vol. 46, 2012, s. 7–15.

⁷ K. Tomaszewski, *Regiony w procesie integracji europejskiej*, Wolters Kluwer, Kraków 2007, s. 15.

⁸ P. Matvejevitch, *Bréviaire méditerranéen*, Fayard, 1987, za: M. Ayllon, *Thinking regions in the 21st century. A Mediterranean Approach*, Madrid 2012 Paper, Geopolitics, 2012, s. 4, <http://rc41.ipisa.org/tag/Spain> [dostęp: 10.02.2015].

⁹ *Mare apertum. Przepływ ludzi, idei i rzeczy w świecie śródziemnomorskim*, red. D. Quirini–Popławska, Portolana. *Studia Mediterranea* 3, Kraków 2007 s. 7–9.

regionach śródziemnomorskich, gdzie czynnikiem łączącym, ale nie integrującym jest wspólna przestrzeń, natomiast ważniejsze są oddziaływania i relacje zachodzące wewnątrz regionu. Z tego powodu najprostszym podziałem, jest rozróżnienie części północnej i południowej. Północna, jest stosunkowo jednorodna, samowystarczalna i spójna. Wschodnia i Południowa, to przestrzeń w której funkcjonują państwa o różnych systemach politycznych, różnym poziomie rozwoju, brak jest tutaj zewnętrznej instytucji spajającej, która funkcjonuje na Północny. Podział ten najczęściej jest wykorzystywany w badaniach nad współpracą eurośródziemnomorską. Region śródziemnomorski można podzielić również na trzy obszary, posługując się klasyfikacją kontynentów Azji, Afryki i Europy. Czwarta definicja natomiast, dzieli obszar śródziemnomorski na 4 jednostki uwzględniając polityczno-ekonomiczne warunki charakteryzujące poszczególne państwa. Pierwsza to Północny-Zachód, który reprezentuje państwa Unii Europejskiej. Druga to Północny-Wschód, gdzie zdecydowanie dominuje Turcja, ale są również państwa byłej Jugosławii, które łączy model rozwoju i możliwość członkostwa i zintegrowania polityczno-ekonomicznego z Unią Europejską. Trzeci obszar to Południowy-Wschód, który odnosi się do niejednorodnej grupy państw, pod względem rozwoju gospodarczego, politycznych aspiracji oraz najbardziej skonfliktowanych, są to państwa położone na styku Afryki i Azji. Czwarta to Północny-Zachód, obszar, który jest tożsamy z grupą, państw Maghrebu, o podobnych cechach ekonomicznych, kulturowych i demograficznych¹⁰.

W celu prowadzenia badań nad relacjami Unii Europejskiej z państwami Afryki Północnej, przydatne stały się zarówno pierwsza klasyfikacja odnosząca się do jednego regionu śródziemnomorskiego, druga dzieląca Śródziemnomorze na dwa odrębne obszary oraz czwarta, która w ramach regionu śródziemnomorskiego wyróżnia kilka subregionalnych systemów. Chociaż istnienie obszaru śródziemnomorskiego jako jednego regionu, zostało w wielu pracach zakwestionowane, to polityka Unii Europejskiej wobec państw Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu, przynajmniej na poziomie deklaracji, zmierza do jego ponownego zintegrowania w ramach struktur eurośródziemnomorskich. Celem Unii jest stworzenie wspólnego stabilnego obszaru pokoju i dobrobytu, dobrze funkcjonujących gospodarek, współpracujących społeczeństwa. Z drugiej strony pomiędzy południowym i północnym brzegiem Morza Śródziemnego istnieją znaczne dysproporcje rozwojowe i różnice kulturowe i religijne. Perspektywę podziału Morza Śródziemnego na dwa odrębne obszary wzmacnia pośrednio sama polityka Unii Europejskiej. Posługując się pojęciem regionu śródziemnomorskiego, Unia odwołuje się do państw Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu, dwóch kontynentów Azji i Afryki. Na tym

¹⁰ M. Ayllon, *Thinking regions in the 21st century...*, op. cit., s. 6–7.

obszarze Unia Europejska stara się wypracować formy współpracy obejmujące kwestie ekonomiczne, bezpieczeństwa, społeczne i humanitarne, podkreślając różnice niemal w każdym zakresie pomiędzy dwoma brzegami Morza Śródziemnego. Czynnikiem integrującym, jak podkreśla wielu specjalistów, dla tak postrzeganego regionu jest tutaj sąsiedzkie położenie państw Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu, dostęp do Morza Śródziemnego, wspólna przeszłość kolonialna. Ponadto czynnik kulturowy, biorąc pod uwagę przywiązanie państw południowych do tradycji i religii, odgrywa dużą rolę w kształtowaniu tożsamości państw regionu, wzmacniając jednocześnie podział na Północ i Południe. Należy wspomnieć o kilku wyjątkach i problemach natury politycznej i geograficznej, związanych z niespójnością tak przedstawianego regionu śródziemnomorskiego: zalicza się tu Jordanię, która nie ma dostępu do Morza Śródziemnego, ale jest wliczana przez Unię Europejską do jego strefy i została objęta Partnerstwem Eurośródziemnomorskim, a następnie Europejską Polityką Sąsiedztwa, ze względu na wspólną tradycję, kulturę i świadomość społeczną z Syrią czy Libanem. Drugim podmiotem jest Autonomia Palestyńska, państwo będące dopiero w fazie tworzenia, o niepewnej przyszłości uzależnionej od zakończenia konfliktu izraelsko-palestyńskiego. Izrael – państwo o odmiennych od pozostałych historii i tradycji, pozostające w stałym konflikcie z państwami arabskimi, znajdujące się także na wyższym szczeblu rozwoju gospodarczego. Turcja, która jest położona na styku dwóch kontynentów. Libia państwo Afryki Północnej, mająca dostęp do Morza Śródziemnego, ale przez lata niewykazująca zainteresowania budowaniem wzajemnych struktur współpracy eurośródziemnomorskiej¹¹. W tym kontekście region śródziemnomorski jest poniekąd konstrukcją stworzoną na potrzeby prowadzenia i realizowania interesów i polityki Unii Europejskiej w oparciu o stworzone w tym celu instrumenty i instytucje.

Czwarta klasyfikacja dokonuje podziału państw po południowej i wschodniej stronie basenu Morza Śródziemnego. Podobną perspektywę przyjęto w niniejszej pracy, która dotyczy obszaru Afryki Północnej, czterech państw Maghrebu oraz Egiptu. Egipt z jednej strony położony jest na kontynencie afrykańskim z drugiej również w Azji¹², stanowi pomost pomiędzy wschodnim i południowym wybrzeżem Morza Śródziemnego. Tożsamość pięciu państw Afryki Północnej Algierii, Egiptu, Libii, Maroka, Tunezji, z jednej strony wyznaczana jest przez przynależność do południowego świata śródziemnomorskiego wspólnej kultury, religii i historii, z drugiej przez położenie na kontynencie afrykańskim, z trzeciej poprzez bliskość geograficzną i historyczne powiązania z Europą. Chociaż można poddać w wątpliwość, iż obszar ten stanowi od-

¹¹ P.J. Borkowski, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 68–82.

¹² J. Zdanowski, *Bliski Wschód...*, *op. cit.*, s. 30.

rębny region, również dla Unii Europejskiej ze względu na fakt, iż większość inicjatyw unijnych skierowana została równocześnie do wszystkich państw Śródziemnomorza to zdecydowanie kierunek północnoafrykański w polityce europejskiej jest bardziej zaawansowany pod względem politycznym i ekonomicznym niż współpraca z państwami Bliskiego Wschodu, a jego znaczenie dla Europy podkreśliła Arabska Wiosna rozpoczęta w 2010 roku w Tunezji.

W odniesieniu do procesów zachodzących w regionie Morza Śródziemnego, model wzajemnego oddziaływania Unii Europejskiej i jej południowych sąsiadów można usytuować pomiędzy „nowym” i „starym regionalizmem” oraz relacjami, jakie występują na linii centrum – peryferie¹³. Ślady „starego regionalizmu” są widoczne w działaniach Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego, gdyż jest to inicjatywa odgórna państw europejskich, tworzona w celu stabilizacji Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Państwa południowego i wschodniego wybrzeża Morza Śródziemnego z jednej strony charakteryzuje bliskość geograficzna, wspólny język, kultura, religia, z drugiej strony natomiast można dostrzec między nimi wiele różnic, na przykład odmienne systemy społeczno-polityczne i formy rządzenia. Jak zostało powiedziane, poczucie tożsamości tych podmiotów jest zwiększane poprzez podejmowane inicjatywy i postawę państw oddziaływających na nie z zewnątrz. Z drugiej strony budowanie współpracy pomiędzy uczestnikami stosunków międzynarodowych odbywa się na wielu płaszczyznach, ma charakter otwarty i nie jest sposobem manifestowania siły wobec podmiotów zewnętrznych, co wpływa na traktowanie relacji między regionem Morza Śródziemnego i Unią Europejską także w kategoriach „nowego regionalizmu”¹⁴.

Państwa Afryki Północnej zajmują obszar 6 mln km² zamieszkały przez ponad 170 mln mieszkańców. O znaczeniu Afryki Północnej dla gospodarki europejskiej świadczy nie tylko jej strategiczne położenie, ale także posiadanie zasobów naturalnych, takich jak gaz ziemny i ropa naftowa szczególnie w odniesieniu do Libii, Algierii, Egiptu¹⁵. Zapotrzebowanie Europy będzie się sukcesywnie zwiększać zarówno w odniesieniu do ropy jak i gazu ziemnego, w 2006 roku Europa zależała w 53% od importu ropy, w 2030 roku będzie to już 85%, w przypadku gazu, szacuje się, iż w 2030 roku będzie to 63%¹⁶. Głównymi dostawcami energii do Europy są Rosja i Norwegia. Algieria jest

¹³ P.J. Borkowski, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 26, 53.

¹⁴ *Ibidem*, s. 63–82.

¹⁵ G. Joffe, *Southern Attitudes Towards an Integrated Mediterranean Region*, [w:] *The Euro-Mediterranean Partnership: Political and Economic Perspectives*, ed. R. Gillespie, Routledge, New York 2013, s. 13.

¹⁶ A. Tovias, *The EU and Its Neighbors/The Mediterranean State*, [w:] *The Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World*, ed. F. Bindi, Brookings Institute Press, Washington 2010, s. 169–175.

trzecim eksporterem gazu dostarczając 13% surowca do Europy, Libia natomiast zaopatruje Europę w ropę, a jej udział w unijnym eksporcie tego surowca wynosi 8%. Rosnące zużycie energii w Europie wiąże się z koniecznością zapewniana stabilnych kanałów dostaw surowców energetycznych. W kontekście pogarszających się kontaktów politycznych z Rosją, głównym eksporterem ropy i gazu, państwa europejskie dążą do dywersyfikacji polityki energetycznej oraz wzmocnienia współpracy, szczególnie z Algierią. Maroko oraz Tunezja oprócz odgrywania znacznej roli w tranzycie surowców dysponują znacznym potencjałem w zakresie odnawialnych źródeł energii: wiatrowej oraz słonecznej¹⁷. UE była i nadal jest głównym partnerem handlowym państw Afryki Północnej, które eksportują do Europy ponad 60–70% swoich produktów. Jednak wartość sprzedaży w drugą stronę, biorąc pod uwagę całość europejskiej wymiany handlowej jest zdecydowanie niższa¹⁸. Europa jest najbardziej zintegrowanym gospodarczo regionem na świecie, z ponad 70% handlem wewnętrznym, państwa arabskie są najmniej zintegrowane gospodarczo, jedynie 10–12% wymiany handlowej odbywa się między nimi. Ponadto, struktura gospodarcza państw europejskich oraz położonych po południowej stronie Morza Śródziemnego, różni się znacznie. Gospodarki państw Afryki Północnej oparte są na rolnictwie i produkcji. W Maroku, Tunezji, Egipcie rolnictwo generuje od 15–25% PKB. W państwach europejskich dominuje sektor usług¹⁹.

Państwa Afryki Północnej są w trudnej sytuacji ekonomicznej. Znaczna część ich dochodów przeznaczana jest na dotacje do podstawowych dóbr, co powoduje niski stopień nowych inwestycji oraz znacznie niższy niż w państwach Unii Europejskiej poziom rozwoju przemysłowego. Gospodarki Libii i Algierii opierają się w znacznym stopniu na eksporcie surowców energetycznych, co uzależnia je od światowej koniunktury oraz wpływa na brak alternatywnych źródeł dochodów. W Algierii sektor energetyczny odpowiada za jedną trzecią produktu krajowego brutto, dwie trzecie dochodów publicznych oraz 98% eksportu. W Libii produkcja ropy generuje 65% PKB i 96% eksportu. Gospodarki Tunezji, Maroka i Egiptu są bardziej zróżnicowane i zależą od rolnictwa, turystyki, produkcji i górnictwa. Główną wspólną cechą w tych państwach, choć w różnym stopniu, jest to, że rząd odgrywa istotną rolę w funkcjonowaniu gospodarki. W Algierii, firmy i banki państwowe mają około 80% udział w rynku. W Libii praktycznie w całości rząd kontroluje przemysł

¹⁷ *North Africa, an Energy Source for Europe*, Kingston Energy Consulting, Prospect Research 2010, s. 2, <http://www.kingstonenergy.com/nagas1204.pdf> [dostęp: 15.12.2010].

¹⁸ Zob. J. Zając, *Partnerstwo Eurośródziemnomorskie*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2005, s. 12.

¹⁹ B. Khader, *The European Union and the Arab World, From the Roma Treaty to the Arab Spring*, EuroMeSCo Paper, no. 17, March 2013, s. 11–12.

naftowy. Sektor prywatny ma większe znaczenie w gospodarce Tunezji, Maroka i Egiptu, ale również tutaj najważniejsze decyzje gospodarcze podejmuje władza²⁰. Ponadto niedobór wykształconej kadry zarządzającej, niski stopień współpracy z międzynarodowymi instytucjami finansowymi, brak rozwiniętego sektora prywatnego, brak dostępu do nowoczesnych technologii oraz niewielka elastyczność procedur administracyjnych powodują²¹, że średni dochód na jednego mieszkańca w regionie u progu XXI wieku był 4 razy niższy niż w państwach Unii Europejskiej²².

Ponadto problemy demograficzne, państw arabskich, skutkują pogarszającą się sytuacją na rynku pracy i rosnącym bezrobociem. Szacunki wskazują, iż do 2050 roku liczba ludności państwach śródziemnomorskich, podwoi się. Średnia stopa bezrobocia waha się od 10% do 30% i najbardziej dotyka młode wykształcone osoby²³. W Europie obserwuje się tendencję odwrotną. Państwa Afryki Północnej borykają się z problemem analfabetyzmu, niskim poziomem kształcenia oraz niską aktywnością kobiet na rynku pracy (zob. wykres 1)²⁴. Państwa te nie są także atrakcyjne dla zagranicznych inwestorów ze względu na ograniczenia, jakie narzuca władza centralna, wysokie koszty zaangażowania, brak precyzyjnych przepisów dla prywatnej działalności gospodarczej, zagrożenie wybuchem konfliktu. Dużym problemem jest także wysokie zadłużenie tych państw oraz mało zróżnicowana gospodarka, co wpływa na brak konkurencyjności towarów i niski stopień zaawansowania technologicznego. Większość ludzi w państwach Afryki Północnej mieszka w miastach, urbanizacja wciąż postępuje. Sytuacja ta ma wpływ nie tylko na przeludnienie miast, niski poziom zatrudnienia, ale także na stan rolnictwa²⁵. Warto dodać, że południowe państwa śródziemnomorskie borykają się ponadto z problemami ekologicznymi, wśród których można wskazać: wysoki wskaźnik emisji dwutlenku węgla, zanieczyszczenia powietrza, brak odpowiedniej polityki w zakresie utylizacji śmieci i oczyszczania ścieków oraz problemy z dostępem do wody

²⁰ M. Khan, K. Mezran, *Aftermath of the Arab Spring in North Africa*, Issue Brief, Rafik Hariri Center for the Middle East, October 2016, s. 1–3.

²¹ M. Szubrycht, *Morze Śródziemne w systemie bezpieczeństwa europejskiego*, Akademia Marynarki Wojennej, Gdynia 2008, s. 204.

²² J. Zając, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 12; zob. J. Gault, *The European Union Energy Security and the Periphery*, „Occasional Paper Series” 2002, no. 40, s. 115.

²³ *Irregular Migration into and through Southern and Eastern Mediterranean Country*, Cooperation project on the social integration of immigrants, migrations, and the movement of person, European Commission, EuroMed, February 2008, s. 15–20, <http://www.carim.org/material/CARIMTraining%20Session%20De%202006.pdf> [dostęp: 10.06.2009].

²⁴ J. Zając, *Role Unii Europejskiej w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010, s. 81.

²⁵ *Ibidem* s. 79–83.

pitnej. Wszystko to wraz z zagrożeniem nadmiernym ociepleniem klimatu wpływa na postępującą degradację środowiska naturalnego²⁶.

W dziedzinie bezpieczeństwa, Morza Śródziemnego jest jednym z priorytetów UE²⁷. W strategicznym dokumencie z 2003 roku, Rada Europejska określiła najważniejsze wyzwania oraz zagrożenia dla bezpieczeństwa Europy. W strategii wskazano, iż bezpieczeństwo, jest podstawowym warunkiem rozwoju. Zwrócono uwagę na wpływ konfliktów na społeczno-ekonomiczną sytuację poszczególnych państw. Konkurencję o zasoby naturalne uznano, za jedną z głównych przyczyn ruchów migracyjnych. Rosnące zapotrzebowanie Europy na energię silnie związane jest z bezpieczeństwem, gdyż większość importowanej energii pochodzi z Zatoki Perskiej, Rosji i Afryki Północnej, obszarów o wysokim ryzyku konfliktów²⁸. Głównym zagrożeniem dla Europy jest terroryzm. Organizacje terrorystyczne rosną w siłę oraz są coraz mocniej związane z międzynarodowymi sieciami przestępczymi. Za główną przyczynę terroryzmu uznano problemy ekonomiczne, kryzysy kulturalne, społeczne i polityczne oraz radykalizację młodzieży, ze względu na ich społeczno-ekonomiczną sytuację. Podkreślono, iż Europa jest zarówno celem, jak i bazą dla takich ugrupowań. Następnie rozprzestrzenianie broni masowego rażenia w tym biologicznej i chemicznej naraża Europę na niebezpieczeństwo, szczególnie na Bliskim Wschodzie. Konflikty regionalne stanowią bezpośrednie zagrożenie dla Europy, poprzez możliwość przeniesienia się ich na teren Europy. Pośrednio natomiast dotyczą gospodarkę. Złe zarządzanie państwem, korupcja, nadużycie władzy, słabe instytucje i brak odpowiedzialności, są źródłem ekstremizmu, terroryzmu i niewydolności państwa, ale również niestabilności regionalnej. Podkreślono, iż Europa stała się celem dla przestępczości zorganizowanej²⁹. W 2008 roku podczas przeglądu Europejskiej Strategii Bezpieczeństwa, przygotowanego na podstawie raportu Wysokiego Przedstawiciela ds. Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa zwrócono uwagę ponadto na nowe zagrożenia jak piractwo oraz cyberprzestępczość³⁰. Za najważniejsze Europa przyjęła budowanie bezpieczeństwa w najbliższym sąsiedztwie, a region śródziemnomorski uznano, za kluczowy obszar narażony, na wskazane w strategii, zagrożenia. „Interesy Unii Europejskiej wymagają stałego kontaktu

²⁶ *Ibidem*, s. 92–94.

²⁷ W. Pająk, *Państwa basenu Morza Śródziemnego a nowa architektura bezpieczeństwa europejskiego*, Adam Marszałek, Warszawa 1996, s. 9.

²⁸ *A Secure Europe in a Better World*, European Security Strategy, Brussels, 12 December 2003, s. 2–3, <https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf> [dostęp: 12.01.2010].

²⁹ *Ibidem*, s. 3–8.

³⁰ *Report on the Implementation of the European Security Strategy – Providing Security in a Changing World*, Brussels, 11 Decemebr 2008, S407/08.

z partnerami śródziemnomorskimi, przy pomocy skuteczniejszej współpracy gospodarczej, obronnej i kulturalnej w ramach procesu barcelońskiego. Należy również rozważyć rozszerzenie kontaktów ze światem arabskim³¹.

Państwa Afryki Północnej są szczególnie narażone na destabilizację. Trudna sytuacja ekonomiczna, bezrobocie, olbrzymie nierówności społecznie, stanowią pożywkę dla fundamentalistycznych organizacji³², które pod przykrywką chwytliwych haseł religijnych i socjalnych starają się przejąć władzę³³. Wielu mieszkańców regionu nie widząc perspektywy poprawy swoich złych warunków życiowych, daje wiarę ich obietnicom, zasilając szeregi radykalnych ugrupowań³⁴. Ataki terrorystyczne w Europie w 2004 roku w Hiszpanii, 2005 roku w Londynie potwierdziły obawy Europy, iż bliskość geograficzna państw śródziemnomorskich, bezpośrednio przekłada się na bezpieczeństwo kontynentu³⁵. W 2007 roku udało się wykryć próby zamachów w Glasgow i Londynie, a na terenie Niemiec i Danii aresztowano islamskich fundamentalistów, którzy planowali zamachy w Europie na dużą skalę. W ostatnich latach zatrzymano ponad 200 osób mających związki z Al-Kaidą. Zgodnie z badaniami przeprowadzonymi przez EUROPOL (Europejski Urząd Policji) w 2008 roku, podobnie jak w dwóch poprzednich latach, większość aresztowanych w Europie za udział w organizacjach terrorystycznych pochodziło z państw Afryki Północnej, głównie z Algierii, Maroka i Tunezji³⁶. Nie udało się natomiast powstrzymać zamachów z początku 2015 roku we Francji, po tym wydarzeniu, na nowo rozpoczęła się dyskusja na temat konieczności wzmocnienia współpracy w zakresie bezpieczeństwa w Europie jak i z partnerami z Południa. Kolejna kwestia dotyczy proliferacji broni masowego rażenia i sposobów jej przenoszenia. Państwa Afryki Północnej mają coraz łatwiejszy dostęp do broni chemicznej, biologicznej i jądrowej. Zbrojenia, nie są wymierzone bezpośrednio w państwa Unii Europejskiej, ale militaryzacja regionu i możliwy dostęp do broni masowego rażenia przez radykale ugrupowania staje się realnym zagrożeniem dla bezpieczeństwa Europy³⁷. Konflikty wewnętrzne w regionie uniemożliwiają rozwój współpracy regionalnej. Do najważniejszych obok

³¹ *A Secure Europe...*, *op. cit.*, s. 8.

³² M. Studzińska, *Nielegalna imigracja – nowe wyzwanie dla bezpieczeństwa europejskiego*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego”, 2006, s. 201.

³³ J. Zając, *Role Unii Europejskiej...*, *op. cit.*, s. 90.

³⁴ M. Madej, *Współczesny terroryzm międzynarodowy – krótka charakterystyka*, [w:] *Terroryzm w świecie współczesnym*, red. E. Haliżak, W. Lizak, L. Łukaszuk, E. Śliwka, Fundacja Studiów Międzynarodowych, Warszawa–Pieniężno 2004, s. 20–23.

³⁵ J. Zając, *Role Unii Europejskiej...*, *op. cit.*, s. 91–92; zob. J. Keenan, *Political Destabilization and 'Blowback' in the Sahel*, „Review of African Political Economy”, vol. 31, no. 102, December 2004, s. 28.

³⁶ TE-SAT 2009, *EU Terrorism Situation and Trend*, Report, EUROPOL, 2009, s. 16.

³⁷ T. Szubrycht, *Morze...*, *op. cit.*, s. 188–192.

konfliktu w Libii zaliczyć można spór o Saharę Zachodnią, który angażuje Maroko i Algierię. Na sytuację państw Afryki Północnej wpływa również konflikt izraelsko-palestyński, choć nie są one jego głównymi uczestnikami. Zahamowanie procesu pokojowego w drugiej połowie lat 90-tych stało się przeszkodą w rozwoju współpracy eurośródziemnomorskiej.

Migracje muzułmanów z państw Afryki Północnej do Europy stanowią jedno z największych wyzwań dla stabilności. Według S. Castles i J.M. Millera „migracja jest jednym z najważniejszych czynników w procesie zmian globalnych basenu Morza Śródziemnego, który jest być może najbardziej reprezentatywnym obszarem na świecie w zakresie przepływów migracyjnych”³⁸. Migracje w przestrzeni śródziemnomorskiej nie tylko dotyczą kontroli przepływów przez Morze Śródziemne, związane są z polityką gospodarczą i rozwojową, bezpieczeństwem na kontynencie oraz polityką wobec imigrantów w poszczególnych państwach. Zwłaszcza iż charakter imigracji oraz cele imigrantów zmieniły się na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat. Początkowo w latach 60-tych do Europy emigrowali w większości samotni mężczyźni, których celem było znalezienie pracy i utrzymanie rodziny, która pozostała w państwie pochodzenia. Następnie wraz z emigracją całych rodzin do Europy, imigranci zaczęli na stałe osiedlać się w państwach europejskich. Tym samym konieczne stało się opracowanie odpowiednich rozwiązań i polityk w poszczególnych państwach europejskich dotyczących miejsca imigrantów na rynku pracy, możliwości nabycia obywatelstwa, dostępu do edukacji służby zdrowie i swobody praktyk religijnych. Polityka integracyjna nie jest kompetencją wspólnotową, jednak Unia stara się wpływać na państwa dając im wytyczne, dążąc do wypracowania jednolitych standardów. W tym obszarze najbardziej widoczne są różnice kulturowe i religijne pomiędzy dwoma brzegami Morza Śródziemnego. Ataki terrorystyczne z 11 września 2001 roku w Stanach Zjednoczonych, a następnie w Madrycie i Londynie miały istotne znaczenie dla postrzegania muzułmanów w świecie zachodnim. Konsekwencją ich była fala niezadowolenia z obecności muzułmanów w państwach Europy³⁹. Po 11 września 2001 roku państwa europejskie zaczęły wdrażać restrykcyjne prawo antyterrorystyczne, przepisy ograniczające imigrację, daleko posunięte kontrole wśród społeczności muzułmańskiej na terenie Europy⁴⁰. Wywołało to negatywne

³⁸ S. Castles, J.M. Miller, *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*, Palgrave Macmillan, Hampshire 2003, s. 4.

³⁹ *Globalizacja polityki światowej. Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych*, eds. J. Baylis, S. Smith, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 679.

⁴⁰ *EU Terrorism Situation and Trend Report*, TE-SAT, EUROPOL, 2009, s. 16; zob. N. El-Sheikh, *Evolution and Analysis of The European Security Policy in The Mediterranean Region*, Cairo 2005, s. 20–30.

reakcje zarówno po stronie Europejczyków, gdzie rosły nastroje protekcyjno-istyczne i ksenofobiczne, które wzmacniał od 2008 roku kryzys gospodarczy⁴¹, jak i muzułmanów, którzy sprzeciwiali się nadmiernemu nadzorowi i kontroli⁴². Ataki terrorystyczne, które dotknęły Paryż w 2015 roku, na nowo wznieciły dyskusję na temat relacji ze społecznością muzułmanów oraz kierunek dalszej polityki integracyjnej.

Większość imigrantów z Maroka, którzy wyjechali do Europy w latach 60-tych i 70-tych, nie wróciło do rodzinnego państwa. Masowe łączenia rodzin doprowadziły do zwiększenia się liczby Marokańczyków z 400 tys. w 1975 roku do ponad pół miliona w 1992 roku, głównie we Francji, Belgii, Holandii i Niemczech. W 1998 roku liczba ta wzrosła do 1,6 miliona w Europie Północnej. Mimo sprzeciwu władz Maroka w latach 1992–2001 obywatelstwo w państwach Unii Europejskiej uzyskało 430 tys. osób⁴³. W 2004 roku liczba Marokańczyków mieszkających za granicą wyniosła około 3 miliony, co stanowiło około 10% populacji tego państwa. Emigracja Tunezyjczyków rozpoczęła się także w latach 60-tych, w 2003 roku liczba Tunezyjczyków mieszkających za granicą wyniosła około 800 tys., co stanowiło około 9% populacji, ponad 700 tys. z nich osiedliło się w państwach Europy Zachodniej. W 2000 roku 800 tys. Algierczyków zostało zarejestrowanych głównie we Francji. W Egipcie emigracja była zabroniona aż do 1967 roku. Gdy zniesiono zakaz, Egipcjanie wyjeżdżali głównie do państw Zatoki Perskiej w celach zarobkowych. Po 1970 roku najchętniej emigrowano do Libii, Arabii Saudyjskiej i do Iraku. Natomiast w Europie dla Egipcjan docelowe były państwa anglojęzyczne oraz Włochy i Grecja. W 2002 roku około 4% populacji Egiptu, mieszkało za granicą. Libia ma inną historię polityki migracyjnej od pozostałych państw Afryki Północnej⁴⁴. Ze względu na rozwój państwa i wysokie PKB na mieszkańca była państwem docelowym dla imigrantów. Sytuacja zmieniła się znacząco w wyniku wydarzeń z 2011 roku, a następnie w latach 2014–2015. W 2010 roku w Europie liczba muzułmanów wynosiła ponad 25 mln, z tego około 7–8 mln osób było pochodzenia arabskiego. Pomiędzy 2001–2010 rokiem liczba imigrantów z arabskich państw śródziemnomorskich zwiększyła się o 500 tys. w Hiszpanii, we Włoszech o 400 tys., we Francji 300 tys. Najwięcej osób pochodzi z państw

⁴¹ K. Pędziwiatr, *Od islamu imigrantów do islamu obywateli: muzułmanie w krajach Europy Zachodniej*, Nomos, Kraków 2005, s. 28–35.

⁴² M. Baldwin Edwards, *Migration in the Middle East and Mediterranean*, A Regional Study Conducted for the Global Commission on International Migration, September 2005, s. 3–9.

⁴³ M. Baldwin Edwards, *Between a Rock and a Hard Place: North Africa as a Region of Emigration, Immigration and Transit Migration*, „Review of African Political Economy” 2006, vol. 33, no. 108, s. 315.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 316–317.

Maghrebu, głównie z Algierii i Tunezji⁴⁵. Nasila się również zjawisko nielegalnej imigracji z państw Maghrebu i Maszreku. Bezrobocie, przeludnienie miast, brak bezpieczeństwa, dezorganizacja struktur państwowych w Libii i Syrii, są głównymi przyczynami takiego stanu rzeczy. Nielegalni imigranci to także osoby, które opuszczają rodzinne państwa ze względów politycznych, przekonania, religijnych, dyskryminacji lub ucisku⁴⁶. W 2014 roku na wodach Morza Śródziemnego zginęło 3500 osób próbując dostać się do Europy, większość z nich stanowili imigranci z państw śródziemnomorskich⁴⁷.

Ważną rolę w państwach Afryki Północnej odgrywał sposób sprawowania władzy. Systemy rządów w niemal wszystkich południowych państwach basenu Morza Śródziemnego przez lata opierały się na koncentracji władzy w rękach jednej osoby lub jednego organu. Słabe wewnętrznie państwa bez odpowiedniej kadry politycznej, nękane problemami demograficznymi, społecznymi i ekonomicznymi od czasu uzyskania niepodległości rządzone były w sposób autorytarny. Warto zaznaczyć, iż doświadczenia Maroka jedynej monarchii w Afryce Północnej, różnią się w tym zakresie od pozostałych państw Afryki Północnej. Charakterystyczną cechą systemu politycznego Maroka stała się z jednej strony centralizacja władzy w rękach monarchy, z drugiej postępująca demokratyzacja życia politycznego. W czasie, gdy większość państw sąsiednich zakazywała funkcjonowania opozycyjnym partiom politycznym, Maroko stanowiło wyjątek, a wybory parlamentarne z 2007 roku zostały uznane przez obserwatorów międzynarodowych za najbardziej przejrzyste w historii Maroka⁴⁸.

Pomimo wykształcenia się systemów republikańskich w Algierii, Egipcie, Libii i Tunezji, ich cechą charakterystyczną były długoletnie rządy poszczególnych władców. Zapisy w konstytucji regulujące sposób wyboru władzy wykonawczej, były często pomijane, lub zmieniane na potrzeby konkretnej sukcesji, jak to miało miejsce w Egipcie. Deklarowany pluralizm i wolne wybory, były fikcją, a opozycja polityczna zwalczana metodami policyjnymi. System partyjny ograniczony został do funkcjonowania jednej siły reprezentującej interesy

⁴⁵ J. Zając, *Polityka śródziemnomorska Unii: między idealizmem a realizmem*, [w:] *Unia Europejska w regionie śródziemnomorskim – między polityką wspólnotową a interesami państw członkowskich*, red. J. Zając, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2014, s. 215.

⁴⁶ M. Garztecki, Ł. Szozda, *Świat islamu i nowe zagrożenia*, „Sprawy Międzynarodowe” 2007, nr 2, s. 10–15.

⁴⁷ *EU explores new migration 'zone' in North Africa*, EU Observer, 13 March 2015, <https://euobserver.com/justice/127985> [dostęp: 15.04.2015].

⁴⁸ K. Kausch, *'Elections 2007': The Most Transparent Status Quo in Moroccan History*, „Mediterranean Politics”, vol. 13, issue 1, March 2008, s. 79–85.

władzy wykonawczej. W Egipcie prezydentura ściśle powiązana była z wojskiem, a władza uzyskała praktycznie nieograniczone możliwości działania ze względu na utrzymujący się przez lata stan wyjątkowy. W Tunezji władza prezydenta wsparta została poprzez gospodarcze układy. W Tunezji wykształcił się system powiązań elit gospodarczych i politycznych wzajemnie od siebie uzależnionych, który był głównym czynnikiem trwania systemu. W Algierii narodowowyzwoleńczy ruch ustanowił jednopartyjny system władzy, wsparty przez armię. Monarchia w Libii zastąpiona została władzą opartą na kulcie jednostki. Niewielkie zmiany systemowe, będące następstwem częściowej liberalizacji gospodarczej, zostały wprowadzone w tych państwach w latach 90-tych. Wzmocniono rolę parlamentu poprzez powszechne wybory do tego organu, przyzwolono na działanie partii politycznych jednak tolerowano jedynie te, które nie kwestionowały posunięć władzy, a partie o korzeniach islamskich, postrzegano jako głównych przeciwników politycznych, szczególnie w Egipcie i Tunezji. Konstytucje formalnie wprowadziły podział władzy na ustawodawczą, wykonawczą, sędziowską. Jednak w praktyce reformy polityczne dokonywały się w granicach, które nie naruszały uprawnień władzy wykonawczej. W państwach tych wykształciły się specyficzne systemy, gdzie z jednej strony władze przyzwały na działanie mediów, deklarowano wolność słowa, z drugiej na porządku dziennym dochodziło do aresztowań na tle politycznym i represji wobec przeciwników politycznych. Autorytarne rządy przekształciły się tutaj w hybrydowe reżimy bez kontroli społecznej⁴⁹, systemy mieszane, gdzie przyjęcie zachodnich reguł konstytucyjnych kontrastowało z praktyką polityczną⁵⁰. R. Brynen podkreśla, iż autorytaryzm utrzymał się w regionie ze względu na adaptacyjny proces „autorytarnej modernizacji”, zgodnie z którą reżimy odpowiedziały na społeczne, gospodarcze, technologiczne i międzynarodowe zmiany poprzez niewielką modyfikację systemów politycznych wprowadzając ograniczoną liberalizację polityczną i kontrolowany pluralizm polityczny, który traktować można jako substytut, a nie krok w kierunku demokracji⁵¹.

⁴⁹ R. Brynen, P.M. Moore, B.S. Salloukh, M. Zahar, *Beyond the Arab Spring: Authoritarianism and Democratization in the Arab World*, Lynne Rienner Publishers, Boulder 2013, s. 3–7.

⁵⁰ Zob. M. Lipa, *Autorytaryzm na arabskim Bliskim Wschodzie. Egipt w latach 1981–2010*, Askon, Warszawa 2013, s. 11–57.

⁵¹ R. Brynen, P.M. Moore, B.S. Salloukh, M. Zahar, *Beyond the Arab Spring:...*, *op. cit.*, s. 7–10.

1.2. Kształtowanie współpracy między Wspólnotą Europejską a państwami Afryki Północnej

1.2.1. Współpraca do roku 1989

Okres od końca II wojny światowej jest szczególnie ważny dla zrozumienia bieżących wydarzeń w Afryce Północnej i charakteru współpracy eurośródziemnomorskiej. Przed wojną większość państw z południowego i wschodniego wybrzeża Morza Śródziemnego było koloniami lub terytoriami mandatowymi państw europejskich, które miały ścisłą kontrolę nad ich sprawami wewnętrznymi i międzynarodowymi. Następnie w wyniku procesu dekolonizacji uzyskały niezależność. Równocześnie państwa Europy Zachodniej rozpoczęły integrację gospodarczą w ramach powołanych instytucji wspólnotowych. Europejska Wspólnota Gospodarcza, skoncentrowana na budowanie wewnętrznych struktur współpracy, nie posiadała początkowo instrumentów do prowadzenia polityki regionalnej wobec zewnętrznych obszarów⁵². Ponadto do lat 80-tych współpraca z państwami śródziemnomorskimi dotyczyła w większości pozostających poza strukturami europejskimi Grecji, Hiszpanii, Portugalii, Malty, Cypru i Turcji. Zainteresowanie Wspólnoty państwami Afryki Północnej, związane było z zależnościami kolonialnymi w sferze gospodarczej. W latach 60-tych dotyczyło głównie państw Maghrebu. Wielka Brytania, która posiadała znaczny wpływ w Egipcie, pozostawała poza rodzącymi się strukturami wspólnotowymi, ponadto jej wpływy w tym państwie zostały osłabione przez zaangażowanie Stanów Zjednoczonych, dla których priorytetowe stały się sprawy Izraela i Palestyny⁵³. Poszczególne państwa EWG, miały odmienne interesy w basenie Morza Śródziemnego, dlatego też relacje ograniczały się do bilateralnych kontaktów. Państwa Maghrebu – Algieria, Maroko i Tunezja, jako dawne kolonie, posiadały silnie uzależnione od Francji gospodarki, czy też Libia od Włoch, natomiast współpraca z Egiptem dotyczyła w większości kwestii bezpieczeństwa międzynarodowego z uwagi na konflikt izraelsko-arabski⁵⁴.

Działalność EWG w regionie ograniczona była również poprzez niestabilną sytuację wewnętrzną w poszczególnych państwach oraz zmniejszenie

⁵² J. Zając, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 22.

⁵³ *Ibidem*, s. 24–25.

⁵⁴ J.W. Scott, *Szersza Europa: Procesy Włączania i Wylączania na Zewnętrznych Granicach Unii Europejskiej*, [w:] *Nowe Granice Unii Europejskiej – Współpraca czy Wykluczenie?*, red. G. Gorzelak, K. Krok, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006, s. 29; zob. S. Parzymies, *Polityka śródziemnomorska państw Maghrebu*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1980, s. 250–252; zob. W. Szymborski, *Bliskowschodnia polityka wielkich mocarstw w latach osiemdziesiątych*, „Sprawy Międzynarodowe” 1986, nr 3, s. 7–26.

znaczenia państw europejskich na arenie międzynarodowej na rzecz dwóch głównych aktorów Stanów Zjednoczonych i Związku Radzieckiego. Podział ówczesnego świata na dwa bloki, odzwierciedlał układ sił i interesów pomiędzy mocarstwami. Bardziej aktywna polityka wobec arabskiego Śródziemnomorza oznaczałaby dla Europy rywalizację ze Stanami o wpływy, na taki ruch Europa nie mogła sobie pozwolić wobec głównego sojusznika⁵⁵. Dopiero z czasem rodzące się ambicje Wspólnoty oraz zmiana układu sił w świecie dały jej możliwość prowadzenia polityki zagranicznej nie tylko w skali regionu, ale i w skali globalnej⁵⁶.

Warto zwrócić uwagę na zapisy zawarte w Traktacie rzymskim ustanawiającym EWG, które odnosiły się do „terytoriów związanych w szczególności z jednym z państw członkowskich”⁵⁷, co oczywiście dotyczyło Algierii, która formalnie była jeszcze częścią Francji. Równocześnie z Traktatem rzymskim została podpisana pięcioletnia Konwencja, skierowana do Maroka, Tunezji i Libii⁵⁸. Dotyczyła nie tylko preferencji handlowych dla tych państw, ale także pomocy finansowej⁵⁹. Następnie EWG, po uzyskaniu przez Algierię niepodległości, zabiegała aby państwa Maghrebu negocjowały wspólnie umowy handlowe⁶⁰. Na przełomie września i października 1964 roku odbyła się I Konferencja Ministrów Gospodarki Państw Maghrebu, podczas której powołano Stały Doradczy Komitet Maghrebski mający zajmować się wypracowaniem koncepcji przyszłej współpracy. Wszystkie państwa otrzymały także propozycję zawarcia preferencyjnych układów handlowych⁶¹. Jednak Algieria utrzymująca bliższe relacje z ZSRR oraz bardziej nastawione na współpracę z Europą Maroko nie znalazły wspólnego języka, a wzmocnienie kontaktów z EWG uniemożliwiła rywalizacja i konflikt pomiędzy nimi⁶². Rozmowy toczyły się więc z każdym z państw osobno. Układy miały obejmować kwestie wymiany handlowej, nie dotyczyły pomocy finansowej, technicznej oraz migracji, czyli spraw, o które zabiegały państwa Maghrebu, szczególnie Algieria.

⁵⁵ G. Joffe, *The European Union and the Maghreb*, [w:] *Mediterranean Politics Yearbook*, eds. R. Gillespie, Fairleigh Dickinson University Press, London 1994, s. 22–30.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 22–30.

⁵⁷ P.J. Borkowski, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 117; zob. Traktat rzymski, art. 238, <http://eur-lex.europa.eu/pl/treaties/index.htm#founding> [dostęp: 10.06.2010].

⁵⁸ R. Aliboni, *Development of the Maghreb and its Relations with EEC*, [w:] *The EEC and the Mediterranean Countries*, eds. A. Shlaim, G.N. Yannopoulos, Cambridge University Press, Cambridge 1976, s. 181–185.

⁵⁹ P.J. Borkowski, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 121.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 122.

⁶¹ R. Aliboni, *Development of the Maghreb...*, *op. cit.*, s. 186.

⁶² P.J. Borkowski, *Polityka sąsiedztwa Unii Europejskiej*, Difin, Warszawa 2009, s. 98–99.

Po kilkuletnim okresie negocjacji 28 i 31 marca 1969 roku Maroko i Tunezja podpisały układy handlowe z EWG, treść ich była podobna i zawierała zasadę wzajemności, czyli towary pochodzące z sześciu państw Wspólnoty także zostały objęte preferencjami w handlu z Maghrebem. Eksport wyrobów przemysłowych praktycznie nie podlegał ograniczeniom, dotyczyły one natomiast produktów rolnych. Układy zawarto na pięć lat, w ich treści znajdował się zapis o możliwości ich renegocjacji po upływie trzyletniego okresu. Algieria nie podpisała umowy wobec braku regulacji określających status imigrantów i pomoc finansową⁶³.

Polityka śródziemnomorska na przełomie lat 60-tych i 70-tych, jak wskazuje P. J. Borkowski, odpowiadała etapowi integracji w Europie oraz aspiracji poszczególnych państw⁶⁴. Zaangażowanie w jej rozwój było widoczne przede wszystkim we Włoszech oraz Francji. Włochy chciały, aby ta polityka była w większym stopniu koordynowana ze względu na obawy o stan swojego rolnictwa. Natomiast Francja była zainteresowana zachowaniem dawnych wpływów w Afryce Północnej⁶⁵. EWG do początku lat 70-tych, podpisała umowy handlowe z prawie wszystkimi jej południowymi sąsiadami (obok Maroka i Tunezji, umowy z arabskimi państwami śródziemnomorskimi zostały podpisane z Libanem w 1968 roku i z Egiptem w 1973 roku), miały one dwustronny charakter i nie wyróżniały państw basenu Morza Śródziemnego jako obszaru współpracy wielostronnej. Każde państwo traktowane było oddzielnie a problemy rozwiązywane indywidualnie⁶⁶. Następnie kształtowanie jednej przestrzeni politycznej i finansowej zarówno dla Maghrebu, jak i Maszreku wynikało z mozolnego budowania wspólnej polityki śródziemnomorskiej, poprzedzonej wielością i różnorodnością założeń, koncepcji i układów.

Postępująca integracja wewnątrz Europy, która w polityce zewnętrznej wyrażała się poprzez powołanie w 1970 roku Europejskiej Współpracy Politycznej, nowego instrumentu politycznych konsultacji pomiędzy członkami EWG, przyniosła większe zainteresowanie Wspólnoty Afryką Północną. W czasie wojny sześciodniowej w 1967 roku Europa opowiedziała się po stronie państw arabskich, które miały nadzieję na znalezienie stałego sojusznika, który sta-

⁶³ P.J. Borkowski, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 125; zob. Ch. Thani, *The Maghreb Face to Face with European Community*, [w:] *European and the Maghreb*, ed. G. Gasteyer, Atlantic Institute, Paris 1972, s. 23–26.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 129.

⁶⁵ K. Michałowska-Gorywoda, *Polityka EWG wobec państw śródziemnomorskich*, „Sprawy Międzynarodowe” 1974, nr 1, s. 61–62.

⁶⁶ F. Bicchi, *Euro-Mediterranean relations in historical perspective*, [w:] *The Euro-Mediterranean dialogue: prospects for an area of prosperity and security*, Foundation for European Progressive Studies, Rome 2009, s. 15.

nowiłby przeciwwagę dla popieranego przez Stany Zjednoczone, Izraela⁶⁷. W tym czasie po przyjęciu Wielkiej Brytanii do EWG, zmieniło się również postrzeganie Egiptu w polityce zewnętrznej EWG, który stał się obiektem zainteresowania Wspólnot na równi z pozostałymi państwami Afryki Północnej. EWG zaczęła być traktowana w regionie przez państwa arabskie jako trzecia siła, bardziej im przychylna. Warte zaznaczenia jest, iż zacieśnianie kontaktów eurośródziemnomorskich, nie zostało przyjęte pozytywnie przez Stany Zjednoczone, które obawiały się już nie tylko dominacji ekonomicznej Wspólnoty, ale także konkurencji politycznej w regionie⁶⁸.

Od początku lat 70-tych EWG prowadziła rozmowy z partnerami z Południa na temat zacieśnienia współpracy handlowej oraz rozszerzenia jej o pomoc rozwojową oraz sprawy socjalne. Inicjatorem projektu, była przede wszystkim Francja, został on zaakceptowany przez Radę Ministrów EWG, a pod koniec 1972 roku oficjalnie przyjęty. Globalna Polityka Śródziemnomorska zaferowała podpisanie umów dwustronnych państwom śródziemnomorskich położonym zarówno w Europie jak i w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie. Polityka wobec poszczególnych państw miała być dostosowana do ich potrzeb, możliwości oraz sytuacji wewnętrznej. Celem nowej inicjatywy było przeniesienie współpracy na wyższy poziom oraz stworzenie jednolitej oferty dla Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu, a także zacieśnienie współpracy z państwami mogącymi w przyszłości stać się członkami Wspólnoty, czyli z Hiszpanią Portugaliją, Maltą i Cyprzem⁶⁹. Po proklamowaniu nowej polityki państwa EWG przystąpiły do negocjacji umów stowarzyszeniowych. Różnice zdań pomiędzy państwami członkowskimi, opóźniły ich podpisanie. Francja i Włochy obawiając się o swoją politykę rolną, proponowały zwiększenie kontroli i ograniczeń w tej kwestii, skłonne były natomiast przeznaczyć większą kwotę na pomoc rozwojową. Natomiast RFN i Wielka Brytania przedstawiały odwrotne rozwiązania. Kwestią sporną było także uzgodnienie wspólnego stanowiska dotyczącego konfliktu izraelsko-arabskiego⁷⁰. Dla europejskich państw członkowskich śródziemnomorskich oraz Turcji, Komisja Europejska zaproponowała porozumienia o stowarzyszeniu, które przewidywały ostateczne członkostwo, z państwami Maghrebu i Maszreku negocjowano umowy o współpracy. Do Globalnej Polityki Śródziemnomorskiej

⁶⁷ G.P. Papa, J. Patit-Lauren, *Commercial Relations between The EEC and the Mediterranean Countries: an Analysis of Recent Trade Flows*, [w:] *The EEC and...*, *op. cit.*, s. 313–315.

⁶⁸ P.J. Borkowski, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 125.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 122; zob. G.P. Papa, *An Overall Mediterranean Policy*, „European Community” 1972, vol. 11, s. 17.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 132–133.

nie została zaproszona Libia. Dla terytoriów palestyńskich EWG przewidziało pomoc finansową, następnie w 1986 roku koncesję handlowe.

Umowy zostały podpisane w 1976 roku z państwami Maghrebu, a w 1977 roku z państwami Maszreku (zob. tabela 1). Wszystkie dotyczyły dwóch obszarów współpracy: bezpośredniej pomocy finansowej i w formie pożyczek z Europejskiego Banku Inwestycyjnego oraz preferencyjnych zasad w handlu dla partnerów. Obejmowały one również klauzulę społeczną związaną z zarządzaniem kwestiami migracji oraz regulowały status imigrantów w państwach europejskich. Powołane zostały wspólne instytucje, które miały monitorować realizację umów. Do każdego układu dołączony był aneks – protokół finansowy, w którym określano kwoty z budżetu EWG przekazywane na pomoc rozwojową oraz wysokość pożyczki z Europejskiego Banku Inwestycyjnego. Do połowy lat 90-tych państwa Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu otrzymały łącznie sumę około 5 mld ECU (zob. tabela 2 i 3). Układy handlowe znosiły większość barier celnych na artykułu przemysłowe, ale w przypadku produktów rolnych utrzymano, w zależności od państwa, cła na poziomie od 20% do 100%⁷¹. Układy miały charakter dwustronny, jednak poprzez powołanie wspólnych instytucji po raz pierwszy również odnosiły się do współpracy wielostronnej. Powołano wspólną Radę Ministrów odbywającą spotkania raz w roku. Powstały również komitety, w których obradach uczestniczyli politycy na szczeblu ambasadorów. Imigranci z państw partnerskich otrzymali w państwach Wspólnoty specjalny status, który dawał możliwość osobom zatrudnionym korzystania z opieki socjalnej, mogli oni także przysyłać do państwa pochodzenia, zarobione pieniądze na preferencyjnych warunkach. Działalność Rady Ministrów, komitetów oraz problemy poruszane na wspólnych spotkaniach, planowane inicjatywy stanowiły podstawę rozwijania dialogu⁷².

Kolejnym krokiem w rozwoju relacji było powołanie w 1973 roku na spotkaniu Rady Europejskiej w Kopenhadze Dialogu Euro-Arabskiego. Dialog powstał przede wszystkim z inicjatywy francuskiej, a impulsem do tego stał się kryzys naftowy w 1973 roku. Państwa arabskie eksportujące ropę naftową⁷³ w celu wyrażenia solidarności z Egiptem i Syrią zmniejszyły wydobycie surowca i podniosły znacznie jego cenę. W celu wymuszenia zwrotu zagarniętych przez Izrael terytoriów wstrzymały także dostawy ropy dla sojuszników Izraela. Kryzys ten pokazał, że konieczne jest prowadzenie dialogu na wszystkich płaszczyznach i wypracowanie wspólnych mechanizmów działania

⁷¹ J. Zając, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 23–24.

⁷² G. Edwards, E. Philipart, *The Euro-Mediterranean Partnership: Fragmentation and Reconstruction*, „European Foreign Affairs Review” 1997, vol. 2, no. 4, s. 462–464.

⁷³ OPEC – Organizacja Państw Eksportujących Ropę Naftową – powstała w 1960 roku w Bagdadzie, siedzibę ma w Wiedniu.

w podobnych sytuacjach. Europa musiała zapewnić sobie bezpieczeństwo dostaw surowców energetycznych, natomiast państwa Afryki Północnej odpowiednią pomoc rozwojową. Dialog obejmował wszystkie państwa Ligi Państw Arabskich oraz Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej. Jednak warto zaznaczyć, iż cele obydwu stron były zróżnicowane. Państwa arabskie domagały się dyskusji nad kwestiami politycznymi w regionie, w szczególności wspólnego europejskiego stanowiska wobec rozwiązania kwestii palestyńskiej. Państwu EWG zależało głównie na kwestiach gospodarczych. Początkowe cele zostały osiągnięte. Europa rozwinęła kontakty handlowe z państwami arabskimi oraz współpracę energetyczną. Państwa arabskie otrzymały natomiast potwierdzenie poparcia utworzenia niepodległego państwa palestyńskiego, które zostało zawarte w wydanej, w 1980 roku, Deklaracji weneckiej. Jednak z uwagi na pogarszającą się sytuacją na Bliskim Wschodzie, konflikty pomiędzy państwami arabskimi, Dialog został zawieszony na wniosek Ligi Państw Arabskich. Problemy regionu wiązały się z izolacją Egiptu, ze względu na podpisanie układu z Izraelem w Camp David w 1978 roku, dotyczyły wewnętrznych sporów pomiędzy członkami Ligi i różnych stanowisk wobec wojny iracko-irańskiej oraz izraelskiej interwencji w Libanie⁷⁴. W 1989 roku Francja podjęła działania w celu odnowienia współpracy. Zwołano specjalną konferencję ministerialną pod koniec grudnia 1989 roku, jednak już kilka miesięcy później doszło do kolejnych podziałów w Lidze, tym razem dotyczył irackiej inwazji na Kuwejt⁷⁵.

Globalna Polityka Śródziemnomorska nie zmieniała znacząco sytuacji w poszczególnych państwach oraz charakteru współpracy eurośroziemnomorskiej. Relacje EWG z państwami regionu, zostały jedynie podtrzymane, nie można natomiast mówić o ich wzmocnieniu⁷⁶. Nie zwiększyły się również inwestycje europejskie w państwach partnerskich (tylko 1% wszystkich inwestycji europejskich skierowano do południowego regionu Morza Śródziemnego), realizacja umów nie przyczyniła się do zmniejszenia różnic w poziomie rozwoju Europy i południowych partnerów, integracja regionalna także pozostała w sferze deklaracji. Następnie rozwój współpracy gospodarczej został spowolniony na skutek wprowadzenia przez Wspólnotę Europejską zaostrzonych przepisów dotyczących jakości importowanych produktów do Europy. Posunięcie to wiązało się z przygotowaniem do rozszerzenia Wspólnoty o nowe państwa śródziemnomorskie – Hiszpanię i Portugalię oraz przygotowaniem do budowy wspólnego rynku, po przyjęciu Jednolitego Aktu Europejskiego w 1986 roku⁷⁷.

⁷⁴ C. Piening, *Global Europe the European Union in World Affairs*, Lynne Rienner, Boulder 1997, s. 73–75.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 75.

⁷⁶ P.J. Borkowski, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 139.

⁷⁷ G. Edwards, E. Philipart, *The Euro-Mediterranean...*, *op. cit.*, s. 465.

Przyjęcie do Wspólnoty Europejskiej Grecji, Hiszpanii i Portugalii niosło ze sobą także korzyści dla państw południowego wybrzeża Morza Śródziemnego. Rozciągnięcie granic Wspólnoty na Południe zwróciło większą uwagę na problemy państw leżących poza kontynentem⁷⁸. Liczyła się już nie tylko wymiana handlowa, ale również sprawy związane z bezpieczeństwem, wartościami demokratycznymi i prawami człowieka. Państwa europejskiej dostrzegły konieczność podjęcia nowych działań przede wszystkim względem Maghrebu w celu wzmocnienia współpracy handlowej. Komisja opracowała projekt Nowej Polityki Śródziemnomorskiej. Przyjęcie jej zbiegło się ze zmianami w Europie Wschodniej. Przeniesienie punktu ciężkości polityki europejskiej na Wschód, zrodziło obawy o możliwość marginalizacji południowych sąsiadów w polityce europejskiej. Państwa Afryki Północnej rozumiały, że tym razem same będą musiały walczyć o zainteresowanie Europy. Z tego powodu Maroko złożyło w 1987 roku prośbę o rozpoczęcie negocjacji akcesyjnym, co było manifestem mającym na celu zwrócenie uwagi Europy na problemy rozwojowe państw śródziemnomorskich⁷⁹.

1.2.2. Nowa Polityka Śródziemnomorska

Wraz z zakończeniem zimnej wojny Wspólnota rozpoczęła nowy etap współpracy z państwami śródziemnomorskimi⁸⁰. Po upadku Związku Radzieckiego i zjednoczeniu Niemiec, pojawiła się nowa możliwość dla rozwoju wielostronnego partnerstwa i wzmocnienia Europy na arenie międzynarodowej. Równocześnie EWG z racji nowych możliwości większą uwagę zwróciła na problemy państw Europy Środkowo-Wschodniej, angażując się w ich transformację⁸¹. Południowe państwa europejskie, z racji swojego geograficznego położenia zaczęły coraz mocniej podkreślać wagę regionu śródziemnomorskiego w polityce zagranicznej EWG. Ich głównym celem było doprowadzenie do równowagi wymiaru wschodniego i południowego w polityce wspólnotowej. W 1989 roku Gianni de Michelis, włoski minister spraw zagranicznych, podkreślił konieczność równego traktowania państw śródziemnomorskim przy ustalaniu budżetu EWG na pomoc rozwojową⁸². Aktywna była również Francja oraz Hiszpania, która we wrześniu 1990 roku zgłosiła projekt zwołania Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Regionie Morza Śródziemnego

⁷⁸ J. Zając, *Gospodarcze aspekty Procesu Barcelońskiego*, „Studia Europejskie” 2001, nr 4, s. 94.

⁷⁹ J. Zając, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 25.

⁸⁰ P.J. Borkowski, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 139.

⁸¹ J. Zając, *Gospodarcze...*, *op. cit.*, s. 95.

⁸² E. Barbe, *Barcelona conference: Launching a Pad of Process*, „Mediterranean Politics”, vol. 1, issue 1, June 1996, s. 20–24.

oparty na podobnych rozwiązaniach co KBWE⁸³. Z inicjatywy Francji miesiąc później odbyła się w Rzymie konferencja z udziałem przedstawicieli Włoch, Hiszpanii, Portugalii, Francji, Malty oraz pięciu członków Unii Arabskiego Maghrebu – Algierii, Tunezji, Maroka, Libii, Mauretanii, na której powołano Dialog 5+5. Intencją tej subregionalnej inicjatywy było wykreowanie stałego forum zajmującego się kwestiami bezpieczeństwa w regionie śródziemnomorskim oraz stworzenie nowych struktur ułatwiających dialog oraz konsultację⁸⁴. Ustalono, że co roku będą odbywać się wspólne spotkania na szczeblu ministerialnym. Jednak dialog został wstrzymany już dwa lata później na skutek zawieszenia stosunków z Libią i kryzysu politycznego w Algierii⁸⁵. W 1994 roku przyjęty został kolejny projekt grupujący państwa śródziemnomorskie, tym razem z udziałem Egiptu oraz Tunezji, Algierii, Maroka, Turcji, Malty, Francji, Włoch, Hiszpanii, Portugalii i Grecji. W ramach Forum dla Śródziemnomorza, powstały trzy grupy robocze zajmujące się kwestiami politycznymi, gospodarczymi i kulturalnymi⁸⁶.

W grudniu 1990 roku Rada Europejska zaproponowała nową formę współpracy w ramach tzw. *Nowej Polityki Śródziemnomorskiej*. Jej powstanie poprzedzono dwoma raportami Komisji Europejskiej z listopada 1989 roku oraz z kwietnia 1990 roku⁸⁷. Nowa Polityka Śródziemnomorska miała skuteczniej i dynamiczniej kształtować rozwój gospodarczy państw Afryki Północnej jak również i Bliskiego Wschodu oraz w większym stopniu uwzględniać warunki i potrzeb jej uczestników. Na jej powstanie miały także wpływ obawy Francji i Włoch o przyszłość współpracy, gdyż większe zainteresowanie EWG Europą Środkowo-Wschodnią mogło wpłynąć na marginalizację państw śródziemnomorskich w polityce wspólnotowej, szczególnie w zakresie pomocy finansowej⁸⁸. Polityka nowej generacji miała wspierać proces reform gospodarczych oraz systemowych, przygotować grunt pod przyszłe inwestycje Wspólnoty, przede wszystkim w państwach Afryki Północnej, poprawić dostępność do rynku oraz objąć je niektórymi projektami wspólnotowymi, wzmocnić współpracę w sektorach rolnym, energetycznym, finansowym i ochrony środowiska.

⁸³ M. Lister, *The European Union and the South – Relations with Developing Countries*, Routledge, London–New York 1997, s. 103–106.

⁸⁴ P.J. Borkowski, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 148.

⁸⁵ S.C. Calleya, *The Euro–Med Partnership and sub Regionalism, a Case of Regional Building*, Institute of European Studies, Berkeley 2004, s. 25, <http://repositories.cdlib.org/ies/040424> [dostęp: 12.01.2010].

⁸⁶ B. Khader, *The European Union and the Arab World...*, *op. cit.*, s. 5–15.

⁸⁷ *Redirecting the Community's Mediterranean Policy*, Communication from the Commission to the Council, SEC 89, SEC 90 final, 1990, s. 5–23.

⁸⁸ G. Bernatowicz, *Proces barceloński jako jeden z instrumentów polityki śródziemnomorskiej UE*, „Sprawy Międzynarodowe” 2004, nr 4, s. 19.

Nowym hasłem we wzajemnych stosunkach stała się koncepcja współrozwoju. W celu realizacji wyżej wymienionych założeń Wspólnota powołała fundusz MEDA⁸⁹ oraz przeznaczyła środki w wysokości 4,405 mld ECU⁹⁰. Jak podkreśla J. Zajac, polityka ta była próbą nawiązania wielostronnej współpracy oraz rozszerzenia jej na takie dziedziny jak telekomunikacja, energia i transport⁹¹. Program ten był również pierwszą próbą włączenia organizacji społeczeństwa obywatelskiego w dialog śródziemnomorski oraz decentralizacji relacji poprzez utworzenie sieci współpracy uczelni, miast, środowisk dziennikarskich, kobiet i imigrantów w ramach rozpoczętej realizacji trzech projektów Med. Campus, Med. Urbs, Med. Media. Jednak w zakresie kontaktów politycznych Nowa Polityka sprowadzała się nadal do dwustronnych relacji, a jej cele miały charakter tymczasowy i doraźny.

Kolejny krok w rozwoju współpracy Wspólnoty z państwami Afryki Północnej wiązał się z pogłębieniem integracji w Europie na początku lat 90-tych poprzez utworzenie Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa⁹². Pod koniec czerwca 1992 roku na konferencji w Lizbonie Rada Europejska przedstawiła raport dotyczący przyszłych kierunków polityki zagranicznej utworzonej na podstawie Traktatu z Maastricht, Unii Europejskiej. Raport wskazywał na dwa główne obszary zainteresowania Unii – Europę Środkowo-Wschodnią oraz region śródziemnomorski, gdzie Unia będzie dążyć do wypracowania dobrych stosunków sąsiedzkich. Unia podejmując inicjatywy w regionie śródziemnomorskim, miała za zadanie działać na rzecz stworzenia obszaru stabilności poprzez promowanie i wdrażanie nowych rozwiązań w dziedzinie społeczno-gospodarczej⁹³, a także wspierać wyrównywanie różnic na linii Północ – Południe. Za region szczególnie zainteresowania WPZiB uznano Maghreb⁹⁴.

W Deklaracji lizbońskiej Unia opowiedziała się za koniecznością przeniesienia polityki śródziemnomorskiej na wyższy poziom. Zaproponowano podpisanie kompleksowych umów dotyczących: dialogu politycznego, wolnego handlu, współpracy gospodarczej i finansowej oraz społecznej i kulturalnej.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 20.

⁹⁰ P.J. Borkowski, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 148–150.

⁹¹ J. Zajac, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 27.

⁹² Zob. *The Treaty of Maastricht. From Conception to Ratification*, ed. R. Corbett, Longman, London–Brussels 1993.

⁹³ *Report to the European Council in Lisbon on the likely development of the common Foreign and Security Policy with the view to identifying areas open to joint action vis-à-vis particular countries or groups of countries*, Lisbon 26–27 June 1992, „Bulletin of the European Community” 1993, no. 6, s. 15.

⁹⁴ J. Zajączkowski, *Unia Europejska w stosunkach międzynarodowych*, Aspra, Warszawa 2006, s. 196.

Jednak realizacja celów napotkała na kilka problemów⁹⁵, zarówno po stronie Unii, jak i partnerów z Południa. Jak wskazuje P. J. Borkowski, przede wszystkim negocjacje pokojowe na Bliskim Wschodzie dawały nadzieję na stabilizację i możliwość włączenia we wszystkie planowane projekty także i tego obszaru, na co z obawą o własną pozycję w negocjacjach spoglądały państwa Maghrebu. Po drugie, sytuacja polityczna w Algierii po zwycięstwie ugrupowań fundamentalistycznych w wyborach parlamentarnych, a następnie wybuchu wojny domowej rodziła wiele wątpliwości, co do przyszłej drogi reform w tym państwie. Kolejnymi sprawami były wewnętrzne problemy w samej Europie w postaci opóźnień w ratyfikacji Traktatu o Unii Europejskiej, a także spory między jej członkami, dotyczące struktury współpracy i podziału środków finansowych pomiędzy partnerami. Francja, Hiszpania, Portugalia, Włochy dążyły do polityki równowagi między wymiarem wschodnim i południowym⁹⁶. Hiszpania zgłosiła projekt utworzenia programu PHARE Med. oraz zaproponowała przyjęcie stałego wskaźnika rozdziału środków finansowych pomiędzy Afryką Północną i Bliskim Wschodem a Europą Środkowo-Wschodnią⁹⁷. Można było zauważyć różnice również w przedstawianych przez przedstawicieli państw południowych koncepcjach. Hiszpania od początku forsowała postulaty rozwoju współpracy wielostronnej o szerokim zakresie przedmiotowym i nie wykluczała włączenia w prace Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie czy Stanów Zjednoczonych. Francja natomiast chcąc zachować dominującą pozycję w regionie, starała się wspierać kontakty dwustronne o charakterze ściśle eurośródziemnomorskim. Wszystkie wyżej wymienione problemy miały wpływ na to, że nowa forma współpracy była wynikiem wielu ustępstw i kompromisów pomiędzy państwami członkowskimi Unii Europejskiej oraz partnerami z Południa⁹⁸.

Równoległe negocjacje z państwami położonymi poza kontynentem prowadziła Unia Zachodnioeuropejska (UZE). Po koniec lat 80-tych w ramach organizacji powstała specjalna grupa robocza do spraw bezpieczeństwa w regionie śródziemnomorskim. W czerwcu 1992 roku UZE sformułowała podstawy dialogu politycznego, a także w zakresie bezpieczeństwa z państwami śródziemnomorskimi. Celem było wzmocnienie współpracy w dziedzinie bezpieczeństwa z partnerami z południa oraz rozpoczęcie realizacji wspólnych projektów. Rozmowy prowadzone były z Algierią, Marokiem, Tunezją, Mauretanią, Egiptem, Izraelem. Działania UZE stanowiły uzupełnienie wobec negocjacji prowadzonych przez Komisję Europejską i państwa członkowskie.

⁹⁵ P.J. Borkowski, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 150.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 150–151.

⁹⁷ E. Barbe, *Barcelona conference...*, *op. cit.*, 30–32.

⁹⁸ P.J. Borkowski, *Polityka ...*, *op. cit.*, s. 107–109.

Prace UZE zakończyły się raportem wydanym w 1995 roku, w którym przedstawiono główne wyzwania i zagrożenia bezpieczeństwa w obszarze Morza Śródziemnego, sytuacje w poszczególnych państwach oraz podkreślono konieczność rozwoju współpracy⁹⁹.

Na szczycie Rady Europejskiej w Korfu w dniach 24–25 czerwca 1994 roku zostały przyjęte postulaty, aby Unia prowadziła zrównoważoną politykę wobec Europy Środkowo-Wschodniej i regionu śródziemnomorskiego. Zobligowano Komisję Europejską do opracowania całościowej strategii współpracy¹⁰⁰. Propozycje Komisji zostały przyjęte na szczycie Rady Europejskiej w Essen w dniach 9–10 grudnia 1994 roku. Raport Komisji *O wzmocnieniu polityki śródziemnomorskiej i utworzeniu Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego* przedstawiał propozycję przyszłej współpracy rozwijanej równocześnie z państwami południowego i wschodniego wybrzeża Morza Śródziemnego w tym z Autonomią Palestyńską. Postanowiono stworzyć szeroką platformę współpracy obejmującą sprawy gospodarcze, społeczne i finansowe oraz powołać stosowne instytucje. Najważniejszym celem było zbudowanie w regionie obszaru pokoju, bezpieczeństwa i stabilności. Komisja dokonała podsumowania dotychczasowej współpracy i poziomu zaangażowania poszczególnych państw i określiła podstawowe wyzwania, jakie stoją przed partnerstwem¹⁰¹. Za najważniejsze uznała działanie na rzecz wzrostu gospodarczego, służyć temu miała długoterminowa strategia polegająca na wielowymiarowej i wielostronnej współpracy¹⁰². Zmniejszenie dysproporcji w rozwoju pomiędzy Północą i Południem miało się dokonać poprzez utworzenie eurośródziemnomorskiej strefy wolnego handlu, restrukturyzację gospodarki i reformy ustrojowe. W Essen ustalono również, iż konferencja inicjująca partnerstwo odbędzie się w 1995 roku w Hiszpanii¹⁰³.

Od grudnia 1994 roku do października 1995 roku toczyły się rozmowy ze wszystkimi państwami zaproszonymi do pogłębienia współpracy. Trudności jak wskazuje P.J. Borkowski, w osiągnięciu konsensusu i zakończeniu negocjacji wiązały się z kilkoma sprawami spornymi. Po pierwsze, Syria i Liban nie

⁹⁹ R. Zięba, *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego*, Scholar, Warszawa 2004, s. 192–193; R. Zięba, *Europejska Tożsamość Bezpieczeństwa i Obrony*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2000, s. 164–165.

¹⁰⁰ *Corfu European Council. Conclusion of the Presidency*, „Bulletin of the European Communities” 1994, no. 6, s. 4–22.

¹⁰¹ G. Bernatowicz, *Proces barceloński...*, *op. cit.*, s. 20–21.

¹⁰² J. Zając, *Gospodarcze...*, *op. cit.*, s. 96–97, *Strengthening the Mediterranean Policy of the EU, Establishing a Euro-Mediterranean Partnership, Communication from the Commission to the Council and European Parliament*, COM 94 final, Brussels 19 X 1994, s. 5–8.

¹⁰³ P.J. Borkowski, *Polityka ...*, *op. cit.*, s. 111.

chciały się zgodzić na spotkanie z władzami Izraela. Po drugie, Maroko podkreślało swoją uprzywilejowaną pozycję i nie chciało być traktowane na równi z państwami Bliskiego Wschodu, czego dowiódł król Hassan II, który zapowiedział, że Maroko po raz kolejny zgłosi akcesję do Unii. Wątpliwości budził także udział w konferencji Libii oraz popieranej przez Francję Mauretanii¹⁰⁴. Państwa bliskowschodnie postulowały aby nowy program regulował definicję i odniesienie się do prawa o samostanowieniu narodów. Kolejną sporną sprawą był status emigrantów z państw arabskich oraz kwestie uregulowania zadłużenia zagranicznego państw arabskich¹⁰⁵. Chęć podjęcia rozmów zapowiedziały także Rosja i Stany Zjednoczone, jednak Rada ds. Ogólnych Unii podkreśliła, że partnerstwo jest ściśle europejskim projektem¹⁰⁶ i będzie obejmować 15 członków Unii oraz 10 partnerów śródziemnomorskich: Algierię, Egipt, Maroko, Tunezję, Syrię, Izrael, Liban, Jordanię, Autonomię Palestyńską, Turcję oraz europejskich kandydatów do członkostwa – Maltę i Cypr. Do udziału w pracach nad przygotowaniem założeń partnerstwa zaproszono także Mauretanię, Unię Arabskiego Maghrebu, Ligę Państw Arabskich. Libia natomiast, ponieważ nie otrzymała zaproszenia, uznała toczący się proces za próbę narzucania wartości zachodnim państwom arabskim. Ostatnie przygotowujące do partnerstwa spotkanie Rady Europejskiej odbyło się w Cannes, tam też wyznaczono wysokość kwoty pomocy państwom śródziemnomorskim na poziomie 5,5 mld ECU w latach 1995–1999, jednak kwota ta została następnie zmniejszona o prawie 1 mld ECU¹⁰⁷. Przed konferencją w Barcelonie odbyły się trzy spotkania w formule 15+12, podczas których wspólnie uzgodniono tekst przyszłej deklaracji¹⁰⁸.

Od powstania Wspólnoty sposób definiowania polityki śródziemnomorskiej przez Europę uległ znacznemu przeobrażeniu. Państwa sąsiedzkie Wspólnoty leżące nad Morzem Śródziemnym w początkach funkcjonowania EWG to dzisiejsi członkowie Unii (Malta, Cypr, Grecja, Hiszpania) i właśnie one stanowiły dla Wspólnoty główny obszar zainteresowania¹⁰⁹. Wraz z kolejnymi rozszerzeniami i przybliżaniem do granic Europy problemów państw leżących poza kontynentem wzrastało przekonanie o konieczności rozszerzenia zasięgu polityki śródziemnomorskiej, w celu wypracowania modelu współpracy dla

¹⁰⁴ P.J. Borkowski, *Partnerstwo....*, *op. cit.*, s. 148.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s.155–157.

¹⁰⁶ E. Barbe, *The Barcelona....*, *op. cit.*, s. 33–35.

¹⁰⁷ *Cannes European Council 26–27 June 1995*, Presidency Conclusion, Brussels 1995, http://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_4_zirveler_1985_sonrasi/1995_6_cannes_zirvesi_baskanlik_sonuc_bildirgesi_en.pdf [dostęp: 12.01.2010].

¹⁰⁸ P.J. Borkowski, *Partnerstwo....*, *op. cit.*, s. 155–157.

¹⁰⁹ L. Binder, *The Middle East East as a Subordinate International System*, [w:] *Regional Politics....*, *op. cit.*, s. 360–367.

państw sąsiedzkich, ale z racji swojego położenia poza kontynentem, bez jakichkolwiek szans na członkostwo. Polityka śródziemnomorska od lat 50-tych zmieniła swój zakres podmiotowy. Wraz z przybliżaniem państw południowego i wschodniego wybrzeża Morza Śródziemnego do granic Unii Europejskiej bliższe stawały się problemy i zagrożenia związane z niestabilnością regionu. Wobec tego ograniczanie się wyłącznie do kontaktów handlowych mogło zagrozić rozwojowi Europy. Wspólnota postanowiła rozszerzyć je o kwestie polityki bezpieczeństwa¹¹⁰.

Warto zwrócić uwagę, że od połowy lat 70-tych rozpoczął się proces kształtowania przez Wspólnotę tych samych ram współpracy zarówno dla państw Afryki Północnej, jak i dla Bliskiego Wschodu, pomimo bardziej zaawansowanych stosunków z tymi pierwszymi. Z punktu widzenia Europy budowanie jednej polityki dla całego regionu śródziemnomorskiego wydawało się zasadne, aspiracją państw tworzących Wspólnotę stało się doprowadzenie do stabilizacji i rozwoju wszystkich południowych i wschodnich sąsiadów śródziemnomorskich, nie tylko poprzez rozwijanie bilateralnych stosunków, ale również poprzez stworzenie platformy porozumienia wewnątrz regionu śródziemnomorskiego. Polityka wobec państw Afryki Północnej również miała różnorodny charakter. Maroko, Algieria, Tunezja mogły liczyć na przywileje z racji swoich wcześniejszych związków z Francją. Sytuacja Egiptu była zupełnie inna, został on włączony w politykę śródziemnomorską w latach 70-tych¹¹¹. Osobną sprawą były relacje z Libią, wcześniej mocarstwa zachodnie starały się współpracować z pułkownikiem Kaddafim ze względów strategicznych i gospodarczych. Niemniej jednak z czasem głównie ze względu na wsparcie Libii dla radykalnych organizacji oraz zamachy na dyskotekę La Belle w Berlinie i katastrofę w Lockerbie¹¹² stawały się coraz bardziej wrogie a państwo poprzez nałożone międzynarodowe sankcje na lata zostało wykluczone ze wspólnych inicjatyw¹¹³.

¹¹⁰ J. Zając, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 25.

¹¹¹ *Ibidem*, s. 33.

¹¹² 6 kwietnia 1986 roku w dyskotekę La Belle w Berlinie Zachodnim, wybuchła bomba, zabijając kobietę i dwóch tureckich żołnierzy oraz raniąc 230 osób, w tym ponad pięćdziesięciu amerykańskich żołnierzy. Odpowiedzialnością za zamach obarczono Libię. Prezydent USA, Ronald Reagan, w odwecie wydał zgodę na ataki lotnicze na libijską stolicę Trypolis (operacja „El Dorado Canyon”), w których zginęło piętnaście osób, a ponad 100 zostało rannych. 21 grudnia 1988 roku nad miejscowością Lockerbie w Szkocji eksplodował samolot linii Pan Am 103 lecący z Londynu do Nowego Jorku. Wszystkie 259 osób na pokładzie i 11 osób na ziemi, zginęło. W listopadzie 1991 roku dwóch Libijczyków zostało oskarżonych o zamach. W 1992 roku Rada Bezpieczeństwa ONZ nałożyła sankcje na Libię.

¹¹³ R. Aliboni, *Including Libya? EU, Arab World and the US*, Paper presented at the conference on „Libya: Current Relations and Future Prospects”, United States De-

1.3. Rozwój współpracy eurośroziemnomorskiej w latach 1995–2010

1.3.1. Partnerstwo Eurośroziemnomorskie

Partnerstwo Eurośroziemnomorskie oficjalnie zostało powołane podczas spotkania w Barcelonie, które odbyło się 27–28 listopada 1995 roku¹¹⁴. W spotkaniu tym uczestniczyło 15 członków Unii Europejskiej, 10 partnerów z Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu (Algieria, Egipt, Maroko, Tunezja, Autonomia Palestyńska, Izrael, Jordania, Liban, Turcja, Syria) oraz Malta i Cypr. W konferencji wzięli udział również przedstawiciele Ligi Państw Arabskich oraz Unii Arabskiego Maghrebu. Decyzja o objęciu jedną inicjatywą państw położonych na wschodnim i południowym brzegu Morza Śródziemnego podyktowana była sprzyjającą sytuacją międzynarodową. Proces pokojowy w Oslo, z początku lat 90., dawał nadzieję na trwały pokój w relacjach izraelsko-arabskich. Pojawiła się perspektywa rozwoju wzajemnej współpracy. Politycy Unii Europejskiej starali się, poprzez inicjatywę Partnerstwa, zapewnić możliwość stworzenia platformy kooperacji, w ramach której strony mogłyby budować wzajemne zaufanie oraz rozwijać współpracę gospodarczą, polityczną i kulturalną¹¹⁵. J. Zając wskazuje, że za największy sukces konferencji można uznać to, że przy jednym stole znaleźli się przedstawiciele Izraela, Syrii, Libanu oraz Autonomii Palestyńskiej. Włączenie więc skonfliktowanych stron do Partnerstwa, było przemyślaną decyzją, która odpowiadała danej sytuacji międzynarodowej i miała spełnić określone cele. Do Partnerstwa nie została zaproszona Libia ze względu na międzynarodową izolację państwa będącą następstwem sankcji ONZ z początku lat 90.¹¹⁶

Konferencja zakończyła się przyjęciem Deklaracji barcelońskiej, która stanowi dokument określający podstawowe cele i kierunki współpracy eurośroziemnomorskiej¹¹⁷. Deklaracja zainicjowała trzy obszary partnerstwa, tzw. koszyki współpracy: polityczne i w dziedzinie bezpieczeństwa, ekonomiczne oraz dotyczące kultury i spraw społecznych. Partnerstwo polityczne miało na celu zapewnienie stabilności po obu stronach Morza Śródziemnego, ale nie zakładało przy tym stworzenia nowych instytucji dotyczących rozwiązywania

---

partment of State, Washington D.C., 25 February 2000, s. 3–6, <http://www.mafhom.com/press2/80P4.htm> [dostęp: 12.03.2010], zob. G. Joffe, *European and Libya*, „The Journal of North African Studies” 2001, vol. 6, no. 4, s. 75–85.

¹¹⁴ Zob. J. Solana, *Inauguration Speech on the Barcelona Conference*, 25–26 November 1995, s. 2.

¹¹⁵ P.J. Borkowski, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 150–151.

¹¹⁶ J. Zając, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 38

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 34.

konfliktów zbrojnych. Zaproponowało natomiast instrumenty służące budowie środków wzajemnego zaufania. Pierwszy koszyk dotyczył wspierania procesów demokratycznych, ochrony praw człowieka, wymiany informacji oraz nawiązania i prowadzenia dialogu. Zakładał implementację i stosowanie przez państwa śródziemnomorskie rozwiązań prawa międzynarodowego oraz obligował wszystkie strony procesu do powstrzymania się od agresji i zwracał uwagę na poszanowanie integralności terytorialnej państw. Odnosił się do wspólnych działań w zwalczaniu terroryzmu, przestępczości zorganizowanej, handlu narkotykami, budowania siły militarnej państw wyłącznie w celach obronnych, rozwiązywania wszelkich spraw spornych na drodze dyplomatycznej¹¹⁸. Wszystkie działania miały być prowadzone zgodnie z zasadami Karty Narodów Zjednoczonych, przy poszanowaniu prawa każdego narodu do samostanowienia. Podstawowym instrumentem współpracy w tej dziedzinie stały się środki budowy zaufania w regionie, na które składał się komponent dyplomatyczny, badawczo-analityczny oraz program zarządzania kryzysowego¹¹⁹. Państwa biorące udział w procesie zobowiązały się do działania na rzecz zwalczania proliferacji broni jądrowej, chemicznej oraz biologicznej poprzez podpisanie przedmiotowych międzynarodowych konwencji¹²⁰.

Za główne cele partnerstwa ekonomicznego sygnatariusze deklaracji uznali stworzenie do 2010 roku strefy wolnego handlu artykułami przemysłowymi, pogłębienie współpracy w przemyśle, rolnictwie, transporcie, telekomunikacji, ochronie środowiska, energetyce, nauce i w zakresie nowoczesnych technologii. Unia zobowiązała się do zwiększenia pomocy finansowej partnerom z Południa oraz do udzielenia wsparcia w staraniach o pożyczki z Europejskiego Banku Inwestycyjnego. Wszystkie te działania miały służyć poprawie warunków i jakości życia mieszkańców regionu, zmniejszeniu bezrobocia, wyrównaniu różnic gospodarczych pomiędzy członkami Partnerstwa, przyspieszeniu tempa rozwoju gospodarczego oraz miały zachęcać do współpracy zarówno międzyregionalnej, jak i wewnątrz regionu¹²¹.

Utworzenie strefy wolnego handlu miało się dokonać na podstawie umów stowarzyszeniowych podpisywanych przez państwa Śródziemnomorza z Unią

¹¹⁸ *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament Strengthening the Mediterranean Policy of the European Union: Proposal for implementing an Euro-Mediterranean Partnership*, COM 95 72 final, Brussels, 8 March 1994, s. 3.

¹¹⁹ A. Kołakowska, *10 lat partnerstwa eurośródziemnomorskiego*, PISM Research Paper, nr 3, 2006, s. 13.

¹²⁰ J. Zajac, *Role Unii Europejskiej...*, *op. cit.*, s. 113.

¹²¹ J. Marks, *High Hopes and Low Motives: the New Euro-Mediterranean Partnership Initiative*, „Mediterranean Politics” vol. 1, issue 1, June 1996, s. 8–10.

oraz pomiędzy sobą (zob. tabela 4)¹²². Znoszenie barier w wymianie handlowej dotyczyło jednak tylko artykułów przemysłowych, natomiast w przypadku sektora usług i produktów rolnych w szczególności – współpraca była bardziej skomplikowana, z jednej strony uzależniona od stanowiska WTO w tej sprawie, z drugiej od zgody poszczególnych państw członkowskich. W kwestii współpracy gospodarczej deklaracja zakładała także wspieranie przedsiębiorczości kobiet, działanie na rzecz rozwoju sektora małych i średnich przedsiębiorstw oraz za konieczne uznała budowę integracji gospodarczej pomiędzy państwami partnerskimi¹²³.

Do realizacji celów powołano program MEDA, instrument finansujący reformy zawarte w układach stowarzyszeniowych oraz realizację wszystkich celów i założeń Partnerstwa, a w szczególności: tworzenie warunków dla transformacji gospodarczej, wprowadzenie strefy wolnego handlu i zrównoważonego rozwoju poprzez wsparcie poszczególnych sektorów gospodarki¹²⁴. Program ten został przyjęty w lipcu 1996 roku i zakładał przeznaczenie w latach 1996–1999 na rozwój państw śródziemnomorskich 4,685 mld ECU. Druga tura programu MEDA rozpoczęła się w 2000 roku i oferowała 5,350 mld ECU na lata 2000–2006. Program MEDA skierowany został nie tylko do rządów państw śródziemnomorskich, korzystać z niego mogły także organizacje pozarządowe. Wielkość przyznawanej pomocy zależała od liczby ludności danego państwa, jego dochodu, stopnia zaawansowania reform oraz od podpisania umów stowarzyszeniowych. Rozdzieleniem środków zajmowała się Komisja Europejska, pracująca przy pomocy Komitetu MED, w którego skład wchodziłi przedstawiciele państw członkowskich Unii Europejskiej oraz Europejskiego Banku Inwestycyjnego. MEDA był nie tylko programem pomocy dwustronnej, z jego środków finansowano projekty o charakterze regionalnym, ułatwiające integrację pomiędzy wschodnim i południowym wybrzeżem Morza Śródziemnego. W tym przypadku fundusze były przeznaczane także na realizację celów pierwszego i trzeciego koszyka współpracy. Oprócz środków z programu MEDA, państwa śródziemnomorskie mogły korzystać z pożyczek z Europejskiego Banku Inwestycyjnego. Program MEDA II nie został przedłużony na kolejne lata, w jego miejsce powołano nowy Europejski Instrument Sąsiedztwa

¹²² F. Tanner, *The Euro-Mediterranean Security Partnership: Prospect for Arms Limitation and Confidence Building*, [w:] *The Barcelona Process Building a Euro-Mediterranean Regional Community*, eds. A. Vasconcelos, G. Joffe, Frank Cass, London 2000, s. 190–195.

¹²³ *Barcelona Declaration adopted at The Euro-Mediterranean Conference*, 27–28 November 1995, s. 15, http://europa.eu.int/comm/external_relations/euromed/bd.htm [dostęp: 10.03.2010].

¹²⁴ J. Licari, *The Euro-Mediterranean Partnership: Economic and Financial Aspects*, „Mediterranean Politics”, vol. 3, issue 1, Winter 1998, s. 5–15.

i Partnerstwa, będący instrumentem finansowym wdrażanej od 2004 roku Europejskiej Polityki Sąsiedztwa¹²⁵.

Partnerstwo kulturalne i społeczne położyło nacisk na rozwój zasobów ludzkich, zwalczanie negatywnych stereotypów, promowanie dialogu międzykulturowego, poprzez kształcenie i wymianę młodzieży, organizowanie wydarzeń kulturalnych, inicjowanie wspólnych programów badawczo-edukacyjnych, działanie na rzecz rozwoju sektora mediów oraz ochrony zdrowia. Zwrócono uwagę na konieczność ułatwienia kontaktów między instytucjami naukowymi, przedsiębiorstwami prywatnymi, organizacjami pozarządowymi¹²⁶. Ważnym obszarem współpracy stało się wsparcie organizacji społeczeństwa obywatelskiego. Państwa Afryki Północnej mogły czerpać środki na realizację programów, w ramach trzeciego koszyka, zarówno z instrumentu MEDA, jak i z Europejskiej Inicjatywy dla Demokracji i Praw Człowieka powstałej w 1994 roku.

Na konferencji w Barcelonie uzgodniono, że współpraca odbywać się będzie na dwóch płaszczyznach: bilateralnej, poprzez podpisywane umowy stowarzyszeniowe, oraz regionalnej, głównie w ramach spotkań ministrów spraw zagranicznych z państw uczestniczących w procesie, ale także na spotkaniach ministrów zajmujących się poszczególnymi dziedzinami współpracy, urzędników i ekspertów oraz parlamentarzystów¹²⁷. Spotkania odbywały się w zależności od potrzeb oraz sprzyjającej sytuacji międzynarodowej (zob. tabela 5)¹²⁸. Równocześnie powołano bilateralne struktury współpracy, radę oraz grupy i komitety o charakterze doradczym¹²⁹. Poszczególne umowy stowarzyszeniowe, pomimo podobnych celów, wytycznych i struktury, różnią się od siebie. Uwzględniają złożoność i specyfikę problemów, jakie występują w państwach partnerskich. Różnice w zapisach wynikały również z faktu, że umowy zawierane były na przestrzeni lat i w tym kontekście, im później umowa została zawarta, tym więcej kwestii i spraw zostało do niej włączonych. Termin podpisania układu miał również wpływ na stopień zaawansowania rozwoju struktury instytucjonalnej w stosunkach dwustronnych. W ramach umów podpisanych jeszcze w latach 90-tych wykształcił się sprawnie działający mechanizm w postaci regularnych spotkań Rady Stowarzyszeniowej oraz instytucji niższego

¹²⁵ J. Zając, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 65–71.

¹²⁶ R. Gillespie, *A Political Agenda for Regional-building? The EMP and Democracy Promotion in North Africa*, „Working Paper”, University of Catania, Berkeley, May 2004, s. 4–6; R. Gillespie, R. Youngs, *Themes in European Democracy Promotion*, „Democratization” 2002, vol. 9, no. 1, s. 7–8.

¹²⁷ R. Gomez, *Negotiating the Euro-Mediterranean Partnership: Strategic Action in EU Foreign Policy*, Ashgate, Hampshire 2003, s. 75–77.

¹²⁸ G. Bernatowicz, *Proces barceloński...*, *op. cit.*, s. 21.

¹²⁹ *Ibidem*, s. 22.

szczebla, na których poruszane były najważniejsze kwestie Partnerstwa. Dotyczyło to przede wszystkim Tunezji oraz Maroka. Proces tworzenia dialogu dwustronnego odzwierciedlał także gotowość poszczególnych państw Afryki Północnej do podjęcia określonych w umowach reform¹³⁰.

Partnerstwo zinstytucjonalizowało także współpracę na poziomie władz lokalnych. Tworzenie sieci współpracy na najniższych szczeblach i włączenie do niej organizacji pozarządowych oraz ośrodków naukowych, uznano za jedno z największych wyzwań¹³¹. Najważniejsze instytucje to EuroMeSCo – zajmujące się badaniami stosunków międzynarodowych, seminaria maltańskie – umożliwiające szkolenia dyplomatów z zakresu współpracy eurośródziemnomorskiej, Forum Obywatelskie EuroMed i Platforma Pozarządowa EuroMed. W ramach Platformy odbywały się coroczne konferencje z udziałem przedstawicieli Unii Europejskiej i państw Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu¹³².

Należy zaznaczyć, że cele, jakie zostały ustalone w Barcelonie, powinny być realizowane poprzez dialog, wzajemne zrozumienie oraz kształtowanie dobrosąsiedzkich relacji. Jednak pogłębienie sporu izraelsko-palestyńskiego zdeterminowało charakter relacji pomiędzy uczestnikami Partnerstwa. Kolejne spotkania na szczeblu ministrów spraw zagranicznych niejednokrotnie były miejscem konfrontacji Izraela i państw arabskich¹³³. Zrodziło to przekonanie, że bez trwałego rozwiązania konfliktu trudno będzie sprostać wyznaczonym celom, a już na pewno niemożliwy będzie ich postęp i rozwój. Stało się tak w odniesieniu do prac nad Eurośródziemnomorską Kartą Pokoju i Stabilności, która nie została ostatecznie przyjęta¹³⁴.

Wydarzenia z 11 września 2001 roku skłoniły strony Partnerstwa do wzmocnienia dialogu politycznego i w dziedzinie bezpieczeństwa¹³⁵. Przyjęto w tym celu nowe mechanizmy współpracy, takie jak dyplomacja prewencyjna i wspólny język strategiczny¹³⁶. Na czołowe miejsce wysunęły się sprawy doty-

¹³⁰ S. Amin, A. El-Kenz, *Europe and the Arab World: Patterns and Prospects for the new Relationship*, Zed Books, London, 2005, s. 116–120.

¹³¹ R. Gillespie, *A Political Agenda...*, *op. cit.*, s. 10.

¹³² *Ibidem*, s. 14.

¹³³ Zob. *The Barcelona Process and Euro-Mediterranean Issues from Stuttgart to Marseille*, eds. F. Atina, S. Stavridis, Giuffre, Milan 2001, s. 175–180.

¹³⁴ *Third Euro-Mediterranean Conference of Foreign Ministers*, Stuttgart 14–15 April 1999, europa.eu.int/comm./external_relations/euromed/doc.htm [dostęp: 10.03.2010].

¹³⁵ *EU Strategic Partnership with the Mediterranean and the Middle East*, Final Report, EuroMed Report, no. 78, 23 June 2004, 1–3, <http://www.euromedi.org/inglese/home/parteneriato/report/index.asp> [dostęp: 12.01.2010].

¹³⁶ *Fifth Euro-Mediterranean Conference of Foreign Ministers*, Valencia, 22–23 April 2002, Presidency Conclusion, http://europa.eu.int/comm./external_realations/euromed/doc.int [dostęp: 12.01.2010].

czące migracji, wymiaru sprawiedliwości, zwalczania terroryzmu, handlu narkotykami, przestępczości zorganizowanej¹³⁷. Zmiany te odzwierciedlają zapisy rocznicowej konferencji Partnerstwa z 2005 roku. W przyjętym pięcioletnim programie działania rozszerzona została współpraca w zakresie zwalczania terroryzmu, przyjęto Eurośródziemnomorski kodeks postępowania w zwalczaniu terroryzmu, w którym podkreślono konieczność działania zgodnie z wytycznymi wszystkich międzynarodowych konwencji odnoszących się do walki z terroryzmem oraz wzmocnienia polityki informacyjnej pomiędzy Unią a państwami eurośródziemnomorskimi¹³⁸. W zakresie współpracy ekonomicznej zapowiedziano konieczność ujednoczenia standardów i wytycznych w celu podpisania i implementacji układów dotyczących wspólnej oceny produktów przemysłowych, Eurośródziemnomorskiej Karty dla Przedsiębiorczości, Śródziemnomorskiej Strategii Zrównoważonego Rozwoju, projektów polityki regionalnej, subregionalnych programów w zakresie współpracy energetycznej¹³⁹. Następnie w 2007 roku, po konferencji w Lizbonie, zainicjowano kolejny koszyk współpracy dotyczący migracji, integracji społecznej, sprawiedliwości i spraw bezpieczeństwa¹⁴⁰.

Partnerstwo Eurośródziemnomorskie przez dziewięć lat pozostawało jedyną multilateralną formą współpracy pomiędzy Unią a Afryką Północną. Trudno więc oceniać jego sukcesy i porażki, gdyż sam fakt podpisania Deklaracji barcelońskiej stanowił duże osiągnięcie we wzajemnych relacjach. Partnerstwo co prawda nie dało nowego instrumentu rozwiązywania napięć w regionie, jednak poprzez spotkania ministrów spraw zagranicznych oraz grup roboczych zapewniony został dialog polityczny, który wcześniej nie miał miejsca. Warte podkreślenia są kolejne inicjatywy Unii Europejskiej, skierowane m.in. do państw omawianego regionu – Wspólna Strategia Unii Europejskiej z 2000 roku oraz Partnerstwo Strategicznego z regionem śródziemnomorskim i Bliskim Wschodem z 2004 roku. Dokumenty te wykraczały poza obszary współpracy Partnerstwa, w zakresie przedmiotowym i podmiotowym, gdyż dotyczyły całego obszaru bliskowschodniego, miały również jednostronny charakter deklaracji *stricto* politycznej, formułującej wytyczne dla współpracy, były

¹³⁷ A. Kołakowska, *10 lat partnerstwa...*, *op. cit.*, s. 11.

¹³⁸ P.J. Borkowski, *Polityka...*, *op. cit.*, s. 128, *Five Year Work Programme*, EuroMed Summit, November 2005, http://eeas.europa.eu/euromed/summit1105/five_years_en.pdf [dostęp: 12.01.2010].

¹³⁹ *Euro-Mediterranean Charter for Enterprise*, Caserta Ministerial Conference, 4 October 2004, http://ec.europa.eu/enterprise/policies/international/files/euromedcharterf1949_en.pdf [dostęp: 12.01.2010].

¹⁴⁰ *First Euro-Mediterranean Ministerial Meeting on Migration*, Algarve, 18–19 November 2007, <http://www.sef.pt/documentos/56/AGREEDCONCLUSION-S18NOVEMBER.pdf> [dostęp: 12.01.2010].

wyrazem szczególnego i rosnącego zainteresowania Europą rozwojem relacji z partnerami z Południa¹⁴¹.

1.3.2. Europejska Polityka Sąsiedztwa

Zmiana polityki Unii Europejskiej wobec obszaru śródmorskiego dokonała się w 2004 roku wraz z zainicjowaniem Europejskiej Polityki Sąsiedztwa. Jej powstanie wiązało się z rozszerzeniem Unii Europejskiej w 2004 i 2007 roku o 12 nowych państw z Europy Środkowo-Wschodniej i Bałkanów. Granice Unii na wschodzie sięgnęły Białorusi, Ukrainy i Mołdawii. Poprzez przyłączenie Malty i Cypru rozciągnęły się także na południe, a w 2007 roku, po akcesji Bułgarii i Rumunii, oparły się na Morzu Czarnym. Największe w historii rozszerzenie Unii Europejskiej zbliżyło ją, pod względem geograficznym, do obszarów niestabilnych, trudnych, borykających się z wieloma problemami, jednocześnie do państw, z którymi poszczególnych członków Unii Europejskiej łączyły bliskie więzi ekonomiczne. Unia Europejska stanęła przed koniecznością przygotowania się na sąsiedztwo z państwami o wysokim ryzyku konfliktów zbrojnych oraz działania na rzecz wzmocnienia ich struktur państwowych, przeciwdziałania przestępczości zorganizowanej¹⁴². Ponadto szybki wzrost demograficzny w państwach sąsiedzkich zwrócił większą uwagę Europy na politykę migracyjną¹⁴³.

Projektowana, od początku 2000 roku, nowa polityka miała na celu stworzenie jednolitych ram dla rozwoju stosunków dwu- i wielostronnych z najbliższymi sąsiadami, opartych na wspólnych celach i instrumentach oraz eksport modelu normatywnego Unii. Równocześnie zwrócono uwagę na różnice pomiędzy państwami sąsiedzkimi w zakresie poziomu rozwoju gospodarczego. Program EPS miał być komplementarny z Europejską Strategią Bezpieczeństwa przyjętą w grudniu 2003 roku przez Komisję Europejską. W dokumencie zawarte zostały główne rekomendacje dotyczące strategicznych celów polityki europejskiej, oscylujące wokół konieczności budowanie strefy bezpieczeństwa w najbliższym sąsiedztwie Europy. Motywów powstania Europejskiej Polityki Sąsiedztwa można dopatrzeć się również w rosnącej ambicji Europy do odgrywania znaczącej roli na arenie międzynarodowej. Kolejną kwestią był brak pozytywnych rezultatów regionalnego programu współpracy z państwami śródmorskich, rozwijanego od 1995 roku w ramach Partnerstwa

¹⁴¹ J. Zając, *Role Unii Europejskiej...*, *op. cit.*, s. 99–101.

¹⁴² B. Woźniak, *Europejska Polityka Sąsiedztwa: „udawane rozszerzenie czy niedocenianie instrumentu”*, „Sprawy Międzynarodowe” 2007, nr 3, s. 81.

¹⁴³ A. Magen, *The Shadow of Enlargement: Can the European Neighborhood Policy Achieve Compliance?*, „Columbia Journal of European Law” 2006, t. 12, s. 396–397.

Eurośródziemnomorskiego¹⁴⁴. Po największym rozszerzeniu Unii Europejskiej w 2004 roku i przygotowaniach do kolejnego, w 2007 roku, konieczne stało się również określenie dalszej polityki zewnętrznej¹⁴⁵. Polityka sąsiedztwa opierała się na założeniu, że Europa jest w stanie prowadzić konstruktywny dialog z partnerami, działać na rzecz ich rozwoju gospodarczego, wspierać stabilność i bezpieczeństwo zarówno wewnątrz Europy, jak i na zewnątrz, bez oferowania partnerom pełnej integracji instytucjonalnej¹⁴⁶.

Głównym impulsem do szczegółowego przedstawienia celów i zasad przyszłej współpracy z sąsiadami stał się list Wysokiego Przedstawiciela ds. WPZiB Javiera Solany oraz Chrisa Patten, Komisarza ds. Stosunków Zewnętrznych Unii, będący przedmiotem debaty na spotkaniu ministrów spraw zagranicznych Unii Europejskiej we wrześniu 2002 roku¹⁴⁷. W liście tym Wysoki Przedstawiciel dokonał podziału sąsiadów Unii na trzy grupy. Pierwsza z nich dotyczyła państw, które pomimo spełniania podstawowych kryteriów unijnych nie są zainteresowane członkostwem, druga grupa obejmowała państwa bałkańskie, mogące w przyszłości stać się członkami Wspólnoty, natomiast trzecia grupa to państwa Europy Wschodniej i państwa basenu Morza Śródziemnego, nieposiadające perspektywy członkostwa¹⁴⁸.

W grudniu 2002 roku Rada Europejska, na szczycie w Kopenhadze, podkreśliła konieczność budowy dobrosąsiedzkich relacji z państwami z najbliższego otoczenia Unii, w celu niedopuszczenia do powstania nowych linii podziałów w Europie oraz zleciła Komisji Europejskiej przygotowanie konkretnych propozycji¹⁴⁹. Dnia 11 marca 2003 roku został wydany Komunikat Komisji Europejskiej do Rady i Parlamentu Europejskiego, *Szersza Europa – nowa polityka sąsiedztwa*, który stał się podstawą do opracowania zasad i celów współpracy w ramach nowego programu, jednocześnie Komisja jasno określiła w nim, że polityką sąsiedztwa zostaną objęte tylko te państwa, które nie mają perspektywy

¹⁴⁴ S. Biscop, *The European Security Strategy: A Global Agenda for a Positive Power*, Ashgate, Aldershot, Hampshire 2005, s. 35–55.

¹⁴⁵ J. Maliszewska-Nienartowicz, *Europejska Polityka Sąsiedztwa – cele i instrumenty*, „Sprawy Międzynarodowe” 2007, nr 3, s. 63.

¹⁴⁶ P.J. Borkowski, *Polityka...*, *op. cit.*, s. 191–195.

¹⁴⁷ R. Prodi, *A Wider Europe – A Proximity Policy as the key to stability, Peace, Security And stability International dialogue and the role of the EU*, Sixth ECSA–World Conference, Jean Monet Project, Brussels, 5–6 December 2002, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH> [dostęp: 12.01.2010].

¹⁴⁸ B. Woźniak, *Europejska...*, *op. cit.*, s. 79.

¹⁴⁹ *Copenhagen European Council*, 12–13 December 2002, Presidency Conclusion, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/73842.pdf [dostęp: 12.03.2010].

członkostwa¹⁵⁰. Dokument precyzował zadania oraz środki, które mają być przedsięwzięte w celu osiągnięcia wyznaczonych celów. Oficjalnie Europejska Polityka Sąsiedztwa została zainaugurowana 12 maja 2004 roku w Brukseli¹⁵¹.

W trakcie projektowania EPS, pierwsze propozycje zgłoszone przez Wielką Brytanię i Danię zakładały objęcie nową inicjatywą jedynie państw Europy Wschodniej, czyli Ukrainy, Mołdawii oraz Białorusi. W maju 2002 roku brytyjski minister spraw zagranicznych Jack Straw, w liście skierowanym do hiszpańskich dyplomatów (Hiszpania sprawowała w tym czasie prezydencję), wskazał na konieczność przygotowania specjalnego programu dla Ukrainy, Mołdawii i Białorusi¹⁵². Na skutek interwencji Francji oraz Hiszpanii, obawiających się o przyszłość południowej flanki w polityce unijnej, włączono do niej także państwa leżące poza granicami Europy. Strategie Komisji Europejskiej z 2002 roku dotyczyły więc już nie tylko Europy Wschodniej, ale także państw objętych Partnerstwem Eurośródziemnomorskim. Następnie włączono również państwa Kaukazu Południowego. Ostatecznie polityka sąsiedztwa zyskała następujący zakres podmiotowy:

- Państwa Europy Wschodniej: Ukraina, Mołdawia. Unia Europejska pozostawiła otwarte drzwi dla Białorusi, która po przeprowadzeniu reform politycznych i ekonomicznych będzie mogła przystąpić do współpracy.
- Państwa Kaukazu Południowego: Armenia, Azerbejdżan, Gruzja.
- Państwa Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu, dotychczas współpracujące w ramach Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego: Algieria, Egipt, Liban, Maroko, Jordania, Tunezja, Izrael, Autonomia Palestyńska, Syria. Libia natomiast powinna najpierw zostać włączona w struktury Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego.
- Ze względu na możliwe zaproszenie do struktur unijnych, z udziału w EPS wykluczona została Turcja oraz państwa Bałkanów Zachodnich.
- Odnośnie Europy Wschodniej, ze współpracy w ramach EPS zrezygnowała Federacja Rosyjska. Rosja, odmową chciała podkreślić, że nie powinna być traktowana na równi z byłymi republikami radzieckimi, Ukrainą i Mołdawią, zamierza występować w stosunkach z Unią jako równorzędny partner.

¹⁵⁰ *Wider Europe Neighborhood: A New Framework for Relations with Eastern and southern Neighbors*, Communication European Commission, 11 March 2003, COM (2003) 104 Final, s. 1–2.

¹⁵¹ *European Neighbourhood Policy – Strategy Paper*, 12 May 2004, COM (2004) 373 final, s. 48.

¹⁵² T. Casier, *The European Neighborhood Policy: Assessing the EU's Policy toward the Region*, [w:] *The Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World*, eds. F. Bindi, I. Angelescu, Brookings Institute Press, Washington 2010.

Zrezygnowała z udziału w ramach polityki sąsiedztwa na rzecz strategicznego partnerstwa opartego na czterech przestrzeniach zainaugurowanego na szczycie w Sankt Petersburgu w maju 2003 roku¹⁵³.

Główne cele i założenia polityki sąsiedztwa ogniskują się wokół zmniejszenia ubóstwa, rozwoju wolnego handlu, integracji gospodarczej, wzmocnienia stosunków politycznych i kulturalnych, współpracy transgranicznej oraz zapobiegania konfliktom, reform gospodarczo-społecznych, współpracy w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych oraz przyznania preferencyjnych warunków handlowych w kontaktach z Unią Europejską. Partnerom zaproponowano udział w następujących obszarach współpracy: jednolitym rynku wewnętrznym, wymianie handlowej, współpracy w zakresie legalnej migracji, współpracy w zwalczaniu zagrożeń bezpieczeństwa, promocji demokracji i praw człowieka i współpracy kulturalnej. Członkowie EPS uzyskali możliwość udziału w transeuropejskich sieciach transportowych, energetycznych i telekomunikacyjnych. Państwa europejskie zobowiązały się do rozwinięcia działalności inwestycyjnej, wzmocnienia systemu finansowej pomocy UE oraz udzielenia pomocy partnerom w pozyskiwaniu środków na rozwój z międzynarodowych instytucji finansowych¹⁵⁴.

W ramach EPS, Unia zaoferowała sąsiadom możliwość pogłębionej integracji politycznej i gospodarczej, w zamian oczekuje przeprowadzenia odpowiednich reform, dostosowanych do wymogów współczesnego państwa prawa, z największym naciskiem na rozwój demokracji. Polityka ta w założeniu opiera się na zasadzie warunkowości. Partnerzy mogą korzystać z określonych programów dopiero po wywiązaniu się z odpowiednich zobowiązań, wyznaczonych w planach działania. Unia z każdym państwem negocjowała oddzielnie warunki współpracy, uwzględniając potrzeby i możliwości konkretnego sąsiada¹⁵⁵.

Europejska Polityka Sąsiedztwa wyznaczyła dwa wymiary współpracy: dwustronny i regionalny. Podstawowym instrumentem współpracy dwustronnej są plany działania (zob. tabela 6), odnoszące się do wspólnych zasad i priorytetów, ale także uwzględniające indywidualne potrzeby poszczególnych partnerów. Podstawą ich przygotowania były raporty krajowe oceniające perspektywę i możliwości rozwoju państw sąsiedzkich. W celu realizacji wyznaczonych zadań, Unia uzgodniła z partnerami Strategie Krajowe na okres

¹⁵³ P.J. Borkowski, *Polityka...*, *op. cit.*, s. 194; zob. *European Union foreign and security policy: towards a neighbourhood strategy*, ed. R. Dannreuther, Routledge, London 2005, s. 5–12.

¹⁵⁴ *Ibidem*, s. 192–193; zob. J. Perelin, *The ENP in Interinstitutional Competition, An Instrument of Leadership for the Commission*, [w:] *Europe's Near Abroad: Promises and Prospects of the EU's Neighborhood Policy*, eds. D. Mahncke, S. Gstohl, P.I.E. Peter Lang, College of Europe Studies, Brussels 2008, s. 47–69.

¹⁵⁵ E. Teichmann, *Koncepcja szerszej Europy...*, *op. cit.*, s. 30–31.

siedmiu lat oraz Kilkuletnie Programy Indykatywne mające charakter bardziej szczegółowy. Plany działania nie zastąpiły wcześniejszych umów podpisanych z sąsiadami, stanowiły charakter uzupełniający wobec dotychczasowych inicjatyw i zostały bardziej rozbudowane (warunkiem podpisania planu działania dla państw Europy Wschodniej stało się wcześniejsze podpisanie PCA, a dla państw Śródziemnomorza umowy stowarzyszeniowej). Pomimo tego, że plany mają charakter dwustronny i uwzględniają potrzeby indywidualne państw, odnoszą się one zawsze do kilku dziedzin współpracy: dialogu politycznego i reform, handlu i środków przygotowujących partnerów do stopniowego uzyskiwania udziału w rynku wewnętrznym UE, wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych, energii, transportu, społeczeństwa informacyjnego, środowiska naturalnego, badań i innowacyjności, polityki społecznej i kontaktów kulturowych. Plany działań to dokumenty polityczne, zawierane na czas od trzech do pięciu lat, składające się z katalogu spraw priorytetowych, koniecznych do rozwiązania w okresie, na jaki dany plan został zawarty¹⁵⁶. W ramach polityki sąsiedztwa zaplanowano wdrożenie dwóch programów o zasięgu regionalnym, wschodniego i południowego, oraz realizację programów współpracy transgranicznej¹⁵⁷. Polityka sąsiedztwa zaoferowała również możliwość dostępu do programów wsparcia administracji, tj. twinningowych oraz programów TAIEX i SIGMA¹⁵⁸.

Do realizacji celów powołano Europejski Instrument Sąsiedztwa i Partnerstwa – instrument pomocy finansowej na lata 2007–2013¹⁵⁹. Budżet, którym dysponował, to 12 mld euro, co zwiększyło wsparcie dla sąsiadów w stosunku do poprzednich okresów o około 32%. Instrument składał się z trzech części. Pierwsza dotyczyła wsparcia realizacji planów działania. Druga określała finansowanie współpracy transgranicznej, a trzecia, najbardziej ogólna, miała za zadanie promować i wspierać współpracę międzyregionalną. 90% środków finansowych zostało przeznaczonych na programy krajowe – realizację planów działania. Każdemu z sąsiadów udzielano pomocy na podstawie siedmioletniej strategii powiązanej z priorytetami ustalonymi w poszczególnych planach działania¹⁶⁰. Konkretnie propozycje przedstawiają Krajowe Programy Indykatywne zawarte na okres 2007–2010 i 2011–2013 oraz programy roczne¹⁶¹. Bu-

¹⁵⁶ J. Maliszewska-Nienartowicz, *Europejska Polityka Sąsiedztwa...*, *op. cit.*, s. 69–71.

¹⁵⁷ A. Kolańska, *Europejska Polityka Sąsiedztwa – plany działania dla państw śródziemnomorskich*, „Biuletyn PISM”, nr 15, 22 lutego 2005, s. 1.

¹⁵⁸ J. Maliszewska-Nienartowicz, *Europejska Polityka Sąsiedztwa...*, *op. cit.*, s. 72.

¹⁵⁹ *Paving the Way for New Neighborhood Instrument*, Communication European Commission, 1 July 2003, COM(2003) 393 final.

¹⁶⁰ P.J. Borkowski, *Polityka...*, *op. cit.*, s. 199.

¹⁶¹ *Commission Proposal for Regulation establishing a European Neighbourhood and Partnership Instrument*, European Commission, 11 October 2004, COM (2004) 628 final.

dżet ENPI uzupełniony został o 1.104 mln euro na projekty realizowane w ramach EIDHR, instrumentu na rzecz wspierania budowy społeczeństwa obywatelskiego, wzmocnienia demokracji, państwa prawa, praw człowieka. Dla państw sąsiedzkich udostępnione zostały środki z programów Sąsiedzkiego Funduszu Inwestycyjnego (Neighbourhood Investment Facility), wspierania społeczeństwa Obywatelskiego (Civil Society Facility) oraz zwiększona została pula środków na pożyczki z Europejskiego Banku Inwestycyjnego¹⁶².

Celem monitorowania postępów we współpracy i wdrażaniu planów działania, Komisja Europejska została zobligowana do przygotowania corocznych raportów okresowych kontrolujących i oceniających postępy w poszczególnych obszarach współpracy¹⁶³. Raporty dotyczą zarówno podsumowania z realizacji planów działania oraz ewentualnej ich rewizji w celu dostosowania do aktualnej sytuacji w danym państwie, jak również odnoszą się do wdrażania programów regionalnych: wschodniego i południowego. Już w pierwszych raportach okresowych, z lat 2006 i 2007, pojawiły się wskazania konieczności zmiany niektórych aspektów polityki sąsiedztwa. Proponowano m.in. wzmocnienie współpracy dwustronnej, skupienie się na wymiarze tematycznym w programach regionalnych, czy też podniesienie rangi polityki sąsiedztwa, zgodnie z niemiecką koncepcją „ENP Plus”¹⁶⁴. W latach 2007–2008 Komisja Europejska wydała dokumenty dotyczące reformy i podsumowania EPS, pierwszy pn. *Wzmocniona Europejska Polityka Sąsiedztwa* oraz komunikat pt. *Silna europejska polityka sąsiedztwa*. Przyjęto w nich, że poszczególni członkowie EPS będą przeprowadzali reformy, w wybranych sektorach, implementując przy tym prawny dorobek wspólnotowy; możliwiono sąsiadom stopniowe włączanie się w działania agencji i programów wspólnotowych; podkreślono konieczność wzmocnionej współpracy politycznej oraz współpracy handlowo-gospodarczej w dziedzinie migracji i mobilności, aktywizacji współpracy sektorowej¹⁶⁵. Partnerzy uzyskali możliwość zaangażowania się w realizację zadań WPZiB, m.in. poprzez udział w misjach prowadzonych przez Unię. Ko-

¹⁶² E. Canciani, *European Financial Perspective and the European Neighbourhood and Partnership Instrument*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2007*, IEMed, 2007, s. 145–150.

¹⁶³ Ch. Grant, *Rethinking Enlargement and Neighbourhood Policy*, Center for European Reform, London 2006, s. 58–59.

¹⁶⁴ B. Lippert, *Beefing up the ENP: Towards a Modernization and stability Partnership*, „The International Spectator” 2006, vol. 41, no. 4, s. 90.

¹⁶⁵ R. Trzaskowski, *Jak wzmocnić Europejską Politykę Sąsiedztwa UE. Udział krajów EPS we wspólnotowych politykach i agencjach*, „Analizy Natolińskie” 2009, Centrum Europejskie Natolin, nr 1, s. 2–3; *Communication from the Commission on the general approach to enable EPS Partner countries to participate in Community Agencies and Community Programmes*, European Commission, Brussels, 4 December 2006, COM (2006) 724 final.

nieczność wzmocnionej współpracy została podkreślona również 18 lutego 2008 roku w Konkluzjach Rady Europejskiej dotyczących wdrażania EPS¹⁶⁶.

Polityka Sąsiedztwa w swoim założeniu nie dążyła do zastąpienia już istniejących form współpracy. Wobec państw Afryki Północnej stała się komplementarna z procesem barcelońskim¹⁶⁷. Inicjatywy w ramach EPS podejmowano równoległe do tych zaplanowanych w Partnerstwie. Europejska Polityka Sąsiedztwa, wraz z procesem barcelońskim, miały na celu stworzenie uzupełniającej się oferty całościowej współpracy regionalnej. Partnerstwo zapewniło kontakty i integrację dla realizacji wspólnych inicjatyw, natomiast EPS, poprzez różnicowanie sygnatariuszy, dostosowanie programów do potrzeb i sytuacji konkretnych partnerów¹⁶⁸.

Rozpatrując kwestie związane z polityką sąsiedztwa Unii, należy wspomnieć o kilku problemach. EPS stając się najbardziej ambitnym i zawansowanym programem UE, mierzyła się z wyzwaniem dotyczącym tego, jak wzmacniać bilateralne relacje z partnerami, przy równoczesnym odwołaniu się do wspólnych założeń i celów współpracy. Z jednej strony środki i instrumenty, które zastały stworzone na potrzeby realizacji programu, są wzorowane na procesie rozszerzenia i instrumentach przedakcesyjnych, z drugiej w ofercie dla państw partnerskich brakuje efektu końcowego w postaci obietnicy członkostwa. Cele strategiczne EPS są tożsame z wyzwaniami Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego, jednak porównując dokumenty strategiczne obu polityk, można dostrzec różnice. EPS powstała w wyniku rozczarowania procesem barcelońskim, który przez dziesięć lat realizacji przyniósł wiele pytań, co do jego zasadności oraz rzeczywistych możliwości realizacji założeń deklaracji barcelońskiej. Jednak nowa oferta współpracy EPS przyjmowana była z obawą w państwach śródziemnomorskich. Zróżnicowanie, w połączeniu z warunkowością, pozwalały na szybsze reformy i większe profity dla państw zaangażowanych i wychodzących naprzeciw tej inicjatywie, co niewątpliwie rzuciło cień na te, których gotowość do wzmocnienia współpracy była raczej niewielka. W tym zakresie skłonność do zbliżania do prawodawstwa

¹⁶⁶ *Communication from the Commission, On Strengthening the European Neighborhood Policy*, European Commission, Brussels, 4 December 2006, COM (2006) 726 final, *Communication from the Commission, A Strong EPS*, European Commission, Brussels, 5 December 2007, COM (2007) 774 final, *Council Conclusions on European Neighbourhood Policy*, Council of the European Union, Brussels, 18 February 2008, http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/gena/98790.pdf [dostęp: 12.01.2010].

¹⁶⁷ J. Zajac, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 47; P.J. Borkowski, *Polityka...*, *op. cit.*, s. 194.

¹⁶⁸ P. Montalbano, *The European Neighborhood Policy: Towards a New EU-Med. Partnership?*, EU WP Law 21, 2007, s. 45–50, <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/14431/> [dostęp: 12.01.2010].

i dorobku Unii była zdecydowanie większa na Wschodzie. Państwa Europy Wschodniej, od chwili powstania EPS, za główny strategiczny cel i końcowy etap reform uważały akcesję¹⁶⁹.

EPS nie jest jedyną polityką wobec sąsiadów, stanowi tylko jej wycinek i dotyczy państw, które albo nie mają szansy na członkostwo, albo same nie są nim zainteresowane. Próbuje wypełnić lukę, jaka powstała w polityce zagranicznej Unii po rozszerzeniu w 2004 i 2007 roku. Jednocześnie przedstawiciele Unii nie wykluczyli możliwości przystąpienia zainteresowanych państw do negocjacji akcesyjnych. Chociaż polityka sąsiedztwa przypomina politykę rozszerzenia i może przybliżyć państwa do członkostwa, a na pewno stanowi dobrą próbę sił i możliwości w tym względzie, to brak konkretnych deklaracji w tej sprawie stał się przyczyną jej krytyki¹⁷⁰. Niezadowolenie z EPS widoczne było przede wszystkim w państwach wschodnich, takich jak Mołdawia i Ukraina. Podkreślały one swoją przynależność do Europy, tego samego kręgu kulturowego i wspólnych wartości, nie chcąc być traktowane na równi z państwami Maghrebu i Maszreku, położonymi na innym kontynencie. Z kolei te ostatnie wołały prowadzić samodzielnie rozmowy z Unią, ze względu na brak wspólnych interesów ze Wschodem¹⁷¹. Niewątpliwie tworząc EPS, Komisja Europejska zdawała sobie sprawę z tych różnic, dlatego też polityka sąsiedztwa oparta została w większości na dwustronnych relacjach. Postęp we współpracy uzależniono od zaangażowania konkretnego państwa, przy założeniu tych samych możliwości dla wszystkich uczestników programu. Jednak rozróżnienie polityki wschodniej i południowej z czasem zyskało coraz większe uzasadnienie. Europejska Polityka Sąsiedztwa, zaprojektowana jako bilateralny program współpracy w ramach jednolitej struktury, ewoluowała w kierunku podziału na dwa projekty regionalne – Partnerstwo Wschodnie oraz Unię dla Śródziemnomorza¹⁷².

---

¹⁶⁹ P. Kratochvil, *The European Neighbourhood Policy: A Clash of Incompatible Interpretations*, [w:] *The European Union and its Neighbourhood: Policies, Problems and Priorities*, ed. P. Kratochvil, Institute of International Relations, Prague 2006, s. 13–15.

¹⁷⁰ C. Stephanom, D.K. Xenakis, *The EU Enlargement and Euro-Mediterranean Relations*, [w:] *Sustainable development and adjustment in the Mediterranean countries*, eds. F. Prausello, Franco Angely, Milano 2006, s. 124–125.

¹⁷¹ G. Gromadzki, *Raport: Pięć tez o Europejskiej Polityce Sąsiedztwa*, Policy Brief, Fundacja Batorego, Warszawa 2008.

¹⁷² B. Lippert, *European Neighbourhood Policy: Many reservations – Some Progress, Uncertain Prospects*, „International Policy Analyses”, Friedrich Ebert Stiftung, June 2008, s. 12–15.

1.3.3. Unia dla Śródziemnomorza

Unia dla Śródziemnomorza, będąca trzecią całościową unijną formą współpracy skierowaną do partnerów z Południa, ustanowiona została z inicjatywy prezydenta Francji, Nicolasa Sarkozy'ego. Na jej powstanie, jak wskazują badacze problematyki, wpływ miały m.in. osłabienie pozycji państw śródziemnomorskich na arenie międzynarodowej, rosnące problemy gospodarcze tych państw oraz niespełnianie swoich funkcji przez EPS i Partnerstwo Eurośródziemnomorskie. Istotną rolę odgrywała również chęć przywrócenia dominującej pozycji Francji na obszarze Afryki Północnej oraz osobiste aspiracje Nicolasa Sarkozy'ego, który aby zyskać poparcie Francuzów, wprowadził nowy pomysł na modernizację, i regenerację polityki zagranicznej państwa¹⁷³. Według prezydenta Sarkozy'ego, Francja aktywniej powinna włączyć się w formułowanie porządku międzynarodowego, który wymaga nowego dyskursu na temat bezpieczeństwa, ale także nowej roli Europy w świecie. Realizacja Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, promująca wschodni kierunek w polityce zagranicznej Unii, wywołała obawy u południowych członków Unii Europejskiej. Wiązały się przede wszystkim z przekonaniem, że rozszerzenie Unii na długi czas odwróci jej zainteresowanie od procesu modernizacji i stabilizacji państw śródziemnomorskich. Również w państwach Afryki Północnej proces ten postrzegany był jako zagrożenie, które może spowodować brak zainteresowania Unii problemami regionu śródziemnomorskiego¹⁷⁴. Przedstawiciele Unii wielokrotnie zapewniali, że proces akcesyjny nie będzie miał wpływu na Partnerstwo Eurośródziemnomorskie, i że wyznaczone w 1995 roku priorytety i zadania będą realizowane a polityka sąsiedztwa ma wprowadzić równowagę w polityce zewnętrznej. Jednak w Afryce Północnej powszechne było przekonanie, iż utworzenie jednego instrumentu finansowego dla wszystkich uczestników Europejskiej Polityki Sąsiedztwa było tylko pretekstem do przeniesienia funduszy pomocowych na wschód Europy¹⁷⁵, gdzie państwa lepiej i efektywniej będą z niego korzystały¹⁷⁶. Francja obawiała się, iż większe zainteresowanie Unii państwami Europy Wschodniej wzmocni pozycję Niemiec¹⁷⁷. Ponadto zmniejszenie

¹⁷³ P. J. Borkowski, *Polityka...*, *op. cit.*, s. 203–204.

¹⁷⁴ B. Khader, *Eastern Enlargement and the Euro-Mediterranean Partnership: A Win-win Game*, EuroMeSCo Paper, no. 20, 2003, s. 15–19.

¹⁷⁵ J. Perlin, *Rozszerzenie Unii Europejskiej na Wschód z punktu widzenia państw procesu barcelońskiego*, „Opinie i Ekspertyzy”, nr 9, Departament Strategii i Planowania Polityki Zagranicznej MSZ, marzec 2005, s. 3–7.

¹⁷⁶ B. Woźniak, *Europejska...*, *op. cit.*, s. 79.

¹⁷⁷ A. Kołakowska, *Stanowisko Francji wobec europejskiej polityki sąsiedztwa*, „Biuletyn PISM”, nr 43, 16 kwietnia 2004, s. 3.

środków pomocowych zahamuje proces reform w państwach basenu Morza Śródziemnego¹⁷⁸. Nieefektywność procesu barcelońskiego i obawy o przyszłość polityki sąsiedztwa skłoniły dyplomację francuską do przejęcia inicjatywy i powrotu do tradycyjnej polityki budowania wpływów na obszarze Afryki Północnej.

Siódmego lutego 2007 roku w przemówieniu w Tulonie, jeszcze jako kandydat na prezydenta, Sarkozy oświadczył, że eurośródziemnomorski dialog, ustanowiony 12 lat temu w Barcelonie, nie przynosi efektów. Podkreślił, że tak jak kiedyś Francja zaangażowana była w tworzenie Unii Europejskiej, tak teraz do niej ponownie należy przejęcie inicjatywy w wobec państw śródziemnomorskich¹⁷⁹. Jego propozycja początkowo uważana była jedynie za ruch wyborczy w celu pozyskania głosów obywateli pochodzących z państw arabskich. Po zwycięstwie w wyborach, na początku maja 2007 roku, prezydent Sarkozy powtórzył, że kwestia powołania Unii Śródziemnomorskiej jest dla niego sprawą priorytetową i będzie działać na rzecz urzeczywistnienia projektu. Trzy miesiące później w Tangerze przedstawił on znacznie bardziej rozbudowaną wizję projektu. Sarkozy stwierdził, że Unia dla Śródziemnomorza nie ma na celu zastąpienia procesu barcelońskiego, ale nadanie nowego impulsu współpracy eurośródziemnomorskiej¹⁸⁰. Inicjatywa miała koncentrować się na problemach zrównoważonego rozwoju, energetyki, transportu, zarządzania sektorem wodny. Jednocześnie francuski prezydent podkreślił, że nowa struktura nie będzie przypominać i zastępować Unii Europejskiej ani pod względem administracyjnym, ani instytucjonalnym. Przyrównał swoją koncepcję do powstania Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali¹⁸¹.

Początkowo w swojej idei, przedstawionej na konferencji w Tulonie 7 lutego 2007 roku, prezydent Sarkozy chciał wzmocnienia stosunków pomiędzy państwami mającymi dostęp do Morza Śródziemnego. Stwierdził, że sprawy Morza Śródziemnego dotyczą jedynie państw na południu Europy i dlatego nowy program nie powinien być częścią wspólnej polityki europejskiej dla Śródziemnomorza. Tylko europejskie państwa śródziemnomorskie brałyby aktywny udział w nowym projekcie: Francja, Hiszpania, Włochy, Portugalia, Grecja

¹⁷⁸ J. Perlin, *Rozszerzenie...*, *op. cit.*, s. 13.

¹⁷⁹ M. Emerson, *Making Sense of Sarkozy's Union for the Mediterranean*, Policy Brief, CEPS, no. 155, March 2008, s. 27.

¹⁸⁰ B. Wojna, *Trudne początki Unii dla Śródziemnomorza*, „Sprawy Międzynarodowe” 2009, nr 1, s. 94–97.

¹⁸¹ G. Escribano, *The Mediterranean Union: A Union in Search of a Project*, „Working Paper” 2008, Real Instituto Elcano, no. 13, http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/riecano_eng/Content?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/Elcano_in/Zonas_in/DT13-2008 [dostęp: 7.03.2010].

i Cypr¹⁸². Pół roku później swoją wersję nowego projektu przedstawił Miguel Morations, minister spraw zagranicznych Hiszpanii¹⁸³. Unia Eurośródziemnomorska miałaby grupować wszystkie państwa Unii Europejskiej oraz państwa śródziemnomorskie, a współpraca koncentrowałaby się przede wszystkim na integracji społeczno-gospodarczej. Na takie rozwiązanie nie mogły się zgodzić Niemcy. Pod koniec grudnia 2007 roku, na spotkaniu w Rzymie, Francja wraz z Hiszpanią i Włochami wystosowały apel rzymski, który wzywał do zachowania pierwotnej idei prezydenta Sarkozy'ego, z możliwością włączenia się w prace pozostałych członków Unii. Kompromis osiągnięto na spotkaniu prezydenta Sarkozy'ego z Angelą Merkel, kanclerz Niemiec, w Hanowerze. Porozumienie zakładało utworzenie Unii dla Śródziemnomorza, grupującej państwa regionu śródziemnomorskiego oraz wszystkich członków Unii Europejskiej. Włączenie Komisji Europejskiej w prace przygotowawcze nadało wspólnotowy charakter inicjatywie. W ostatecznej wersji projekt przyjął nazwę: „Proces barceloński: Unia dla Śródziemnomorza”. Został on oficjalnie zainaugurowany na szczycie w Paryżu 13 lipca 2008 roku. Wcześniej Rada Europejska w marcu i Komisja Europejska w maju przygotowały odpowiednie rekomendacje¹⁸⁴.

Pierwotny zamysł prezydenta Francji uległ więc dość istotnej korekcie, w zakresie jego zasięgu, planowanej struktury i celów¹⁸⁵. Unia Śródziemnomorska miała być luźno związana z organami Unii Europejskiej strukturą promującą współpracę gospodarczą, opartą na modelu relacji państw grupy G-8¹⁸⁶. Na skutek interwencji członków Unii Europejskiej, tradycyjnie zainteresowanych rozwojem współpracy ze wschodnimi sąsiadami, inicjatywa została zsynchronizowana z istniejącymi już programami eurośródziemnomorskimi. Próba integracji gospodarczej, najbardziej związanych z omawianym regionem, państw Unii Europejskiej rozszerzona została o komponent polityczny, umożliwiający wszystkim jej członkom branie udziału w procesie. Na europeizację inicjatywy wpływ miały przede wszystkim Niemcy, które nie mogły wyrazić zgody na powstanie podmiotu finansowanego z budżetu Unii Europejskiej, jednak bez jej realnego wpływu na podejmowanie decyzji¹⁸⁷.

Ostateczna konkretyzacja projektu Unii dla Śródziemnomorza miała miejsce w październiku 2008 roku na konferencji w Marsylii, na której ustalono,

¹⁸² R. Gillespie, *Union for the Mediterranean or for the EU*, „Mediterranean Policy” 2008, vol. 13, issue 2, s. 279.

¹⁸³ P.J. Brokowski, *Polityka...*, *op. cit.*, s. 204.

¹⁸⁴ *Ibidem*, s. 204–205; *Putting the Mediterranean Union in Perspective*, EuroMeSCo Paper, no. 68, June 2008, s. 5.

¹⁸⁵ R. Aliboni, F.M. Ammor, *Under the Shadow of Barcelona; From the EMP to the Union for the Mediterranean*, EuroMeSCo Paper, no. 77, January 2009, s. 5–7.

¹⁸⁶ J. Zając, *Role Unii Europejskiej...*, *op. cit.*, s. 102.

¹⁸⁷ B. Wojna, *Trudne początki...*, *op. cit.*, s. 87–93.

że „Proces Barceloński: Unia dla Śródziemnomorza ma za zadanie promować wzajemne zrozumienie oraz znaczenie regionu Morza Śródziemnego dla Europy, podkreślać wagę wzajemnych powiązań, głębokich związków kulturowych i historycznych oraz sprostać wspólnym strategicznym wyzwaniom. Wyzwania te muszą być na nowo przemyślane a współpraca przeniesiona na wyższy poziom”¹⁸⁸. Podkreślono, że celem nowej inicjatywy eurośródziemnomorskiej jest zacieśnienie stosunków wielostronnych, zwiększenie współodpowiedzialności wszystkich państw za proces oraz zbliżenie go do obywateli¹⁸⁹. Unia dla Śródziemnomorza opiera się na istniejących już strukturach procesu barcelońskiego i jest wobec niego, oraz prowadzonych dwustronnych relacji w ramach EPS, uzupełnieniem. Inicjatywa ma charakter wielostronny i dotyczy projektów regionalnych i transnarodowych, powinna ponadto przenieść na wyższy poziom integrację regionalną. Obejmuje ona wszystkie państwa Unii Europejskiej, członków procesu barcelońskiego, w tym Turcję i jego obserwatorów, oraz europejskie państwa nadmorskie, Chorwację, która wstąpiła do Unii w połowie 2013 roku, Bośnię i Hercegowinę, Czarnogórę oraz Monako¹⁹⁰.

Jeśli chodzi o stosunek państw śródziemnomorskich do nowej inicjatywy, to krytyczną jej ocenę wyraziła przede wszystkim Libia sprzeciwiając się udziałowi Izraela w projekcie. Przywódca Libii, pułkownik Kaddafi, nazwał nową inicjatywę powrotem do kolonializmu i odmówił współpracy. Turcja natomiast obawiała się, że UdŚ oznaczać może dla niej koniec negocjacji akcesyjnych i pomyślana została, jako alternatywa dla jej członkostwa w Unii Europejskiej. Izrael natomiast wyraził sprzeciw, co do udziału Ligi Państw Arabskich, która ostatecznie została obserwatorem UdŚ. Pozytywny oddźwięk można było zauważyć w państwach bałkańskich zadowolonych z włączenia ich w inicjatywę eurośródziemnomorską¹⁹¹.

Unia dla Śródziemnomorza wprowadziła nową strukturę instytucjonalną. Składają się na nią organizowane, co dwa lata, spotkania na szczycie szefów rządów; przyjmowanie dwuletniego programu prac. Pomiedzy szczytami odbywać się mają także spotkania ministrów spraw zagranicznych. Ponadto

¹⁸⁸ *Marseille, Final Statement*, 3–4 November 2008, <http://www.parlamento.it/documenti/repository/affari%20europei/APEM/dicFinaleMarsigliaUfM.pdf> [dostęp: 7.03.2010]. *Join Declaration of the Paris Summit for the Mediterranean*, Paris 13 July 2008, <http://www.parlamento.it/documenti/repository/affari%20europei/APEM/dicIstitativaUpM2008.pdf> [dostęp: 7.03.2010].

¹⁸⁹ P.J. Borkowski, *Polityka...*, *op. cit.*, s. 205–206.

¹⁹⁰ B. Wojna, *Trudne początki...*, *op. cit.*, s. 90–93.

¹⁹¹ A. Driss, *Southern Perceptions about the Union for the Mediterranean*, [w:] *New EU Member States Positions Regarding the Union for the Mediterranean*, Institute of Public Affairs, 2009, s. 3–7.

wprowadzono też ustanowienie współprezydencji, czyli powołanie równolegle urzędujących prezydentów, z których jeden wyznaczony jest przez Unię, a drugi przez południowe państwa śródziemnomorskie. Współprzewodnictwo dotyczy szczytów wszystkich ministrów, spotkań wyższych urzędników, wspólnego stałego Komitetu oraz spotkań ekspertów i spotkań organizowanych *ad hoc* w ramach inicjatywy. Lepsze zarządzanie instytucjonalne zapewnić ma powołany Komitet Wspólny, z siedzibą w Brukseli, a w jego skład weszli przedstawiciele wszystkich państw uczestniczących w programie¹⁹². Kolejną nową instytucją jest wspólny sekretariat, który został wyposażony w osobowość prawną i odrębny statut. Na jego czele stoi Sekretarz Generalny, wybierany z państw śródziemnomorskich na trzy lata, oraz pięciu zastępców. Podkreślono także rolę wymiaru parlamentarnego poprzez włączenie w prace Unii dla Śródziemnomorza Eurośródziemnomorskiego Zgromadzenia Parlamentarnego¹⁹³. Wspólny sekretariat, z siedzibą w Barcelonie, został oficjalnie powołany 4 marca 2010 roku, natomiast Sekretarz Generalny, Ahmad Masadeh z Jordanii, wybrany został w styczniu 2010 roku¹⁹⁴. Jeśli chodzi o finansowanie Unii dla Śródziemnomorza, to ma się ono odbywać poprzez istniejące już programy oraz dodatkowo pochodzić z wpływów z sektora prywatnego, składek od państw partnerskich i międzynarodowych instytucji finansowych, banków regionalnych oraz innych środków wynikających ze współpracy dwustronnej państw¹⁹⁵.

Przeniesienie na wyższy poziom współpracy w ramach Unii dla Śródziemnomorza opiera się także na ustanowieniu nowych wielostronnych programów. W 2008 roku na szczycie w Paryżu i spotkaniu ministrów spraw zagranicznych w Marsylii zatwierdzono sześć projektów: Program oczyszczenia Morza Śródziemnego, którego realizacja potrwa do 2020 roku. Kolejny dotyczy budowy autostrad morskich i lądowych, w tym modernizacji istniejących szlaków komunikacyjnych oraz stworzenia autostrady nadmorskiej. Trzeci realizowany jest w obszarze edukacji. W 2008 roku powołany został Uniwersytet Śródziemnomorski w Słowenii. W ofercie UdŚ znalazły się również inicjatywa dla rozwoju przedsiębiorczości – pomoc małym i średnim przedsiębiorstwom¹⁹⁶ oraz

¹⁹² R. Baulfor, *The Transformation of the Union for the Mediterranean*, „Mediterranean Policy”, vol. 14, issue 1, March 2009, s. 101–105.

¹⁹³ *Ibidem*, s. 106.

¹⁹⁴ *Statutes of the Secretariat of the Union for Mediterranean*, 2010, s. 3, http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/empa/dv/final_version_u/final_version_ufm.pdf [dostęp: 7.03.2010].

¹⁹⁵ A. Suel, *From the Euro–Mediterranean Partnership to the Union for the Mediterranean*, „Perception”, Winter 2008, s. 105–107, http://www.sam.gov.tr/perceptions/volume13/winter/asli_suel.pdf [dostęp: 7.03.2010].

¹⁹⁶ *Marseille...*, *op. cit.*, 22.

program ochrony ludności. Flagową inicjatywą stał się Śródziemnomorski plan słoneczny, dotyczący rozwoju energii alternatywnej, jej produkcji i transportu oraz promowania efektywności energetycznej¹⁹⁷.

Jak podkreślają badacze problematyki powstanie Unii dla Śródziemnomorza to wynik kompromisu pomiędzy rządami Północy i Południa. Od samego początku realizacja programu napotykała na poważne trudności. Ze względu na sytuację polityczną w regionie śródziemnomorskim, na wniosek Egiptu, który jako pierwszy z państw śródziemnomorskich sprawował współprezycję, zostały zawieszona pod koniec 2008 roku wszystkie rozmowy oraz spotkania w ramach programu. Przez cały 2009 rok nie było wiadomo jak naprawę będzie wyglądała struktura Unii oraz realizacja projektów. I chociaż ambasador Francji w Izraelu podkreślił, że: „uregulowanie konfliktu izraelsko-palestyńskiego nie jest absolutnie zadaniem Unii dla Śródziemnomorza i Unia nie powinna się w to mieszać”¹⁹⁸, to impas w stosunkach eurośródziemnomorskich, na skutek wydarzeń w Strefie Gazy, pokazał, iż niezależnie od charakteru inicjatywy w regionie śródziemnomorskim, będzie ona zawsze ściśle związana i uzależniona od konfliktu izraelsko-palestyńskiego. Należy przypomnieć, że żadna z inicjatyw eurośródziemnomorskich nie posiadała instrumentów mogących wpływać na wydarzenia w Strefie Gazy, pośrednio jednak poprzez promowanie korzystnego klimatu do rozmów, inicjatywy te miały przyczynić się do stabilizacji i bezpieczeństwa w regionie. Decyzja Egiptu pokazała, że Unia dla Śródziemnomorza stała się kolejnym zakładnikiem bliskowschodnich kryzysów¹⁹⁹. Unia dla Śródziemnomorza rozpoczęła swoją działalność dopiero po dwóch latach od jej zainicjowania, a brak konkretnych rezultatów w realizacji zaplanowanych zadań i celów, wpłynął na jej marginalizację²⁰⁰.

Projekt Unii dla Śródziemnomorza, jak podkreślają badawcze problematyki śródziemnomorskiej, miał duże znaczenie polityczne i symboliczne, stanowił powrót do aktywnej polityki europejskiej w regionie śródziemnomorskim. Miał udowodnić, że istnieje realna szansa na zainicjowanie stałej współpracy regionalnej. Wskazuje także, że Unia dla Śródziemnomorza wyrosła na doświadczeniach wcześniejszych inicjatyw, takich jak proces barceloński i Europejska Polityka Sąsiedztwa, była powrotem do multilateralnych relacji, do współpracy międzyregionalnej, przy większym udziale państw arabskich oraz wpływie na procesy decyzyjne, bez narzucana im gotowych rozwiązań.

¹⁹⁷ *Ibidem*, s. 20.

¹⁹⁸ Za: S. Parzymies, *Bezpieczeństwo i współpraca w regionie Morza Śródziemnego – wielkie wyzwanie dla Europy*, „Stosunki Międzynarodowe” 2009, nr 3–4, s. 14.

¹⁹⁹ R. Aliboni, *Union for the Mediterranean, Evolution and Prospect*, Document IAI, 12 February 2010, s. 3, <http://www.iai.it/pdf/DocIAI/IAI0939E.pdf> [dostęp: 10.09.2013].

²⁰⁰ *Ibidem*, s. 7.

Tym razem problemy regionu miały być rozpatrywane poprzez realizację konkretnych projektów i inicjatyw²⁰¹.

Jak wskazuje R. Aliboni, zmiany, jakie wprowadziła Unia dla Śródziemnomorza w relacjach eurośroziemnomorskich, dotyczą jej politycznej tożsamości oraz relacji z Partnerstwem Eurośroziemnomorskim, jego instytucjami i dorobkiem²⁰². W Partnerstwie państwa arabskie były gościem instytucji unijnych, natomiast w ramach Unii dla Śródziemnomorza – są ich współwłaścicielami, dlatego też stała się bardziej narażona na czynniki zewnętrzne, co pokazał kryzys w Strefie Gazy. Z drugiej strony państwa regionu Morza Śródziemnego, będąc również gospodarzami Unii dla Śródziemnomorza, mogły traktować ją, jako szansę na pokazanie swojego punktu widzenia, czego w ramach Partnerstwa i EPS nie mogły zrobić, gdyż odpowiadały tylko na konkretne propozycje Unii Europejskiej, natomiast w ramach Unii dla Śródziemnomorza są także ich inicjatorami. Międzyrządowy charakter programu miał być pomocny w rozwiązywaniu sytuacji konfliktowych, jednak wyżej wspomniana reakcja Egiptu pokazała, że stało się odwrotnie²⁰³. Wspólna prezydencja miała na celu wprowadzenie równowagi pomiędzy Unią Europejską a partnerami z Południa, wzięcie odpowiedzialności za proces również przez państwa śródziemnomorskie oraz podkreślenie równości w relacjach. Jednak założenie to nie było realne. Unia Europejska dysponuje środkami i narzędziami, które wypracowywała przez lata, aby móc prowadzić wspólną politykę zagraniczną. Po drugiej stronie zaś sytuują się państwa głęboko zróżnicowane, bez wspólnych wewnętrznych mechanizmów współpracy, dbające bardziej o własne interesy niż interes całego regionu. Kolejną sprawą utrudniającą realizację projektu, był brak sprecyzowania kompetencji organów politycznych Unii dla Śródziemnomorza i ich relacji z istniejącymi już programami oraz inicjatywami. Ponadto większość państw, szczególnie z Afryki Północnej, wołała samodzielnie prowadzić rozmowy z Unią. Maroko, negocjując w ramach EPS nową umowę z Unią, bardziej interesowała implementacja planu działania niż projekty Unii dla Śródziemnomorza, podobnie Tunezja i Algieria starające się rozwijać dwustronną współpracę gospodarczą z Unią Europejską²⁰⁴.

²⁰¹ R. Aliboni, *Security and Cooperation on Security in Current Euromediterranean Relations*, 10 Papers for Barcelona 2010, ISS February 2010, s. 17–25.

²⁰² R. Aliboni, F.M. Ammor, *Under the Shadow...*, *op. cit.*, s. 13–20.

²⁰³ A. Driss, *Southern...*, *op. cit.*, s. 6.

²⁰⁴ *Ibidem*, s. 7.

1.4. Doświadczenia 15 lat współpracy

Zaangażowanie UE w regionie Afryki Północnej od końca zimnej wojny znacznie wzrosło. Instytucjonalizację relacji rozpoczął proces barceloński, następnie wzorując się na sukcesie integracji oraz rozwoju Europy Środkowej i Wschodniej przygotowano nowy program oparty na wspólnym zobowiązaniu do przestrzegania i promocji norm oraz zasad, a także przygotowaniu partnerów do stopniowego uzyskiwania udziału w rynku wewnętrznym UE. Inicjatywy te mają różnorodną strukturę oraz charakter. Pierwsza z nich – Partnerstwo Eurośródziemnomorskie – oparta na multilateralnych relacjach, powstała w 1995 roku. Następnie w 2005 roku, po dziesięciu latach, została rozszerzona o nowe dziedziny współpracy, dotyczące terroryzmu międzynarodowego oraz migracji. Europejska Polityka Sąsiedztwa z 2004 roku to przede wszystkim struktura bilateralna, powołana w celu uzupełnienia Partnerstwa. Jej wytyczne ustalano w Europie, po czym konsultowano z poszczególnymi państwami. Finansowanie obu inicjatyw odbywało się za pomocą jednego instrumentu – Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa i Partnerstw oraz pożyczek z Europejskiego Banku Inwestycyjnego. Pozwalało to Unii Europejskiej wyznaczać cele współpracy oraz stawiać warunki. Budowa zbiorowego systemu bezpieczeństwa, jaki zakładało Partnerstwo Eurośródziemnomorskie, została więc uzupełniona poprzez wymiar bilateralny – Europejską Politykę Sąsiedztwa, która w zamyśle wychodziła naprzeciw tylko tym, którzy przeprowadzali odpowiednie reformy, a jej instrumenty dostosowano indywidualnie do potrzeb i wymagań partnerów. Koncepcja bilateralnej współpracy, w ramach EPS, pozwoliła dostrzec problemy konkretnego państwa i prowadzić politykę biorącą pod uwagę jego możliwości. Zdecydowanie EPS to propozycja bardziej korzystna dla państw Afryki Północnej, które wołały prowadzić dwustronne rozmowy z Unią Europejską i wypełniać konkretne zadania. Jednak program stabilizacji regionu, poprzez skupienie się na dwustronnych relacjach, został także zakwestionowany, gdyż polityka ta z czasem przyczyniła się do stworzenia jeszcze większych podziałów w samym regionie śródziemnomorskim. Niektóre państwa wywiązały się ze zobowiązań, inne pozostały w tyle. Natomiast zapewnienie bezpieczeństwa na Starym Kontynencie wymagało włączenia się w proces wszystkich państw objętych EPS. Charakter współczesnych problemów, takich jak migracja, nie pozwalał na rozwiązanie ich poprzez wzmacnianie relacji dwustronnych²⁰⁵.

Każde państwo członkowskie, każdy partner uczestniczący w Europejskiej Polityce Sąsiedztwa oraz każda z instytucji wspólnotowych mają własną ocenę

²⁰⁵ R. Aliboni, *Security and Cooperation on...*, *op. cit.*, s. 17–25.

EPS i skuteczności jej inicjatyw²⁰⁶. Europejska Polityka Sąsiedztwa przyniosła wiele pytań, a jej krytycy wskazują na brak konkretnych rezultatów. Za główny zarzut uważają jej jednokierunkowość. Unia miała możliwość wpływania na państwa sąsiedzkie, a te drugie mogły się jedynie podporządkować. Jak wskazuje A. Amato, prezes Instytutu ds. Morza Śródziemnego, najważniejszy problem dotyczył włączania sąsiadów w europejski model współpracy, bez jednoznacznego określenia punktu końcowego tej polityki oraz skupienia pod jednym parasolem współpracy państw południowego i wschodniego sąsiedztwa. EPS opierała się na doświadczeniach wynikających z procesu negocjacji akcesyjnych z wykorzystaniem zasad i instrumentów przedakcesyjnych. Polityka ta miała jedynie zastosowanie w sytuacji kuszenia członkostwem, które nie było częścią pakietu dla Południa²⁰⁷.

Powstanie Unii dla Śródziemnomorza i zainicjowanie Partnerstwa Wschodniego postrzegane jest jako ponowne rozróżnienie wymiaru południowego i wschodniego, potwierdzające nieefektywność i błędne założenia EPS. Unia dla Śródziemnomorza wprowadziła mechanizmy pozwalające decydować i wpływać na podejmowane działania także państwom Afryki Północnej. Do tego nowy sposób finansowania dopuszczał udział sektora prywatnego i pozyskanie środków pochodzących także z państw sąsiedzkich. Została ona zaprogramowana jako forum współpracy gospodarczej, skupiające się na kwestiach niebudzących większych kontrowersji, miała bazować na konkretnych projektach, tym samym urealnić politykę Unii poprzez koncentrację na dziedzinach, w których już wcześniej zauważono możliwość pogłębiania współpracy. Przyjęto, że konkretne inicjatywy i działania są bardziej odpowiednie w relacjach eurośroziemnomorskich niż polityczne deklaracje. Wielostronna współpraca w ramach Unii dla Śródziemnomorza była próbą dostosowania procesu barcelońskiego do uwarunkowań regionu. Jednak pomimo powołania poszczególnych struktur, inicjatywy, zaplanowane cele nie były efektywnie realizowane z uwagi na zamrożenie działań na poziomie politycznym w związku z sytuacją na Bliskim Wschodzie.

Badacze problematyki zwracają uwagę, że wyznaczanie przez Unię Europejską jednolitych ram współpracy, zarówno dla państw Afryki Północnej, jak i Bliskiego Wschodu, nie było do końca korzystne dla tych pierwszych. Często Maroko i Tunezja, bardziej zaawansowane we współpracy, ograniczane były przez konflikt na Bliskim Wschodzie. Państwa Afryki Północnej lepiej roz-

²⁰⁶ B. Woźniak, *Europejska...*, *op. cit.*, s. 82–83.

²⁰⁷ Zob. A. Amato, *The EU and a New Mediterranean policy*, [w:] *The Mediterranean as a New Center for Europe*, „ISIG Journal” 2008, vol. XVII, no. 3–4, s. 129–137; A. Amato, *Rise and Decline of the European Neighborhood Policy*, *Panorama Med*, 2008, s. 153–157, <http://www.iemed.org/anuari/2008/aarticles/EN153.pdf> [dostęp: 10.06.2011].

winięte gospodarczo, posiadające duży potencjał współpracy energetycznej, działając w jednej formule z państwami Bliskiego Wschodu, zdominowanymi przez konflikt izraelsko-palestyński, nie realizowały w pełni swoich interesów. Wspólne instrumenty współpracy z Bliskim Wschodem wpłynęły na jej znaczenie i postrzeganie. Natomiast Maroko i Tunezja, mogące zaoferować więcej Unii i efektywniej skorzystać ze stworzonych przez nią możliwości, niejednokrotnie podkreślały, że wolą prowadzić politykę w ramach bilateralnych struktur współpracy. Natomiast z punktu widzenia Europy budowanie jednej polityki dla całego regionu śródziemnomorskiego wydawało się zasadne. Aspiracją państw europejskich stało się doprowadzenie do stabilizacji i rozwoju wszystkich południowych oraz wschodnich sąsiadów śródziemnomorskich, nie tylko poprzez rozwijanie bilateralnych stosunków, ale również stworzenie platformy porozumienia wewnątrz regionu śródziemnomorskiego²⁰⁸.

Na poziomie implementacji poszczególnych celów współpracy, zarówno w ramach Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego, Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, jak i Unii dla Śródziemnomorza, podjęto działania na rzecz prowadzenia otwartego dialogu politycznego, zarządzania migracją, zwalczania przestępczości zorganizowanej oraz działania na rzecz ograniczenia zbrojeń w regionie śródziemnomorskim. W tym miejscu warto zwrócić uwagę, że ustanowienie realnego programu działań oraz środków jego realizacji w zakresie bezpieczeństwa, nie było możliwe. W Barcelonie, w 1995 roku, założono istnienie wspólnej perspektywy w tym zakresie i wspólnych celów. F. Attina podkreśla, że konsensus w dziedzinie bezpieczeństwa, na poziomie regionalnym, jest uzależniony od dobrobytu i wzrostu gospodarczego, co jest niezbędne dla stabilizacji danego obszaru, powstrzymania wyścigu zbrojeń, ograniczenia zanieczyszczania środowiska, ochrony ludności cywilnej. Ponadto na kwestie bezpieczeństwa wpływa dialog międzykulturowy, który jest niezbędny dla wzajemnego zrozumienia. W przypadku konfliktu między państwami dzielenie wspólnych wartości sprawia, że negocjacje są łatwiejsze²⁰⁹. Różnice w poziomie rozwoju gospodarczego, systemach politycznych, uczestnikach procesu barcelońskiego utrudniały realizację założeń.

Osiągnięcia w zakresie realizacji pierwszego koszyka współpracy nie są imponujące. Powodem był tu brak konsensusu, zarówno wśród państw z Południa, jak i w samej Unii, co do charakteru relacji. Wskazuje się tutaj na kilka kwestii. Po pierwsze cele i założenia dialogu w tej dziedzinie były inaczej po-

²⁰⁸ J. Zając, *Rola Unii Europejskiej...*, *op. cit.*, s. 248–249.

²⁰⁹ F. Attina, *Security Agenda in the Mediterranean Region*, „EU4 Papers. Politics and Security”, 22 October 2009, s. 4–5; zob. N. Mikhelidze, *Report of the International Seminar on Political and Security Cooperation in Europe's Four Sea Basins*, Document IAI, no. 13, 2009.

strzegane i rozumiane przez Unię oraz państwa partnerskie. Unia, odwołując się do środków budowy zaufania, zakładała przede wszystkim utworzenie platformy politycznej, gdzie skonfliktowane strony mogły prowadzić dialog, a państwa Afryki Północnej domagały się konkretnych rozwiązań. Ponadto zarzucały Unii, że promuje rozwiązania gwarantujące zachowanie dotychczasowych zasad porządku międzynarodowego²¹⁰. Druga ważniejsza sprawa wiązała się z tym, jak Europa definiowała wyzwania i zagrożenia w regionie śródziemnomorskim, gdzie problemy bezpieczeństwa, z punktu widzenia Europy, wynikały z autorytarnego charakteru rządów, braku zasad demokratycznych i niskiego poziomu rozwoju gospodarczego. Partnerzy z Afryki Północnej nie mogli zgodzić się na takie postawienie sprawy, gdyż według nich system rządów stanowił sprawę wewnętrzną poszczególnych państw²¹¹. Ustanowienie ścisłej współpracy w tej dziedzinie nie było zatem możliwe²¹².

Najlepszym przykładem była próba przyjęcia wspólnej Eurośroziemnomorskiej Karty Pokoju i Stabilności²¹³. Na spotkaniach ministrów spraw zagranicznych Partnerstwa starano się wypracować kompromis umożliwiający wprowadzenie w życie tej inicjatywy. Jednak niesprzyjająca sytuacja międzynarodowa, w postaci zaostrzenia konfliktu izraelsko-palestyńskiego, uniemożliwiła osiągnięcie porozumienia²¹⁴. Jak wskazuje J. Zając, państwa arabskie nie zgadzały się na podpisanie Karty, bowiem uważały, że bazuje ona na tak zwanych miękkich środkach realizacji, które nie mają zastosowania w ich regionie i odzwierciedlają tylko europejskie postrzeganie spraw związanych z bezpieczeństwem. Postanowienia dotyczące współpracy ekonomicznej i kulturalnej zostały zaakceptowane przez wszystkich uczestników Partnerstwa, zabrakło natomiast jednomyślności w sprawach politycznych i dotyczących bezpieczeństwa, ze względu na obecność stron konfliktu izraelsko-palestyńskiego. Różnice w podejściu do prawa samostanowienia narodów, użycia broni masowego rażenia i terroryzmu, od początku zawiązania Partnerstwa, niejedno-

²¹⁰ Z. Yesilyurt-Gunduz, *The Euro-Mediterranean Partnership – On Good Intentions, Shopping List and a la carte Medus*, [w:] *Neighborhood Challenge: The European Union and Its Neighbors*, eds. B. Balamir-Coskun, B. Demirtas-Coskun, Boca Raton, Florida 2009, s. 148–149.

²¹¹ Zob. P.J. Borkowski, *Partnerstwo...*, *op. cit.*, s. 199–225; J. Zając, *Role Unii Europejskiej...*, *op. cit.*, s. 166–182.

²¹² Zob. R. Aliboni, *Building Blocs for the Euro-Mediterranean Charter on Peace and Stability*, EuroMeSCo Paper, no. 7, 1999, s. 5–7.

²¹³ F. El Shazly, *The Development of the Euro Mediterranean Charter for Peace and Stability*, [w:] *The Future of the Euro Mediterranean Security Dialogue, Institute for Security Studies, Western European Union*, red. M. Ortega, „Occasional Papers”, March 2000, s. 26–27.

²¹⁴ N. Bremberg Heijl, *Between a Rock and Hard Place: Euro Mediterranean Security Revisited*, „Mediterranean Politics”, vol. 12, issue 1, March 2007, s. 3–4.

krotnie opóźniały, a niekiedy uniemożliwiały realizację zapisów deklaracji²¹⁵. Państwa Afryki Północnej uważały, że podstawą dla budowania dialogu i bezpieczeństwa w regionie jest rozwiązanie sporów terytorialnych i konfliktów, a nie promowanie wartości, takich jak prawa człowieka, reformy demokratyczne i pluralizm polityczny. Postulowały włączenie do instrumentów realizacji Karty zapisów dotyczących środków kontroli zbrojeń. Na takie rozwiązanie nie mogły zgodzić się państwa Unii, gdyż Karta miała być dokumentem politycznym, mówiącym o mechanizmach reagowania na poziomie dyplomatycznym, dawać wskazówki dotyczące rozwiązywania sytuacji kryzysowych, a nie wprowadzać konkretne instrumenty reagowania i zaprowadzania pokoju siłą. Kolejną sporną sprawą był zasięg oddziaływania Karty – śródziemnomorski czy też eurośródziemnomorski. W pierwszym przypadku jej zapisy obowiązywałyby tylko państwa Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu do wywiązania się z przyjętych zobowiązań²¹⁶. Niep powodzenia w zakresie przyjęcia Karty podważyły także wzajemne zaufanie oraz celowość prowadzenia dalszych działań, pokazały, że osiągnięcie założeń z Barcelony wymaga nie tylko chęci, ale i kompromisu, ustalenia wspólnego stanowiska w odniesieniu do podstawowych wartości i postrzegania bezpieczeństwa²¹⁷.

Wydarzenia z 11 września 2001 roku, a następnie zamachy w Londynie i Madrycie, miały duży wpływ na postrzeganie przez Unię Europejską kwestii bezpieczeństwa w regionie Afryki Północnej²¹⁸. Unia podjęła działania na rzecz wypracowania wspólnej polityki w zakresie zarządzania migracją i zwalczania jej negatywnych skutków, zarówno w państwie jej pochodzenia, jak i w samej Europie²¹⁹. W 2002 roku na konferencji ministrów spraw zagranicznych państw procesu barcelońskiego zdecydowano, że zagrożenia bezpieczeństwa wymagają zwrócenia większej uwagi na współpracę w dziedzinie

²¹⁵ J. Zając, *Polityka śródziemnomorska Unii Europejskiej*, „Rocznik Nauk Politycznych” 2003, nr 5, s. 60–100.

²¹⁶ J. Zając, *Role Unii Europejskiej...*, *op. cit.*, s. 168–170.

²¹⁷ F. Attina, *The Building of Regional Security and the Security – Culture Divided in the Mediterranean Region*, [w:] *The convergence of civilization. Constructing a Mediterranean Region*, eds. E. Adler, F. Bicchì, B. Cravford, R.A. Del Sarto, „University of Toronto Press” 2006, s. 250–255; zob. R. Gillespie, R. Youngs, *The European Union and Promotion of Democracy: The Case of North Africa*, Frank Cass, London 2002, s. 5–9.

²¹⁸ R. Gillespie, R. Youngs, *Themes in European Democracy Promotion*, „Democratization” 2002, vol. 9, no. 1, s. 7–8.

²¹⁹ V. Van Hullen, *EU Democracy Promotion in the Mediterranean Region. Cooperation against All Odds?*, KFG The Transformation Power of Europe, „Working Paper” 2009, no. 9, s. 4–6; zob. *European Pact of Migration and Asylum*, Council of the European Union, Brussels, November 2008, <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/08/st13/st13440.en08.pdf> [dostęp: 10.06.2011].

wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych. Rozpoczęła się realizacja projektów, zarówno dwu-, jak i wielostronnych, które w większości dotyczyły reform instytucjonalnych oraz szkoleń służb aparatu bezpieczeństwa. Inicjatywy Unii nie spotykały się z powszechną aprobatą państw Afryki Północnej. Jak wskazuje J. Zając widocznym był również brak zaangażowania we wspólne inicjatywy w zakresie migracji²²⁰. Tunezja i Egipt stały na stanowisku, że Unia forsuje w tym względzie tylko własny punkt widzenia. Na spotkaniu komitetu EuroMeSCo w Szarm el-Szejk, w październiku 2008 roku, przedstawiciel Egiptu krytycznie wypowiedział się na temat inicjatyw Unii twierdząc, że jest ona zainteresowana jedynie wymianą handlową i zabezpieczeniem swoich granic, a kwestie migracji i legalnego dostępu do rynków pracy w Europie mają dla Unii drugorzędne znaczenie²²¹. Brak zaufania prezentowało także Maroko, uważając, że Unia powinna podejmować więcej wysiłków w celu ułatwienia asymilacji imigrantów w państwach przyjmujących, nie negując jednocześnie ich prawa do własnej kultury, religii i tradycji. Przedstawiciele Maroka zarzucali, że inwestowanie Unii w reformy gospodarcze w państwach Afryki Północnej ma na celu jedynie zatrzymanie migracji²²².

Pomimo rozwoju współpracy w dziedzinie migracji, terroryzmu oraz ochrony ludności cywilnej, nie można mówić o osiągnięciu zamierzonych celów. Udało się osiągnąć zgodę co do konieczności rozwoju współpracy, natomiast trudności pojawiały się, gdy dochodziło do prób opracowania konkretnych instrumentów. Fundamentalne rozbieżności pomiędzy partnerami, mimo wdrażania programów wielostronnych, uniemożliwiły wypracowanie wspólnego eurośródziemnomorskiego mechanizmu reagowania na zagrożenia. Pomimo licznych działań, podjętych w celu promowania demokracji i dobrych praktyk, sytuacja polityczna w państwach Afryki Północnej, na przestrzeni 15 lat współpracy, zasadniczo nie uległa zmianie. Co więcej właśnie w odniesieniu do tego obszaru współpracy wskazuje się najwięcej zastrzeżeń²²³. Najważniejsze dla Europy stało się utrzymanie bezpieczeństwa i stabilności, nawet kosztem wsparcia reżimów autorytarnych. Arabskim dyktatorom udało się przekonać UE, że są strażnikami stabilności w regionie oraz że ich wewnętrzna polityka opiera się na powstrzymywaniu potencjalnych negatywnych skutków przejścia władzy przez ugrupowania islamistyczne. Dlatego też w ostatnich latach promocja demokracji była jedynie narzędziem współpra-

²²⁰ J. Zając, *Role Unii Europejskiej...*, op. cit., s. 173.

²²¹ I. Ureta Vaquero, *Migration, Security and Development in the Euro-Mediterranean Area*, EuroMeSCo Annual Conference, Amman 2008, s. 4, http://www.euromesco.net/images/ac08_vaquero_migration.pdf [dostęp: 10.06.2011].

²²² J. Zając, *Role Unii Europejskiej...*, op. cit., s. 175.

²²³ Zob. L. Garon, *Dangerous Alliance Civil Society, the Media and Democratic Transition in North Africa*, Zed Books, London 2003, s. 129–166.

cy, a nie celem samym w sobie. Zamiast wspierać przemiany demokratyczne i reformy UE, a także nadzorować w tym zakresie reformy wskazane w planach działania, preferowała obecność istniejących systemów w celu zapewnienia bezpieczeństwa i stabilności w obszarze śródziemnomorskim²²⁴. Reformy gospodarcze oraz współpraca w zakresie bezpieczeństwa i imigracji były najbardziej zaawansowane w stosunkach z sąsiadami, natomiast demokratyzacja zeszła na dalszy plan. Państwa Afryki Północnej zyskiwały wsparcie finansowe, natomiast UE utrzymywała bezpieczne granice i współpracę w zakresie imigracji, przestępczości zorganizowanej oraz terroryzmu²²⁵.

Natomiast warto zwrócić uwagę, że w regionie Morza Śródziemnego oprócz całościowych inicjatyw, mających na celu rozwój współpracy pomiędzy Unią Europejską a państwami Afryki Północnej, funkcjonują również inicjatywy cząstkowe o charakterze subregionalnym, grupujące tylko niektórych członków Unii Europejskiej oraz państwa Afryki Północnej. Szczególnie uwagę przykuwa nieformalne forum współpracy – inicjatywa 5+5, która została rozpoczęta w 1990 roku. W ramach tej inicjatywy współpracują państwa Unii Europejskiej z bezpośrednim dostępem do Morza Śródziemnego, ze względu na bliskość geograficzną najbardziej zainteresowane rozwojem stosunków eurośródziemnomorskich.

Dialog został zainicjowany w październiku 1990 roku na spotkaniu ministrów spraw zagranicznych południowych państw śródziemnomorskich w Rzymie. W spotkaniu uczestniczyli przedstawiciele pięciu państw Maghrebu (Tunezji, Maroka, Algierii, Mauretanii, Libii) i pięciu państw europejskich (Francji, Portugalii, Hiszpanii, Włoch i Malty²²⁶)²²⁷. Inicjatywa ta miała stworzyć sprzyjające ramy dla dialogu i współpracy między państwami członkowskimi w celu rozwiązania problemów dotyczących bezpieczeństwa i stabilności przy jednoczesnej promocji integracji ekonomicznej²²⁸. Dialog bardzo szybko napotkał na poważne przeszkody, z których najważniejsze związane były z izolacją Libii na arenie międzynarodowej, brakiem zaangażowania Egiptu, a także

²²⁴ J. Zajac, *Role Unii Europejskiej...*, *op. cit.*, s. 258–259.

²²⁵ Zob. R. Gillespie, R. Youngs, *Themes in European Democracy Promotion*, „Democratization” 2002, vol. 9, no. 1, s. 7–8; M. Comelli, E. Greco, N. Tocci, *From Boundary to Borderland: Transforming the Meaning of Borders in Europe Through the European Neighborhood Policy*, „European Foreign Affairs Review” 2007, s. 3–7.

²²⁶ Grupa była początkowo nazywana 4+5. Rozszerzenie nastąpiło, gdy Malta przystąpiła do inicjatywy podczas drugiej konferencji, która odbyła się w Algierze w 1991 roku. Egipt natomiast odmówił udziału w inicjatywie.

²²⁷ J.-F. Coustilliere, *The „5+5 security and defence” initiative*, Foundation CIDOB, Barcelona 2007, s. 37–38.

²²⁸ *The Barcelona Process and Others Mediterranean Initiative*, [w:] *NATO’s Mediterranean Initiative Policy Issues and Dilemmas*, eds. F.S. Larrabee, J.D. Green, I.O. Lesser, M. Zanini, RAND Monography Report, Washington 1998, s. 12–15.

sporami między Algierią i Marokiem o Saharę Zachodnią. Przez dziesięć lat nie podejmowano praktycznie żadnych decyzji. Powrót do rozmów nastąpił, gdy pojawiły się sprzyjające warunki do współpracy. Przede wszystkim chodziło o zmianę polityki Libii na arenie międzynarodowej. Dialog został ożywiony na spotkaniu w Lizbonie w styczniu 2001 roku. Następnie w 2002 roku w Trypolisie i w 2003 w Saint Maxime we Francji doszło do kolejnych spotkań²²⁹. Wysiłek podjęty przez członków Dialogu, dla wznowienia współpracy, był na tyle skuteczny, że inne państwa basenu Morza Śródziemnego, szczególnie Egipt, wyraziły zainteresowanie przyłączeniem się do współpracy.

Dialog 5+5 opiera się na relacjach międzyrządowych. Jednym z celów inicjatywy było umożliwienie państwom w niej uczestniczącym pogłębienie współpracy subregionalnej. Szczególnie efektywne stało się forum dotyczące kwestii bezpieczeństwa, na którym podejmowane były konkretne inicjatywy i projekty, oraz zapowiedziane działania implementowane. Poza budową sieci wymiany informacji w zakresie bezpieczeństwa i imigracji, dialog dotyczył współpracy w walce z przestępczością zorganizowaną i terroryzmem²³⁰. Pomimo że Libia nie uczestniczyła w Partnerstwie Eurośroziemnomorskim, w ramach Dialogu włączała się w realizowane działania, gdyż koncentrowały się one na kwestiach najważniejszych dla państw położonych w obrębie Morza Śródziemnego, takich jak bezpieczeństwo morskie i migracja²³¹.

W zakresie doświadczeń współpracy gospodarczej udało się utrzymać poziom wymiany handlowej z państwami Afryki Północnej (zob. tabela 7). Środki unijne przeznaczono w tych państwach na reformy ekonomiczne dotyczące zwiększenia udziału sektora prywatnego, poprawy otoczenia biznesowego, ułatwiania prowadzenia działalności gospodarczej, zarządzania sektorem gospodarczym, wzrostu konkurencyjności, rozwoju kapitału ludzkiego (zob. tabela 8 i 9)²³². Jednak głównym celem, zaplanowanym w deklaracji barcelońskiej, było utworzenie strefy wolnego handlu w regionie śródziemnomorskim, a jej realizacja wymagała podjęcia działań na rzecz integracji gospodarczej wewnątrz regionu. W 2004 roku cztery państwa partnerstwa, w tym trzy z Afryki Północnej: Maroko, Egipt, Tunezja i Jordania, podpisały w Agadirze umowę

²²⁹ *Other Multilateral Initiatives in the Mediterranean*, IE MED, 2003, s. 3, <http://www.docstoc.com/docs/73023162/Other-multilateral-initiatives-in-the-Mediterranean> [dostęp: 10.06.2010].

²³⁰ *Dialogue 5+5*, European Institute for Research on Euro-Arab Cooperation, <http://www.medea.be/en/themes/euro-mediterranean-cooperation/dialogue-55-western-mediterranean/> [dostęp: 10.06.2010].

²³¹ R. Pace, *5+5 Summit in Malta*, Cyprus Center for European and International Affairs, „In Depth” 2010, vol. 7, issue 5, s. 1–2.

²³² Zob. *European Neighborhood Policy, Economic Revive of Neighbors Country*, „European Economy, Occasional Papers”, no. 40, August 2008, s. 21–23.

w celu rozwoju handlu pomiędzy państwami, wspierania rozwoju gospodarczego i integracji wewnątrzregionalnej²³³. Umowa zakładała uzgodnienie wspólnych reguł pochodzenia towarów oraz dotyczyła wspólnych działań na rzecz pozyskania zewnętrznych inwestorów. Pierwsze porozumienia dotyczyły wyrobów włókienniczych oraz sektora motoryzacyjnego, następnie umowa miała objąć sektor transportu. Umowa weszła w życie w 2007 roku. Porozumienie z Agadiru pozostało otwarte dla wszystkich członków Partnerstwa²³⁴. Jest ona także dobrym przykładem integracji Południe–Południe, jednak mającym ograniczony charakter ze względu na brak zainteresowania włączeniem się pozostałych państw śródziemnomorskich, które podpisały umowy o stowarzyszeniu. Planowana integracja regionalna państw śródziemnomorskich pozostała w fazie projektu²³⁵.

Ważnym czynnikiem hamującym współpracę eurośródziemnomorską są różnice pomiędzy poszczególnymi państwami Afryki Północnej, w zakresie zarówno akceptacji form współpracy eurośródziemnomorskiej na poziomie politycznym, jak i rzeczywistego wychodzenia naprzeciw inicjatywom unijnym. Jak podkreśla S. Parzymies, wszystkie państwa deklarowały chęć rozwijania relacji, jednak nie do końca zgadzały się na warunki, które proponowała Unia²³⁶. Zależało im na przeniesieniu współpracy na wyższy poziom w zakresie ekonomicznym, uzyskiwania środków na modernizację gospodarki, dostępu do nowych technologii i możliwości ich implementacji. Nie do końca zgadzały się z demokratyzacją i przyjmowaniem wartości zachodnich²³⁷. Badacze problematyki wskazują, że różnice te wynikają po pierwsze, z polityki prowadzonej przez władze poszczególnych państw, posiadanych bogactw i surowców energetycznych, które mają wpływ na pozycję negocjacyjną z Unią Europejską oraz rozbieżności pomiędzy deklarowaniem współpracy, a jej podejmowaniem. Przykładowo Algieria nie stała się pełnoprawnym członkiem Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, natomiast jej pozycja była silna z uwagi na

²³³ T. El-Rayyes, *Trade and Regional Integration between Mediterranean partner countries*, „Go-Euromed Working Paper”, no. 8/2007, s. 10; zob. *Sustainability Impact Assessment of the Euro-Mediterranean Free Trade Area*, Final Report, SIA-EM-FTA Consortium, 2007, s. 15–16; F. De Ville, V. Reynaert, *The Euro Mediterranean Free Trade Area: on Evaluation on the Eve of the (Missed) Deadline*, „L'Europe en formation” 2010, no. 356, s. 195–196; G. Escriva, *Multilateral Trade Negotiations and Euro-Mediterranean Trade*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2008*, IEMed, 2006, s. 169–171.

²³⁴ S. Wippel, *The Agadir Agreement and Open Regionalism: The New Forum for Integration on the Southern Shore of the Mediterranean in the Context of Multiple Regional Orientations*, EuroMeSCo Paper, no. 45, September 2005, s. 5–7.

²³⁵ *Ibidem*, s. 7–8.

²³⁶ S. Parzymies, *Bezpieczeństwo i współpraca...*, *op. cit.*, s. 21.

²³⁷ R. Zając, *Role Unii Europejskiej...*, *op. cit.*, s. 252–253.

posiadane złoża surowców energetycznych. Władze państwowe podkreślały, że umowa stowarzyszeniowa w ramach Partnerstwa jest wystarczającym instrumentem współpracy, tym samym nie wyraziły zgody na podpisanie planu działania. Algieria nie odrzuciła całkiem uczestnictwa w EPS, władze państwa zaznaczyły, iż „nie jest słusznym stwierdzeniem, że Algieria nie jest częścią Europejskiej Polityki Sąsiedztwa (...). Algieria korzysta z części finansowej w ramach EPS, ale to do Algierii należy decyzja, w jaki sposób relacja sąsiedztwa powinna być prowadzona”²³⁸. Zgoda na podpisanie planu działania w ramach EPS pociągałaby za sobą obowiązek przyjęcia warunków Komisji Europejskiej, na które Algieria nie była przygotowana. Algieria akceptowała jedynie współpracę, która skupiała się na trzech głównych dziedzinach: budowaniu partnerstwa energetycznego, współpracy w zakresie migracji i walce z terroryzmem. Natomiast uważała, że nie ma potrzeby wprowadzenia kolejnego programu reform²³⁹. Powody odmowy udziału w EPS są również związane z odrzuceniem koncepcji polityki nowego sąsiedztwa. Dla Algierii ważniejsza stała się bilateralna współpraca gospodarcza z Francją czy Hiszpanią, państwami, które nie uzależniały jej od przeprowadzenia przez Algierię demokratycznych reform. Ponadto Algieria wskazywała, że EPS ma zbyt eurocentryczny charakter²⁴⁰. W rzeczywistości krytyka inicjatyw unijnych wynikała z głębokiej nieufności Algierii wobec form integracji proponowanych przez Unię w regionie Morza Śródziemnego. Podobnie jak w przypadku Libii, posiadanie przez Algierię złóż ropy naftowej i gazu wpłynęło na jej „odporność” na propozycje unijne²⁴¹.

Warto zwrócić uwagę na powody, dla których Algieria włączyła się do procesu barcelońskiego. Algieria w połowie lat 90-tych, na skutek wojny domowej, pozostawała w izolacji na arenie międzynarodowej. Partnerstwo Eurośroziemnomorskie stało się okazją na odzyskanie zaufania wśród międzynarodowych partnerów oraz pozyskanie środków finansowych na modernizację gospodarki i redukcję zadłużenia. Po wielu wątpliwościach w sprawie układu o stowarzyszeniu i długich negocjacjach Algieria zapewniła, że opowiada się za systemem wolnego rynku i liberalnej polityki gospodarczej. Ponadto partnerstwo z Unią, według Algierii, miało zapewnić przeciwwagę dla rosnących wpływów Stanów Zjednoczonych w regionie, zwłaszcza po wojnie w Zatoce Perskiej²⁴².

²³⁸ L. Martinez, *Algeria's Position Regarding Mediterranean Integration*, „Mediterranean Policy”, Panorama 2010, s. 178.

²³⁹ *Ibidem*, s. 179.

²⁴⁰ A. Aghrout, *Policy Reforms in Algeria, Genuine Change or Adjustment*, [w:] *North Africa: politics, region and the limits of transformation*, eds. H.A. Fernandez, H.Y. Zoubir, Routledge, London, New York 2008, s. 32.

²⁴¹ L. Martinez, *Algeria's...*, *op. cit.*, s. 184.

²⁴² *Ibidem*, s. 185.

Egipt również traktował propozycje unijne instrumentalnie. Wdrażał reformy, ujęte w planach działania, wyłącznie w wybranych obszarach, wygodnych dla obowiązującej linii politycznej państwa. W zakresie demokracji przeprowadzono co prawda kilka reform, jednak struktura władzy pozostała nie-naruszona²⁴³. Egipt negatywnie oceniał proces uzgadniania i przygotowania planu działania twierdząc, że były to w głównej mierze jednostronne założenia opracowane przez Komisję Europejską, według z góry ustalonych priorytetów. Ponadto wszelkie próby zwrócenia uwagi Egipcjom na opóźnienia we wdrażaniu reform, traktowano jako ingerencję w wewnętrzne sprawy państwa. Dlatego też Unia wielokrotnie podkreślała, w raportach dotyczących implementacji planów działania, tylko pozytywne zmiany i reformy, mniejszą wagę przywiązywała do kwestii oceny zmian systemowych, wskazywała jedynie na niepełną realizację programu reform. Egipt, rozwijając się gospodarczo, nie wprowadził demokratycznych reform²⁴⁴.

Maroko jest jednym z dwóch pierwszych beneficjentów inicjatyw unijnych. Maroko wyraźnie wyprzedzało inne państwa regionu w zakresie respektowania praw człowieka i liberalizacji sceny politycznej. Jednak również tutaj postępy w budowie demokracji, nie były w pełni zadowalające. Plan działania dla Maroka, w ramach EPS, zawierał szereg ambitnych reform, których wprowadzanie miało charakter selektywny, gdyż marokańskie elity, w trakcie modernizacji i zmian politycznych, wyrażały zgodę na reformy w wybranych obszarach, które nie naruszały struktur władzy. Pomijano reformy systemowe, które są warunkiem demokracji przedstawicielskiej, podziału władzy i rządów prawa. Władze Maroka podkreślały, że plan działania nie jest dokumentem wiążącym: „plan działania zawiera prawnie niewiążące wytyczne, które nie powinny być postrzegane jako Biblia”²⁴⁵. Zarówno Komisja Europejska, jak i państwa członkowskie były niechętnie wywieraniu presji na Maroko²⁴⁶. Unia Europejska zdawała sobie sprawę z strategicznego znaczenia Maroka dla przyszłości interesów europejskich w całej Afryce Północnej, dlatego też niejednokrotnie przywódcy europejscy przyzymkali oko na przypadki łamania praw człowieka

²⁴³ Zob. E. Gad, *Egypt–EU Relations from Conflict to Cooperation*, [w:] *Analysing Middle Eastern foreign policies and the relationship with Europe*, eds. G. Nonneman, Routledge, London–New York 2005.

²⁴⁴ A.F. Ghoniem, *From EU Association Agreements to EU Neighborhood Policy and Union for the Mediterranean: Does Egypt Need This Change in EU, Regional Trade Policy?*, [w:] *European Neighborhood Policy and the Southern Mediterranean*, eds. M. Comelli, A. Eralp, C. Ustun, METU Press, Ankara 2009, s. 103.

²⁴⁵ K. Kausch, *Morocco*, [w:] *Is the European Union Supporting Democracy in its Neighbourhood*, eds. R. Youngs, FRIDE, Spain 2008, s. 17.

²⁴⁶ Zob. *Principles for the Implementation of a Governance Facility under ENPI*, EC non-paper, 22 February 2008.

w państwie i starali się kreować wizerunek Maroka, jako lidera reform demokratycznych i partnera, który stał się przykładem dla państw regionu.

W lipcu 2007 roku, na spotkaniu Rady Stowarzyszenia, oficjalnie wszczęto proces negocjacji zaawansowanego statusu dla Maroka w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa. Wartością dodaną do współpracy Maroka z Unią, ze względu na posiadanie uprzywilejowanego statusu, stały się nowe formy dialogu politycznego oraz spotkania na najwyższym szczeblu. Maroko uzyskało również obietnicę pogłębionej integracji gospodarczej z Unią. Cel ten miał być osiągnięty poprzez rozwój wspólnych działań w kluczowych obszarach: dostosowanie systemu prawnego Maroka do dorobku prawnego Unii, zawarcie kompleksowego i głębszego porozumienia o wolnym handlu, a także udział Maroka w sieciach transeuropejskich i sektorowych programów współpracy. Ponadto w 2007 roku Maroko zostało pierwszym państwem partnerskim EPS, które otrzymało możliwość uzyskania dodatkowych środków z Instrumentu Wspierania Systemu Rządów, dodatkowego funduszu nagradzającego tych partnerów, którzy poczynili największe postępy w dziedzinie demokracji i praw człowieka. Kwotę 28 mln euro Maroko przeznaczyło na modernizację administracji publicznej, ograniczanie ubóstwa, programy opieki społecznej i edukacyjne. Maroko podpisało również z Unią Europejską umowę ramową, na podstawie której możliwy stał się udział Maroka w cywilnych i wojskowych operacjach zarządzania kryzysowego w ramach WPZiB²⁴⁷.

W odróżnieniu od swoich sąsiadów Tunezja postrzegana była jako stabilne, dynamicznie rozwijające się państwo z nowoczesnym społeczeństwem. Doceniana była przez zachodnich polityków i inwestorów. Od czasu przyjęcia planu działania, w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, Tunezja była gospodarczo najlepiej rozwijającym się państwem Śródziemnomorza. Miała najwyższe PKB na jednego mieszkańca, wzrost na poziomie 5%, stabilną stopę inflacji, była również inicjatorem porozumienia z Agadiru. Jako pierwszy partner, do 2008 roku wprowadziła zmiany pozwalające na utworzenie strefy wolnego handlu z Unią Europejską w zakresie produktów przemysłowych²⁴⁸.

²⁴⁷ *EU grants advanced status to Morocco*, Maghrebija, Naoufel Cherkaoui for Maghrebija in Rabat – 19 October 20; L. Jaidi, *Morocco/EU Advance Status: What Value Does it Add to the European Neighbourhood Policy*, Mohhamad VI University Rabat, Panorama EuroMed 2009, s. 1.

²⁴⁸ J.P. Entelis, *Democratic Desires and the Authoritarian Temptation in the Central Maghreb*, [w:] *North Africa: Politics, Region and the Limits of Transformation*, eds. H.A. Fernandez, H.Y. Zoubir, Routledge, London–New York 2008, s. 17; zob. K. Kausch, *Elections 2007: The Most Transparent Status Quo in Moroccan History*, „Mediterranean Politics”, vol. 13, issue 1, March 2008; C. Dawson, *EU Integration with North Africa: Trade Negotiations and Democracy Deficits in Morocco*, Tauris 2009, s. 15–51.

Równocześnie władza była coraz bardziej skoncentrowana w rękach prezydenta i kręgu jego znajomych oraz rodziny. Tunezja stała się najbardziej represyjnym państwem w regionie Morza Śródziemnego. Tunezyjscy obrońcy praw człowieka regularnie byli poddawani kontroli, tajne służby blokowały dostęp do Internetu i serwisów społecznościowych, linie telefoniczne praktycznie przez cały czas pozostawały na podsłuchu, a e-maile monitorowane były przez urzędników państwowych. Unia Europejska jednak nie reagowała stanowczo na te naruszenia. Stała się niezwykle odporna na naciski ze strony organizacji pozarządowych, aby zastosować sankcje wobec Tunezji. Podobnie jak w przypadku pozostałych państw, utrzymanie stabilności politycznej w Tunezji było ważniejsze niż demokratyczne reformy²⁴⁹.

Spośród państw Afryki Północnej, Libia miała specyficzne doświadczenia współpracy z Unią Europejską. Libia odgrywa ważną rolę w Afryce Północnej, bowiem z geopolitycznego punktu widzenia jej usytuowanie ma istotne znaczenie dla bezpieczeństwa w basenie Morza Śródziemnego oraz zabezpieczenia granic zewnętrznych Europy. Ponadto posiadanie znacznych zasobów surowców energetycznych, wpływa na pozycję Libii dla gospodarki europejskiej. Ze względu na izolację na arenie międzynarodowej, Libia nie stała się członkiem Partnerstwa Eurośroziemnomorskiego oraz Europejskiej Polityki Sąsiedztwa. Muammar Kaddafi był przeciwny formom współpracy, jakie proponowała Unia, dał temu wyraz po powołaniu Unii dla Śródziemnomorza, uznając ją za próbę przywrócenia kolonialnych zależności.

Od lat 70-tych Libia była izolowana na arenie międzynarodowej. Wcześniej mocarstwa zachodnie starały się współpracować z pułkownikiem Kaddafim ze względów bezpieczeństwa i gospodarczych. Niemniej jednak z czasem relacje między Libią i państwami europejskimi, Stanami Zjednoczonymi, jak również najbliższymi sąsiadami, stawały się coraz bardziej wrogie. Szczególnie ze względu na wsparcie Libii dla radykalnych organizacji oraz zamachy na dyskotekę La Belle w Berlinie i katastrofę w Lockerbie. Wydarzenia te odegrały znaczącą rolę w kontaktach Libii ze światem zachodnim²⁵⁰. Nowy etap relacji

²⁴⁹ Zob. E.C. Murphy, *Human Right in Tunisia, Dilemmas for European Union*, Durham Research Online, 21 August 2008, s. 3–8, <http://dro.dur.ac.uk/4472> [dostęp: 10.06.2010]; zob. K. Kausch, *Tunisia: EU incentives contributing to new repression*, „IPRIS Maghreb Review” no. 4, July 2010, s. 11–12; M.C. Paciello, *Tunisia: Changes and Challenges of Political Transition*, MEDPRO Technical Report, no. 3, May 2011, s. 8–10.

²⁵⁰ R. Aliboni, *Including Libya? EU, Arab World and the US*, Paper presented at the conference on „Libya: Current Relations and Future Prospects”, United States Department of State, Washington D.C., 25 February 2000, s. 3–6, <http://www.mafho.com/press2/80P4.htm> [dostęp: 10.06.2010]; zob. G. Joffe, *European and Libya*, „The Journal of North African Studies” 2001, vol. 6, no. 4, s. 75–85.

z Unią rozpoczął się w 1999 roku, kiedy rząd Libii wydał swoich dwóch obywateli, podejrzanych o przeprowadzenie zamachu na samolot w 1988 roku. W związku z tym wydarzeniem Rada Bezpieczeństwa ONZ zawiesiła sankcje nałożone na Libię w 1992 i 1993 roku. W tym samym roku Unia postanowiła przyznać Libii status obserwatora w Partnerstwie Eurośroziemnomorskim²⁵¹. Dnia 19 grudnia 2003 roku rząd libijski ogłosił zaprzestanie produkcji broni masowego rażenia. W styczniu 2004 roku amerykańskie i brytyjskie zespoły zdemontowały w Libii urządzenia mogące służyć do produkcji broni masowego rażenia. W następstwie tej decyzji zintensyfikowane zostały kontakty polityczne, a wielu przywódców i wysokich urzędników z państw członkowskich Unii Europejskiej i Komisji Europejskiej po raz pierwszy odwiedziło Libię. W kwietniu 2004 roku pułkownik Kaddafi spotkał się z politykami unijnymi w Brukseli. Następnie 3 września tego samego roku miał miejsce kolejny krok rządu libijskiego świadczący o chęci nawiązania współpracy z państwami zachodnimi. Dotyczył ugody w sprawie odszkodowania dla rodzin ofiar z 1986 roku. W konsekwencji, 11 października 2004 roku, Rada ds. Ogólnych i Stosunków Zewnętrznych UE przyjęła wniosek dotyczący zniesienia sankcji Unii nałożonych na Libię²⁵². Zmiana podejścia Libii do współpracy międzynarodowej miała także związek z sytuacją w Iraku. Po amerykańskiej inwazji na Irak w 2003 roku, Kaddafi obawiał się podobnego scenariusza dla Libii²⁵³.

Od 2008 roku Libia prowadziła negocjacje z Unią nad podpisaniem umowy ramowej w ramach EPS. Mając tylko status obserwatora Partnerstwa, Libia nie korzystała z pomocy finansowej w ramach programu MEDA. Natomiast została włączona w finansowe ramy Europejskiej Polityki Sąsiedztwa²⁵⁴. Wsparcie dla Libii było świadczone głównie za pośrednictwem Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa i Partnerstwa. Dlatego też, zgodnie z wymogami rozporządzenia ustanawiającego ENPI, Komisja Europejska rozpoczęła przygotowanie pierwszego dokumentu strategicznego dla Libii – Narodowego Programu Indykatywnego na lata 2011–2013²⁵⁵. Umowa ramowa dotyczyć miała ustanowienia mechanizmów dialogu politycznego i współpracy w dziedzinie

²⁵¹ Rezolucja 748 (1992) z 31 marca 1992 roku wprowadziła embargo i redukcję dyplomatycznego personelu Libii za granicą. Rezolucja 83 (1993) z 11 listopada 1993 roku wzmocniła te sankcje.

²⁵² K. Tibori Szabo, *Libya and the EU*, Center for EU Enlargement Studies, 2006, s. 12–14, <http://ns.ceu.hu/cens/assets/files/libya> [dostęp: 7.03.2011].

²⁵³ GAERC, *Libya Council Conclusions*, 11 October 2004, http://ec.europa.eu/external_relations/libya/intro/gac.htm#lib111004 [dostęp: 7.03.2011].

²⁵⁴ *Libya, Development and Cooperation Aid*, http://ec.europa.eu/europeaid/where/neighbourhood/country-cooperation/libya/libya_en.htm [dostęp: 7.03.2011].

²⁵⁵ Sh. Zafar, *EU–Libya Relations*, „Journal of European Studies” 2010, University of Karachi, 6 May, s. 15.

polityki zagranicznej oraz bezpieczeństwa, a także kwestii gospodarczych. Zawierała przepisy dotyczące stworzenia strefy wolnego handlu, obejmującej handel towarami i usługami, oraz praw własności intelektualnej, konkurencji, a także zamówień publicznych²⁵⁶. Umowa miała również odnosić się do kwestii migracji i readmisji oraz współpracy w sektorach energetycznym, transportu, środowiska, rolnictwa, rybołówstwa, a ponadto w dziedzinach spraw społecznych, edukacji, nauki i technologii. Komisja Europejska zaproponowała również utworzenie nowego regionalnego programu ochrony ludności w Afryce Północnej obejmującego Egipt, Libię i Tunezję²⁵⁷.

W 2010 roku Komisja Europejska opracowała raport, w którym wskazano, że dialog polityczny oraz zaangażowanie Unii w Libii nie jest przesądzone. Powodem było między innymi nastawienie Libii do Unii dla Śródziemnomorza. Od 2004 roku Libia była wielokrotnie zapraszana do dołączenia – najpierw do procesu barcelońskiego, a następnie do Unii dla Śródziemnomorza. Za każdym razem odmawiała. Warto zauważyć, że 10 czerwca 2008 roku Kaddafi wyraził swój sprzeciw wobec Unii dla Śródziemnomorza, gdyż według niego była to inicjatywa szkodliwa dla państw arabskich i jedności arabskiej: „Jesteśmy państwami członkowskimi Ligi Arabskiej, a także Unii Afrykańskiej i nie będziemy ryzykować. [...] Nasi europejscy partnerzy muszą zrozumieć. Popieramy projekty, ale muszą one uwzględniać specyfikę państw arabskich”²⁵⁸. W podobnym tonie wypowiadali się przedstawiciele libijskiego środowiska akademickiego. „Proces barceloński już dawno okazał się nieefektywny. Znaczna część ludności w państwach Maghrebu żyje poniżej progu ubóstwa. Jest to jeden z najważniejszych problemów społeczno-politycznych, z którym musimy się zmierzyć, a proces barceloński nie był w stanie im sprostać”. Kolejnym zarzutem wobec Unii dla Śródziemnomorza było to, że jej Sekretariat nie działał efektywnie: „Mieliśmy wiele spotkań z szampanem, a następnie nic nie udało się osiągnąć i uzgodnić”²⁵⁹.

Do końca 2010 roku Libia nie wyszła poza status obserwatora Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego i nie rozpoczęła negocjacji w sprawie zawarcia

²⁵⁶ *EU-Libya: negotiations on future Framework Agreement start*, Brussels, 12 November 12, 2008, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/08/1687&format=HTML&age=0&language=EN&guiLanguage=en>. dostęp [dostęp: 7.03.2011].

²⁵⁷ Zob. H. Oz, *European Union – Libya Relations*, EU-GRASP Working Paper, Belgium, 2010, s. 38; N. Koenig, *The EU and the Libyan Crisis: In Quest of Coherence?*, Working Papers, IAI, no. 11, 19 July 2011, s. 4–5.

²⁵⁸ E. Paoletti, *Externalization and Visa Policies in the Relations Between Italy, Libya and the EU: Where Do We Go From Now?*, Eu4seas Papers. The Four Freedoms, International Migration Institute, University of Oxford, 25 June 2010, s. 14.

²⁵⁹ *Ibidem*, s. 15.

układu o stowarzyszeniu. Przywódcy Libii nie do końca chcieli zdecydować się na kolejny krok, głównie z powodów politycznych i wymogów, jakie się z tym wiązały. W deklaracji barcelońskiej przyjęto, że państwa uczestniczące w partnerstwie powinny działać zgodnie z Kartą Narodów Zjednoczonych i Powszechną Deklaracją Praw Człowieka, jak również z innymi zobowiązaniami wynikającymi z prawa międzynarodowego, w szczególności mają obowiązek dążyć do rozwoju praworządności i demokracji. Warunki te nie były do pogodzenia z koncepcją demokracji bezpośredniej, wprowadzoną w Libii przez Muammara Kaddafiego²⁶⁰.

Doświadczenia współpracy eurośródziemnomorskiej pokazują również, że polityka Unii Europejskiej to przede wszystkim wypadkowa interesów poszczególnych państw członkowskich, co było widoczne szczególnie w odniesieniu do państw Afryki Północnej. W grę wchodziły nie tylko interesy gospodarcze, ale także wyznaczenie podstawowych kierunków zaangażowania Unii na arenie międzynarodowej, wskazanie ważności i priorytetów polityki sąsiedztwa w odniesieniu do dwóch wymiarów – wschodniego i południowego. Nie bez znaczenia była również walka o przywództwo polityczne w Unii Europejskiej. Francja, wykorzystując historyczne związki z państwami Afryki Północnej, widziała w regionie szansę na utrzymanie pozycji dominującej w Europie. Niemcy z kolei, ze względu na interesy gospodarcze, starały się zbudować solidną sieć współpracy z państwami Afryki Północnej, nie rezygnując przy tym z roli promotora państw Europy Środkowo-Wschodniej.

Podsumowując 15 lat współpracy eurośródziemnomorskiej można stwierdzić, że nie przyniosła ona spodziewanych rezultatów. Nie ma wątpliwości co do tego, że państwa Afryki Północnej miały duże znaczenie dla polityki europejskiej i zajmowały szczególne miejsce w polityce unijnej. Znajdowało to potwierdzenie w podejmowanych różnorodnych inicjatywach Unii oraz poszczególnych państw członkowskich wobec państw śródziemnomorskich. Inną kwestią była ich efektywność. Pod znakiem zapytania można postawić trafność przyjętego sposobu działania, który jak zostało wskazane, nie do końca był akceptowany przez beneficjentów z państw Afryki Północnej. Współpraca skoncentrowana była na kwestiach bezpieczeństwa i gospodarki, pomimo tego, że zarówno Partnerstwo, EPS, jak i Unia dla Śródziemnomorza to wszechstronne programy zakładające dialog eurośródziemnomorski oraz reformy w niemal każdej sferze funkcjonowania państwa. Jednak z czasem polityka ta uległa zawężeniu. Realizacja celów pozostawała w wielu obszarach jedynie na papierze, a reformy nie były w pełni realizowane.

Arabska Wiosna stała się punktem wyjścia dla procesu reformy istniejących instrumentów współpracy eurośródziemnomorskiej, gdzie Unia próbuje

²⁶⁰ *EU-Libya: negotiations...*, *op. cit.*

dostosować politykę do skomplikowanej i wciąż niepewnej sytuacji w regionie. Sprawę utrudnia fakt, że wydarzenia te zbiegły się z reformami traktatowymi Unii Europejskiej. Zmianie uległ układ na całym Bliskim Wschodzie, pojawiły się nowe podmioty zainteresowane Afryką Północną, a także aktywizacji ulegli tradycyjni gracze. Ponadto Unia Europejska, szukając nowego miejsca w tej przestrzeni, boryka się równocześnie z kryzysem wewnętrznym mającym wymiar finansowy i instytucjonalny.

2. Arabska Wiosna w Afryce Północnej – zmiana uwarunkowań i możliwości współpracy eurośródziemnomorskiej

Wraz z początkiem 2011 roku, krajobraz polityczny w Afryce Północnej uległ głębokim przemianom. Masowe protesty i kampanie obywatelskiego nieposłuszeństwa miały miejsce w całej południowej i wschodniej części regionu śródziemnomorskiego, równocześnie rozprzestrzeniając się na większość państw Półwyspu Arabskiego. W ciągu roku trzy reżimy arabskie w Afryce Północnej, które przetrwały dekady, na fali demokratycznych wystąpień obywateli, zostały obalone. Prezydent Zajn al-Abidin Ben Ali uciekł z Tunezji. Prezydent Hosni Mubarak z Egiptu został zmuszony do ustąpienia, a później skazany i osadzony w więzieniu. Pułkownik Muammar Kaddafi z Libii, na skutek międzynarodowej interwencji, stracił kontrolę nad państwem, a następnie został zabity przez przeciwników. Wystąpienia miały miejsce również w innych państwach Afryki Północnej, a aby zapobiec ich rozprzestrzenieniu król Maroka wprowadził reformy, choć w niewielkim stopniu wpływające na kształt władzy państwowej. Nieznaczne zmiany na skutek protestów obywateli dokonały się również w Algierii. W następstwie tych wydarzeń Tunezja, Egipt i Libia przeprowadziły wybory w nowej przestrzeni politycznej. Organizacje islamistyczne, które dotychczas funkcjonowały poza oficjalną sceną polityczną, triumfowały w większości państw w wyborach. Wszystkie północnoafrykańskie rządy rozpoczęły polityczne reformy, choć nieformalne struktury władzy i pozostałości starego reżimu nadal funkcjonują. Rewolucje pobudziły zmiany w Afryce Północnej, które są na różnych etapach, ale większość państw nadal boryka się ze społecznymi i politycznymi problemami, mierzy się z opozycją polityczną. Wydarzenia te zyskały kilka nazw, z których najbardziej popularne to Arabska Wiosna oraz w odniesieniu do Tunezji Jaśminowa Rewolucja.

Początek zmian miał miejsce w Tunezji, uważanej przez lata za bastion stabilności, a następnie rozprzestrzeniły się na większość państw arabskich, za-

skakując wielu specjalistów zajmujących się problematyką świata arabskiego¹. Alain Juppe, minister spraw zagranicznych Francji, 16 kwietnia 2011 roku na konferencji w Instytucie Świata Arabskiego w Paryżu², wygłaszając stanowisko Francji wobec Arabskiej Wiosny stwierdził, że „żaden ośrodek badawczy, żadna kancelaria rządowa, żaden specjalista, nie byli w stanie przewidzieć ani rozległości, ani momentu wybuchu Arabskiej Wiosny, nawet jeśli istniały jakieś zwiastuny”³. Przekonanie o braku sygnałów sprzed Arabskiej Wiosny, jak podkreśla S. Parzymies, nie jest do końca trafne, gdyż można przytoczyć przykłady raportów ukazujących się w Europie⁴, w Stanach Zjednoczonych, czy też przygotowanych przez ośrodki arabskie wskazujących na nieuchronność zmian w regionie, S. Parzymies wskazuje, iż np. Francuska Biała Księga wydana w 2008 roku wskazywała, że w ciągu 15 lat w regionie Morza Śródziemnego może dojść do poważnych perturbacji zagrażających stabilności Europy, podobnie w raportach ONZ sygnalizowano, że państwa arabskie są w przededniu zasadniczych przemian⁵. Wydarzenia Arabskiej Wiosny na nowo rozpoczęły dyskusję, co do tożsamości poszczególnych państw i ich wewnętrznych uwarunkowań⁶.

Specjaliści uważają, że Arabska Wiosna stała się jednym z najważniejszych wydarzeń, które obecnie kształtują arabską scenę polityczną, chociaż w poszczególnych państwach miała podobne przyczyny, jej przebieg i konsekwencje różnią się w zasadniczym stopniu⁷. Jak pisze M.A. Hadi, na początku 2011 roku byliśmy świadkami drugiego przebudzenia we współczesnej historii arabskiej, które nadeszło w formie trzęsienia społecznego i politycznego. Pierwsze w latach 1908–1914 wiązało się z ruchami wzywającymi do walki o autonomię, a później uzyskiwaniem niezależności od panowania tureckiego. Protesty szybko dotarły do Egiptu, a następnie rozprzestrzeniły się na Libię oraz na większość państw Bliskiego Wschodu. Przybrały postać zarówno zbrojnej

¹ G. Gause, *Why Middle East studies missed the Arab Spring*, „Foreign Affairs” 2011, vol. 4, no. 90, s. 81–90; zob. D. Jung, *Unrest in the Arab world: four questions*, „Insight Turkey” 2011, no. 13, s. 1–10.

² *Arab spring symposium – Closing speech by Alain Juppé, Minister of Foreign Affairs, to the Arab World Institute*, 16 April 2011, <http://www.ambafrance-uk.org/Alain-Juppe-s-speech-at-the-Arab> [dostęp: 10.09.2013].

³ Za: S. Parzymies, *Aspekty wewnętrzne i międzynarodowe „arabskiej wiosny”*, „Stosunki Międzynarodowe” 2011, nr 3–4, s. 36.

⁴ G. Joffe, *The Arab Spring in North Africa: origins and prospect*, „The Journal of North African Studies”, vol. 16, issue 4, December 2011, s. 507–532; zob. *North Africa’s Arab Spring*, ed. G. Joffe, Rutledge, New York 2013.

⁵ S. Parzymies, *Aspekty...*, *op. cit.*, s. 35.

⁶ M. Pace, F. Cavatora, *The Arab Uprisings in Theoretical Perspective – An Introduction*, „Mediterranean Politics”, vol. 17, issue. 2, July 2012, s. 126.

⁷ S. Parzymies, *Aspekty...*, *op. cit.*, s. 38.

rewolucji, jak i ruchu na rzecz wsparcia reform politycznych. Podkreśla się, że przebudzenie powszechnie dotknęło ponad 70% ludności arabskiej, która żyła pod rządami dyktatorów od ponad czterech dekad, gdzie korupcja była codziennością, a niesprawiedliwości społeczne oraz cenzura stały się standardem. Zwykli obywatele poszczególnych państw odrzucili utrzymywaną przez lata kulturę strachu, wkrótce dołączyły do nich polityczne i społeczne elity. Przez protestujących przemawiała narodowa duma, godność, wolność, sprawiedliwości i równość⁸. Sukces protestujących był zaskoczeniem dla obu stron – zarówno reżimy arabskie nie rozumiały, że ludzie chcą je zniszczyć i ludzie sami nie spodziewali się, że mają taką możliwość⁹.

Wydarzenia Arabskiej Wiosny, jak podkreśla B. Khader, podważyły przez lata utrzymujące się przekonanie o tym, że Arabowie nie są zainteresowani procesami demokratycznymi, bowiem prozachodni dyktatorzy są lepsi niż islamska władza. Kolejne twierdzenie, że w świecie arabskim, odwołanie do wspólnych przekonań i wartości straciło na znaczeniu, zostało skonfrontowane z faktem, iż fala zmian ogarnęła wiele państw arabskich jednocześnie, z zastosowaniem tej samej metody i przy użyciu podobnych haseł. Można również zwrócić uwagę na wcześniejsze błędne przekonanie o irracjonalności i gwałtowności arabskich obywateli. Arabska Wiosna pokazała zupełnie co innego. Przewyciężenie strachu przed autorytarnymi rządami, stało się decydującym czynnikiem powstań. Zaprzeczyły one również temu, że zmiany w państwach arabskich mogą jedynie dokonać się wraz z zewnętrzną interwencją prowadzoną pod hasłem promocji demokracji. Arabskie powstania wynikały z lokalnych czynników, a nie z decyzji podjętych w Stanach Zjednoczonych lub w UE¹⁰.

Zachodnie portale społecznościowe służyły tutaj jedynie jako instrumenty. Inne spojrzenia na powyższą sprawę przedstawia T. Ramadan, który uważa, że choć trudno kategorycznie stwierdzić, iż protesty były kierowane z zewnątrz, to jednak czynnik zachodni miał duże znaczenie. Od 1998 roku organizacje społeczeństwa obywatelskiego z państw arabskich były wspierane i trenowane przez zewnętrzne instytucje z Europy i Stanów Zjednoczonych, np. w Serbii, czy w Stanach Zjednoczonych, uczestniczył w nich Mohamed Adel z Ruchu 6 kwietnia z Egiptu. Wskazuje również na wielkie korporacje internetowe Twitter, Facebook oraz Google, które czynnie wspierały media społecznościowe, poprzez choćby organizację konferencji w 2010 roku w Budapeszcie, *Internet Liberty Conference*, na którą zostały zaproszone organizacje antyrzą-

⁸ M.A. Hadi, *The Second Arab Awakening*, Palestinian Academic Society for the Study of International Affairs, Jerusalem 2012, s. 1–5.

⁹ Zob. R. Laremont, *Revolution, Revolt and Reform in North Africa: The Arab Spring and Beyond*, Routledge, New York 2013, s. 8.

¹⁰ B. Khader, *The European Union and the Arab World, From the Roma Treaty to the Arab Spring*, EuroMeSCo Paper, no. 17, March 2013, s. 33–34.

dowe z państw arabskich¹¹. Ponadto nie wszyscy w wydarzeniach z 2011 roku dostrzegali pozytywne tendencje. B. Lewis twierdził, że wydarzenia te miały niewiele wspólnego z demokracją, skupiając się na negatywnej stronie, jaką odegrali młodzi obywatele. Podobnie A.D. Miller zaznacza, że Arabowie są zdecydowanie lepsi w procesie walki o władzę niż dzielenia się nią, V.S. Naipaul przewidywał, iż Arabska Wiosna nie przyniesie pozytywnych zmian¹².

W Tunezji, najlepiej rozwiniętym państwie w Afryce Północnej, niezadowoleni ze swojej sytuacji obywatele, jako pierwsi rozpoczęli protesty przeciw przywódcy. Zdecydowało o tym wiele czynników ekonomicznych, społecznych oraz politycznych. Przez długi czas prezydent był w stanie utrzymać władzę i uzasadnić swoje rządy, wskazując na stosunkowo wysoki standard życia. Jego strategia utrzymania władzy, opierająca się na rekompensowaniu braku wolności politycznej dobrobytem gospodarczym, z czasem stała się niemożliwa do utrzymania. W ostatnich latach stopa bezrobocia w Tunezji oraz w pozostałych państwach Afryki Północnej drastycznie wzrosła, szczególnie wśród młodych, dobrze wykształconych obywateli, a nierówności społeczne były coraz bardziej widoczne. Ponadto informacje dostarczane przez portal Wikileaks potwierdzały obawy obywateli Tunezji, że duży procent środków publicznych wykorzystywany jest do prywatnych celów rządzących¹³. Na uwagę zasługuje również rola armii w systemie władzy tunezyjskiej. Wojsko jest mniej liczne niż na przykład w Egipcie, wydatki na ten sektor nie były znaczące, relacje z władzą wykonawczą także mniej bliskie niż w Egipcie¹⁴. W trakcie demonstracji wojsko odmówiło posłuszeństwa prezydentowi Ben Alemu. Gdyby tak się nie stało, sytuacja mogłaby potoczyć się inaczej.

Kolejną kwestią mającą wpływ na wydarzenia w Tunezji jest to, że w demonstracjach brali udział wszyscy przedstawiciele społeczeństwa. Tunezyjcy obywatele, w porównaniu do innych w regionie, są nowocześni, dobrze wykształceni, rozwija się klasa średnia. Społeczeństwo jest w miarę jednorodne pod względem etnicznym, do tego w Tunezji istniał wysoki, jak na państwa arabskie, wskaźnik równości kobiet. Pomimo cenzury i kontroli prasy, obywatele skutecznie wykorzystywali możliwości, jakie dały im nowoczesne technologie. Portale społecznościowe, takie jak Facebook i Twitter, stały się

¹¹ T. Ramadan, *Islam and the Arab Awakening*, Oxford University Press, New York 2012, s. 9–12.

¹² N. Hashemi, *The Arab Spring Two Years On: Reflections on Dignity, Democracy, and Devotion*, „Ethics and International Affairs” 2013, no. 27, s. 207–208.

¹³ M. Asseburg, I. Werenfels, *The Toppling of Ben Ali: Isolated Development of First Domino*, „SWP Comments”, German Institute of International and Security Affairs, February 2011, s. 3.

¹⁴ J. Zdanowski, *Bliski Wschód 2011: bunt czy rewolucja?*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2012, s. 167–170.

wirtualnym miejscem spotkań i komunikacji oraz narzędziem, za pomocą którego obywatele byli w stanie się zjednoczyć¹⁵. Walka o wolność miała ważne znaczenie w mobilizacji obywateli, jednak główną przyczyną protestów było bezrobocie oraz wzrost cen żywności. Badania wskazują, że w Tunezji ponad 30% osób z wyższym wykształceniem pozostawało bez pracy przez trzy i pół roku po zakończeniu edukacji. Gospodarka, pomimo tendencji wzrostowej, nie była w stanie sprostać wyzwaniom rynku pracy¹⁶.

Tunezyjczycy w czasach wzrostu gospodarczego nie przywiązywali tak dużej wagi do poczynań władzy. Ponadto gospodarka w porównaniu do innych państw arabskich była bardziej powiązana z globalnym biznesem i turystyką. W związku z tym, gdy Europę dotknął kryzys gospodarczy, bardzo szybko jego negatywne skutki widoczne były w Tunezji. Pierwszym objawem był gwałtowny spadek eksportu wyrobów przemysłowych na przełomie 2008 i 2009 roku, produkcja zmniejszyła się, a ogólny wzrost PKB spadł z 4,6% w 2008 roku do 1,3% w pierwszym kwartale 2009 roku¹⁷. Rząd znalazł się w trudnej sytuacji. Nie był w stanie tak jak dotychczas wesprzeć gospodarki oraz uspokoić ludność poprzez dopłaty do żywności i podstawowych produktów, jak to miało miejsce w latach wcześniejszych. Inflacja wzrosła trzykrotnie, co w połączeniu z korupcją obnażyło krótkowzroczność reform tunezyjskich¹⁸. Prezydent nie był w stanie po raz kolejny powstrzymać obywateli przed strajkami.

Pozostałe państwa Afryki Północnej, od 2008 roku, mimo wzrostu gospodarczego, również odczuły gospodarcze zawirowanie na rynkach międzynarodowych (zob. tabela 10). Utrzymanie stabilności wiązało się z faktem, że państwa, szczególnie te posiadające ropę naftową, zgromadziły pokaźne zasoby finansowe umożliwiające zachowanie równowagi¹⁹. Jednak od 2009 roku wskaźniki gospodarcze uległy pogorszeniu. Spadek cen ropy naftowej uniemożliwił prowadzenie projektów rozwojowych, zmniejszył się napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Spadek dochodów wiązał się także z sektorem turystycznym, szczególnie w Egipcie. Natomiast jedynie w Maroku

¹⁵ *Ibidem*, s. 129–149.

¹⁶ R. Ayadi, S. Colombo, M.C. Paciello, N. Tocci, *The Tunisian Revolution an Opportunity for Democratic Transition*, „MEDPRO Commentary”, 24 January 2011, s. 2.

¹⁷ *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Implementation of the European Neighborhood Policy in 2009*, Tunisia Progress Report, 12 May 2010, http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/progress2010/sec10_517_en.pdf [dostęp: 10.09.2013].

¹⁸ Portal Wikileaks ujawnił, że ponad połowa elit handlowych w Tunezji osobiście związana była z prezydentem Ben Alim. Sieć ta została w Tunezji nazwana „Rodziną”.

¹⁹ Zob. L. Noueihed, A. Warren, *The Battle for the Arab Spring: Revolution, Counter-Revolution and the Making of a New Era*, Yale University Press, 2012, s. 23–44.

wzrosły one o 6% w porównaniu z latami poprzednimi²⁰. Kolejną sprawą były mniejsze kwoty transferów pieniężnych z zagranicy. Kryzys w Europie spowodował spadek dochodów imigrantów, a co za tym idzie, zmniejszenie wpływów do budżetu poszczególnych państw oraz budżetów rodzinnych. Zmniejszył się również eksport do Europy, szczególnie dotknięty został przemysł przetwórczy. Jak podkreśla J. Zdanowski, protesty w Afryce Północnej rozpoczęły się w momencie, kiedy w poszczególnych państwach zaczęto odnotowywać wzrost gospodarczy, po uprzednim załamaniu na skutek światowego kryzysu²¹. Prognozy międzynarodowych instytucji finansowych dla państw arabskich w 2010 roku wyglądały obiecująco – 3.8% dla Tunezji, 5.1% dla Egiptu, 2.4% dla Algierii, 3.5% dla Maroka oraz 5.4% dla Libii według Banku Światowego, na co miała wpływ stopniowa stabilizacja gospodarek światowych, wzrost cen ropy naftowej oraz nadal duże rezerwy walutowe, ale dla obywateli widoczne były jedynie skutki dwóch wcześniejszych lat, takie jak wzrost bezrobocia i obniżenie dochodów²².

Każde północnoafrykańskie państwo w przededniu wybuchu niezadowolenia obywateli miało wyjątkowe doświadczenia oraz swoją unikalną historię²³, strukturę władzy w wymiarze politycznym i gospodarczym i co najważniejsze ideologiczną specyfikę²⁴. Jednak w każdym przypadku przez dziesięciolecia obywatele byli pod uciskiem autorytarnych władców, funkcjonowali przy braku wolności politycznej, wolność słowa i w skorumpowanych strukturach politycznych. Północnoafrykańskie rządy mierzyły się z problemami ekonomicznymi, rosnącymi cenami żywności, bezrobociem i brakiem perspektyw dla młodych obywateli. W Egipcie katalizatorem, podobnie jak w Tunezji, były czynniki ekonomiczne oraz społeczne, o zwycięstwie obywateli zdecydowała tutaj również armia, jednak jej działanie polegało na włączeniu się w proces polityczny w odróżnieniu od biernej postawy generałów w Tunezji²⁵. W Libii wystarczyła iskra aby zaktywizować społeczeństwo przez lata oddzielone od

²⁰ J. Zdanowski, *Bliski Wschód...*, *op. cit.*, s. 79–80.

²¹ *Ibidem*, s. 73–79.

²² A. Marion, *Economic Factors and Political Turmoil in North Africa*, [w:] *Euro-Mediterranean Partnership in the Aftermath of the Arab Spring*, eds. F. Praussello, Franco Angeli, Milano 2011, s. 22.

²³ J. Zdanowski, *Ropa powstrzymuje rewolty*, Wywiad w Gazecie Prawnej, 18 luty 2011, <http://edgp.gazetaprawna.pl/index.php?act=mprasa&sub=article&id=344220> [dostęp: 10.09.2013].

²⁴ Zob. B. Callies de Salies, *Kraje Maghrebu. Historia, polityka, społeczeństwo*, Dialog, Warszawa 2012.

²⁵ R. Al-Fattal, Eeckelaert, *The Arab Spring: Where do the Arab Militaries Stand and Why?*, [w:] *An Arab Springboard for EU Foreign Policy*, eds. S. Biscop, R. Baulfor, M. Emerson, Egmont Paper, European Policy Center, January 2012, s. 65–72.

sfery politycznej. Marokańczycy poniekąd są dumni z funkcjonowania w systemie monarchicznym, co wraz z ostrożną reakcją króla zahamowało eskalację protestów. W Algierii doświadczenia wojny domowej z lat 1992–1999 oraz niejednorodna struktura społeczna stanowiły zniechęcające czynniki do wystąpienia na większą skalę, jak to miało miejsce u najbliższych sąsiadów.

2.1. Arabska Wiosna – przyczyny i przebieg w państwach Afryki Północnej

2.1.1. Egipt i Tunezja – nowe rządy

Siedemnastego grudnia 2010 roku młody sprzedawca arbuźów w mieście Sidi Bouzid wyrażając swój protest przeciwko złej sytuacji materialnej, dokonał samospalenia. Informacja o tym dramatycznym wydarzeniu bardzo szybko, za pomocą portali społecznościowych, rozprzestrzeniła się na całą Tunezję. Obywatele wyrażając swoją solidarność z młodym sprzedawcą wyszli na ulicę domagając się reform gospodarczych, poprawy warunków bytowych oraz ustąpienia prezydenta Ben Alego, który rządził od ponad 20 lat. Pomimo skierowania przez rząd przeciwko protestującym sił bezpieczeństwa i policji, z dnia na dzień demonstranci rośli w siłę, uzyskując przy tym potwierdzenie solidarności zarówno od społeczeństw i rządów państw zachodnich, jak i większości państwa arabskich. Wkrótce obywatele osiągnęli swój cel, prezydent w dniu 14 stycznia 2011 roku ustąpił z urzędu. Na uwagę zasługuje wskazanie roli armii, która ze względu na neutralność podczas rewolty przyczyniła się do zwycięstwa demonstrantów, czym zyskała zaufanie i szacunek, stając się według obywateli gwarantem transformacji systemu²⁶. Opozycja rozpoczęła proces usuwania przedstawicieli byłych elit politycznych, gospodarczych, wojskowych i policyjnych ze stanowisk państwowych. Polityczne czystki prowadzone były przy pomocy legalnych środków sądowych. Równocześnie trwał proces budowy nowego systemu politycznego. Dwudziestego trzeciego października 2011 roku w Tunezji odbyły się wybory. Zwycięstwo w nich odniosła islamistyczna Partia Odrodzenia – An-Nahda. Według źródeł komisji wyborczej w wyborach wzięło udział 11 tys. kandydatów z 110 partii²⁷. Frekwencja wyniosła około 90%. Partia An-Nahda, wspólnie z Kongresem na rzecz Republiki oraz

²⁶ H. Saffiedine, *Tomorrow's Tunis and Egypt: Reform or Revolution?*, „The Bulletin of the Socialist Project”, no. 457, February 2011.

²⁷ I. Warenfels, *Tunisia Leads the Way Again – Post Election Power Constellation Promising for Democratisation*, „SWP Comments”, German Institute of International and Security Affairs, November 2011, s. 1.

Forum na rzecz Pracy i Wolności, utworzyła koalicję²⁸. Pozytywnie o przebiegu procesu wyborczego wypowiedzieli się przedstawiciele Unii Europejskiej oraz Stanów Zjednoczonych, uznając wybory za w pełni wolne i demokratyczne²⁹. Dziesiątego grudnia 2011 roku Zgromadzenie Konstytucyjne uchwaliło małą konstytucję. Znalazły się w niej zapisy dotyczące podziału władzy wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej, gdzie dominującą pozycję ma rząd z premierem, kompetencje prezydenckie sprowadzają się do funkcji reprezentacyjnych, a wszystkie ważniejsze decyzje powinny być uzgadniane z rządem³⁰.

Odsunięcie dotychczasowej elity politycznej związanej z prezydentem miało szereg skutków dla reform politycznych. Z jednej strony otworzyło drogę do demokratycznej konkurencji wyborczej, z drugiej miało negatywny wpływ na rząd tunezyjski w zakresie przyszłych reform i zdolność do rządzenia, ze względu na brak doświadczenia nowych elit. Zawiązana koalicja podzieliła między siebie najważniejsze stanowiska w państwie. W grudniu 2011 roku prezydentem został przedstawiciel Kongresu Al-Munsif al-Marzuki, który został wybrany przez Parlament, przewodniczącym Konstytuanty przedstawiciel Forum, a premierem przedstawiciel partii An-Nahda³¹. Rozpoczęto również prace nad nową konstytucją, która miała być przyjęta pod koniec października 2012 roku, jednak ze względu na coraz bardziej ujawniające się różnice w koalicji, krytykę rządu przez partie opozycyjne oraz niezadowolenie społeczeństwa z reform społecznych i gospodarczych, jej przyjęcie nastąpiło dopiero w styczniu 2014 roku³².

Władze Tunezji, po wyborach w 2011 roku, zapowiedziały kompleksowy proces transformacji państwa, reformy polityczne i gospodarcze. Jednak sytuacja nie była stabilna. Opozycyjne ugrupowania obawiały się dążeń do wprowadzenia ustroju islamskiego przez rządzącą partię³³. Dodając, że reformy polityczne i gospodarcze są powolne, a służby bezpieczeństwa nie są w stanie skutecznie zapobiegać przestępstwom. Nieformalne struktury, często o charakterze religijnym, rosły w siłę, rozszerzając swoje wpływy kosztem nieobec-

²⁸ S. Parzymies, *Arabska Wiosna – dwa lata później*, „Sprawy Międzynarodowe” 2013, nr 1, s. 72.

²⁹ *Tunisia counts votes in historic free election*, BBC News, 24 October 2011, <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-15425407> [dostęp: 10.09.2013].

³⁰ H. Trabelss, *Tunisian Religious Groups Protest Press Law*, Maghrebija, 30 August 2011, http://www.magharebia.com/cocoon/awi/xhtml1/en_GB/features/awi/features/2011/08/30/feature-03 [dostęp: 10.09.2013].

³¹ S. Parzymies, *Arabska Wiosna...*, *op. cit.*, s. 73.

³² D. Pickard, *Implementing Tunisia's New Constitution*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2014*, IEMed, 2014, s. 136.

³³ S. Parzymies, *Arabska Wiosna...*, *op. cit.*, s. 73; zob. J.R. Bradley, *After the Arab Spring: How Islamists Hijacked The Middle East Revolts*, Palgraven Macmillan, New York 2012, s. 17–65.

nego państwa. W tym samym czasie, wraz ze zmniejszeniem bezpieczeństwa ludzi, wzrosła frustracja ze względu na wyższe ceny żywności i koszty utrzymania, protesty odbywały się regularnie przeciwko pogarszającym się usługom publicznym³⁴. Według sondażu przeprowadzonego przez Instytut Gallupa, zaufanie Tunezyjczyków do rządu znacznie zmalało, z 56% w marcu 2012 roku, do 32% w maju 2013 roku. Społeczeństwo w 2013 roku było głęboko podzielone na zwolenników i przeciwników islamistów, jednak większość obywateli popierała demokrację³⁵.

Sytuacja polityczna w Tunezji od początku 2013 roku zdecydowanie się pogorszyła, w lutym doszło do protestów po tym jak lider opozycyjnej Partii Zjednoczonych Patriotów-Demokratów, Szokri Belaida, został zastrzelony. Premier rozwiązał Radę Ministrów zapowiadając powołanie w jej miejsce rządu bezpartyjnych ekspertów. Nowy rząd powstał 8 marca 2013 roku, a partii An-Nahda przypadły najważniejsze ministerstwa spraw wewnętrznych, spraw zagranicznych, sprawiedliwości i obrony³⁶. Kryzys władzy został spotęgowany w drugiej połowie 2013 roku na skutek m.in. kolejnego zabójstwa na tle politycznym, Mohameda Brahmiego, lidera opozycji³⁷.

Ponadto wydarzenia w sąsiednim Egipcie, odsunięcie od władzy przedstawicieli partii islamistycznych wybranych w demokratycznych wyborach, służyły jako katalizator dla aktywizacji opozycji. Nida Tunis, świecki ruch kierowany przez byłego premiera Bedži Caida Essebsiego, wezwał do obalenia rządu. Przedstawiciele władzy podkreślali jednak, że sytuacja w Egipcie jest zupełnie inna, a partia islamistyczna w Tunezji rządzi państwem w harmonii ze świeckimi ugrupowaniami³⁸.

We wrześniu 2013 roku, po wielu naciskach, partia rządząca zgodziła się ustąpić na rzecz rządu tymczasowego, na czele którego stanął Mahdi Dżuma, minister przemysłu³⁹. Pomimo impasu politycznego po miesiącach wielostronnych rozmów z opozycją, udało się osiągnąć tymczasowe porozumienie mię-

³⁴ D. Pickard, *Challenges to legitimate governance in post revolutionary Tunisia*, „The Journal of North African Studies”, vol. 16, issue 4, December 2011, s. 642–644.

³⁵ K. Brudzińska, P. Sasnal, *Tunisia is Not Egypt, But...*, „Bulletin PISM”, no. 88, 27 August 2013, s. 1–2.

³⁶ S. Parzymies, *Arabska Wiosna...*, *op. cit.*, s. 72.

³⁷ *Tunisian opposition figures killed with same gun*, „The Guardian”, 27 July 2013, <http://www.theguardian.com/world/2013/jul/26/tunisian-opposition-killed-same-gun> [dostęp: 10.09.2013].

³⁸ *Tunisia's Political Crisis Escalates*, „Al Monitor”, 16 July 2013, <http://www.al-monitor.com/pulse/politics/2013/07/tunisia-political-crisis-opposition.html> [dostęp: 10.09.2013].

³⁹ *Parties Agree on Leader Ahead of Vote in Tunisia*, „New York Times”, 15 December 2013, http://www.nytimes.com/2013/12/16/world/africa/tunisia-political-parties-choose-a-new-prime-minister.html?_r=0 [dostęp: 7.02.2014].

dzy partią islamistyczną a świeckimi opozycjonistami, związanymi częściowo z poprzednim reżimem. Umowa zawarta pod koniec grudnia 2013 roku dotyczyła funkcjonowania tymczasowego rządu do czasu nowych wyborów⁴⁰.

Pod koniec 2014 roku w Tunezji odbyły się wybory parlamentarne oraz pierwsze bezpośrednie wybory prezydenckie. W obu procesach sukces odnieśli kandydaci świeckiej partii Nida Tunis. Prezydentem został, związany z ugrupowaniem, Beji Caid Essebsi, pokonując w drugiej turze dotychczasowego prezydenta Al-Munsifa al-Marzukiego⁴¹. Obywatele wybrali świecką wizję państwa na następne lata, odsuwając od władzy partię islamistyczną. Ważne jest natomiast, że transformacja Tunezji przebiega w oparciu o dialog i negocjację. Postawa elit tunezyjskich jest z jednej strony wyrazem dojrzałości politycznej, z drugiej wynika z obserwacji sytuacji u sąsiadów, gdzie gra o sumie zerowej, pomiędzy władzą a opozycją, doprowadziła do eskalacji przemocy i paraliżu instytucji państwowych uniemożliwiając przeprowadzenie reform gospodarczych⁴².

Tunezja została uznana za przykład dla państw regionu. Względny sukces państwa pokazuje, że kluczem do budowania lepszej przyszłości jest integracja, dialog i kompromis, które uratowały Tunezję przed chaosem. Ponadto Tunezja ma najbardziej postępową konstytucję w świecie arabskim, zatwierdzoną przez świeckie i islamistyczne partie. Jednak budowa stabilnego, demokratycznego systemu uzależniona jest w dużej mierze od kondycji gospodarki, która nie przedstawia się najlepiej. Nierówności społeczne oraz bezrobocie są nadal wysokie tworząc ryzyko kolejnego kryzysu i kolejnej polaryzacji politycznej⁴³.

Na fali protestów w Tunezji obywatele Egiptu również wyszli na ulicę. Do pierwszych masowych wystąpień doszło w Kairze 25 stycznia 2011 roku, bardzo szybko ogarnęły one cały Egipt. Wykorzystując portale społecznościowe obywatele komunikowali się w Internecie, a wiadomości o miejscach protestu docierały niemal do każdego. Głównym postulatem było ustąpienie prezydenta Hosniego Mubaraka, żądanie reform gospodarczych oraz swobód obywatelskich. Impulsem do wystąpień stał się również powrót do Egiptu Mohameda el-Baradei lidera opozycji, który wspierał protesty i zachęcał do kolejnych. Protestujący składali się z szerokiej grupy ludzi o różnych zajęciach i zainteresowaniach, jednoczyła ich chęć zmiany reżimu i wprowadzenia demokracji. Protesty

⁴⁰ *A Political Deal in a Deeply Divided Tunisia as Islamists Agree to Yield Power*, „New York Times”, 16 December 2013, <http://www.nytimes.com/2013/12/17/world/afri-ca/a-political-deal-in-a-deeply-divided-tunisia-as-islamists-agree-to-yield-power.html?pagewanted=all> [dostęp: 7.02.2014].

⁴¹ *Tunisia*, European Forum for Democracy and Solidarity, 29 January 2015, <http://www.europeanforum.net/country/tunisia> [dostęp: 12.03.2015].

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

przeprowadzono również w pozostałych największych miastach Aleksandrii i Suezie. Władze początkowo skierowały przeciwko protestującym siły bezpieczeństwa, doszło do starć z demonstrantami, w których zginęli cywile. Na ulicę wyszło wojsko, została wprowadzona godzina policyjna, władze zablokowały dostęp do Internetu i sieci komórkowych⁴⁴.

W odpowiedzi na żądania protestujących prezydent powołał nowy rząd oraz zapowiedział poprawę sytuacji ekonomicznej i wprowadzenie swobód demokratycznych. Następnie zadeklarował, że nie będzie ubiegał się o kolejną kadencję w wyborach prezydenckich. Nie uspokoiło to jednak protestujących, do tego wojsko zapowiedziało, iż nie użyje siły przeciwko obywatelom. Po 30 latach sprawowania władzy, 11 lutego 2011 roku, Mubarak ustąpił z urzędu. Władzę przejęła Najwyższa Rada Wojskowa kierowana przez ministra obrony Mohameda Husajna Tantawiego. Trzynastego lutego został rozwiązany parlament i powołano specjalny komitet, który miał za zadanie opracowanie projektu nowej konstytucji. Rozpoczęło się śledztwo w sprawie wskazania odpowiedzialnych za użycie siły podczas demonstracji. Zarzuty zostały postawione prezydentowi Mubarakowi, jego synowi oraz ministrowi spraw wewnętrznych Habibowi el-Adliemu. W drugiej połowie kwietnia 2011 roku specjalna komisja podała, iż w trakcie demonstracji zginęło 846 osób⁴⁵.

Ustąpienie prezydenta oraz zapowiedź zmian konstytucyjnych nie uspokoiły do końca sytuacji w Egipcie, obywatele nadal protestowali na ulicach, domagając się od armii zniesienia stanu wyjątkowego, zwolnienia więźniów politycznych oraz odsunięcia z najwyższych stanowisk członków dawnego rządu. W połowie listopada na placu Tahrir w Kairze zebrało się ponad 50 tys. osób. Pod przewodnictwem Bractwa Muzułmańskiego domagali się przekazania władzy cywilom oraz protestowali przeciwko planowanym zapisom nowej konstytucji gwarantującym armii wpływ na sprawy wewnętrzne, budżet państwa i wyłączenie spod cywilnej kontroli. Wojsko zaczęło tłumić demonstracje przy użyciu siły⁴⁶.

Na przełomie roku odbyły się wybory parlamentarne, a następnie w maju i czerwcu 2012 roku wybory prezydenckie. Władzę w państwie przejęło umiarkowane skrzydło Bractwa Muzułmańskiego, Partia Wolność i Sprawiedliwość,

⁴⁴ A. Korotayev, J. Zinkina, *Egyptian Revolution: A Demographic Structural Analysis*, „Entelequia. Revista Interdisciplinar” 2011, no. 13, s. 139–165.

⁴⁵ S. Parzymies, *Aspekty...*, *op. cit.*, s. 40.

⁴⁶ A. Kandeel, *Egypt at the Crossroads*, „Middle East Policy”, vol. 18, no. 2, Summer 2011, s. 38; zob. J. Downs, *Egypt New National Trust*, „History Today”, vol. 61, issue 6, June 2011, s. 3–4; D. Shehata, *The Fall of the Pharaoh. How Hosni Mubarak's Regime Came to an End*, „Foreign Affairs”, May–June 2011, s. 30–33; *Hosni Mubarak resigns as president*, Al Jazeera, 4 February 2011, <http://english.aljazeera.net/news/middleeast/2011/02/201121125158705862.html> [dostęp: 10.09.2013].

a prezydentem został Muhammad Mursi wywodzący się z Bractwa. W trakcie rządów Mubaraka partia była zakazana, odegrała ona jednak ogromną rolę wśród społeczności lokalnej, gdzie działała na rzecz zabezpieczenia społecznego i dostarczała podstawowych usług obywatelom, czym zyskała wielu zwolenników.

Nowy prezydent zapowiedział powołanie szerokiego rządu, złożonego z przedstawicieli różnych środowisk. Wojsko jednak nie zamierzało rezygnować z wpływu na władze. Najwyższa Rada Sił Zbrojnych rozwiązała Zgromadzenie Ludowe, gdyż Sąd Najwyższy podjął decyzję o unieważnieniu wyborów parlamentarnych ze względu na ich sprzeczność z konstytucją. Z drugiej strony prezydent Mursi, 12 sierpnia 2012 r., w wydanym dekreście ogłosił przejście na wojskową emeryturę szefa sztabu generalnego oraz marszałka Tantawiego. Równocześnie anulował deklarację konstytucyjną z czerwca 2012 roku, wydaną przez radę wojskową, ograniczającą uprawnienia prezydenta⁴⁷.

Od lutego 2011 do czerwca 2013 roku sytuacja w Egipcie charakteryzowała się czasami kontrowersyjnych relacji między Bractwem Muzułmańskim i wojskowymi. Sytuacja w nie była stabilna, sukcesywnie dochodziło do protestów w poszczególnych regionach, przed wyborami dotyczyły one żądań ograniczenia władzy armii, a po wyborach sprzeciwu wobec rządów partii islamistycznej. W Egipcie polityka zawsze była głęboko podzielona, przez dziesiątki lat na scenie politycznej występowały dwie główne opcje: siły zbrojne i Bractwo Muzułmańskie. Z wojskowych wywodzili się byli prezydenci Gamal Abdel Naser, Anwar Sadat i Hosni Mubarak, armia obecna była w różnych segmentach społeczeństwa, powszechnie uważana za państwo w państwie⁴⁸. Wojsko zatrudniało setki tysięcy osób, utrzymywało firmy, które zapewniły siłom zbrojnych samowystarczalność finansową oraz zyskało lojalność milionów obywateli ze środowisk biznesowych, a także muzułmańskich i chrześcijańskich instytucji religijnych⁴⁹. Armia od 2012 roku funkcjonowała obok politycznych struktur państwowych, faktycznie była niezależna bez braku cywilnego zwierzchnictwa, posiadała własny budżet, prowadziła stosunki zagraniczne⁵⁰.

Polityczne i ekonomiczne warunki w Egipcie od 2011 roku stopniowo się pogarszały. Nastąpił spadek bezpieczeństwa publicznego, standard życia dla

⁴⁷ *Egypt defence chief Tantawi ousted in surprise shakeup*, The Guardian, 12 August 2012, <http://www.theguardian.com/world/2012/aug/12/egyptian-defence-chief-ousted-shakeup> [dostęp: 10.09.2013].

⁴⁸ J.M. Sharp, *Egypt in Crisis: Issues for Congress*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, 19 August 2013, s. 9; Ch. Chams El Dine, *The Military and Egypt's Transformation Process*, „SWP Comments”, German Institute of International and Security Affairs, February 2013, s. 1–8.

⁴⁹ J. Zdanowski, *Bliski Wschód...*, *op. cit.*, s. 64–68.

⁵⁰ R. Al-Fattal, Eeckelaert, *The Arab Spring: Where do the Arab...*, *op. cit.*, s. 66–67.

wielu Egipcjan nie poprawił się, a gospodarka pozostawała w stagnacji, wystąpiły także problemy z dostępem do paliwa, żywności, energii elektrycznej. Prześstępstwa wzrosły ze względu na niedobory w szeregach policji. Wybrany w demokratycznych wyborach prezydent rozpoczął rządzenie w trudnej sytuacji, w której przeprowadzenie procesu reform było wyzwaniem. Stał przed koniecznością radzenia sobie z pozostałościami poprzedniego reżimu, starciami z opozycyjnymi partiami politycznymi i sądownictwem. Opozycja reprezentowana była przez liberalne i świeckie partie popierane przez wykształconą klasę średnią, która rozpoczęła protesty w 2011 roku. Prezydent Mursi przeciwników miał także we własnym środowisku, ze względu na podtrzymywanie sojuszu ze Stanami Zjednoczonymi brak jasnej deklaracji, co do współpracy z Izraelem i nie dość radykalne reformy⁵¹. H. Hassan, ekspert ds. Egiptu w Międzynarodowym Instytucie na rzecz Demokracji i Pomocy Wyborczej, wskazywał, że Mursi nie posiadał niezbędnej wizji politycznej, aby uruchomić proces reform, ponadto Bractwo nie miało odpowiednich kadr zdolnych do pracy, w państwie wielkości Egiptu z koniecznością rozwiązania złożonych problemów gospodarczych, politycznych oraz o tak dużym znaczeniu strategicznym⁵².

Prezydent Mursi, w dniu 22 listopada 2012, wydał dekrety, które rozszerzyły jego prerogatywy, miały obowiązywać do czasu wejścia w życie nowej konstytucji, żaden organ nie mógł ograniczać jego decyzji, nawet Sąd Najwyższy. Ruch ten spotkał się z ostrą krytyką opozycji. Jednak administracja prezydenta stała na stanowisku, że dekret był potrzebny, aby zapobiec osłabieniu procesu reform przez zwolenników poprzedniego systemu. Rezultatem był spolaryzowany krajobraz polityczny, prowadzący do protestów ulicznych na dużą skalę oraz powstanie nowej koalicji opozycyjnej o nazwie Front Ocalenia Narodowego (NSF) złożonego m.in. z kilku byłych kandydatów na prezydenta, w tym Amr Moussa i Hamida Sabahi, jak również Mohameda el-Baradei. W grudniu 2012 roku uchwalono nową konstytucję. Głosowano nad nią w dwóch turach, 15 i 22 grudnia. Opozycja domagała się przesunięcia daty referendum oraz sprzeciwiała się szerokim kompetencjom prezydenckim, zapisom gwarantującym wpływ prawa koranicznego na funkcjonowanie państwa oraz ograniczającym prawa kobiet. Konstytucja została przyjęta, pomimo wezwań Frontu do

⁵¹ R.A. Boserup, F. Tassinari, *The Return of Arab Politics and Europe's Chance to Engage Anew*, „Mediterranean Politics”, vol. 17, issue 1, March 2012, s. 98.

⁵² M. Eriksson, K. Zetterlund, *Dealing with Change. EU and AU Responses to the Uprisings in Tunisia, Egypt and Libya*, January 2013, s. 16, <http://www.foi.se/Globa-l/V%C3%A5r%20kunskap/S%C3%A4kerhetspolitiska%20studier/Afrika/Eriksson%20och%20Zetterlund,%20Dealing%20with%20Change.%20EU%20and%20AU%20Responses%20to%20the%20Uprisings%20in%20Tunisia,%20Egypt%20and%20Libya,%20FOI-R--3589--SE,%202013.pdf> [dostęp: 10.09.2013].

mobilizacji społecznej i głosowania przeciw. Wcześniej 9 grudnia Mursi anulował kontrowersyjne dekrety prezydenckie⁵³.

Wiosną 2013 roku rozpoczęły się na nowo protesty, głównie inicjowane przez młodzież z ruchu Tamarod, gdzie domagano się dymisji prezydenta Mursiego, ze względu na monopolizowanie władzy, brak reform gospodarczych, wprowadzanie prawa koranicznego⁵⁴. Ruch oświadczył, że zebrał ponad 22 mln podpisów pod petycją dotyczącą ustąpienia prezydenta. Mursi gotowy był do dialogu z protestującymi, przyznał się do błędów oraz zapowiedział powołanie komisji, która miałaby za zadanie przygotować poprawki do konstytucji. Największa demonstracja odbyła się 30 czerwca 2013 r. na Placu Tahrir, w pierwszą rocznicę zaprzysiężenia Mursiego, protesty trwały również w Aleksandrii, Port Saidzie oraz Suezie. W całym państwie zginęło 16 osób, a 800 odniosło obrażenia. Były to największe demonstracje od czasu wydarzeń z 2011 roku. Po raz kolejny interweniowało wojsko twierdząc, że działa na rozkaz protestujących. Armia postawiła warunek, dała politykom 48 godzin na osiągnięcie konsensusu zaznaczając, że nie chce przejmować stanowisk państwowych. Bractwo Muzułmańskie odrzuciło propozycję. Pozycja i siła Mursiego malała, do czego przyczyniła się dymisja kilku ministrów oraz decyzja sądu apelacyjnego przywracająca na stanowisko prokuratora generalnego Abdela Megida Mahmuda, odsuniętego przez prezydenta⁵⁵. Trzeciego lipca 2013 roku wojsko zawiesiło konstytucję, ogłosiło, że prezydent przestał pełnić swoją funkcję, powołano nowy rząd. Tymczasowym prezydentem został Adly Mansur, przewodniczący Najwyższego Sądu Konstytucyjnego. Zwierzchnik sił zbrojnych, generał Abd al-Fattah as-Sisi, zapowiedział powołanie technokratycznego rządu, nowe wybory parlamentarne i prezydenckie, zwiększenie udziału młodych w polityce oraz utworzenie komitetu pojednania narodowego⁵⁶.

W konsekwencji na ulicę wyszli zwolennicy Bractwa Muzułmańskiego, występując przeciwko interwencji armii i usunięciu prezydenta wybranego w wolnych wyborach demokratycznych. W lipcu dwukrotnie, armia i siły przeciwko protestującym zwolennikom Bractwa. Do największych starć z siłami rządowymi doszło 14 sierpnia 2013 roku, w których zginęło prawie 600

⁵³ *Egypt Crisis Reveals Rival Centers of Power*, Revolutionary Observers, 14 December 2012, <http://www.revolutionobserver.com/2012/12/egypt-crisis-reveals-rival-centers-of-power.html> [dostęp: 7.02.2014].

⁵⁴ E. Saenz-Diez, *Al thawra mustamerra, La Révolution continue*, MEDEA, 04.07.2013, <http://www.medeabe.com/2013/07/al-thawra-mustamerra-la-revolution-continue/> [dostęp: 7.02.2014].

⁵⁵ J.M. Sharp, *Egypt in Crisis: Issues for...*, *op. cit.*, s. 9–15.

⁵⁶ *Adly Mansour Sworn In As Egypt's Interim President*, The World Post, 4 July 2013, http://www.huffingtonpost.com/2013/07/04/adly-mansour-sworn-in_n_3545682.html [dostęp: 10.09.2013].

osób, rząd tymczasowy ponownie wprowadził stan wyjątkowy oraz godzinę policyjną. Policja rozpoczęła brutalne represje przeciwko Bractwu, wielu przywódców organizacji zostało uwięzionych, jednak zapowiedzieli, że nie wycofają się z kampanii obywatelskiego nieposłuszeństwa. Demonstrantów posądzano o posiadanie broni, użycie siły przeciwko władzom egipskim. Egipt od tego czasu stał się miejscem zamachów bombowych, ataków na budynki rządowe, w tym komendę policji w mieście Mansura, na północy od Kairu, co miało miejsce 23 grudnia 2013 roku. Od sierpnia do grudnia 2013 roku zginęło 171 funkcjonariuszy policji. W konsekwencji władza, pod koniec grudnia 2013 roku, uznała Bractwo Muzułmańskie za organizację terrorystyczną. Khalil al Anani z Instytutu Bliskiego Wschodu w Waszyngtonie wskazał, że krok ten może prowadzić do wojny domowej w Egipcie, powtarzając scenariusz z Algierii z początku lat 90-tych⁵⁷. Decyzja gabinetu poparta została przez wojsko, które próbując odzyskać dawne wpływy przystępuje do coraz śmielszych kroków pokazując otwarcie, że nie jest odpowiedzialne przed żadną władzą⁵⁸. Ponadto nowa konstytucja, w sprawie której w styczniu 2014 roku odbyło się referendum, sankcjonuje miejsce sił zbrojnych w przestrzeni politycznej, zgodnie z nią minister obrony powinien być częścią egipskich sił zbrojnych, a wojsko posiadać będzie niezależny budżet oraz kontrolę nad cywilami, którzy mogą być sądzeni przez sądy wojskowe⁵⁹. Rolę armii wzmacnia nowy prezydent, którym po wyborach pod koniec maja 2014 roku został Abd al-Fattah as-Sisi, startował co prawda jako niezależny kandydat, jednak z uwagi na jego przeszłość zawodową związki z armią wydają się oczywiste⁶⁰.

Warto zwrócić uwagę, że w trakcie kryzysu państwowego, 19 sierpnia 2013 roku zakończył się proces więzionego od 2 lat prezydenta Mubarak, którego prokurator oczyścił z części zarzutów, w kolejnych, dotyczących m.in. oskarżeń o współudział w zabiciu demonstrantów w 2011 roku oraz o korupcję, również nie wydano wyroków skazujących⁶¹.

⁵⁷ *Egypt, Dealing a Blow to the Muslim Brotherhood, Deems It a Terrorist Group*, New York Times, 25 December 2013, <http://www.nytimes.com/2013/12/26/world/middleeast/egypt-calls-muslim-brotherhood-a-terrorist-group.html> [dostęp: 7.02.2014].

⁵⁸ *Egypt's Counterrevolution*, New York Times, 30 December 2013, http://www.nytimes.com/2013/12/31/opinion/egypts-counterrevolution.html?_r=0 [dostęp: 7.02.2014].

⁵⁹ *What's new in Egypt's draft constitution*, BBC News, 3 December 2013, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-25204313> [dostęp: 7.02.2014].

⁶⁰ Ch. Mallat, *Constitutionalism in 2014: Basic Rights in Egypt and Tunisia*, [w:] *Mediterranean...*, *op. cit.*, s. 116.

⁶¹ Sh. Dbouk, *Retour du régime sécuritaire en Egypte: que fait l'Europe?*, MEDEA, 27.08.2013, <http://www.medeabe/2013/08/retour-du-regime-securitaire-en-egypte-que-fait-leurope/> [dostęp: 7.02.2014].

Pięć lat po Arabskiej Wiosnie konflikt w Egipcie nie został rozwiązany. Egipskie grupy wydają się traktować politykę jako grę o sumie zerowej, w której Bractwo i jego przeciwnicy nie widzą miejsca na kompromis wykorzystując każdą sytuację do zdyskredytowania drugiej strony. Przemoc na ulicach stała się powszechna, a wszelkie incydenty okazją do delegitymizacji przeciwników. Egipt stoi w obliczu konieczności osiągnięcia narodowego konsensusu, co do praworządności, tożsamości narodowej i roli religii w życiu publicznym. Bez takiego porozumienia, niemożliwa będzie stabilność społeczna, wzrost gospodarczy i otwarta polityczna konkurencja. Trudno oceniać sytuację, gdyż z jednej strony interwencja armii doprowadziła do obalenia wybranego w demokratycznych wyborach prezydenta, z drugiej jednak została podjęta w obronie demokracji⁶².

Protesty z czerwca 2013 roku trudno porównać do tych z 2011 roku, gdyż dotyczą one dwóch ośrodków politycznych i popierających ich obywateli, a nie społeczeństwa występującego przeciwko reżimowi. Sondaże z czerwca 2013 roku wskazywały poparcie dla Mursiego na poziomie 28%, a opozycji 35%. W Egipcie konflikt polityczny ma podstawy w różnicach społeczno-kulturowych, religijnych oraz ekonomicznych. Przeciwko Bractwu występują młodzi wykształceni obywatele wywodzący się z klasy średniej, reprezentujący nurt modernizacyjny, zwolennicy Mursiego to społeczeństwo robotnicze, bardziej tradycyjni i religijni obywatele. W 2011 roku to dwa odmienne nurty były w stanie wystąpić wspólnie przeciwko dyktaturze Mubaraka, ale po zwycięskich dla islamistów wyborach, ich drogi się rozeszły. Opozycja również nie jest monolitem, liderzy Frontu Ocalenia Narodowego reprezentują różne, nawet skrajne opcje polityczne⁶³.

W 2011 roku, po 30 latach rządów prezydenta Hosniego Mubaraka, w historii Egiptu rozpoczął się nowy rozdział. Sytuacja nie jest stabilna, państwo nadal boryka się ze społecznymi i politycznymi problemami, skonfliktowanym społeczeństwem, zagrożeniami bezpieczeństwa, konfliktami pomiędzy tradycjonalistami a modernistami reprezentowanym przez świecką klasę średnią. Przed nowymi władzami stoi wiele wyzwań, z których najważniejsze, oprócz kwestii bezpieczeństwa, ogniskują się wokół sprostania oczekiwaniom młodych obywateli, poprawy wskaźników gospodarczych, walki z bezrobociem. Ogólnie sytuacja wewnętrzna w Egipcie nie sprzyja wzrostowi gospodarczemu, odstrasza turystów i potencjalnych inwestorów, utrudnia radzenie sobie z kryzysem gospodarczym, który był jedną z przyczyn odsunięcia Mursiego od władzy.

⁶² J.M. Sharp, *Egypt: Background and U.S. Relations*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, 27 June 2013, s. 1–3.

⁶³ *Ibidem*, s. 4–6; zob. J.M. Sharp, *Egypt in Crisis: Issues for...*, *op. cit.*, s. 9–15.

2.1.2. Maroko i Algieria – czas reform

Maroko w 2011 roku również stało się miejscem wystąpień obywateli, inspirowanych głównie przez Ruch 20 Lutego, natomiast reakcje sił porządkowych były tu umiarkowane⁶⁴. Różnica w stosunku do Tunezji polegała przede wszystkim na tym, że demonstranci nie domagali się upadku monarchii i ustąpienia Muhammada VI, ich oczekiwania dotyczyły reformy systemu konstytucyjnego, ograniczenia władzy monarchy, a tym samym wprowadzenia większych swobód obywatelskich⁶⁵. W kilka dni po demonstracjach, 9 marca 2011 roku, król Muhammad VI wygłosił przemówienie do narodu, w którym obiecał kompleksowe reformy demokratyczne. W tym celu powołał specjalną Komisję Konsultacyjną, której działania miały skupić się na prowadzeniu dialogu i wymianie poglądów na temat przyszłych reform. W skład Komisji weszli m.in. przedstawiciele poszczególnych sił politycznych, związków zawodowych, środowisk akademickich⁶⁶. Najbardziej znaczące zmiany dotyczyły niezawisłości sądów oraz rozszerzenia uprawnień parlamentu. Zwycięska partia w wyborach uzyskała możliwość desygnowania kandydata na premiera, co dotychczas było zarezerwowane wyłącznie dla króla. Zmiany w konstytucji Maroka zostały przyjęte w referendum na początku lipca 2011 roku. Ponad 98% głosujących odpowiedziało „tak” dla reform przedstawionych przez króla Mohammeda VI⁶⁷. Ruch 20 Lutego wezwał do bojkotu referendum, wskazując, że proponowane zmiany mają niewielkie znaczenie z punktu widzenia kontroli władzy wykonawczej⁶⁸.

Pozytywne wyniki referendum wskazuje raczej na szacunek do monarchy niż poparcie dla sposobu rządzenia i proponowanych reform⁶⁹. Dwudziestego piątego listopada 2011 roku odbyły się wybory parlamentarne (zostały przyspieszone o dziesięć miesięcy). Najważniejszą kwestią było poparcie uzyskane przez siły islamistyczne oraz frekwencja w wyborach, która pokazała akceptację dla reform proponowanych przez króla. Najwięcej głosów uzyskała umiarkowana islamistyczna Partia Sprawiedliwości i Rozwoju 27%, a drugie zdoby-

⁶⁴ S. Parzymies, *Arabska Wiosna...*, *op. cit.*, s. 75.

⁶⁵ *Maroko wzorem państwa reformatorskiego*, „El País”, Eurotopics, Hiszpania, Poniedziałek, 21 luty 2011.

⁶⁶ *Maroko zbliża się do Europy*, „El País”, Eurotopics, Hiszpania, Piątek, 11 marzec 2011.

⁶⁷ P. Tristam, *Morocco Constitutional Reforms*, „Middle East Issue”, 1 July 2011, <http://middleeast.about.com/od/morocco/a/Morocco-2011-Constitutional-Reforms.htm> [dostęp: 10.09.2013].

⁶⁸ S. Parzymies, *Arabska Wiosna...*, *op. cit.*, s. 75.

⁶⁹ S. Mekhennet, *Moderate Islamist Party Winning Morocco Election*, „The New York Times”, 26 November 2011, <http://www.nytimes.com/2011/11/27/world/africa/moderate-islamist-party-winning-morocco-election.html> [dostęp: 10.09.2013].

ła partia Istiklal, którą PJD zaprosiła do koalicji⁷⁰. Frekwencja wyniosła 45%. Przywódcy wygranej partii, król powierzył utworzenie rządu, zadeklarował on działania na rzecz zwalczania nierówności społecznych. Przykładem działań modernizacyjnych mogą być zainicjowane rozmowy na temat roli kobiet w życiu społecznym i ich statusu oraz poruszenie kontrowersyjnych kwestii dotyczących samotnych matek, a także aborcji, jak również zapowiedź uruchomienia specjalnego funduszu w wysokości 57 mln dolarów w celu pomocy kobietom pozostawionym bez wsparcia, zwłaszcza samotnym matkom⁷¹.

W 2013 roku Maroko, podobnie jak Tunezja i Egipt, zmierzyło się z kryzysem rządowym. W lipcu partia Istiklal opuściła koalicyjny rząd, ze względu na fundamentalne różnice, co do wizji państwa. Bezpośrednią przyczyną stały się zapowiedziane przez rząd cięcia dopłat do podstawowych produktów, o 20%, czego partia Istiklal, odpowiedzialna m.in. za Ministerstwo Finansów, nie popierała⁷². W listopadzie 2013 roku król powołał nowy gabinet; Abdelillah Benkirane – dotychczasowy premier, utrzymał pozycję; do rządu weszła związana z monarchą partia Narodowe Zgromadzenie Niezależnych⁷³. Pozycja partii PJD została potwierdzona w trakcie wyborów do rad regionalnych i lokalnych, które odbyły się w Maroku na początku września 2015 roku. W wyborach do rad regionalnych PJD uzyskała najwięcej – ponad 25% głosów, w wyborach lokalnych ponad 15%, uzyskując trzecie miejsce za partią Istiklal oraz zwyciężąc, centro-lewicową partią PAM⁷⁴.

Pozycja premiera nie jest jednak silna, a mocno uzależniona od monarchy. Król traktuje rząd instrumentalnie, często wykorzystuje go dla osiągnięcia własnych celów i komunikacji ze społeczeństwem. Pozwala premierowi podejmować niepopularne decyzje i reformy, testując tym samym reakcje społeczne. Często stawia się w opozycji do rządu, krytykując gabinet za brak rzeczywistych reform społecznych i gospodarczych. Można stwierdzić, że jest wygodnym dla króla dodatkiem do systemu⁷⁵.

⁷⁰ S. Parzymies, *Arabska Wiosna...*, *op. cit.*, s. 75–76.

⁷¹ *New Prime Minister Surprises Moroccans With Support for Abortion*, New York Times, 11 January 2012, <http://www.nytimes.com/2012/01/12/world/africa/new-prime-minister-surprises-moroccans-with-support-for-abortion.htm> [dostęp: 10.09.2013].

⁷² *Istiqlal party quits Morocco's Islamist-led government*, BBC News, 9 July 2013, <http://www.bbc.com/news/world-africa-23250370> [dostęp: 12.01.2015].

⁷³ *Morocco*, European Forum for Democracy and Solidarity <http://www.europeanforum.net/country/morocco> [dostęp: 12.03.2015].

⁷⁴ B. Tome-Alonso, *Morocco: Islamist Electoral Legitimacy Four Years after the Arab Spring*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2016*, IEMed, s. 191–194.

⁷⁵ A. Boukhars, *Morocco's Islamists: Bucking the trend?*, Policy Brief, FRIDE, no. 182, June 2014, s. 2–5.

Jedyna monarchia w Afryce Północnej, jak pokazały ostatnie lata, pozostaje stosunkowo stabilna w porównaniu do zaognionej i wciąż niepewnej sytuacji w Libii, czy też w Egipcie. Wiele analiz wskazuje, że monarchie (także można przytoczyć tu przykład Jordanii) są bardziej stabilne. Jest to wynikiem z jednej strony tego, iż dynastia marokańska posiada religijne umocowanie, z drugiej tego, że w sytuacji niezadowolenia społeczeństwa monarcha może bardzo szybko i skutecznie uspokoić obywateli przez odwołanie rządu, a tym samym stworzyć wrażenie, jakoby głos ludu został wysłuchany⁷⁶. Maroko jest rządzone przez młodego, dobrze wykształconego władcę, który przez ostatnie lata zdobył opinię reformatora poprzez np. zwiększenie praw kobiet. Badanie przeprowadzone w Maroku w 2009 roku wskazały, że 90% obywateli dobrze ocenia rządy króla. Kolejną sprawą są różnice dotyczące struktury i charakteru społeczeństwa w stosunku do Tunezji lub Egiptu. W Maroku mamy do czynienia ze społeczeństwem tradycyjnym, silnie przywiązanim do więzi rodzinnych, identyfikującym się bardziej z najbliższym plemieniem, niż z narodem⁷⁷. Różnice pomiędzy miastem, a terenami wiejskimi są bardziej widoczne niż w pozostałych państwach regionu. Społeczeństwo nie jest dobrze wykształcone, wskaźnik analfabetyzmu wśród kobiet wynosi 50%, nie wykształciła się silna klasa średnia, jak w Tunezji. Również czynnikami, które przyczyniają się do stabilizacji systemu, są znaczne swobody polityczne w porównaniu do innych państw regionu. Przedstawiciele opozycji jeszcze przed 2011 rokiem byli reprezentowani w rządzie, co więcej król przyzywał na działalność niezalegalizowanej partii islamistów, nie dając tym samym argumentu jej przywódcom do podburzania obywateli⁷⁸. Na specyficzną sytuację Maroka wpływ ma ponadto bliskość geograficzna oraz dość silne związki z Europą Zachodnią. Warto jednak wskazać, że w ostatnim okresie zaostrzone zostały przepisy dotyczące funkcjonowania prasy. Polityka względem Sahary Zachodniej jest stale potępiana przez społeczność międzynarodową, natomiast istnieje ogólne przyzwolenie obywateli na stosowanie represji wobec Sahary Zachodniej⁷⁹. Biorąc pod uwagę obiektywne wskaźniki poziomu życia w Maroku, to przed 2011 rokiem były niższe niż w Tunezji, młodzi ludzie mieli mniej szans na znalezie-

⁷⁶ M. Asseburg, I. Werenfels, *The Toppling...*, *op. cit.*, s. 6; zob. *Understanding Moroccan Politics: Tools for Assessing the Impact of the Arab Spring*, „Mediterranean Politics”, vol. 17, issue 1, Institute of Arab and Islamic Studies, University of Exeter, UK, March 2012, s. 121–122.

⁷⁷ Zob. A. Boukhars, *Politics in Morocco: Executive Monarchy and Enlightened Authoritarianism*, Routledge, New York 2010.

⁷⁸ E. Dalmasso, *Surfing the Democratic Tsunami in Morocco: Apolitical Society and the Reconfiguration of a Sustainable Authoritarian Regime*, „Mediterranean Politics”, vol. 17, issue 2, July 2012, s. 217–232.

⁷⁹ M. Asseburg, I. Werenfels, *The Toppling...*, *op. cit.*, s. 7.

nie miejsca na rynku pracy. Jednak w przeciwieństwie do innych rządzących w państwach Afryki Północnej, monarcha jest w stanie przekazać część swoich uprawnień w zamian za zachowanie pozycji i utrzymanie ciągłości władzy.

W Algierii, podobnie jak w Maroku, polityczne protesty nie doprowadziły do zmiany reżimu. Algieria, od zakończenia w 1999 roku trwającej ponad dekadę wojny domowej, jest państwem z silnym wpływem armii⁸⁰. Algieria uważana jest za państwo niestabilne, bez wewnętrznych struktur bezpieczeństwa, o niskim stopniu rozwoju gospodarczego i swobód demokratycznych, z podzielonym etnicznie społeczeństwem, gdzie mniejszościom nie przyznano swobody działania. Przeciwnicy demokracji, usprawiedliwiając autorytarny charakter rządów, wskazują, że wprowadzenie swobód obywatelskich doprowadzi do przejścia władzy przez islamistyczne ugrupowania ekstremistyczne⁸¹. W Algierii, podobnie jak w Maroku, wystąpienia obywateli w 2011 roku nie doprowadziły do zmian na szczytach władzy. Protesty obywateli, z których pierwsze miały miejsce pod koniec grudnia 2010 roku, dotyczyły głównie sytuacji gospodarczej. Obywatele domagali się poprawy warunków mieszkaniowych oraz sprzeciwiali się ogłoszonym na początku 2011 roku podwyżkom cen żywności o 30%. W wymiarze politycznym protestujący żądali zniesienia stanu wyjątkowego, wprowadzonego w 1992 roku, oraz większych swobód obywatelskich⁸².

Akcje obywatelskiego nieposłuszeństwa przerodziły się w zamieszki, przeciw którym władze skierowały siły bezpieczeństwa i policję. Starcia trwały do końca marca. W odpowiedzi na żądania demonstrantów rząd przyznał większą swobodę mediom, w celu niedopuszczenia do eskalacji konfliktu zwiększył dotacje do podstawowych artykułów spożywczych. Podniósł również płace w sektorze publicznym oraz zasiłki dla bezrobotnych. Wychodząc naprzeciw oczekiwaniom obywateli rząd ustanowił nowe przepisy dotyczące działalności partii politycznych, połowa opozycyjnych ugrupowań zyskała możliwość oficjalnego funkcjonowania, przy dalszym utrzymywaniu zakazu funkcjonowania Frontu Ocalenia, islamistycznego ugrupowania. Prezydent zapowiedział wolne, uczciwe wybory prezydenckie w 2014 roku oraz zmianę prawa wyborczego. Te niewielkie reformy nie naruszyły struktur władzy ustanowionych po wojnie domowej w 1999 roku. Największą zmianą jest tutaj utworzenie Narodowej Rady ds. Demokracji. Kontrolę nad państwem utrzymuje wojsko dzieląc się obowiązkami z prezydentem. Podczas wyborów parlamentarnych,

⁸⁰ Zob. M.J. Willis, *Politics and Power in the Maghreb*, C. Hurst, London 2012, s. 37–81.

⁸¹ R. Youngs, *The European Union and The Promotion of Democracy*, Oxford 2004, s. 95–97.

⁸² J.P. Entelis, *Algeria democracy denied, and revived*, „The Journal of North African Studies”, vol. 16, issue 4, December 2011, s. 653–660.

przeprowadzonych w rok po zamieszkach 10 maja 2012 roku, wygrał rządzący od kilkunastu lat Front Wyzwolenia Narodowego zdobywając 208 mandatów na 462, a opozycyjny islamistyczny Sojusz Zielonej Algierii, uzyskał 49 mandatów⁸³. Następnie kadencja prezydenta, Abd al-Aziza Buteflika, po raz czwarty została przedłużona o kolejne 5 lat, po wyborach w kwietniu 2014 roku. Przejrzystość procesu wyborczego wydaje się natomiast wątpliwa w sytuacji, gdy prezydent ze względów zdrowotnych nawet nie był w stanie prowadzić kampanii. Przedstawiciele opozycji, z których większość zdecydowała się na bojkot wyborów, nie uznali ich wyniku. Część z nich domagała się zastosowania art. 88 Konstytucji, który mówi o niezdolności do pełnienia służby przez prezydenta. Opozycja w Algierii nie stanowi jednak alternatywy dla partii rządzącej związanej z prezydentem, jest słaba i podzielona, bez jednej wizji kształtu systemu politycznego i reform⁸⁴. W grudniu 2015 roku została zmieniona konstytucja Algierii, która wprowadziła m.in. oficjalny status dla języka berberskiego, podkreśliła równość kobiet i mężczyzn na rynku pracy, prawo do pokojowych demonstracji oraz wolność prasy, dwukadencyjność pozycji prezydenta, prezydencką nominację na premiera przedstawiciela największej partii w parlamencie, powołanie specjalnej niezależnej komisji wyborczej⁸⁵.

Chociaż nie ma wątpliwości, że przed Algierią stoją podobne społeczno-gospodarcze wyzwania, jak przed innymi państwami Afryki Północnej, posiada ona największe zasoby ropy i gazu, które mogą zostać wykorzystane na rzecz poprawy rosnących kosztów życia i walki z bezrobociem, szczególnie wśród młodzieży. Wiele zależeń będzie, podobnie jak w Maroku, od woli rządu, czas pokaże, czy polityczne reformy zapowiadane przez władców, będą wystarczające, aby ustabilizować sytuację⁸⁶. W Algierii można zauważyć zmianę w podejściu do zewnętrznych relacji, obecnie jest bardziej otwarta na współpracę z państwami zachodnimi, szczególnie na polu bezpieczeństwa. Pomimo tego że w porównaniu do najbliższych sąsiadów Arabska Wiosna nie zmieniła znacząco sytuacji Algierii, to odczuwa ona w dużym stopniu negatywne implikacje wydarzeń w Libii oraz konfliktu w Mali, mierzy się z zagrożeniem terrorystycznym i aktywizacją radykalnych islamistycznych ugrupowań.

⁸³ S. Parzymies, *Arabska Wiosna...*, *op. cit.*, s. 80.

⁸⁴ N. Sidi Moussa, *Algeria: A Transition without a Programme?*, [w:] *Mediterranean...*, *op. cit.*, s. 193.

⁸⁵ J.P. Entelis, *What does an amended constitution really change about Algeria?*, [w:] *Reflections Five Years After the Uprisings*, POMPE Studies, no 18, March 2016, s. 40.

⁸⁶ P.A. Smith, *Algeria Economic Promise: will it be enough?*, „Business Algeria”, April 2011, s. 5.

2.1.3. Libia – destabilizacja państwa

Na fali protestów w państwach Afryki Północnej, 14 stycznia 2011 roku, obywatele Libii rozpoczęli demonstracje, przeciw korupcji, złej sytuacji materialnej, problemom mieszkaniowym oraz nieefektywnym instytucjom. Ze zdwojoną siłą protesty wybuchły 15 lutego w Bengazi, jednym z największych miast Libii. Demonstranci domagali się uwolnienia Fahti Terbila, opozycjonisty, który nawoływał do sprawiedliwego osądzenia winnych za masakrę w więzieniu w Trypolisie, do którego doszło 15 lat wcześniej⁸⁷. Brutalna reakcja władz, doprowadziła do intensyfikacji demonstracji, które w ciągu miesiąca przerodziły się w otwarty protest polityczny w większości miast, a następnie w regularne walki sił rządowych z powstałymi zbrojnymi grupami reprezentującymi opozycję. Rebelianci stopniowo przejmowali znaczące miasta w Libii, a Muammar Kaddafi z dnia na dzień tracił poparcie współpracowników i klasy politycznej w Libii. Do dymisji, na znak sprzeciwu wobec użycia siły przeciwko demonstrantom, podali się libijscy dyplomaci, ambasadorowie w Lidze Arabskiej, w Indiach, Tunezji, USA, Chinach, Indonezji, Wielkiej Brytanii i Malezji, minister sprawiedliwości Mustafa Abd al-Dżalil oraz kilku generałów armii libijskiej⁸⁸.

Początkowo rozporoszona opozycja, tworząca głównie komitet ludowy, zyskała kształt rządu tymczasowego w dniu 27 lutego 2011 roku, kiedy to w jej działalność włączył się Mustafa Abd al-Dżalil, stając na czele nowego organu. W tymczasowym rządzie znaleźli się również przedstawiciele wojska, były minister spraw wewnętrznych oraz gospodarki⁸⁹. Rząd skupiał reprezentantów wszystkich regionów będących w opozycji do władzy, znajdowali się w niej oficerowie armii, politycy, przedstawiciele plemion. Przy Radzie powstała Narodowa Armia Wyzwoleńcza rekrutowana z żołnierzy, którzy wypowiedzieli posłuszeństwo pułkownikowi⁹⁰. Natomiast obok narodowej armii libijskiej, po stronie Muammara Kaddafiego walczyli również najemnicy opłacani przez pułkownika.

Brutalna reakcja władz, śmierć demonstrantów, brak dialogu władzy z obywatelami, wynajęcie najemników i ochotników z różnych państw, problem niekontrolowanej migracji z Libii do Europy, doprowadziły do ostrej reakcji

⁸⁷ F. Ilkowski, *Dynamika rewolucji na Bliskim Wschodzie*, [w:] *Bliski Wschód coraz bliżej*, red. J. Danecki, S. Sulowski, Elipsa, 2011, s. 48.

⁸⁸ A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, *Dokąd zmierza Libia bez Muammara Kaddafiego*, „Kraakowskie Studia Międzynarodowe” 2012, nr 1, s. 123.

⁸⁹ F. Ilkowski, *Dynamika rewolucji...*, *op. cit.*, s. 50.

⁹⁰ A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, *Dokąd zmierza...*, *op. cit.*, s. 124–125; zob. A.M. Morone, *Post-Qadhafi's Libya in Regional Complexity*, „ISPI Analysis”, no. 16, June 2012, s. 1–6.

międzynarodowej. Rada Bezpieczeństwa ONZ 26 lutego 2011 roku, rezolucją nr 1970, zamroziła aktywa libijskiego reżimu i nałożyła embargo na broń, dzień wcześniej Rada ds. Praw Człowieka powołała międzynarodową komisję badającą wszelkie akty stosowania przemocy i łamanie praw człowieka w Libii⁹¹. Libia została zawieszona w prawach członkowskich Ligi Arabskiej. Sankcje nałożyły również Stany Zjednoczone oraz Unia Europejska. Siedemnastego marca Rada Bezpieczeństwa ONZ przyjęła rezolucję nr 1973, w której potępiono rażące i systematyczne łamanie praw człowieka, w tym przypadkowe aresztowania, tortury i egzekucje. Rezolucja wprowadzała strefę zakazu lotów nad Libią oraz upoważniała państwa członkowskie do podjęcia odpowiednich działań przy wykorzystaniu wszystkich potrzebnych środków w celu ochrony ludności cywilnej. Za jej przyjęciem głosowało 10 członków Rady, zaś Rosja, Chiny, Indie, Niemcy i Brazylia wstrzymały się od głosu⁹². Warte uwagi jest wskazanie, że o międzynarodową pomoc w tej kwestii wystąpiła zarówno Tymczasowa Rada Libijska, jak i Liga Państw Arabskich.

Bezpośrednim skutkiem rezolucji była interwencja wojskowa, w której najaktywniejszą rolę odegrały Francja, jako główny inicjator operacji oraz Wielka Brytania, a udział zadeklarowały USA, Norwegia, Katar, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Kanada, Dania. Włochy miały udostępnić swoje bazy lotnicze. Łącznie została poparta przez 24 państwa⁹³. Pierwsze działania pn. *Świt Odysei* – loty nad Libią i ataki na siły Kaddafiego zostały przeprowadzone 19 marca. Następnie 22 marca NATO rozpoczęło operację mającą zabezpieczyć embargo na broń. Do końca marca oficjalnie dowództwo nad wszystkimi działaniami przejęło NATO, prowadziło je w ramach operacji *Zjednoczony Obrońca*⁹⁴. Operacja została wzmocniona przez decyzję Międzynarodowego Trybunału

⁹¹ Zob. C. Panara, G. Wilson, *The Arab Spring: New Patterns for Democracy and International Law*, Martinus Nijhoff, Leiden 2013, s. 101–123.

⁹² A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, *Dokąd zmierza...*, *op. cit.*, s. 125–126; *Rezolucja przyjęta, atak na Libię wkrótce*, Polityka.pl, 18 marca 2011, <http://www.polityka.pl/swiat/analizy/1514104,1,rezolucja-przyjeta-atak-na-libie-wkrotce.read> [dostęp: 10.09.2013], *Statement by Nicolas Sarkozy at the Paris Summit of support for the Libyan people*, Economic Newspaper.com, 19 March 2011, <http://economicsnewspaper.com/world-economics/statement-by-nicolas-sarkozy-at-the-paris-summit-of-support-for-the-libyan-people-2371.html> [dostęp: 10.09.2013], *French military jet opens fire in Libya*, BBC News, 19 March 2011, <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-12776418> [dostęp: 10.09.2013], *Libijscy powstańcy mają sztab dowodzenia*, Wyborcza.pl, 13 lipca 2011, http://wyborcza.pl/1,75477,9939258,Libijscy_powstancy_maja_sztab_dowodzenia.html [dostęp: 10.09.2013].

⁹³ J. Zdanowski, *Bliski Wschód...*, *op. cit.*, s. 23.

⁹⁴ *Powstańcy: Kaddafi może zostać*, Wyborcza.pl, 4 lipca 2011, http://m.wyborcza.pl/wyborcza/1,105226,9891173,Powstancy_Kaddafi_moze_zostac.html [dostęp: 10.09.2013].

Karnego w Hadze, który 27 czerwca 2011 roku wydał nakaz aresztowania Kaddafiego pod zarzutem zbrodni przeciwko ludzkości⁹⁵.

Równocześnie do operacji militarnej trwały rokowania dyplomatyczne. Jeszcze w marcu w Londynie, podczas międzynarodowej konferencji na temat przyszłości Libii, utworzona została Grupa Kontaktowa skupiająca przedstawicieli 30 państw. Spotkała się ona kilkakrotnie 13 kwietnia w Doha, 5 maja w Rzymie, 9 czerwca w Abu Zabi. Prowadzono także rokowania pokojowe, a warunkiem stawianym Kaddafiemu było ustąpienie i oddanie się pod międzynarodowy nadzór. Tymczasowa Rada Libijska została uznana przez USA, państwa Unii Europejskiej, Ligę Państw Arabskich, Unię Afrykańską, większość państw Bliskiego Wschodu, za jedynego reprezentanta narodu libijskiego, stała się w wrześniu 2011 roku członkiem ONZ⁹⁶.

Operacja NATO, trwająca do 31 października 2011 roku, przyczyniała się do zwycięstwa opozycji i przejścia przez poszczególne grupy rebeliantów kontroli nad największymi miastami w Libii. Wcześniej, w połowie lipca 2011 roku, siły opozycyjne utworzyły jednolitą strukturę dowodzenia, wyraziły zgodę na przejście pod dowództwo ministra obrony z tymczasowego rządu. Ujednoczenie tych struktur umożliwiło zakończenie, jednak tylko na krótki czas, sporów między dowództwem w Bengazi a bojownikami walczącymi na linii frontu. Po zakończeniu operacji militarnej, NATO utrzymało mandat do ochrony ludności cywilnej. Miesiąc wcześniej, 16 września 2011 roku, rezolucją nr 2009 powołano misję ONZ w Libii oraz zniesiono sankcje nałożone na Libię w lutym i marcu. Bezpośrednią przyczyną zakończenia akcji militarnych było schwytnie w pobliżu miasta Syrta Kaddafiego i jego śmierć. Operacja została uznana przez Sekretarza Generalnego NATO za jedną z najbardziej udanych w historii organizacji. Podczas konfliktu w Libii śmierć poniosło ponad 30 tys. ludzi, a ponad 50 tys. zostało rannych⁹⁷.

Po śmierci Kaddafiego, 23 października 2011 roku, Tymczasowa Rada ogłosiła wyzwolenie Libii, rozpoczęto tworzenie nowego rządu i nowych instytucji państwowych. Nie było to jednak łatwe zadanie, rząd przejściowy w 2011 roku odziedziczył po Kaddafim słabe instytucje państwowe i nieefektywną administrację. Zakończenie działań zbrojnych w Libii stanowiło pierwszy krok na dro-

⁹⁵ Zob. *International Criminal Court*, No. ICC-01/11, 27 June 2011, <http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc1099321.pdf> [dostęp: 10.09.2013].

⁹⁶ Zob. E. O'Brien, R. Gowan, *The International Role in Libya's Transition*, Center on International Cooperation, New York University, July 2012, s. 6–30, http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/libya_diplomatic_transition.pdf [dostęp: 10.09.2013].

⁹⁷ A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, *Dokąd zmierza...*, *op. cit.*, s. 128; zob. E. O'Brien, R. Gowan, *The International Role in Libya's Transition*, Center on International Cooperation, New York University, July 2012, s. 1–35.

dze do odbudowy państwa. Libia mierzyła się w tym procesie z szeregiem wyzwań i problemów, z których najważniejsze dotyczą miejsca religii w systemie władzy, tendencji separatystycznych poszczególnych regionów, a tym samym utrzymania spójności państwa, integracji społecznej, rozdrobnienia społeczno-politycznego, rozwoju gospodarczego oraz bezpieczeństwa wewnętrznego⁹⁸.

Przygotowania do pierwszych wyborów do Generalnego Zgromadzenia ujawniły początkowe problemy. Chodziło przede wszystkim o uzgodnienie systemu wyborczego i podziału mandatów. Zwolennicy indywidualnych kandydatur argumentowali, że system partyjny faworyzuje grupy zorganizowane i lepiej finansowane, takie jak Bractwo Muzułmańskie. Zwolennicy partyjnych list twierdzili z kolei, że niezależni kandydaci reprezentować będą interesy elity, lokalnych rodzin i plemion⁹⁹. Udało się osiągnąć kompromis. Wybory do 200-osobowego Generalnego Kongresu Narodowego, które odbyły się w dniach 7–8 lipca 2012 roku, zostały przeprowadzone w oparciu o mieszany system wyborczy. 120 miejsc przypadło kandydatom niezależnym, a 80 miejsc tym zrzeszonym w partie polityczne, uzgodniono również, że 100 mandatów przypadnie na region zachodni, 60 na wschodni, a 40 na południowy. Wybory wygrał Sojusz Sił Narodowych Mahmuda Dżibrila, który zdobył prawie 50% mandatów, zaś związana z libijskim Stowarzyszeniem Braci Muzułmanów partia uzyskała 17 miejsc. W sierpniu 2012 roku obowiązki kierowania państwem przejął nowy Parlament. Muhammad al-Mekarjaf został wybrany na przewodniczącego Kongresu, a tymczasowym premierem, 12 września 2012 roku, został Mustafa Abu Shakur, następnie 14 października 2012 roku, premierem został Ali Zajdan. Z 2,8 mln wyborców, którzy zarejestrowali się do głosowania, w procesie wyborczym uczestniczyło 62%¹⁰⁰.

Polityka pułkownika Kaddafiego przez ostatnie dziesięciolecie, polegała na ograniczaniu roli instytucji państwowych, organizacji politycznych oraz armii, w konsekwencji wzmacniała środowiska lokalne skupione w większości wokół danego plemienia. W Libii inicjatorami protestów w 2011 roku nie była wykształcona klasa średnia, jak w przypadku Tunezji związki robotnicze i zawodowe, ale środowisko uniwersyteckie. Następnie wraz z eskalacją konfliktu lokalne ośrodki przyłączyły się do walk. W 2011 roku grupy te miały wspólny cel obalenia Kaddafiego, a po zakończeniu walk ujawniły się ich różne potrzeby i cele¹⁰¹.

⁹⁸ Ch.M. Blanchard, *Libya: Transition and U.S. Policy*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, 18 October, 2012, s. 5–8.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 17.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 5.

¹⁰¹ A. Dzisiów-Szusczykiewicz, *Dokąd zmierza...*, *op. cit.*, s. 124; zob. A. Brahimi, *Libya's Revolution*, [w:] *North Africa's Arab Spring*, eds. G. Joffe, Rutledge, London 2013, s. 616–618.

Libia podzielona jest na centrum (zachodnią część Libii – Trypolitanie) i peryferia (wschód – Cyrenajkę i południowy zachód – Fezzan)¹⁰². Ponadto miasta Zintan, Trypolis, Misrata reprezentują konkurencyjne do rządu centralnego, ośrodki władzy. W latach 2011–2014 problemy generował proces rozbrojenia poszczególnych bojówek i milicji oraz ich integracja z nowymi strukturami władzy. Dochodziło do konfrontacji zbrojnej (np. walki pomiędzy bojówkami z Misraty i Zintanu o kompleks pałacowy należący do Kaddafiego, w lutym 2012 roku na przedmieściach Trypolisu) oraz miały miejsce zamachy terrorystyczne na obywateli państw zachodnich (11 września 2012 roku w zamachu zginął ambasador USA). Walczyły o wpływy z sektora energetycznego oraz znaczny udział w procesie decyzyjnym, czego przejawem było oblężenie budynków rządowych w kwietniu 2013 roku przez milicje, które domagały się uchwalenia ustawy zakazującej członkom dawnego reżimu sprawowania funkcji państwowych. Ustawa została przyjęta, w przyspieszonej procedurze, 5 maja 2013 roku, Muhammad al-Mekarjaf – jeden z twórców opozycji – musiał się zrzec swojej funkcji, gdyż za rządów Kaddafiego był jednym z ambasadorów¹⁰³.

Kolejna kwestia, mająca wpływ na sytuację wewnętrzną w Libii, związana jest z rolą religii w państwie. Partie islamistyczne były w Libii w 2011 roku mniej popularne niż w sąsiednich państwach, głównie ze względu na brak ich aktywności za czasów Kaddafiego, a tym samym nie odgrywały tak znaczącej roli na poziomie społecznym. Natomiast Libijczycy są stosunkowo konserwatywnym i religijnym społeczeństwem. W Libii w 2011 roku zaktywizowało się m.in. skrzydło Braci Muzułmanów – Libijska Grupa Muzułmańska oraz Libijski Muzułmański Ruch na rzecz Zmian¹⁰⁴. W październiku 2012 roku przewodniczący Kongresu powiedział: „chcemy budować konstytucyjne, demokratyczne, obywatelskie i świeckie państwo. Nie oznacza to, że wszelkie przepisy konstytucji oraz inne nie powinny uwzględniać tradycji islamskiej. Wezwał do rozdziału religii od państwa postulując, aby parlament, rząd i władze były instytucjami, które określają przepisy ustawowe, prawodawstwo, i wydają decyzje niezależne od władzy religijnej”. Słowa te wywołały oburzenie po stronie libijskich islamistów¹⁰⁵. Natomiast w grudniu 2013 roku Parlament wydał oświadczenie, w którym podkreślił, że prawo państwowe musi

¹⁰² *Ibidem*, s. 130–135.

¹⁰³ G. Morabito, *La «nouvelle» Libye: le chaos domine toujours depuis la chute du régime de Kadhafi*, MEDEA, 21.08.2013, <http://www.medeabe/2013/08/la-nouvelle-libye-le-chaos-domine-toujours-depuis-la-chute-du-regime-de-kadhafi/> [dostęp: 14.01.2014].

¹⁰⁴ A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, *Dokąd zmierza...*, *op. cit.*, s. 135.

¹⁰⁵ Ch.M. Blanchard, *Libya...*, *op. cit.*, s. 6.

być zgodne z prawem islamskim, co z kolei wywołało krytykę wśród zwolenników świeckiego państwa¹⁰⁶.

Priorytetem dla Libii stała się odbudowa gospodarki, zniszczonej infrastruktury, a w szczególności zmniejszenie bezrobocia. Większość dochodów Libii, ponad 90%, generuje przemysł petrochemiczny¹⁰⁷. Rozwój sektora prywatnego oraz alternatywnych dziedzin gospodarki to główne wyzwania, przed którymi stanęły nowe władze¹⁰⁸. Ze względu na zagrożenia bezpieczeństwa produkcja ropy naftowej ponownie spadła, po krótkim okresie stabilizacji w 2012 roku, z 1,4 mln baryłek dziennie na początku 2013 roku do zaledwie 160 tys. baryłek pod koniec 2013 roku¹⁰⁹. Problemy bezpieczeństwa w latach 2011–2014 potęgowała niestabilna sytuacja w najbliższym sąsiedztwie, szczególnie konflikt w Mali oraz podobnie jak w innych państwach regionu zagrożenie ze strony fundamentalistycznych, radykalnych organizacji m.in. Al-Kaidy w Islamskim Maghrebie, Ansar al-Szariat, a także Państwa Islamskiego w Iraku i Lewancie¹¹⁰.

Po drugich wyborach od śmierci Kaddafiego do 200-osobowego parlamentu – Izby Reprezentantów, które odbyły się 25 czerwca 2014 roku, sytuacja w Libii znacznie się pogorszyła. Większość mandatów zdobyli przedstawiciele świeckiej opcji, islamisci uzyskali gorszy wynik niż w 2012 roku¹¹¹, ale wyniki głosowania nie zostały przez nich zaakceptowane¹¹². Stworzyli oni alternatywny rząd, siłą zmuszając oficjalne władze do opuszczenia stolicy. Od wyborów w 2014 roku w Libii funkcjonowały dwa ośrodki władzy¹¹³. Pierwszy konserwatywny, reprezentowany przez koalicję wschodnich plemion, zbrojnych mili-

¹⁰⁶ Ch.M. Blanchard, *Libya: Transition and U.S. Policy*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, 11 June, 2014, s. 13.

¹⁰⁷ Zob. P. Cole, *Borderline Chaos, Stabilizing Libya Periphery*, The Carnegie Papers, Carnegie Endowment for International Peace, October 2012, s. 9–19.

¹⁰⁸ *Libya: Security and political situations deteriorate, A Sharq Al Awsat*, 28 July 2013, <http://www.aawsat.net/2013/07/article55311470> [dostęp: 10.09.2013].

¹⁰⁹ *Libya: the growth of conflict on narrow interests threatens the fragile state*, Position Paper, Al Jazeera Center for Studies, 29 August 2013, s. 1–8

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 9, *Libya Country Report*, Asylum Research Consultancy, 5 July 2013, s. 42.

¹¹¹ *Elections 2014: Final results for House of Representative elections announced*, Libya Herald, 22 July 2014, <http://www.libyaherald.com/2014/07/21/elections-2014-final-results-for-house-of-representative-elections-announced/#axzz39PxLwKwW> [dostęp: 15.08.2014].

¹¹² *Liberals Defeat Islamists in Libyan Elections*, Libya Business, 22 July 2014, <http://www.libya-businessnews.com/2014/07/22/liberals-defeat-islamists-in-libyan-elections/> [dostęp: 15.08.2014].

¹¹³ H. Kostanyan, S. Blockmans, *Saving Libya from itself: What the EU should do now*, CEPS Commentary, 1 December 2014, s. 1–3.

cji oraz zwolenników federacji z siedzibą w Tobruku. Z tym obozem związane są siły generała Chalifa Haftar, który w maju 2014 roku rozpoczął w Bengazi operację o nazwie *Dignity* przeciwko islamistycznym grupom. Drugi obóz, siły rewolucyjne, związany jest z koalicją grup o islamistycznych korzeniach. Po wyborach w 2014 roku rozpoczął operację pod nazwą *Dawn* wypierając zwolenników nowego parlamentu ze stolicy Trypolisu. Rząd w Tobruku zdobył kontrolę nad polami naftowymi i trasami przesyłowymi na wschodzie państwa. Grupa z Trypolisu z kolei nad zasobami znajdującymi się na zachodzie państwa¹¹⁴. Konflikt pomiędzy koalicjami *Dignity* i *Dawn* odzwierciedla również podział Libii na dwa centra Zintan i Misratę. Zintan związany jest plemionami, które postrzegane są jako siły kontrrewolucji walczące z wszystkimi organizacjami o korzeniach islamistycznych. Misrata z kolei reprezentująca siły rewolucyjne przychylna jest partiom islamistycznym¹¹⁵. Państwa zachodnie rozpoczęły starania na rzecz zakończenia konfliktu¹¹⁶. W grudniu 2015 roku udało się osiągnąć wstępne porozumienie, które zakłada utworzenie rządu porozumienia narodowego z przedstawicieli dwóch opozycyjnych grup.

W Libii praktycznie od 2011 roku formalna władza nie radziła sobie z sytuacją, w siłę rosły konkurencyjne zbrojne ugrupowania, polaryzując i militaryzując scenę polityczną. Podziały społeczne, walki plemienne, zabójstwa polityczne, ataki terrorystyczne stanowiły główną cechę transformacji Libii. Libijska polityka wewnętrzna daleka była od osiągnięcia konsensusu, zdominowana została przez polityczne podziały między islamistami, liberałami i siłami zbrojnymi, które reprezentowały konkretne plemienne programy. Co więcej sytuacja ta występowała w kontekście regionalnych napięć i przejściowych słabych instytucji rządowych oraz eskalacji zagrożenia ze strony Al-Kaidy, Państwa Islamskiego w Iraku i Lewancie oraz międzynarodowej przestępczości zorganizowanej¹¹⁷. Konflikt wewnętrzny uniemożliwiał prowadzenie działalności gospodarczej i zabezpieczenie podstawowych usług społecznych. Do połowy 2016 roku konflikt w Libii nie został zakończony. Pomimo utworzenia rządu porozumienia narodowego sytuacja nie została ustabilizowana,

¹¹⁴ P. Rivlin, *The Libyan Crisis and its Regional Implications*, „Middle East Economy”, vol. 5, no. 4, 20 April 2015, s. 2.

¹¹⁵ D. Gartenstein-Ross, N. Barr, G. Willcoxon, N. Basuni, *The Crisis in North Africa Implications for Europe and Options for EU Policymakers*, Clingendael Report, April 2015, s. 12–13.

¹¹⁶ H. Kostanyan, S. Blockmans, *Saving Libya from itself: What the EU should do now*, CEPS Commentary, 1 December 2014, s. 1–3.

¹¹⁷ *Liberals Defeat Islamists in Libyan Elections*, Libya Business, 22 July 2014, <http://www.libya-businessnews.com/2014/07/22/liberals-defeat-islamists-in-libyan-elections/> [dostęp: 15.08.2014].

Libia może na nowo pogрузić się w anarchii, a jej przyszłość stoi pod znakiem zapytania.

Zmiany jakie dokonały się w poszczególnych państwach Afryki Północnej dotknęły wszystkich aspektów funkcjonowania państwa. Ich wymiar wewnętrzny widoczny jest w sferze społecznej, politycznej, religijnej, gospodarczej, w wymiarze zewnętrznym miał wpływ na zmianę regionalnych układów geopolitycznych, szczególnie ze względu na sytuację w Libii oraz Egipcie, którego postrzeganie, jako mocarstwa regionalnego, straciło na znaczeniu. Libia po latach wykluczenia i panafrikanizmu, zwróciła się ponownie w kierunku państw arabskich oraz współpracy z zachodem.

Protesty w poszczególnych państwach organizowane były przez zwykłych obywateli bez poparcia ze strony konkretnej opcji politycznej. Połączyły ich wspólne żądania, zjednoczyli siły przeciwko uciskowi i systemowi, gdzie nie widzieli dla siebie miejsca. Jednak po osiągnięciu głównego celu ich drogi się rozeszły, a różnice co do kształtu przyszłego państwa i roli religii w życiu publicznym, wyznaczyły granice porozumienia. W trakcie wystąpień arabskie ugrupowania islamistyczne, przez lata wykluczane ze sceny politycznej, szczególnie w Egipcie wykazywały się względną biernością. Następnie ze względu na możliwości organizacyjne i mobilizacyjne potrafiły przejść władze. Arabska Wiosna przyniosła również nowe podziały społeczne, aktywizację więzi plemiennych, zagrożenie dla integralności terytorialnej państw oraz uwidoczniła podziały religijne pomiędzy radykalnymi ugrupowaniami islamistycznymi i umiarkowanym ich skrzydłem oraz między sunnitami, szyitami, a także niepewną sytuacją mniejszości religijnych¹¹⁸. Najbardziej znaczące jest pytanie o dalszą rolę ugrupowań islamistycznych, czy jest to konkretne zagrożenie radykalnych rządów, czy też wyłonione w demokratycznej procedurze ugrupowania przestrzegają będą reguł, które wyniosły je do władzy. Wyzwaniem jest gospodarka i zapewnienie podstawowych usług społecznych, co może okazać się najbardziej problematyczne, bowiem nie odbędzie się to bez pomocy z zewnątrz i w tym kontekście kierunek w polityce zagranicznej poszczególnych rządów jest jednym z najbardziej znaczących czynników wpływających na stabilizację oraz rozwój.

Z punktu widzenia niniejszej pracy istotne jest jaką rolę w tym procesie odegra Zachód, jak wydarzenia te wpłynęły na Europę i budowane od lat partnerstwo eurośroziemnomorskie oparte na wspólnej wizji integracji oraz współpracy. Arabska Wiosna zdecydowanie wykracza poza swoje korzenie wyznaczając nowy ład eurośroziemnomorskiej współpracy, rodząc nowe wyzwania, zarówno dla Europy, jak i państw partnerskich z południowego brzegu Morza Śródziemnego.

¹¹⁸ S. Parzymies, *Arabska Wiosna...*, *op. cit.*, s. 68.

2.2. Wpływ Arabskiej Wiosny na współpracę eurośródziemnomorską

2.2.1. Implikacje przemian w Afryce Północnej dla Unii Europejskiej

Protesty, które wybuchły w regionie pod koniec 2010 i na początku 2011 roku miały poważne konsekwencje dla Europy. Biorąc pod uwagę priorytety Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa – utrzymanie bezpiecznego i stabilnego sąsiedztwa, niepewność co do potencjalnych ich skutków wymagała dokładnego monitorowania zdarzeń i szybkich reakcji politycznych oraz operacyjnych. Od zainaugurowania Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego w 1995 roku oraz polityki sąsiedztwa w 2004 roku stosunki polityczne z większością państw regionu opierały się na współpracy z niedemokratycznymi przywódcami i członkami ich rodzin. Dla UE priorytetem w relacjach z południowymi sąsiadami, przed 2010 rokiem, było utrzymanie ich stabilności, a za główne zagrożenie uznano możliwość przejęcia władzy w demokratycznych wyborach przez ugrupowania islamistyczne. Współpraca funkcjonowała w sprawach takich, jak handel, zwalczanie terroryzmu, dostawy energii oraz w zakresie migracji, natomiast nie było efektywnego dialogu w sprawie demokracji i praw człowieka, a cele dotyczące reform politycznych pozostawały jedynie w sferze deklaracji.

Jak zostało podkreślone, region stanowi miejsce szczególnej uwagi Unii Europejskiej przede wszystkim ze względu na wspólną historię, bliskość geograficzną, a co za tym idzie, wyzwania związane z migracją, terroryzmem, przestępczością zorganizowaną, różnicami kulturowymi oraz zależnościami ekonomicznymi. Z pewnością wydarzenia z początku 2011 roku te problemy i wyzwania wzmocniły. Pojawiły się również nowe, mające różnorodny wymiar w zależności m.in. od położenia geograficznego poszczególnych państw, zasobów naturalnych, zdolności militarnych, stanu bezpieczeństwa wewnętrznego, miejsca i znaczenia w środowisku międzynarodowym. Najważniejsze oscylują wokół spraw związanych z bezpieczeństwem Europy, w tym silną presją migracyjną, nowymi konfliktami w najbliższym sąsiedztwie, eskalacją przemocy, aktywizacją radykalnych ugrupowań, potencjalnym zagrożeniem terrorystycznym. Ponadto ze względu na zależności gospodarcze, postawiły pod znakiem zapytania dalszą wymianę handlową, wpłynęły również na międzynarodowy rynek energetyczny, rodząc obawy o ilość, cenę oraz bezpieczeństwo dostaw ropy i gazu.

Hasła Arabskiej Wiosny odnoszące się do wolności i demokracji, uwykuły problem praw człowieka w ramach eurośródziemnomorskiej agendy. W pierwszych wyborach parlamentarnych w 2011 w Afryce Północnej triumfowali przedstawiciele partii islamistycznych, z którymi Unii Europejskiej brakowało doświadczeń w kontaktach. Ponadto Arabska Wiosna obnażyła błędy,

jakie zostały popełnione w trakcie ostatnich 15 lat współpracy, zarówno pod względem jej formy, struktury, unijnej oferty oraz efektywności. Konieczność opracowania nowej strategii wobec regionu stała się priorytetem. Zbiegając się z reformą instytucjonalną wewnątrz Unii Europejskiej, Arabska Wiosna ujawniła powierzchowność dotychczasowej współpracy, szczególnie w zakresie deklarowanej solidarności oraz wspólnych europejskich interesów. Arabska Wiosna zmieniła również układ sił w regionie, znaczenie i rolę zarówno poszczególnych państw bliskowschodnich, jak i zewnętrznych graczy, stawiając przed Unią Europejską konieczność znalezienia dla siebie miejsca w nowej geopolitycznej przestrzeni.

W pierwszym półroczu 2011 roku głównie do Włoch i na Maltę przybyło kilkadziesiąt tysięcy nowych imigrantów, z których większość stanowili obywatele Tunezji, eskalacja konfliktu w Libii wzmocniła problem niekontrolowanej imigracji¹¹⁹, a w Europie coraz częściej można było usłyszeć głosy o nadchodzącym kryzysie humanitarnym¹²⁰. Większość obywateli północnoafrykańskich państw próbowało dostać się do Europy drogą morską. Dane, pochodzące od włoskich władz wskazywały, że od początku roku ponad 500 statków i łodzi przyplętnęło do Europy. Jak podkreśla P. Fargues, dyrektor Centrum Polityk Migracyjnych w Europejskim Instytucie Uniwersyteckim we Florencji, imigranci to nie tylko osoby, które uciekały z obawy o represje starego reżimu, byli to również współpracownicy dyktatorów, którzy opuścili Egipt, Tunezję i Libię w obawie o represje nowych władz¹²¹. Ponadto w wyniku zawirowań politycznych w Mali, w latach 2011–2012, oraz obecności licznych grup dżihadystów na jej północnym terytorium (w tym AQIM i Ruch na rzecz Otwartości i Dżihadu w Afryce Zachodniej, MUJAO), podjęto interwencję międzynarodową¹²² w celu ustabilizowania sytuacji w państwie. Jej skutki spotęgowały problemy związane z nielegalną imigracją w państwach takich, jak Libia i Tunezja, zwiększając presję migracyjną w kierunku północnych wybrzeży Morza Śródziemnego.

¹¹⁹ M. Cieslikowska, *Włochy wobec nielegalnych imigracji z Tunezji i Egiptu*, „Stosunki Międzynarodowe” 2012, t. 45, nr 1, s. 161–162.

¹²⁰ *North Africa in Transition: Mobility, Forced Migration and Humanitarian Crises*, Oxford Department of International Development, University of Oxford, 6 May 2011, <http://www.rsc.ox.ac.uk/events/north-africa-in-transition> [dostęp: 10.09.2013].

¹²¹ A. Rizzi, *To, co naprawdę czeka Europę*, PressEurope, 21 lutego 2011, <http://www.presseurope.eu/pl/content/article/511291-co-naprawde-czeka-europe> [dostęp: 10.09.2013].

¹²² Zob. P. Vilanova, P. Castro, *Mali and the Sahel: From Crisis to Military Intervention*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2013*, IEMed, 2013, s. 218–221.

Państwa Unii Europejskiej stanęły więc przed dużym wyzwaniem w zakresie bezpieczeństwa Europy, konieczności zapewnienia minimum socjalnego imigrantom, znalezienia dla nich miejsca pobytu. Na nowo ujawniły się różnice wewnątrz państw członkowskich Unii, co do sposobu rozwiązania tych problemów. Niektórzy w Europie apelowali o większą pomoc dla uchodźców, inni zaś żądali ściślejszej kontroli na zewnętrznych granicach Unii, by powstrzymać tę falę. Głosy wśród państw członkowskich były podzielone, również co do tego, jaki status nadać imigrantom ze świata arabskiego – traktować ich jako uchodźców z prawem do azylu, czy też jako nielegalnych imigrantów¹²³.

Kolejna sprawa dotyczy terroryzmu i przestępczości. Proces zmian w Afryce Północnej, upadek dawnych reżimów, próba transformacji państw z autorytarnych na bardziej pluralistyczne, na wzór zachodnioeuropejskich demokracji, nie tylko zwiększyły aktywność radykalnych organizacji, ale również je wzmocniły. Obywatele poszczególnych państw stali się mniej odporni na radykalne postulaty, a służbom porządkowym będącym w trakcie reform, brakowało odpowiedniego przygotowania do radzenia sobie z potencjalnymi zagrożeniami wewnętrznymi.

Arabska Wiosna postawiła pod znakiem zapytania dalszą współpracę gospodarczą, główne obawy związane były z pytaniem, czy nowe władze zachowają wypracowany przez lata charakter i intensywność tej współpracy. Unia musiała ponadto przygotować się na możliwość ograniczeń w dostawach ropy i gazu, szczególnie z Libii. O ile problemy niekontrolowanego napływu imigrantów dotyczyły w większości południowych państw Unii Europejskiej, to te związane ze źródłami energii warunkują rozwój i bezpieczeństwo całej Europy¹²⁴. W wyniku Arabskiej Wiosny ceny wzrosły do 90 dolarów za bryłkę ropy, w marcu 2011 roku sięgnęły 110 dolarów, podczas gdy średnia cena w 2009 roku wynosiła 70–80 dolarów. Sytuacja w Libii doprowadziła do przerwy w wydobywaniu, a tym samym wiele firm straciło miliony. Jak podkreśla J. Ćwiek-Karpowicz, wzrost cen nie był związany z realnym zmniejszeniem podaży, w większości miał podłoże w politycznych obawach¹²⁵. Wydarzenia te zbiegły się z pierwszym szczytem energetycznym Rady Europejskiej, zwołanym na 4 lutego 2011 roku, podczas którego unijni decydenci, oprócz kwestii związanych z budową jednolitego rynku wewnętrznego w zakresie energii, poprawy konkurencyjności, zrównoważonego rozwoju, większą unijną koordynacją zewnętrznej polityki energetycznej, dyskutowali na temat problemów

¹²³ M. Cieślikowska, *Włochy wobec...*, *op. cit.*, s. 162–168.

¹²⁴ J. Ćwiek-Karpowicz, *Protesty społeczne w krajach arabskich a bezpieczeństwo energetyczne Unii Europejskiej*, [w:] *Bliski Wschód coraz bliżej*, red. J. Danecki, S. Sulowski, Elipsa, 2011, s. 168–175.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 170–173.

związanych z bezpieczeństwem dostaw w kontekście zmieniających się uwarunkowań wewnętrznych w Afryce Północnej¹²⁶.

Wydarzenia w państwach północnoafrykańskich z początku 2011 roku, ich szybkość oraz dynamika wpłynęły na Unię Europejską nie tylko pod względem konieczności radzenia sobie z kwestiami migracji i wspierania nowych rządów, ale przede wszystkim odniesienia się do nadchodzących procesów demokratycznych, wyborów nowych władz, tworzenia przez nie wewnętrznych struktur państwowych, zasad konstytucyjnych, na których będą oparte, a także przestrzegania praw człowieka. Pociągało to za sobą prace nad ułożeniem relacji z nowymi rządami w Egipcie, Tunezji, Maroku, gdzie w wyborach parlamentarnych zwyciężyły partie islamistyczne. Dotychczas ugrupowania te były izolowane na scenie politycznej w poszczególnych państwach, a nierzadko nawet prześladowane, a Unia Europejska przez lata pozostawała obojętna na politykę dyktatorów w tym zakresie.

W świetle wydarzeń z początku stycznia 2011 roku, Unia Europejska postawiona została w trudnej sytuacji. Musiała przeformułować swoją koncepcję współpracy opierającą się na poparciu dotychczasowych reżimów i wspierania *status quo*. Polityka wsparcia procesu reform gospodarczych, modernizacji gospodarki i ograniczenia się do współpracy w zakresie zwalczania terroryzmu, kosztem reform politycznych, jak się okazało – nie sprawdziła się na dłuższą metę. Nieefektywność dotychczasowych form współpracy i oferty skierowanej do państw Afryki Północnej, wpłynęły na konieczność przeglądu dostępnych inicjatyw oraz przeformułowania nieskutecznej strategii. Ponadto Arabska Wiosna stworzyła nowy wymiar między i wewnątrzregionalnych zależności politycznych oraz gospodarczych. Afryka Północna stała się miejscem definiowania nowych interesów najważniejszych aktorów międzynarodowych, jak Rosji, Stanów Zjednoczonych oraz w szczególności Chin. Aktywność państw Bliskiego Wschodu, szczególnie Turcji oraz grupy państw RWZP, również się zwiększyła. Umiejscowienie Afryki Północnej w szerszym kontekście polityki międzynarodowej jak nigdy dotąd podkreśla złożoność problemów zarówno występujących w regionie, jak i wpływających na politykę unijną.

2.2.2. Stanowisko Unii Europejskiej wobec wydarzeń Arabskiej Wiosny ze szczególnym uwzględnieniem interwencji w Libii

Protesty w Egipcie i Tunezji z początku 2011 roku zaskoczyły Unię Europejską. Po kilku dniach od ich rozpoczęcia, pojawiły się pierwsze deklaracje ze strony

¹²⁶ *Ibidem*, s. 175–176; zob. *Europejskie priorytety w zakresie energii*, Prezentacja J.M. Barroso, przewodniczącego Komisji Europejskiej na szczyt Rady Europejskiej w dniu 4 lutego 2011, s. 1–18, http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/energy_pl.pdf [dostęp: 10.09.2013].

organizacji. Catherine Ashton, Wysoka Przedstawiciel ds. Polityki Zagranicznej, wygłosiła przemówienie, w którym podkreśliła, że przestrzeganie zasad demokracji i praw człowieka jest dla Unii sprawą priorytetową, dając tym samym do zrozumienia przywódcy Tunezji, że nie będzie tolerować użycia siły przeciwko ludności cywilnej, dotychczasowy sprzymierzeńca został wezwany do wysłuchania głosu ludu i ustąpienia ze stanowiska¹²⁷.

UE wraz z innymi podmiotami zewnętrznymi, takimi jak Stany Zjednoczone, nie była przygotowana na te wydarzenia zmagając się w tym okresie z dwiema podstawowymi kwestiami. Po pierwsze nowe podejście do polityki zagranicznej, wprowadzone przez Traktat z Lizbony, nie było jeszcze w pełni gotowe. Drugi problem dotyczył faktu, że główny unijny instrument wobec regionu, Europejska Polityka Sąsiedztwa, nie została zaprojektowana jako polityka zarządzania kryzysowego, ale raczej jako polityka średnio- i długoterminowego zaangażowania UE w najbliższym sąsiedztwie¹²⁸. Pod wieloma względami Arabska Wiosna stanowiła istotny punkt zwrotny dla unijnej polityki śródziemnomorskiej, nigdy wcześniej UE nie wydała tak wielu dokumentów strategicznych, jak to miało miejsce w 2011 roku¹²⁹. Wśród nich najważniejsze to wspólny komunikat Catherine Ashton i Komisji Europejskiej, wydany w dniu 8 marca 2011 roku – *Partnerstwo na rzecz demokracji i wspólnego dobrobytu* oraz wydany w maju *Nowe odpowiedzi do zmian zachodzących w sąsiedztwie*. Dokument dotyczył kompleksowego przeglądu Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, a prace nad nim rozpoczęto jeszcze na początku 2010 roku w związku z zmianami, odnoszącymi się do kompetencji i struktury Unii, jakie wprowadził Traktat z Lizbony.

UE w odpowiedzi na kryzysy w państwach Afryki Północnej stosowała wiele instrumentów, obok nowych deklaracji, miały miejsce wizyty w regionie przedstawicieli UE (komisarzy unijnych, Wysokiego Przedstawiciela do Spraw Zagranicznych i Polityki Bezpieczeństwa oraz delegacji posłów do Parlamentu Europejskiego), a także przedstawicieli poszczególnych rządów państw członkowskich. UE i państwa członkowskie były w stałym kontakcie z organiza-

¹²⁷ A. de Vasconcelos, *Tunisia: a chance for democracy*, ISS Analysis, European Union Institute for Security Studies, January 2011, s. 2, http://www.iss.europa.eu/uploads/media/Tunisia_-_A_chance_for_democracy.pdf [dostęp: 10.09.2013]. Zob. R. Youngs, *The EU and the Arab spring: from munificence to geo-strategy*, Policy Brief, FRIDE, no. 100, October 2011, s. 1–6.

¹²⁸ R.G. Whitman, A.E. Juncos, *The Arab Spring, the Eurozone Crisis and the Neighbourhood: A Region in Flux*, „Journal of Common Market Studies” 2012, vol. 50, s. 150–151.

¹²⁹ K. Greco, *The Arab Spring: Where was the EU, and What is its Future Role in the Region*, Miami–Florida European Union Center of Excellence, University of Miami, vo. 13, no. 4, February 2013, s. 1–6.

mi regionalnymi, takimi jak Liga Arabska, Unia Afrykańska, Rada Współpracy Państw Zatoki. Powołany w 2011 roku Specjalny przedstawiciel UE, budował relacje z nowymi aktorami politycznymi, m.in. z Libijską Radą Tymczasową, przedstawicielami partii politycznych i ruchów oraz z organizacjami społeczeństwa obywatelskiego. Powołano również nowe zespoły zadaniowe, np. ds. Tunezji, we wrześniu 2011 roku. Podjęto działania dotyczące alokacji nowych środków finansowych dla regionu¹³⁰.

W odpowiedzi na wydarzenia w Tunezji i Libii, Unia zamroziła środki finansowe osób oraz firm związanych z reżimami. W przypadku Libii wprowadziła dodatkowo embargo na dostawy uzbrojenia do Libii oraz na import surowców energetycznych z Libii oraz zamknęła granice dla osób z najbliższego otoczenia Kaddafiego¹³¹.

Przedstawiciele Hiszpanii, Francji, Cypru, Grecji, Malty i Słowenii zaprezentowali, w lutym 2011 roku, propozycję przeformułowania polityki Unii Europejskiej wobec państw basenu Morza Śródziemnego. Premier Hiszpanii zaproponował również utworzenie instytucji dla państw śródziemnomorskich, na wzór Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju¹³². Dnia 8 marca 2011 roku Unia przedstawiła nową propozycję skierowaną do państw Afryki Północnej: *Partnerstwo na rzecz demokracji i wspólnego dobrobytu*. Dokument wskazuje, że partnerstwo opierać się ma na trzech podstawowych zasadach: zróżnicowaniu, warunkowości oraz wspólnej odpowiedzialności, a także dotyczy wsparcia trzech podstawowych obszarów¹³³. Po pierwsze, Unia powinna skoncentrować się na kwestiach praw człowieka, reform konstytucyjnych i wymiaru sprawiedliwości, walce z korupcją oraz na działaniach promujących zmiany demokratyczne. Po drugie, powinna wspierać budowę społeczeństwa obywatelskiego, rozwijać bezpośredni dialog z mieszkańcami poszczególnych regionów¹³⁴. Po trzecie, sektor małych i średnich przedsiębiorstw powinien otrzymać większą pomoc. Zwrócono także uwagę na poprawę służby zdrowia i systemu edukacji oraz rozwój biedniejszych regionów¹³⁵. Unia Europejska zapowiedziała również zwiększenie środków finansowych dla państw regionu,

¹³⁰ V. Perthes, *Europe and the Arab Spring*, [w:] *Survival: Global Politics and Strategy*, Routledge, London, December 2011, s. 1–13.

¹³¹ D. Jankowski, *Po „arabskiej wiosnie” – „zima” dla europejskiej obrony?*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2011, nr 18, s. 57–60.

¹³² B. Wojna, *Unia Europejska wobec arabskiej wiosny: problemy i dylematy nowego partnerstwa*, „Sprawy Międzynarodowe” 2011, nr 3, s. 9–10.

¹³³ B. Khader, *The European Union and the Arab World...*, *op. cit.*, s. 35.

¹³⁴ B. Wojna, *Polityka Unii wobec południowych sąsiadów: czas na zmiany*, Portal Europa, 17 marca 2011, http://ec.europa.eu/polska/news/opinie/110317_polityka_ue_wobec_poludniowych_sasiadow_pl.htm [dostęp: 10.09.2013].

¹³⁵ *Ibidem*.

w 2011 roku i w kolejnym okresie programowania. Wzmocnienie aktywności Europejskiego Banku Inwestycyjnego oraz otwarcie działalności Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju w regionie śródziemnomorskim. Nowością w strategii jest obietnica objęcia państw śródziemnomorskich programami nakierowanymi na rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich¹³⁶.

Najwięcej kontrowersji w ramach Unii, w pierwszym półroczu 2011 roku, wywołały kwestie imigracji. Włochy, najbardziej dotknięte problemem, w celu zwrócenia uwagi pozostałych członków Unii zapowiedziały, że przyznają imigrantom czasowe pozwolenia na pobyt, zgodnie z którym będą mogli się poruszać po całej strefie Schengen. Na tą decyzję zareagowała Francja przywracając kontrolę na granicy włosko-francuskiej, odsyłając imigrantów z powrotem do Włoch¹³⁷. Większość członków Unii również sprzeciwiała się uznaniu imigrantów za uchodźców, gdyż nie pochodzili z państw objętych wojną. Politycznego wsparcia udzielił Włochom przewodniczący Komisji Europejskiej Barroso, nawołując do konieczności zastosowania zasady solidarności unijnej i wypracowania wspólnego stanowiska. Jednak przy braku praktycznych wewnętrznych mechanizmów współpracy w tej kwestii, stało się to niemożliwe¹³⁸.

W odpowiedzi na rosnącą presję migracyjną, Komisja przyznała dodatkowe fundusze w wysokości ponad 100 mln euro na monitorowanie ewakuacji i repatriacji obywateli państw trzecich. Agencja FRONTEX (Europejska Agencja Zarządzania Współpraca Operacyjną na Granicach Zewnętrznych Państw Członkowskich Unii Europejskiej), z pomocą kilku państw członkowskich, zainicjowała Operację Hermes 2011, udzielając pomocy Włochom w kontroli statków przewożących migrantów i uchodźców¹³⁹. EUROPOL wysłał zespoły ekspertów do Włoch w celu wsparcia organów ścigania w wykryciu ewentualnych przestępców spośród zatrzymanych osób. Komisja przeznaczyła dodatkowe 25 mln euro dla Funduszu Granic Zewnętrznych oraz dla Europejskiego Funduszu na rzecz Uchodźców, które były dostępne na podstawie konkretnych wniosków składanych przez państwa członkowskie¹⁴⁰.

¹³⁶ B. Wojna, *Unia...*, *op. cit.*, s. 15.

¹³⁷ M. Cieślukowska, *Włochy wobec...*, *op. cit.*, s. 163; S.K. Isaac, *Europe and the Arab Revolutions. From a Weak to a Proactive Response to a Changing Neighborhood*, „KFG Working Paper”, *The Transformative Power of Europe*, no. 39, May 2012, s. 14–15.

¹³⁸ *Ibidem*, s. 163–164.

¹³⁹ M. Nodzykowski, P. Rakowski, *Wydarzenia w Afryce Północnej a przestrzeń wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości UE*, „Sprawy Międzynarodowe” 2011, nr 3, s. 25–27.

¹⁴⁰ J. Wouters, S. Duque, *The Arab uprisings and the European Union: in search of a comprehensive strategy*, [w:] *The European Union's relations with the Southern-Mediterranean in the aftermath of the Arab Spring*, eds. G. Fernandez Arribas, K. Pieters, T. Takacs, Center for the Law of EU External Relations, Hague 2013, s. 37.

Od kwietnia do maja 2011 roku Komisja Europejska w kilku komunikatach przedstawiła nowe propozycje w zakresie migracji. Dotyczą one m.in.: zapewnienia funduszy na pomoc humanitarną, zwiększenie budżetu i kompetencji agencji FRONTEX oraz stworzenia bardziej skutecznych narzędzi do jej dyspozycji. Zapowiedziano również uruchomienie specjalnej współpracy Unia Europejska–Tunezja w zakresie nielegalnej imigracji. Unia zapowiedziała wzmocnienie współpracy z innymi organizacjami międzynarodowymi w celu lepszego zarządzania granicami¹⁴¹, takimi jak UNHCR – Urząd Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych do spraw Uchodźców, MKCK – Międzynarodowy Czerwony Krzyż, czy IOM – Międzynarodowa Organizacja do Spraw Migracji¹⁴². W dniu 12 maja 2011 roku odbyła się w Brukseli konferencja dotycząca migracji i przesiedleń. Zaproponowano wdrożenie przez EASO – Europejski Urząd Wsparcia w Dziedzinie Azylu – specjalnych zespołów wsparcia w celu pomocy władzom państw członkowskich w zarządzaniu i monitorowaniu osób ubiegających się o azyl. Następnie przedstawiła nowe kompleksowe podejście do kwestii migracji i mobilności w dniu 24 maja 2011 roku¹⁴³.

Rozpoczęła się również dyskusja na temat przyszłości strefy Schengen. Po nadzwyczajnym szczycie francusko-włoskim, który odbył się 26 kwietnia 2011 roku w Rzymie, przywódcy Francji i Włoch w dokumencie skierowanym do przewodniczącego Rady Europejskiej i Komisji Europejskiej przedstawił propozycje dotyczące zarządzania granicami zewnętrznymi Unii w kontekście napływu imigrantów z państw Afryki Północnej. Były one następujące: stworzenie nowego partnerstwa z państwami trzecimi, zmiany w zarządzaniu strefą Schengen, umocnienie solidarności w ramach Unii poprzez m.in. wprowadzenie specjalnych mechanizmów finansowych umożliwiających podjęcie natychmiastowych działań przez zagrożone państwo, intensyfikację prac nad europejskim systemem wizowym, utworzenie specjalnej komórki w ramach FRONTEX, której kompetencje zogniskowane byłyby wokół spraw Morza Śródziemnego oraz najbardziej kontrowersyjny postulat dotyczący możliwości tymczasowego zawieszenia Schengen w sytuacji, gdy dane państwo nie wywią-

¹⁴¹ *Komunikat prasowy 3081, posiedzenie Rady Wymiaru Sprawiedliwości i Spraw Wewnętrznych*, Luksemburg, 11–12 kwietnia 2011, <http://consilium.europa.eu/uedocs/NewsWord/PL/jha/121636.doc> [dostęp: 10.09.2013].

¹⁴² *Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, The Economic and Social Committee and the Committee of the Region, Communication on migration*, COM (2011) 248 final, Brussels, 4 May 2011.

¹⁴³ *Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, The Economic and Social Committee and the Committee of the Region a Dialogue for Migration, Mobility and Security with the Southern Mediterranean Countries*, COM (2011) 292 final, Brussels, 24 May 2011.

zywałyby się z zobowiązań¹⁴⁴. W dniach 9–10 czerwca 2011 roku na spotkaniu Rady ds. Wymiaru Sprawiedliwości i Spraw Wewnętrznych w Luksemburgu dyskutowano nad koniecznością usprawnienia zarządzania strefą Schengen¹⁴⁵. Następnie w połowie lipca 2011 roku w Sopocie, na nieformalnym spotkaniu tego organu, państwa członkowskie dopuściły możliwość czasowego przywrócenia kontroli na granicach¹⁴⁶.

Kryzys w Libii, jak wskazuje S. Biscop, był przykładem sytuacji, w której Unia Europejska, powinna podjąć inicjatywę i udowodnić, że jest organizacją zdolną do działania na polu bezpieczeństwa¹⁴⁷. Był to pierwszy test dla Unii po przyjęciu Traktatu lizbońskiego w zakresie zarządzania kryzysowego. Jednak w rzeczywistości Unia miała niewielki wpływ na rozwiązanie sytuacji w Libii, z uwagi na brak konsensusu na poziomie politycznym wśród państw członkowskich oraz sprzeciw Niemiec wobec interwencji. Natomiast widoczne były działania Unii w zakresie pomocy humanitarnej i pomocy w odbudowie Libii po zakończeniu konfliktu¹⁴⁸.

Pierwsza reakcja Unii na wydarzenia w Libii miała miejsce 20 lutego 2011 roku, kiedy Catherine Ashton wydała oświadczenie, w którym potępiła represje wobec demonstrantów, wzywając libijskie władze do natychmiastowego powstrzymania się od dalszego stosowania przemocy¹⁴⁹. W kolejnej wypowiedzi Ashton podkreśliła, że „kryzys w Libii, wydarzenia, które mają miejsce w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie wymagają skoordynowanej i kompleksowej międzynarodowej reakcji”. Komisja Europejska wypowiadała się bardziej stanowczo odnosząc się do konieczności zwiększenia nie tylko ochrony europejskich obywateli, ale także narodu libijskiego, zgodnie z doktryną *responsibility to protect* – odpowiedzialności za ochronę¹⁵⁰. Odwołując

¹⁴⁴ M. Nodzykowski, P. Rakowski, *Wydarzenia...*, *op. cit.*, s. 29.

¹⁴⁵ N. Koenig, *The EU and the Libyan Crisis: In Quest of Coherence?*, Working Paper, Institute of International Affairs, no. 11, July 2011, s. 10.

¹⁴⁶ *Unijni ministrowie w Sopocie o ewentualnych zmianach w układzie Schengen*, 20 lipca 2011, <http://www.euractiv.pl/prezydencja/artykul/unijni-ministrowie-w-sopocie-o-ewentualnych-zmianach-w-ukadzie-z-schengen-002829> [dostęp: 10.09.2013].

¹⁴⁷ S. Biscop, *Mediterranean Mayhem: Lessons for European Crisis Management?*, [w:] *An Arab Springboard...*, *op. cit.*, s. 75.

¹⁴⁸ B. Wojna, *Unia...*, *op. cit.*, s. 12; zob. E. Brattberg, *Opportunities lost, opportunities seized: the Libya crisis as Europe's perfect storm*, [w:] „Policy Brief”, European Policy Center, June 2011, s. 1–4.

¹⁴⁹ M. Gottwald, *Humanizing Security. The EU Responsibility to Protect in the Libyan Crisis*, „FIIA Working Paper”, no. 75, April 2012, s. 17–23.

¹⁵⁰ C. Ashton, *Declaration by the High Representative, Catherine Ashton, on behalf of the European Union on events in Libya*, Brussels, 20 February 2011; C. Ashton, *Remarks by High Representative Catherine Ashton at the VIP corner on the latest developments regarding Libya*, Brussels, 18 March 2011.

się do tej zasady, Herman van Rompuy w dniu 11 marca 2011 roku stwierdził, że „w celu ochrony ludności cywilnej, państwa członkowskie przeanalizują wszystkie niezbędne opcje, pod warunkiem, że istnieje wyraźna potrzeba, wyraźna podstawa prawna oraz zgoda państw i organizacji w regionie”¹⁵¹.

Po głosowaniu nad Rezolucją nr 1973 Rady Bezpieczeństwa ONZ, w dniu 17 marca 2011 roku, Herman van Rompuy i Catherine Ashton zgodzili się, że „stanowi jasną podstawę prawną dla członków społeczności międzynarodowej do ochrony ludności cywilnej. Unia Europejska jest gotowa do wdrożenia tej rezolucji w ramach swojego mandatu i kompetencji”. Unijny obowiązek ochrony ludności w Libii, potwierdzony został dzień później przez Radę Europejską. Rompuy podkreślił, że Rada Europejska w celu zapewnienia bezpieczeństwa Libijczykom, popiera użycie wszelkich niezbędnych środków, jednocześnie stwierdził, że głównym celem „jest ochrona ludności cywilnej i wsparcie dla Libijczyków”¹⁵². UE wprowadziła sankcje przeciwko Kaddafiemu decyzją Rady nr 2011/137/WPZiB wdrażającą Rezolucję RB nr 1970. Następnie decyzja ta została rozszerzona, zgodnie z Rezolucją RB ONZ nr 1973, w celu realizacji strefy zakazu lotów, rozszerzając zamrożenie aktywów finansowych na dodatkowe podmioty związane z reżimem¹⁵³. Środki te zostały wzmocnione w dniu 12 kwietnia oraz 7 czerwca 2011 roku¹⁵⁴. Jednak z uwagi na wstrzymanie się Niemiec podczas głosowania w Radzie Bezpieczeństwa nad przyjęciem rezolucji nr 1973, wspólnotowe stanowisko w sprawie Libii okazało się niemożliwe. Głównymi inicjatorami operacji wojskowej w Libii były Francja oraz Wielka Brytania, które przy wsparciu USA zdecydowały się na jej rozpoczęcie. Zawiązała się szeroka koalicja Stanów Zjednoczonych, państw arabskich oraz kilku państw członkowskich UE: Belgii, Danii, Włoch, Holandii, Hiszpanii i Szwecji¹⁵⁵. Ostatecznie nad prowadzeniem operacji wojskowej pieczę sprawowało NATO¹⁵⁶.

Kolejną próbą wprowadzenia w życie unijnych instrumentów reagowania była decyzja Rady Europejskiej z dnia 1 kwietnia 2011 roku w sprawie utworzenia misji wojskowej EUFOR Libya. Rozpoczęcie działań uzależnione zostało od wniosku złożonego przez Biuro Narodów Zjednoczonych ds. Koordynacji

¹⁵¹ H. Van Rompuy, *Remarks by President Herman Van Rompuy at the press conference following the extraordinary European Council on EU Southern Neighbourhood and Libya*, Brussels, 11 March 2011.

¹⁵² M. Gottwald, *Humanizing...*, *op. cit.*, s. 18.

¹⁵³ G. Berrisch, P. Flanagan, C. Goldstein, P. Lichtenbaum, R. Mattick, L. Peets, K. Stroznider A. Polcyn, *EU Imposes Economic Sanctions Against Libya US Suspends Licenses for Exports To Libya*, „EuroWatch”, March 2011, s. 1–3.

¹⁵⁴ N. Koenig, *The EU and the Libyan Crisis...*, *op. cit.*, s. 5.

¹⁵⁵ S. Biscop, *Mediterranean Mayhem...*, *op. cit.*, s. 76.

¹⁵⁶ N. Koenig, *The EU and the Libyan Crisis...*, *op. cit.*, s. 3–10.

Pomocy Humanitarnej (OCHA). Celem misji miało być wsparcie bezpiecznego przemieszczania się i ewakuacji ludności oraz udzielenie pomocy humanitarnej. W odpowiedzi na ofertę złożoną przez UE, szef Biura OCHA Valeri Amos wyraziła obawy dotyczące braku wyraźnej granicy pomiędzy działaniami wojskowymi i humanitarnymi, stwierdzając, że wniosek o wdrożenie EUFOR Libya, zostanie złożony jedynie w ostateczności. Koncepcja operacji dla EUFOR Libya została opracowana podczas nadzwyczajnego posiedzenia Komitetu Wojskowego UE w dniu 11 kwietnia 2011 roku, jednak Rada do spraw Zagranicznych nie zatwierdziła ostatecznego planu działań ze względu na brak poparcia wszystkich państw członkowskich, z których stanowczy sprzeciw wyraziła Szwecja¹⁵⁷.

Główny dyskurs, prowadzony przez Unię wobec kryzys w Libii, oparty został na działaniach związanych z ochroną ludności. UE jako organizacja zobowiązała się do wdrożenia zasady odpowiedzialności za ochronę, popierając podejście przyjęte przez ONZ w rezolucji nr 1973. Jednak deklaracje UE nie przełożyły się na konkretne działania i nie były wspierane przez wszystkie państwa członkowskie. Podczas gdy wszystkie warunki zewnętrzne zostały spełnione, tj. poparcie Ligi Arabskiej i wniosek tymczasowych władz libijskich, po stronie Unii Europejskiej po raz kolejny zabrakło jedności. W rezultacie, Unia pozostała w Libii na drugim planie¹⁵⁸. Co prawda od marca 2011 roku sprawa Libii była przedmiotem dyskusji na wszystkich kolejnych spotkaniach Rady oraz Rady Europejskiej. Unia uczestniczyła w najważniejszych międzynarodowych spotkaniach dotyczących sytuacji w Libii oraz w Grupie Kairskiej (obejmującej Unię Afrykańską, Ligę Arabską, Organizację Współpracy Islamskiej i ONZ). Jednak jej rzeczywiste zaangażowanie w działania dyplomatyczne było również ograniczone, prowadziły je głównie Narody Zjednoczone i Unia Afrykańska. Tak więc Europa, nie tylko nie była widoczna na polu zarządzania kryzysowego, ale w zakresie mediacji politycznych również nie odegrała ważnej roli¹⁵⁹. Faktyczne działania, podejmowane na poziomie UE, wobec kryzysu libijskiego zostały ograniczone do deklaracji obowiązku ochrony, wdrożenia sankcji oraz zapewnienia pomocy humanitarnej. Komisja Europejska wprowadziła w życie dwa instrumenty zarządzania kryzysowego: mechanizm ochrony ludności – sprowadzając z Libii 5 800 obywateli UE oraz pomoc humanitarną, przeznaczając na ten cel, do końca maja 2011 roku, po-

¹⁵⁷ *Ibidem*, s. 11. Zob. *Council Decision 2011/210/CFSP of 1 April 2011 on a European Union military operation in support of humanitarian assistance operations in response to the crisis situation in Libya (EUFOR Libya)*, Council of the European Union, Brussels, 1 April 2011, <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:089:0017:0020:en:PDF> [dostęp: 10.09.2013].

¹⁵⁸ S. Biscop, *Mediterranean Mayhem...*, *op. cit.*, s. 80–81.

¹⁵⁹ M. Gottwald, *Humanizing...*, *op. cit.*, s. 19–21.

nad 150 mln euro. Ponadto eksperci UE ds. pomocy humanitarnej i ochrony ludności zostali wysłani do Libii oraz działali przy granicach z Tunezją, Egiptem, Algierią i Czadem¹⁶⁰. Dnia 22 maja 2011 roku Unia Europejska otworzyła biuro łącznikowe w Bengazi w celu udzielenia wsparcia tymczasowym władzom w trakcie budowy nowych struktur administracyjnych w państwie. W lipcu 2011 roku, podczas spotkania Grupy Kontaktowej, Tymczasowe Władze w Libii zostały uznane przez Unię za jedyne reprezentanta narodu libijskiego. Na posiedzeniu Rady do spraw Zagranicznych, w dniu 20 czerwca 2011 roku, UE z zadowoleniem przyjęła plan demokratyzacji Libii przedstawiony przez TNC i wyraziła gotowość pomocy w tym procesie. Następnie Unia Europejska otworzyła przedstawicielstwo w Trypolisie podczas wizyty w Libii 12 listopada 2011 roku¹⁶¹.

Działania UE, uruchomione w odpowiedzi na kryzys w Libii, podkreśliły brak zintegrowanego podejścia cywilno-wojskowego w organizacji. Ochrona ludności cywilnej została uznana za główny cel działań Europy. Jednak ujawniony został brak wspólnego zrozumienia, w kategoriach strategicznych, operacyjnych i organizacyjnych¹⁶². Brak porozumienia w sprawie praktycznego wdrożenia zasady odpowiedzialności za ochronę, przy użyciu środków wojskowych, nie dotyczył jedynie kontrowersji w zakresie utworzenia EUFOR Libya, ale stał się najbardziej widoczny w głosie wstrzymującym się Niemiec przy wdrażaniu rezolucji nr 1973¹⁶³. Chociaż UE oficjalnie w pełni poparła podejście przyjęte przez ONZ, różnice zdań wśród państw członkowskich w sprawie rzeczywistego wykonania rezolucji przyćmiły stanowisko wspólnotowe. Różne europejskie odpowiedzi na kryzys w Libii po raz kolejny potwierdziły trudności w budowie jednej wspólnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa w odniesieniu do południowego wymiaru polityki sąsiedztwa oraz brak jednego silnego przywództwa, a także efektywnych instytucji w Europie.

---

¹⁶⁰ *Ibidem*, s. 22–23; *EU ups its response to Libya's humanitarian crisis as Commission and Hungarian presidency visit Tunisia-Libya border*, European Commission, Brussels, 3 March 2011, *EU Commission raises alarm for the regional dimension of Libya's crisis and calls for humanitarian mobilisation in Chad*, European Commission, Brussels, 20 May.

¹⁶¹ M. Gottwald, *Humanizing...*, *op. cit.*, s. 22.

¹⁶² *Ibidem*, s. 23; H. Kundnani, J. Vaïsse, *EU foreign policy: moving on from Libya*, OpenDemocracy, 15 April 2011, <http://www.opendemocracy.net/hans-kundnani-justinvaïsse/eu-foreign-policy-moving-on-from-libya> [dostęp: 7.02.2014].

¹⁶³ S. Tisdall, *Germany blocks plans for Libya no-fly zone*, The Guardian, 15 March 2011, <http://www.theguardian.com/world/2011/mar/15/germany-blocks-libya-no-fly-zone> [dostęp: 7.02.2014].

2.3. Ciągłość i zmiany w polityce śródziemnomorskiej Unii Europejskiej

2.3.1. Nowe instrumenty współpracy eurośródziemnomorskiej

W dniu 25 maja 2011 roku Catherine Ashton, Wysoka Przedstawiciel do Spraw Zagranicznych i Polityki Bezpieczeństwa oraz Wiceprzewodnicząca Komisji Europejskiej, a także Stefan Füle, Europejski komisarz ds. rozszerzenia i polityki sąsiedztwa, przedstawili Nowy Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, *Nowe odpowiedzi na zmiany w sąsiedztwie*. W dokumencie tym oraz w ramach *Partnerstwa na rzecz demokracji i wspólnego dobrobytu*, opublikowanego 3 miesiące wcześniej, Unia Europejska przyjęła nowy pakiet propozycji dla Afryki Północnej. Oferta unijna dotyczy zwiększenia środków finansowych, rozbudowy istniejących programów oraz uruchomienia nowych inicjatyw. Ma charakter wspólnych inicjatyw dla wschodnich i południowych sąsiadów, jak i zawiera oferty dedykowane państwom Afryki Północnej. Propozycje unijne oparte są na zasadzie *więcej za więcej*, zgodnie z którą państwom partnerskim będzie przyznane większe wsparcie ze strony UE, w zależności od postępów w budowaniu i umacnianiu demokracji oraz poszanowaniu praworządności. Większe i szybsze reformy powinny być nagrodzone większym wsparciem. Unijna oferta została skategoryzowana w ramach „trzy M” – więcej pieniędzy, mobilność oraz większy dostęp do rynku.

W zakresie wsparcia gospodarczego Unia przedstawiła kilka nowych propozycji. Zwiększyła pulę środków z Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa i Partnerstwa. Łącznie w latach 2011–2013, przeznaczyła 5 mld euro dla regionu śródziemnomorskiego, dodatkowo 200 mln euro z funduszu NIF w formie dotacji oraz 2,2 mld w kredytach z międzynarodowych instytucji finansowych¹⁶⁴. EBOR rozszerzył swój mandat na południowe państwa śródziemnomorskie i zaplanował inwestować 2,5 mld euro rocznie w rozwój gospodarek w regionie¹⁶⁵.

Unia Europejska rozpoczęła pracę nad aktualizacją planów działania w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa w celu dostosowania zawartych w nich zadań i wytycznych do potrzeb poszczególnych państw, nowych wy-

¹⁶⁴ *EU response to the Arab Spring*, 21.01.2015, http://ec.europa.eu/enlargement/neighbourhood/southern-neighbourhood/arab-spring/index_en.htm [dostęp: 20.02.105].

¹⁶⁵ *EIB steps up its support for the democratic transition by increasing its financing in the Mediterranean*, European Investment Bank, BEI/11/68, Luxembourg, 26 May 2011.

zwań i możliwości¹⁶⁶. Nowy dokument na lata 2013–2017 został przygotowany dla Maroka w grudniu 2013 roku, Tunezja w 2014 roku zakończyła rozmowy nad zaawansowanym statusem w ramach EPS, Algieria w 2011 roku wyraziła chęć rozpoczęcia negocjacji z Komisją Europejską w celu uzgodnienia planu działania¹⁶⁷.

W europejskiej ofercie znalazła się propozycja większego dostępu do rynku UE, przy jednoczesnej stopniowej integracji południowych gospodarek do unijnego jednolitego rynku. W tym zakresie zapowiedziano rozpoczęcie negocjacji głębokich i kompleksowych stref wolnego handlu (DCFTAs) z Marokiem, Egiptem i Tunezją, a z państw Bliskiego Wschodu z Jordanią. W porównaniu do obecnych stosunków handlowych, DCFTA będzie wykraczać poza usunięcie jedynie tariff celnych, ma dotyczyć większości kwestii związanych z handlem¹⁶⁸. Jako pierwsze negocjacje rozpoczęło Maroko w 2013 roku.

Komisja Europejska zainaugurowała nowe programy wsparcia reform w regionie. Do programu SPRING (Support to Partnership, Reform and Inclusive Growth)¹⁶⁹, wdrażanego w latach 2011–2013, do którego dostęp miały wszystkie państwa południowego sąsiedztwa, Tunezję, Egipt i Maroko jako pierwsze dopuszczono do aplikowania o środki finansowe, które łącznie wyniosły 350 mln euro. W perspektywie finansowej 2014–2020 program SPRING został zastąpiony tzw. Umbrella programme. Program SANAD – wsparcie inwestycji w małych i średnich przedsiębiorstwach z budżetem 20 mln euro. Nowością stała się propozycja Komisji Europejskiej dotycząca realizacji programu do spraw Rolnictwa i Rozwoju Wsi (ENPARD) celem poprawy wydajności w produkcji rolnej¹⁷⁰. W nowych dokumentach programowych Unia zwróciła uwagę na konieczność poprawy koordynacji projektów dotyczących bezpieczeństwa

¹⁶⁶ *A New Response to a Changing Neighborhood: A Review of European Neighborhood Policy, Joint Communication of the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy and the European Commission*, European Commission, Brussels, COM (2011) 303, 25 May.

¹⁶⁷ *EU and Morocco adopt new Action Plan 2013–2017*, 17.12.2013, <http://www.enpi-info.eu/medportal/news/latest/35640/EU-and-Morocco-adopt-new-Action-Plan-2013-2017> [dostęp: 7.02.2014].

¹⁶⁸ *EU agrees to start trade negotiations with Egypt, Jordan, Morocco and Tunisia*, IP/11/1545, Brussels, 14 December 2011.

¹⁶⁹ *The SPRING Programme, EU response to the Arab Spring*, Brussels, 27 September 2011, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/11/636&type=HTML> [dostęp: 10.09.2013].

¹⁷⁰ SANAD, The MENA Found for SME, http://www.kfw-entwicklungsbank.de/ebank/DE_Home/Ueber_uns/News/PDF-Dateien/36306_p_0%5B1%5D.pdf [dostęp: 10.09.2013]; zob. R. Ayadi, A. Fanelli, *New Framework for Euro-Med Cooperation on Micro, Small and Medium-Sized Enterprise Support The Role of the Union for the Mediterranean*, Policy Brief, CEPS, 10 May 2011, s. 1–8.

w transporcie lądowym i morskim, realizacji planu słonecznego, ochrony środowiska w ramach programów regionalnych realizowanych przez Unię dla Śródziemnomorza oraz podkreśliła chęć wzmocnienia negocjacji w sprawie ustanowienia wspólnego rynku energii elektrycznej¹⁷¹.

Unia Europejska powołała specjalne zespoły zadaniowe do spraw poszczególnych państw, powstałe w Tunezji we wrześniu 2011 roku oraz w Egipcie w listopadzie 2012 roku. Ich celem było zapewnienie spójności w działaniach Unii, jak i dokładne oszacowanie potrzeb konkretnego państwa. Łączyły różne podmioty, takie jak instytucje UE, przedstawiciele państw członkowskich UE, władze państwa partnerskiego, międzynarodowe instytucje finansowe, organizacje społeczeństwa obywatelskiego i sektor prywatny¹⁷². W zakresie współpracy regionalnej UE przejęła Prezydencję w Unii dla Śródziemnomorza w 2012 roku. Rozpoczęła współpracę z Ligą Państw Arabskich, na spotkaniu ministrów w listopadzie 2012 roku przyjęto wspólną deklarację polityczną i wspólny program prac. Komisja wyraziła gotowość do wspierania inicjatyw subregionalnych w regionie śródziemnomorskim, w szczególności Dialogu 5+5, ponadto powołała Specjalnego Przedstawiciela do spraw południowego regionu Morza Śródziemnego¹⁷³. W maju 2011 roku Unia Europejska, wraz z pozostałymi członkami Grupy G8, uruchomiła specjalny program wsparcia procesu transformacji przeznaczony dla Egiptu, Tunezji, Maroka, Libii, Jordanii, Yemenu. W partnerstwie z Deauville biorą udział, jako partnerzy Grupy G8, państwa z Bliskiego Wschodu: Katar, Kuwejt, Arabia Saudyjska, Turcja, Zjednoczone Emiraty Arabskie oraz międzynarodowe instytucje finansowe, a łącznie zadeklarowana kwota wsparcia w 2011 roku wyniosła 40 mld dolarów na przeprowadzenie reform u beneficjentów programu¹⁷⁴.

W zakresie wsparcia społeczeństwa obywatelskiego, UE zaproponowała wdrożenie dwóch nowych projektów: Instrumentu wspierania rozwoju społeczeństwa obywatelskiego (CSF) i Europejskiej Fundacji na rzecz Demokracji. Instrument Społeczeństwa Obywatelskiego to program zarówno dla państw południowych, jak i wschodnich objętych EPS¹⁷⁵, wspierający organizacje społeczeństwa obywatelskiego w regionie, głównie poprzez wymianę do-

¹⁷¹ Zob. M. Emerson, *Review of the European Neighbourhood Policy*, Policy Brief, CEPS, 8 June 2011, s. 3–4.

¹⁷² *EU's response to the „Arab Spring”: The State-of-Play after Two Years*, Brussels, 8 February 2013, A 70/13, s. 2.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 3.

¹⁷⁴ M. Khan, *The Economic Consequences of the Arab Spring*, Issue Brief, Rafik Hariri Center for the Middle East, February 2014, s. 6.

¹⁷⁵ *Neighbourhood Civil Society Facility*, EU Neighborhood Info Center, http://www.enpi-info.eu/mainmed.php?id=393&id_type=10 [dostęp: 7.02.2014].

brych praktyk i szkolenia¹⁷⁶. Druga inicjatywa Europejska Fundacja na rzecz Demokracji (EFD) powstała w czerwcu 2012 roku w celu promowania *głębokiej i trwałej demokracji*, poszanowania praw człowieka i państwa prawa. Ma wspierać partie polityczne, organizacje pozarządowe, związki zawodowe. Fundacja różni się od Instrumentu Społeczeństwa Obywatelskiego pod względem organizacyjnym oraz zakresem działania¹⁷⁷. Wzorowana jest w dużej mierze na Narodowym Funduszu Wspierania Demokracji (NED), przyjęła formę prywatnej fundacji prawa. Jest niezależna od unijnych instytucji z własnym statutem i procesem podejmowania decyzji. Mały sekretariat, kierowany przez dyrektora zarządzającego, odpowiedzialny jest za bieżącą działalność. Finansowanie pochodzi z dobrowolnych składek państw członkowskich i innych wpływów, przykładowo od prywatnych darczyńców. Komisja Europejska przeznaczyła 6 mln euro na ustanowienie i początkowe jej funkcjonowanie. Inicjatywa jest sposobem na ominięcie unijnych przeszkód biurokratycznych i ułatwienie dostępu do szybkiego i elastycznego finansowania organizacji, które nie mogłyby uzyskać dostępu do środków unijnych¹⁷⁸.

Dnia 22 grudnia 2011 roku, Komisja Europejska przyjęła nowy program regionalny do promowania politycznych i demokratycznych reform w państwach południowego sąsiedztwa, w ramach strategicznego partnerstwa między Unią Europejską a Radą Europy. Program ma na celu wspieranie niezależności i skuteczności sądownictwa, dobrych rządów i walkę z korupcją, ochronę praw człowieka i wartości demokratycznych. Działania obejmują przede wszystkim pomoc ekspercką, doradztwo polityczne oraz szkolenia dla instytucji publicznych. Catherine Ashton, przedstawiając program powiedziała: „Unia Europejska jest zdeterminowana, by zapewnić wszelką pomoc południowym sąsiadom w dążeniu do budowy głębokiej demokracji. Państwa muszą zbudować demokratyczne instytucje, które pozwolą demokracji zapuścić korzenie. Program stanowi część naszego nowego podejścia do sąsiadów określonego w maju w ramach nowej Europejskiej Polityki Sąsiedztwa”¹⁷⁹. Stefan Füle dodał, „iż pomoc w budowaniu trwałych demokracji w Afryce Północnej jest jednym z naszych priorytetów. Poprzez wspieranie praw człowieka i dobrych rządów z programów takich jak ten pomagamy zapewnić ludziom

¹⁷⁶ *EU's response to the „Arab Spring”: The State...*, op. cit., s. 2.

¹⁷⁷ *Council Conclusions on the European Endowment for Democracy*, Foreign Affairs Council meeting Brussels, 1 December 2011, *The European Endowment for Democracy – Support for the unsupported*, Press Release, European Commission, Brussels, 12 November 2012, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-12-1199_en.htm.

¹⁷⁸ Zob. R. Youngs, K. Brudzinska, *The European Endowment for Democracy: will it fly?*, Policy Brief, FRIDE, no. 128, May 2012, s. 1–6.

¹⁷⁹ *New EU Programme to Support Political and Democratic Reform in Southern Mediterranean*, IP/11/1597, Brussels 22 December 2011.

sprawny system sądownictwa, który odpowiada ich potrzebom i zapewnia, że są traktowani sprawiedliwie¹⁸⁰. Wydatkowanie środków w wysokości 4 mln euro zaplanowano na 3 kolejne lata.

W zakresie migracji Unia zaproponowała sąsiadom partnerstwa na rzecz mobilności. Dodatkowe finansowanie przyznano na Program Erasmus Mundus, Tempus oraz Europejskiej Fundacji Kształcenia. Zwiększono środki finansowe programu Erasmus Mundus o 30 mln euro w roku akademickim 2011–2012, co oznaczało podwojenie alokacji pierwotnie przewidzianych dla południowego sąsiedztwa na finansowanie stypendiów dla studentów i pracowników naukowych z regionu śródziemnomorskiego, którzy chcą spędzić część swoich studiów lub badań w Unii Europejskiej¹⁸¹. Rozmowy na temat partnerstw na rzecz mobilności zostały podjęte w pierwszej kolejności z Tunezją i Marokiem. W czerwcu 2013 roku Maroko zakończyło negocjacje, Tunezja uzgodniła tekst dokumentu kilka miesięcy później, w marcu 2014 roku¹⁸².

W propozycji budżetu na lata 2014–2020, z dnia 7 grudnia 2011 roku, Komisja Europejska zapowiedziała przeznaczenie 18,2 mld euro na wsparcie realizacji zadań EPS¹⁸³. Kwota ta została następnie skorygowana o prawie 3 mld euro do 15,43 mld euro i jest dostępna w ramach nowego instrument finansowego o nazwie Europejski Instrument Sąsiedztwa, przyjętego w 2013 roku. ENI finansować ma politykę sąsiedztwa przez kolejne lata, według następującego podziału środków: 80% na realizację planów działania, 15% na współpracę regionalną oraz 5% na współpracę transgraniczną¹⁸⁴. Oznacza to wzrost (o około 30%) w porównaniu ze wsparciem finansowym w latach 2007–2013. Ponadto państwa polityki sąsiedztwa mają dostęp do środków z kolejnych instrumentów unijnych, m.in: Instrument na rzecz Stabilności i Pokoju (IcSP), którego budżet na lata 2014–2020 wynosi 2,339 mln euro, Europejski Instrument

¹⁸⁰ Stefan Fule *European Commissioner for Enlargement and European Neighbourhood Policy, A new and ambitious European Neighbourhood Policy European Neighbourhood Policy Review*, Brussels, 25 May 2011, <http://europa.eu/rapid/pressReleaseAction.do?reference=SPEECH/11/381&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en> [dostęp: 10.09.2013].

¹⁸¹ *The EU's response...*, *op. cit.*, s. 4–5.

¹⁸² S. Fule, *European Union Policy towards Its Southern Neighbourhood*, [w:] *Mediterranean...*, *op. cit.*, s. 14.

¹⁸³ *The EU's response to the 'Arab Spring'*, Brussels, 16 December 2011, s. 2–3, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/11/918> [dostęp: 7.02.2014].

¹⁸⁴ *Parliament approves new European Neighbourhood Instrument with more than €15 billion in funding for 2014–2020*, EU Neighborhood Info Center, 11 December 2013, http://www.enpi-info.eu/maineast.php?id=35547&id_type=1&lang_id=450 [dostęp: 7.02.2014].

na rzecz Demokracji i Praw Człowieka, którego budżet na lata 2014–2020 wynosi 1,333 mln euro¹⁸⁵.

2.3.2. Nowe odpowiedzi na zmiany w sąsiedztwie – regionalne inicjatywy a polityka zróżnicowania

Dokument *Nowe odpowiedzi na zmiany w sąsiedztwie*, w którym Unia określiła propozycje i zobowiązania wobec państw śródziemnomorskich, jest częścią Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, wdrażanej od 2004 roku. Jest wynikiem jej przeglądu, który rozpoczął się latem 2010 roku, w związku z ewolucją unijnej polityki zagranicznej po Traktacie z Lizbony¹⁸⁶. Proces ten zbiegł się z Arabską Wiosną, co spowodowało, że inicjatywa EPS, program w większości współpracy dwustronnej, stała się głównym kanałem unijnej odpowiedzi na zmiany w Afryce Północnej.

Unia Europejska zaproponowała sąsiadom nowe podejście „do budowania i umacniania zdrowej demokracji, prowadzenia zrównoważonego wzrostu gospodarczego i zarządzania współpracą transgraniczną”¹⁸⁷, wskazując, że dotychczasowe „partnerstwo było korzystne dla obu stron”, ale wymaga gruntownych zmian. Nowe podejście opiera się na wzajemnej odpowiedzialności i wspólnym zaangażowaniu na rzecz uniwersalnych wartości, wyższym stopniu zróżnicowania oraz głębokiej demokracji, wsparciu społeczeństwa obywatelskiego¹⁸⁸. Komisja wskazała, iż więcej uwagi należy poświęcić walce z przestępczością zorganizowaną, terroryzmem międzynarodowym, wzmocnieniu zaangażowania w rozwiązywanie przewlekłych konfliktów, problemom związanym z brakiem swobód politycznych oraz ekonomiczną stagnacją. Partnerstwo gospodarcze jest podstawą EPS, podkreśla się w nim znaczenie współpracy przemysłowej, rozwój obszarów wiejskich, rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu oraz kładzie nacisk na promocję bezpośrednich inwestycji zagranicznych, rozwój zawodowy i tworzenie miejsc pracy. Najbardziej wyrazista stała się oferta głębokich i kompleksowych stref wolnego handlu, polegająca na stopniowym znoszeniu barier w handlu oraz integracji gospodarczej. Uzupełnieniem jest propozycja opracowania „wspólnej przestrzeni innowacji i wiedzy”. W kwestii dotyczącej mobilności i migracji UE obiecała większy dostęp do europejskiego rynku, partnerstwo na rzecz migracji i mobilności oraz

¹⁸⁵ *European Neighbourhood Instrument*, <http://www.enpi-info.eu/ENI> [dostęp: 7.03.2015].

¹⁸⁶ S. Colombo, N. Tocci, *The EU response to the Arab uprisings: Old wine in new bottles?*, [w:] *Re-thinking Western policies in light of the Arab uprisings*, eds. R. Alcaro, M. Haubrich-Seco, Research Papers, IAI, 2012, s. 84.

¹⁸⁷ *A New Response to a Changing...*, *op. cit.*, s. 1.

¹⁸⁸ *Ibidem*, s. 2

promocję bezpośrednich kontaktów pomiędzy przedsiębiorcami z państw polityki sąsiedztwa¹⁸⁹.

Warty podkreślenia jest fakt, że UE wybrała politykę sąsiedztwa, jako podstawę dla nowych stosunków z państwami Afryki Północnej. N. Tocci wskazuje kilka kwestii, które wpłynęły na tą decyzję. Jednym z najważniejszych czynników odnoszących się do racjonalności wyboru EPS, jako głównego instrumentu współpracy eurośródziemnomorskiej, jest charakter zmian, jakie dokonały się w państwach Afryki Północnej. Każde z nich ma inne doświadczenia oraz problemy do rozwiązania. W tym zakresie EPS, zaprogramowana jako bilateralna oferta oparta na indywidualnie negocjowanych planach działania, wydawała się najbardziej odpowiednia¹⁹⁰. Kluczowym elementem nowej unijnej recepty wobec południowego sąsiedztwa stał się więc nacisk na różnicowanie, czyli prowadzenie stosunków z każdym państwem oddzielnie, uwzględniając jego konkretną sytuację. Różnicowanie, jak wskazują E. Barbe, A.H. Surralles, odnosi się do kilku kategorii: geograficznych, sektorowych i normatywnych. Pierwsze definiowane jest poprzez odniesienie się do położenia geograficznego, można przytoczyć tutaj różnicowanie państw śródziemnomorskich w ramach umów stowarzyszeniowych oraz różnicowanie geograficzne niekoniecznie oparte na dwustronnych relacjach, jak to ma miejsce w Dialogu 5+5 – państwa obszaru śródziemnomorskiego. Sektorowe – zależne od danej dziedziny współpracy. z kolei normatywne odnosi się do zestawu specyficznych warunków i norm, które partnerzy muszą spełnić lub wdrożyć w określonych obszarach¹⁹¹.

Ponadto, jak podkreśla N. Tocci, na początku 2011 roku nowe wytyczne, w związku z trwającym przeglądem EPS, były niemal w pełni gotowe. Pod względem szybkości reakcji i racjonalności biurokratycznej, polityka sąsiedztwa wydawała się najbardziej odpowiednia i wpłynęła na relatywny sukces unijnej odpowiedzi, jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że już w maju 2011 roku dokument strategiczny został podany do publicznej wiadomości. Uzgodnienia stanowisk i podejmowanie decyzji wymagają czasu, w tym zakresie można stwierdzić, iż Arabska Wiosna wydarzyła się w dogodnym czasie dla Unii biorąc pod uwagę wewnętrzne procedury organizacji¹⁹². Kolejną sprawą jest

¹⁸⁹ R. Balfour., *Changes and Continuities in EU–Mediterranean Relations after the Arab Spring*, [w:] *An Arab Springboard for EU Foreign Policy...*, *op. cit.*, s. 27–34.

¹⁹⁰ N. Tocci, *The European Union and the Arab Spring: A (Missed?) Opportunity to Revamp the European Neighbourhood Policy*, EuroMesco Brief, no. 2, 17 June 2011, s. 1–2.

¹⁹¹ E. Barbe, A.H. Surralles, *Analysing Differentiation and Convergence in Euro–Mediterranean Relations*, [w:] *The Challenge of Differentiation in Euro–Mediterranean Relations: Flexible Regional Cooperation or Fragmentation*, E. Barbe, A.H. Surralles, Routledge, New York 2013, s. 13–17.

¹⁹² N. Tocci, *The European Union and the Arab Spring:...*, *op. cit.*, s. 3–4.

pozycja Komisji Europejskiej, która od powołania Unii dla Śródziemnomorza, w 2008 roku, straciła na znaczeniu w stosunkach śródziemnomorskich¹⁹³. EPS to inicjatywa przygotowana i monitorowana przez Komisję, podczas gdy Unia dla Śródziemnomorza powstała głównie z inicjatywy jednego państwa członkowskiego, co prawda została również uwspólnotowiona, jednak w zakresie procesu decyzyjnego i finansowania jest w dużej mierze niezależna od Komisji. Arabska Wiosna stworzyła więc szansę dla Komisji na ponowne odzyskanie wpływu poprzez skupienie się na EPS oraz marginalizację regionalnej współpracy w ramach UdŚ¹⁹⁴. Było to poniekąd możliwe z uwagi na wewnętrzną sytuację w Europie. Większość wcześniejszych inicjatyw unijnych wobec południowych sąsiadów Unii było wynikiem propozycji Francji, Hiszpanii oraz Włoch – państw, które ze względu na bliskość geograficzną Afryki Północnej oraz wspólne interesy starały się grać pierwsze skrzypce wobec regionu oraz kierować unijną polityką w tym zakresie. W 2011 roku to właśnie południowi członkowie Unii zostali najbardziej dotknięci kryzysem gospodarczym w Europie, a ich możliwość odgrywania kluczowej roli na arenie międzynarodowej zdecydowanie zmniejszyła się, co wzmocniło pozycję Komisji Europejskiej¹⁹⁵.

Unia kładąc w pierwszej kolejności nacisk na indywidualne relacje wskazała również potrzebę prowadzenia polityki w wymiarze regionalnym. Wyrazem konieczności koordynacji regionalnej współpracy było powołanie Bernardino Leon, jako Specjalnego Przedstawiciela Unii Europejskiej w południowym regionie Morza Śródziemnego¹⁹⁶. Jego praca skoncentrowana była na wzmocnieniu dialogu politycznego i zapewnieniu harmonii pomiędzy działaniami instytucji UE, państw członkowskich UE, odpowiednich instytucji finansowych, takich jak EBI i EBOR, oraz sektora prywatnego¹⁹⁷. W 2014 roku Bernardino Leon został specjalnym przedstawicielem ONZ w Libii, a zadania Specjalnego Przedstawiciela Unii Europejskiej w południowym regionie Morza Śródziemnego przejęła Dyrekcja do spraw Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu ESDZ¹⁹⁸. Zainauguowała bliższe kontakty z Unią Arabskiego Maghrebu, Ligą

¹⁹³ L. Boumgbar, *L'Union pour la Méditerranée: Un Cadre Approprié pour une Ambition Mesurée*, Euromesco Brief, no. 52, 20 February 2013, s. 3–15.

¹⁹⁴ Zob. R. Aliboni, *EU multilateral relations with southern partners: reflection on future prospects*, EU ISS Opinion, no. 2 April 2012.

¹⁹⁵ N. Tocci, *The European Union and the Arab Spring...*, *op. cit.*, s. 3–4.

¹⁹⁶ *Catherine Ashton proposes Bernardino Leon as new EU Special Representative for the Southern Mediterranean Region*, A 252/11, Brussels, 29 June 2011.

¹⁹⁷ Zob. C. Adebarh, A. Moller, *Putting a Face to Europe in North Africa: Why the EU needs a Special Representative to respond to the Arab Spring*, „DGAP Analyse Kompakt”, June 2011, s. 1–5.

¹⁹⁸ P. Morillas, *From Policies to Politics: The European Union as an International Mediator in the Mediterranean*, EuroMeSCo Paper, no. 23, February 2015, s. 32.

Państw Arabskich, Organizacją Współpracy Islamskiej¹⁹⁹, której specjalne przedstawicielstwo zostało utworzone w Brukseli w 2013 roku²⁰⁰. Podczas trzeciego spotkania ministrów spraw zagranicznych Ligii Państw Arabskich oraz Unii Europejskiej, które odbyło się 10–11 czerwca 2014 roku, podpisano wspólne oświadczenie o dialogu strategicznym między organizacjami, wzmacniając zainicjowane w 2012 roku partnerstwo²⁰¹.

W lutym 2012 roku Unia Europejska przejęła od Francji współprzewodnictwo Unii dla Śródziemnomorza, czym wykazała większe zaangażowanie w funkcjonowanie organizacji. Od tego czasu odbyło się kilka spotkań na szczeblu ministerialnym, podczas których dyskutowano nad kwestiami dotyczącymi transportu, energetyki, przemysłu, ochrony środowiska oraz roli i miejsca kobiet w poszczególnych państwach śródziemnomorskich²⁰². Od momentu powołania w 2008 roku, Unia dla Śródziemnomorza postrzegana była jako nieskuteczne narzędzie, wiele inicjatyw regionalnych nie zostało prawidłowo zaplanowanych i nie były realizowane. Decyzja UE o współprzewodnictwie Unii dla Śródziemnomorza miała być sygnałem, że należy to zmienić²⁰³. Jak wskazuje Stefan Fule, organizacja staje się istotnym podmiotem w debacie politycznej i gospodarczej nad problemami regionu, poprzez regularne spotkania urzędników wyższego szczebla, wspiera lokalne władze oraz inspiruje nowe projekty w regionie²⁰⁴.

Propozycje nowej polityki sąsiedztwa, przedstawione w 2011 roku, spotkały się z krytyką, dotyczącą m.in. tego, że nie uwzględniają lokalnych właściwości państw Afryki Północnej, marginalizują współpracę między i wewnątrzregionalną, brak jest w nich nowej strategii, nie biorą pod uwagę ograniczeń kompetencyjnych Unii Europejskiej oraz nie są na tyle atrakcyjne, aby zachęcić odbiorców do podjęcia kompleksowych reform. Odwołując się do dekady doświadczeń współpracy w ramach EPS, przedstawiciele Unii przyznali, że realizacja dotychczasowych założeń nie jest wystarczająca, a przyjęta polityka była w wielu miejscach błędna. Zapowiedziano początek nowej ery

¹⁹⁹ T. Behr, *After the Revolution: The EU and the Arab Transition*, „Notre Europe”, no. 54, April 2012, s. 13.

²⁰⁰ *Programming of the European Neighbourhood Instrument (ENI) – 2014–2020 Regional South Strategy Paper (2014–2020) and Multiannual Indicative Programme (2014–2017)*, European Commission Directorate General for Development and Cooperation – Europeaid, Brussels, https://eeas.europa.eu/enp/pdf/financing-the-enp/regional_south_strategy_paper_2014_2020_and_multiannual_indicative_programme_2014_2017_en.pdf, [dostęp: 7.03.2016].

²⁰¹ S. Fule, *European Union...*, *op. cit.*, s. 15.

²⁰² *Ibidem*, s. 16.

²⁰³ N. Skoutaris, *EuroMed, ENP and UfM: Fostering region-building and promoting interregionalism*, [w:] *The European...*, *op. cit.*, s. 87–95.

²⁰⁴ S. Fule, *European Union...*, *op. cit.*, s. 17.

współpracy, odejście od poprzednich rozbieżności między celami Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego i Europejskiej Polityki Sąsiedztwa oraz ich realizacją w praktyce. Określone cele i zadania w 2011 roku nie są jednak nowe, lecz funkcjonują obecne w polityce sąsiedztwa od 2004 roku. Unia oferuje co prawda więcej w zakresie mobilności i migracji, reform politycznych i gospodarczych oraz deklaruje zaangażowanie w rozwiązywanie konfliktów w regionie. Jednak w tej ostatniej kwestii nie przedstawiła konkretnych projektów²⁰⁵. Większość propozycji w nowym dokumencie wykracza poza kompetencje unijne, stanowią nadal w dużej mierze obszary, za które odpowiedzialne są państwa członkowskie UE²⁰⁶. Ponadto UE, jako samodzielny podmiot, zanika nieco w porównaniu z dwustronnymi relacjami poszczególnych państw członkowskich, szczególnie w odniesieniu do Afryki Północnej. Pomoc udzielana w ramach EPS jest ponad połowę mniejsza, niż ta oferowana przez największe państwa Unii. Patrząc na dane dotyczące oficjalnej pomocy rozwojowej w latach 2009 – 2010, Francja była większym płatnikiem niż UE w Tunezji, Egipcie i Libii. Niemcy przekazały więcej pomocy dla Libii i Egiptu. Hiszpania przeznaczyła większą pomoc dla Tunezji oraz Wielka Brytania dla Libii (zob. Rozdział IV)²⁰⁷. Kolejną sprawą jest to, że korzyści dla państw sąsiedzkich nie są do końca sprecyzowane, co w połączeniu z polityką warunkowości zmniejsza ich atrakcyjność²⁰⁸. W zakresie wyboru formuły współpracy eurośródziemnomorskiej przegląd polityki sąsiedztwa wyostrzył znaczenie dwustronnych relacji kosztem współpracy międzyregionalnej. Ze względu na wewnętrzne podziały w UE i brak jedności po stronie południowych państw śródziemnomorskich podejście regionalne traci na znaczeniu i wydaje się być mniej wygodne nie tylko dla Unii Europejskiej, ale i dla poszczególnych państw Afryki Północnej²⁰⁹. Natomiast problemy i wyzwania, które Europa dzieli z Afryką Północną, szczególnie te w zakresie bezpieczeństwa, wymagają większego zaangażowania i większej koordynacji na poziomie regionalnym.

Krytyka polityki śródziemnomorskiej w wydaniu z 2011 roku, przedstawiana przez większość badaczy problematyki, opiera się ponadto na zarzucie dotyczącym braku ogólnej długoterminowej strategii. Unia jedynie próbuje dostosować istniejące instrumenty współpracy. Odpowiedź Europy na Arabską Wiosnę została w dużej mierze sformułowana w ramach dotychczasowych

²⁰⁵ R.G. Whitman, A.E. Juncos, *The Arab Spring, the Eurozone Crisis and the Neighbourhood: A Region in Flux*, „Journal of Common Market Studies” 2012, vol. 50, s. 153.

²⁰⁶ R. Baulfor, *Changes and Continuities...*, *op. cit.*, s. 32–33.

²⁰⁷ M. Eriksson, K. Zetterlund, *Dealing...*, *op. cit.*, s. 27.

²⁰⁸ K. Kausch, *End of the Southern Neighborhood*, EuroMeSCo Paper, no. 18, April 2013, s. 24–26.

²⁰⁹ M. Eriksson, K. Zetterlund, *Dealing...*, *op. cit.*, s. 25–26.

struktur współpracy, niekoniecznie odnosząc się do najpilniejszych zmian i wyzwań. Podczas przeglądu EPS nie udało się rozwiązać podstawowych kwestii, jak wpływać na państwa, które są niechętne instytucjonalizacji stosunków z UE. Współpraca z Europą to dla Afryki Północnej przede wszystkim szansa na dodatkowe źródła finansowania, możliwości inwestycji oraz otwarty rynek pracy, a nie dzielenie wspólnego modelu rozwoju²¹⁰.

Kolejny przegląd polityki sąsiedztwa Komisja Europejska zapowiedziała na wiosnę 2015 roku. W tym celu Przewodniczący Komisji, Jean-Claude Juncker, rozpoczął kilkumiesięczny proces konsultacji społecznych, w ramach których zebrano ponad 250 odpowiedzi od państw członkowskich, rządów partnerskich, instytucji UE, organizacji międzynarodowych, partnerów społecznych, społeczeństwa obywatelskiego, przedsiębiorstw, ośrodków analitycznych, ośrodków akademickich. W dniu 18 listopada 2015 roku Federica Mogherini, Wysoka Przedstawicielka UE i Wiceprzewodnicząca Komisji Europejskiej, która zastąpiła na tym stanowisku Catherine Ashton w grudniu 2014²¹¹ roku, oraz Johannes Hahn, Komisarz UE ds. Polityki Sąsiedztwa, przedstawili wyniki prac w komunikacie *Rewizja Europejskiej Polityki Sąsiedztwa*²¹².

Komunikat wskazuje, że wzmocnione partnerstwo ma być podstawą przyszłej współpracy sąsiedzkiej. Przedstawiając jej założenia Federica Mogherini podkreśliła, że „mamy do czynienia z wieloma wyzwaniami w naszych granicach i poza nimi, z zagrożeniami, które są globalne i muszą być rozwiązane przez społeczność międzynarodową w jednolity sposób. Musimy wspólnie budować bezpieczniejsze środowisko, spróbować rozwiązać wiele kryzysów naszego wspólnego regionu, wspierać rozwój i wzrost najbiedniejszych obszarów i zająć się przyczynami migracji”²¹³. Dokument definiuje priorytetowe obszary interwencji unijnej, które dotyczą stabilizacji sąsiedztwa, w tym reform sektora bezpieczeństwa i wdrożenia instrumentów zapobiegania konfliktom, ochrony oraz zarządzania granicami, walki z terroryzmem i radykalizacją, wykorzystując przy tym środki Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa. Pod-

²¹⁰ *Ibidem*, s. 26–29.

²¹¹ Na początku grudnia 2014 roku doszło do wymiany kadr w Unii. Przewodniczącego Hermana von Rompuy z Belgii zastąpił Donald Tusk, dotychczasowy premier Polski, Funkcję Przewodniczącego Komisji Europejskiej objął luksemburski polityk Jean Claude Juncker, po Jose Manuelu Barosso z Portugalii. Brytyjkę Catherine Ashton, na stanowisku Wysokiego Przedstawiciela do spraw Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa, zastąpiła szefowa włoskiej dyplomacji – Federica Mogherini.

²¹² *Review of the European Neighbourhood Policy*. Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Brussels, 18. October 2015, SWD (2015) 500.

²¹³ *ENP Review: stronger partnerships for a stronger neighbourhood*, European Commission, 18 October 2015, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-6121_en.htm [dostęp: 9.03.2016].

kreśla konieczność wspierania zintegrowanego rozwoju gospodarczego oraz społecznego, wzmocnienia współpracy z partnerami w zakresie bezpieczeństwa energetycznego i działania na rzecz ochrony klimatu, otwarcia kanałów legalnej mobilności, m.in. reformę, a także uproszczenie procedur dotyczących tzw. niebieskiej karty. Jednocześnie zwraca uwagę na walkę z nielegalną migracją, przemytem i handlem ludźmi. Nowa polityka sąsiedztwa zakłada również zaangażowanie innych podmiotów, niebędących członkami polityki sąsiedztwa, w rozwiązywanie problemów regionalnych. Chodzi tu przede wszystkim o Turcję, z którą prowadzone są rozmowy na temat rozwiązania kryzysu migracyjnego oraz wsparcia inicjatywy współpracy międzyregionalnej, w tym Unię dla Śródziemnomorza²¹⁴.

Komunikat jest wyrazem szerokiego konsensusu w instytucjach UE i państwach członkowskich, dotyczącego konieczności dostosowania strategii współpracy z sąsiadami Unii Europejskiej, na wschodniej oraz południowej flance, do rzeczywistych wyzwań, a także możliwości państw partnerskich. Federica Mogherini wskazała, że Unia powinna zmienić dotychczasowe podejście, oparte na ocenie postępów, na bardziej polityczne, oparte na wspólnym zaangażowaniu i strategicznych interesach obu stron²¹⁵. Warto zwrócić uwagę, że po raz pierwszy od zainicjowania polityki sąsiedztwa unijni dyplomaci nie tylko odnieśli się do reformy instrumentów i sektorów wsparcia, ale też do samych założeń, na których oparto EPS, jawnie wskazując na wady tej polityki²¹⁶. Ponadto przy pracach nad reformą wzięto pod uwagę zmiany instytucjonalne w organizacji, związane z uruchomieniem ESDZ w ramach polityki zagranicznej i bezpieczeństwa (poprzedni przegląd został przygotowany w kilka miesięcy po wprowadzeniu ESDZ).

Nowe partnerstwo ma opierać się na współpracy, a nie jednostronnym definiowaniu kierunków reform dla sąsiadów. Dlatego też charakterystyczne dla tej polityki ma być zróżnicowanie i odejście od założenia, iż istnieje jeden uniwersalny model rozwoju dla państw sąsiedzkich²¹⁷. Partnerzy UE mają różne aspiracje, dlatego EPS, powinna je brać pod uwagę i być skoncentrowana na mniejszej liczbie priorytetów. Przykładowo dla państw, które nie chcą strefy wolnego handlu, Unia będzie negocjować inne porozumienia, które również pozwolą na swobodny przepływ produktów przemysłowych w poszczególnych

²¹⁴ S. Blockmans, *The 2015 ENP Review: A policy in suspended animation*, CEPS Commentary, 1 December 2015, s. 1–2.

²¹⁵ *Ibidem*, s. 1.

²¹⁶ D. Melyantsou, *Renewed EU Neighbourhood Policy: Old Methods for Stability*, BISS BLITZ, December 2015, s. 1–3.

²¹⁷ T. Schumacher, *Back to the Future: The 'New' ENP towards the Southern Neighbourhood and the End of Ambition*, College of Europe Policy Brief, January 2016, s. 1–4.

sektorach²¹⁸. Wprowadzony zostanie nowy system monitoringu i oceny m.in. zniesienie corocznych raportów krajowych – dostosowanie ich do charakteru i kalendarza pracy poszczególnych państw, przygotowywane będą ponadto raporty tematyczne opisujące współpracę w poszczególnych sektorach²¹⁹.

2.3.3. Warunkowość w polityce śródziemnomorskiej Unii Europejskiej

Koncepcja warunkowości odgrywa ważną rolę w polityce zagranicznej UE²²⁰. K. Smith definiuje to pojęcie poprzez wskazanie, że państwo lub organizacja międzynarodowa oferuje korzyści partnerom wynikające z wypełniania przez nich określonych warunków dotyczących ochrony praw człowieka i wprowadzenia demokracji. Pozytywny aspekt tej koncepcji odnosi się do obietnicy zwiększonej współpracy, a co za tym idzie wsparcia finansowego, natomiast negatywny do ograniczenia lub zawieszenia obiecanej pomocy i wynikających z niej profitów²²¹. Założenie to zakłada, że demokracja i prawa człowieka stanowią uniwersalne normy, które powinny zostać aplikowane w każdym państwie. R. Balfour podkreśla, iż warunkowość odnosi się do unijnej zdolności do określania potrzeb i priorytetów współpracy, dotyczy relacji między żądaniami politycznymi stawianymi przez Unię partnerom i zachętami ekonomicznymi oraz ma związek z atrakcyjnością i wiarygodnością Unii na arenie międzynarodowej²²².

Warunkowość, chociaż stosowana od początku funkcjonowania Wspólnot Europejskich w relacjach z zewnętrznymi podmiotami, została przyjęta na grunt wspólnotowy jako operacyjne narzędzie, wraz z określeniem kryteriów kopenhaskich w 1993 roku, które adresowane były w pierwszej kolejności do państw będących w procesie negocjacji akcesyjnych. Dwa lata później Rada Europejska dopuściła wprowadzenie mechanizmów zawieszających negocjacje z państwami, które nie wywiązują się z reform. Warunkowość, jak podkreśla K. Smith, stała się jedną z najbardziej problematycznych zasad polityki unijnej. Stawianie demokracji i praw człowieka w jednym rządzie, nie jest do końca uzasadnione, gdyż ta pierwsza odnosi się do procedur, druga do wartości, a po drugie wątpliwości budzi ocena wypełniania warunków, tj. w jakim stopniu powinny być spełnione i jak ocenić sytuacje, gdy określone reformy

²¹⁸ E. Kaca, *Przegląd polityki sąsiedztwa: niewystarczające zmiany*, „Biuletyn PISM”, nr 110, 2 grudnia 2015, s. 2.

²¹⁹ S. Blockmans, *The 2015 ENP Review...*, *op. cit.*, s. 3–4.

²²⁰ Zob. E. Fierro, *The EU's Approach to Human Rights Conditionality in Practice*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague, 2003, s. 93–131.

²²¹ K. Smith, *The use of political conditionality in the EU's relations with third countries: how effective?* „European Foreign Affairs Review”, vol. 3, no. 2, s. 253–255.

²²² R. Balfour, *EU Conditionality after the Arab Spring*, EuroMeSCo Paper, no. 16, June 2012, s. 15–16.

zostaną wprowadzone jedynie w kilku zdefiniowanych obszarach²²³. Wraz z rozwojem polityki zagranicznej Unii Europejskiej i rozszerzeniem zasięgu działania organizacji, polityka warunkowości stała się powszechnie stosowanym narzędziem współpracy, jednak bez dokonywania jej krytycznej oceny i podstawowego rozróżnienia pomiędzy jej adresatami, czyli pomiędzy państwami, które są w procesie akcesyjnym lub mają taką perspektywę od tych, bez możliwości członkostwa, jednak z którymi Unia, z różnych względów, w tym w szczególności ekonomicznych oraz bezpieczeństwa, dąży do zacieśnienia współpracy²²⁴.

W odniesieniu do państw Afryki Północnej pierwsze próby aplikowania warunkowości na grunt współpracy eurośródziemnomorskiej pojawiły się wraz z umowami stowarzyszeniowymi w ramach procesu barcelońskiego, gdzie Unia wskazywała partnerom niezbędne obszary reform i zmian. Narzędziem tej polityki stał się instrument finansowy MEDA, jednak w żadnym przypadku Unia nie ograniczyła finansowania rządom, które nie wywiązały się z przyjętych zobowiązań. Szersze podkreślenie warunkowości, wprowadziła Europejska Polityka Sąsiedztwa, która wprost odnosi się do tej zasady, stawiając ją w centrum stosunków z sąsiadami. N. Tocci wskazuje jednak, że największym błędem tej polityki był brak jej uszczegółowienia, plany działania odnosiły się jedynie ogólnie do konieczności przestrzegania praw człowieka i podstawowych wolności, bez wskazywania konkretnych reform i czasu ich wdrożenia. Natomiast efektywna polityka w tym zakresie wymaga nie tylko definiowania warunków i zasad, ale również stworzenia odpowiedniego mechanizmu monitorowania²²⁵. D. Schmid podkreśla, że w EPS polityka warunkowości została zdefiniowana w specyficzny sposób, może być interpretowana jako narzędzie konkurencji o środki i wpływy pomiędzy państwami sąsiedzkimi²²⁶. Ponadto w ramach EPS nie została wskazana granica pomiędzy poszanowaniem suwerenności państwowej i ingerencji w wewnętrzne sprawy państwa, co jest kluczowe dla stosowania warunkowości. Komisja Europejska próbowała rozwiązać te kwestie poprzez wprowadzenie pojęcia *wspólnej własności*, zgodnie z którą „UE nie dąży do jednostronnego nałożenia priorytetów

²²³ K. Smith, *The use of political conditionality...*, *op. cit.*, s. 255–265.

²²⁴ Zob. R. Del Sarto, T. Schumacher, *From Brussels with Love: Leverage, Benchmarking, and the Action Plans in the EU's Democratisation Policy*, „Democratization” 2011, vol. 18, no. 4, s. 932–955.

²²⁵ N. Tocci, J.P. Cassarino, *Rethinking the EU's Mediterranean Policies Post-1/11*, Working Papers, IAI, no. 11/06, 2011, s. 18–19.

²²⁶ D. Schmidt, *The Use of Conditionality in Support of Political, Economic and Social Rights: Unveiling Euro-Mediterranean Partnership's True Hierarchy of Objectives*, „Mediterranean Politics”, vol. 9, issue 3, Autumn 2004, s. 415.

i warunków na swoich partnerów²²⁷. Czyli określenie celów reform i harmonogramu ich realizacji miało być uzgodnione wspólnie.

Doświadczenia polityki sąsiedztwa dowodzą, że polityka warunkowości miała jedynie charakter symboliczny, rzadko była stosowana w praktyce, szczególnie wobec południowych państw śródziemnomorskich. Unia postawiła siebie w sytuacji, w której podtrzymywanie współpracy z sąsiadami zostało uzależnione od autorytarnych reżimów, co w dużej mierze legitymizowało ich politykę na arenie międzynarodowej²²⁸. W sprawozdaniach z realizacji planów działania Komisja Europejska badała postępy głównie poprzez odniesienie do reform gospodarczych. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy szukać w rzeczywistych celach Unii Europejskiej w regionie Morza Śródziemnego, zdominowanych przez strategiczne priorytety bezpieczeństwa, kontrolę migracji, walkę z terroryzmem i współpracę w sektorze energetycznym²²⁹, co zmniejszyło nacisk na reformy demokratyczne tym samym usuwając warunkowość z agendy instrumentów unijnych²³⁰. Problemy związane ze stosowaniem tej zasady dotyczyły również relacji między deklarowanymi wspólnymi możliwościami dla wszystkich państw i ich różnicowaniem. Jak podkreśla R. Balfour, Unia zawsze traktowała państwa sąsiedzkie inaczej, co w efekcie prowadziło do oskarżeń o stosowanie podwójnych standardów i podważało wiarygodność UE²³¹.

Naczelną zasadą, wyrażoną w dokumentach programowych polityki sąsiedztwa w 2011 roku, stała się ponownie warunkowość określona w formule *więcej pieniędzy za więcej reform*. Pomoc UE dla partnerów uzależniona została od następujących warunków: cykliczne odbywanie wolnych wyborów, swoboda stowarzyszeń, wolność słowa i prasy, walka z korupcją, niezależność sądownictwa, reforma policji i armii. Państwom odmawiającym wdrożenia tych reform, UE deklaruje zmniejszenie pomocy dla rządu, jednak dla organizacji społeczeństwa obywatelskiego będzie nadal dostępna²³². Większa i wzajemna odpowiedzialność, *więcej za więcej*, to dodatkowe pieniądze, dostęp do rynku i mobilności tylko do tych państw, które podjęły drogę reform. Wsparcie ma zostać dostosowane do potrzeb każdego państwa, w oparciu o ocenę jego

²²⁷ R. Balfour, *Conditionality...*, *op. cit.*, s. 16.

²²⁸ Ch. Thepaut, *Can the EU Pressure Dictators? Reforming ENP Conditionality after the Arab Spring*, „EU Diplomacy Paper” College of Europe, no. 6, January 2011, s. 6, http://aei.pitt.edu/33451/1/EDP_6_2011_Thepaut%5B1%5D.pdf [dostęp: 20.03.2014].

²²⁹ R. Balfour, *Conditionality...*, *op. cit.*, s. 17.

²³⁰ Zob. *The EU and its neighbor. Values versus security in European foreign policy*, eds. G. Noutcheva, K. Pomorska, G. Bosse, Manchester, Manchester University Press, 2013.

²³¹ R. Balfour, *Conditionality...*, *op. cit.*, s. 18.

²³² S. Parzymies, *Aspekty...*, *op. cit.*, s. 63.

postępu w budowie demokracji²³³. Nowa polityka nastawiona jest na motywację, każde państwo, który angażuje się w głęboką i trwałą demokrację zostanie nagrodzone zmianą statusu partnerskiego, zwiększoną pomocą i dialogiem politycznym.

Analizę koncepcji warunkowości, w wydaniu z 2011 roku, przedstawia R. Balfour wskazując, że problemem staje się ustalenie, które państwa powinny być cenione za reformy, a którym powinno się ograniczać dostęp do oferty unijnej²³⁴. W szczególności – kto jest uprawniony do dokonania tej oceny? Czy południowi sąsiedzi są gotowi na następny etap współpracy i są w stanie zaakceptować warunki wdrożenia zewnętrznych projektów? Z drugiej strony, co kryje się pod *wzajemną odpowiedzialnością*? Czy partnerzy biorą odpowiedzialność za problemy Europy, szczególnie za brak konsensusu w ramach wspólnej polityki zagranicznej, rozbieżne stanowiska państw członkowskich w sprawie podstawowych kwestii dotyczących współpracy eurośródziemnomorskiej oraz podejścia do poszczególnych państw regionu²³⁵, skomplikowane i długotrwałe negocjacje w instytucjach unijnych są często zakładnikiem pozycji lub żądań konkretnego państwa członkowskiego²³⁶. Problemem dla praktycznej realizacji polityki warunkowości jest więc brak spójności w polityce europejskiej, gdzie często ważniejsze są partykularne interesy państw członkowskich, biznesu, bankowości, sektora energetycznego²³⁷. Nie zmieniło się to również od początku Arabskiej Wiosny, czego potwierdzeniem stała się reakcja na interwencję w Libii.

R. Balfour podkreśla, że skupienie się na warunkowości politycznej rodzi wiele pytań. UE chce budować relacji z państwami Afryki Północnej w oparciu o zasadę, która we wcześniejszych okresach współpracy wzbudzała duże kontrowersje i nie była akceptowana przez partnerów śródziemnomorskich. Unia podkreśla natomiast, iż głównym celem podejścia *więcej za więcej* jest wprowadzenie czynników motywujących do podjęcia i rozwijania kontaktów z Unią. Polityka ta jednak nie została do końca sprecyzowana. W Unii Europejskiej, nie ma obecnie wspólnego stanowiska, co do tego, czy relacje z południowymi państwami powinny obejmować jedynie zachęty, czy powinno temu towarzyszyć negatywne warunkowanie, czyli redukcja finansowania tych państw, które nie wywiązują się z reform²³⁸. Praktyczny problem wiąże się z tym, że skuteczne

²³³ T. Behr, *After the Revolution...*, *op. cit.*, s. 18–21.

²³⁴ R. Balfour, *Conditionality...*, *op. cit.*, s. 20–24.

²³⁵ B. Khader, *The European Union and the Arab World...*, *op. cit.*, s. 37.

²³⁶ R. Balfour, *Conditionality...*, *op. cit.*, s. 25.

²³⁷ Zob. R. Balfour, *Changes and Continuities...*, *op. cit.*, 33–34.

²³⁸ N. Witney, A. Dworkin, *A power audit of EU North Africa Relations*, European Council of Foreign Affairs, September 2012, s. 42.

programy pomocowe nie mogą być po prostu włączane i wyłączane, może to przynieść odwrotny skutek. Jeśli demokratyczne przemiany nie posuną się do przodu, odpowiedzialność nie spadnie jedynie na rządy, ale również na społeczeństwo będące poza decyzyjnym procesem decyzyjnym²³⁹.

Główną wadą unijnej koncepcji warunkowości, opracowanej w 2011 roku jest brak jej konkretyzacji i wskazania precyzyjnych celów współpracy. Przykładem jest propozycja partnerstwa na rzecz mobilności, gdzie wiele spraw pozostaje do wyjaśnienia, jak podkreśla R. Balfour. W porównaniu do ułatwień wizowych i perspektyw liberalizacji, oferowanych państwom Europy Wschodniej, partnerstwa na rzecz mobilności dla Afryki Północnej są słabszą ofertą. Po drugie, tylko niektóre państwa członkowskie będą uczestniczyć w tym procesie, ponieważ nie istnieje ogólny obowiązek przyjęcia tego narzędzia, które ma formę dwustronnych umów? Pytanie brzmi jak wskazać punkty odniesienia dla warunkowości w tym zakresie²⁴⁰. W odniesieniu do wsparcia społeczeństwa obywatelskiego Unia zapowiedziała, że będzie dostępne niezależnie od nastawienia danego rządu, a tym samym od spełniania wytycznych unijnych, z czego można wnioskować, iż organizacje pozarządowe nie podlegają warunkowości. Praktycznie trudno wyobrazić sobie sytuację, w której autorytarny rząd danego państwa akceptuje taką sytuację²⁴¹.

Zastosowanie warunkowości w obszarze reform demokratycznym, w tym praw człowieka, jest szczególnie problematyczne. Społeczeństwa Afryki Północnej w dużej mierze są konserwatywne i inaczej odnoszą się do relacji między religią a polityką, niż państwa europejskie. Islam jest obecny we wszystkich aspektach życia obywateli, w tym w zarządzaniu i administracji. Istnieje tu wiele różnic w zakresie choćby podejścia, np. do równości płci. Każde europejskie państwo może w tej kwestii przyjmować własne wartości. Polityka UE powinna być zgodna z lokalnymi aspiracjami, a nie definiować jakie one powinny być. Zasada *więcej za więcej* powinna zatem koncentrować się głównie na aspektach legalnego demokratycznego systemu politycznego – w tym politycznej odpowiedzialności, wolności słowa i niezależnego sądownictwa. Może to oznaczać, że Europejczycy powinni zrezygnować z tego, co postrzegają jako wartości uniwersalne. Z drugiej strony jedynie monitorowanie reform i ich technokratyczna ocena nie wydają się również być odpowiedzią na problemy interpretacyjne i te dotyczące różnic kulturowych²⁴².

Oczekiwany poziom zaangażowania ze strony przywódców Afryki Północnej, nie jest również jasno określony. Jeśli centralnym instrumentem współ-

²³⁹ R. Balfour, *Conditionality...*, *op. cit.*, s. 26.

²⁴⁰ *Ibidem*, s. 26.

²⁴¹ *Ibidem*, s. 27.

²⁴² N. Witney, A. Dworkin, *A power audit of EU...*, *op. cit.*, s. 56–58.

pracy są plany działania, a punktem odniesienia dla warunkowości są zawarte w nich reformy, to problem pojawia się w przypadku Libii, która do początku 2016 roku nie podpisała takiej umowy. Algieria też nie jest jeszcze pełnoprawnym członkiem EPS. We współpracy z tymi państwami nie ma więc możliwości zastosowania sankcji w postaci zawieszenia umów²⁴³. Tak więc UE dysponuje narzędziami i procedurami do wyznaczania warunków współpracy, nie ma sprawnych mechanizmów monitorujących realizację tej polityki. Ponadto nowe podejście Unii do państw sąsiedzkich nie rozwiązuje podstawowego problemu, jak zachęcić te, które nie są zainteresowane lub niechętne silniejszymi relacjom z UE. Nie jest również do końca trafne przyjęcie, że warunkowość powinna być stosowana w odniesieniu do państw, które są w trakcie procesu transformacji, jak Tunezja, czy Egipt²⁴⁴.

Największy problem z ideą warunkowości dotyczy tego, że oferta w ramach „trzy M” nie jest na tyle atrakcyjna, aby stanowić prawdziwą alternatywę dla Afryki Północnej szczególnie w nowej rzeczywistości geopolitycznej. Oczywiście państwa członkowskie oraz Bruksela nie pozostaną bez wpływu na bieg wydarzeń w Afryce Północnej, ale próby przekupienia poszczególnych rządów nie działały w przeszłości i są jeszcze mniej prawdopodobne obecnie²⁴⁵. Atrakcyjność UE i jej wpływ znacznie się różnią w poszczególnych państwach. Unia przyjęła, odgórnie, że rządy państw śródziemnomorskich są zainteresowane europejskim modelem rozwoju i unijnym wsparciem²⁴⁶. Warunkowość oparta o eurocentryczną koncepcję współpracy w zderzeniu z erozją pozycji przetargowej Unii na skutek jej problemów wewnętrznych, dotychczas nie okazała się skuteczna. Unia Europejska nie jest jedynym aktorem zdolnym do pomocy finansowej Afryce Północnej, nie jest również najbardziej atrakcyjnym. W nowej polityce unijnej brak jest przede wszystkim realnej i aktualnej oceny rzeczywistości międzynarodowej. Nadal opiera się na narzędziach i mechanizmach, w mniejszym stopniu zależy od charakteru istniejących wyzwań²⁴⁷. Wyznaczana jest poprzez jednostronne cele, które Unia chce osiągnąć, bez szerszego odniesienia współpracy i do potrzeb partnerów oraz różnic nie tylko w poziomie rozwoju, ale możliwych do zaakceptowania i przyjęcia wartości na poziomie politycznym oraz społecznym, które nie powinny być analizowane

²⁴³ R. Balfour, *Conditionality...*, *op. cit.*, s. 23.

²⁴⁴ *Ibidem*, s. 25.

²⁴⁵ N. Witney, A. Dworkin, *A power audit of EU...* *op. cit.*, s. 56–58.

²⁴⁶ S. Blockmans, *The ENP and 'more for more' conditionality: plus que ça change*, [w:] *The European...*, *op. cit.*, s. 53–60.

²⁴⁷ P. Morillas, E. Soler, *The EU and the Arab Spring, One Year After. A vive from the North*, EuroMeSCo Brief, no. 39, 19 April 2012, s. 3–4.

jedynie z perspektywy europejskiej, ale i uwzględniać lokalne właściwości²⁴⁸. Ponadto narzucanie europejskich warunków współpracy, państwom o odmiennych systemach społeczno-politycznych wymaga ich gruntownej zmiany, na co po drugiej stronie Morza Śródziemnego nie ma zgody²⁴⁹.

---

²⁴⁸ Ch. Thepaut, *Can the EU Pressure...*, *op. cit.*, s. 20–25.

²⁴⁹ *Ibidem*, s. 22–25.

3. Nowe wyzwania współpracy eurośródziemnomorskiej

3.1. Wyzwania polityczne i w zakresie bezpieczeństwa

3.1.1. Destabilizacja regionu jako źródło zagrożeń dla współpracy eurośródziemnomorskiej

Wydarzenia Arabskiej Wiosny w Afryce Północnej przyniosły nie tylko szansę na modernizację poszczególnych państw, ale również destabilizację regionu, która wpływa negatywnie na procesy transformacji w zakresie społecznym, ekonomicznym i politycznym, generując nowe zagrożenia dla współpracy eurośródziemnomorskiej.

Arabska Wiosna w największym stopniu wpłynęła na sytuację wewnętrzną Libii, w której od 2011 roku tendencje separatystyczne poszczególnych regionów oraz problemy na szczytach władzy, destabilizują sytuację. Dotychczasowe konflikty w regionie, dotyczące m.in. nierozwiązanych sporów granicznych np. o Saharę Zachodnią, zostały wzmocnione poprzez możliwość działania radykalnych grup. Relacja pomiędzy Marokiem i Saharą Zachodnią w 2013 roku została zawieszona, po wygaśnięciu w kwietniu 2013 roku mandatu misji Narodów Zjednoczonych wspierającego proces przygotowania Sahary Zachodniej do niepodległości¹. Spory w tej kwestii komplikują również relacje Maroka z Algierią. Arabska Wiosna uwidoczniła także heterogeniczny charakter społeczeństw poszczególnych państw, które przez lata poddawane twardym autorytarnym rządóm, nie miały możliwości konfrontacji. Konflikty etniczne, religijne, społeczno-ekonomiczne, kulturowe najbardziej dotknęły Libię, w której zmiana rządów dokonała się na skutek wojny domowej i militarnej interwencji oraz Egipt, gdzie demokratyczny proces wyborczy został zakwestionowa-

---

¹ F. Gaub, *Horizon 2014: the Arab World*, ISSU Alert, no. 4, 24 January 2014, s. 1–2, http://www.iss.europa.eu/uploads/media/Alert_4_Horizon_Arab_world.pdf [dostęp: 7.02.2014].

ny przez społeczeństwo przy wsparciu armii. Jak wskazuje S. Parzymies coraz większy wpływ na kształt władzy i zachodzące procesy wywierają niepaństwowi aktorzy, którzy nie tylko są w opozycji do rządów, ale i niekiedy starają się je zastępować. Grupy te mają korzenie religijne, klanowe oraz plemienne².

Na skutek dezorganizacji struktur państwowych, na nowo aktywna zaczęła być Al-Kaida³. Powstały również nowe organizacje terrorystyczne, z których największe zagrożenie stanowi Islamskie Państwo w Iraku i Lewancie. Od 2013 roku przejęło kontrole nad północno-wschodnią częścią Syrii oraz obszary na północy i zachodzie Iraku, deklarując powstanie islamskiego kalifatu na zajętych terenach, następnie rozszerzyło swój zasięg działania na Libię. Korzenie ideologiczne i organizacyjne ISIL sięgają, założonej przez zwolenników Abu Musab az-Zarkawiego w 2002 roku, Al-Kaidy w Iraku. Po śmierci lidera bojownicy przeformułowali organizację na Państwo Islamskie. Pod zwierzchnictwem Ibrahima Awad Ibrahim al Badri al Samarra'i, znanego jako Abu Bakr al-Baghdadi, grupa urosła w siłę, a słaby wewnętrznie Irak i podzielona Syria stały się dla niej idealnym celem. Państwo Islamskie optuje za wprowadzeniem radykalnej wersji islamu, brutalnie obchodząc się z wszelkimi przejawami sprzeciwu na przejętych terenach, dokonuje porwań i egzekucji obywateli państw zachodnich, zbiorowych zabójstw, szczególnie na tle religijnym, oraz zamachów terrorystycznych. ISIL jest organizacją inną niż Al-Kaida pod względem wewnętrznej struktury oraz taktyki działania. Przywódcy grupy zapewnili sobie podstawy instytucjonalne i geograficzne dla działalności, mając konkretny cel zbudowania kalifatu, nowej scentralizowanej jednostki funkcjonującej jako państwo. Al-Kaida jest bardziej rozporoszoną organizacją, nie posiada własnego terytorium, a jej działania mają charakter globalny, bardziej zewnętrzny wobec regionu⁴. ISIL aktywnie i skutecznie wykorzystuje nowoczesne technologie, jako narzędzia rekrutacji oraz promocji, ponadto zdobywając bogate w surowce naturalne tereny Iraku, zapewniła sobie niezależność finansową⁵.

Zagrożenia związane z obecnością radykalnych grup dotyczą głównie ataków terrorystycznych oraz porwań obywateli państw zachodnich, zabójstw

² S. Parzymies, *Arabska Wiosna – dwa lata później*, „Sprawy Międzynarodowe” 2013, nr 1, s. 67.

³ T. Otlowski, *Dwa lata arabskiej*, 26.02.2013, <http://www.konserwatyzm.pl/arttykul/9550/dwa-lata-arabskiej-wiosny> [dostęp: 8.09.2014]; zob. B.F. Salloukh, *The Arab Uprisings and the Geopolitics of the Middle East*, „The International Spectator”, vol. 48, issue 2, s. 32–40.

⁴ T. Sinkkonen, *War on Two Front. The EU Perspective on the Foreign Terrorist Fighters of ISIL*, FIIA Briefing Paper no. 166, January 2015, s. 1–8.

⁵ K. Katzman, Ch.M. Blanchard, C.E. Humud, R. Margesson, M.C. Weed, *The „Islamic State” Crisis and U.S. Policy*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, 11 February 2015, s. 1–6.

politycznych. Państwa na drodze reform, zarządzane przez nowych politycznych decydentów bez wcześniejszego doświadczenia, są szczególnie narażone na wewnętrzną destabilizację. Po latach stagnacji nowym elitom brakuje nie tylko doświadczenia, ale również odpowiedniego zaplecza społeczno-politycznego. Obalenie demokratycznie wybranej władzy w Egipcie, w dniu 3 lipca 2013 roku, pokazało jak głęboko podzielone jest społeczeństwo egipskie i nieufne wobec partii islamistycznych. Ponownie uwidocznili centralną rolę armii w systemie politycznym⁶. Upolitycznienie armii, widoczne w całym regionie, negatywnie wpływa na planowane reformy. Armia traktowana jest jako narzędzie sprawowania władzy, które przynależy do danego obozu politycznego⁷. Problemem jest również rozbudowana struktura instytucjonalna armii, gdzie zatrudnionych jest 10% pracowników. Wydatki na ten sektor oscylują w granicach 5,5% PKB w porównaniu do reszty świata, gdzie średnia to 2,5%⁸. Pomimo tego sektor bezpieczeństwa, w państwach śródziemnomorskich, wymaga wielu reform i zmian. Jednak budowa sprawnych i funkcjonalnych instytucji bezpieczeństwa pozostanie niezrealizowanym celem tak długo, jak spory polityczne są jedynym narzędziem debaty nad przyszłością państwa⁹. Kolejną sprawą jest rozbrojenie niezależnych militarnych grup, które uaktywniły się w 2011 roku, szczególnie w Libii, celem walki z dyktatorami, ich demobilizacja i reintegracja jest podstawowym wyzwaniem, niezbędnym do uporządkowania sektora bezpieczeństwa oraz wprowadzenia jego demokratycznej kontroli¹⁰. Organizacja Narodów Zjednoczonych, w raporcie z 2012 roku wskazała, że sytuacja niekontrolowanego przepływu broni potęguje konflikty w regionie wzmacniając zdolność do działania wielu organizacji, dla których walka zbrojna stanowi główną ich działalność¹¹.

⁶ O. Ashour, *Arms above Laws? The Security Sector, Constitutions, and the Arab Uprisings*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2011*, IEMed, 2011, s. 109–114.

⁷ K.M. Pollack, *The Arab Militaries: The Double-Edge Swords The Arab Awakening: America and the Transformation of the Middle East*, Brookings Institution, Washington 2011, s. 60–61.

⁸ F. Gaub, *Reforming Arab Security Sectors*, ISSU Brief, no. 48, 19 December 2013, http://www.iss.europa.eu/uploads/media/Brief_48_Arab_Security_Sector_Reform.pdf [dostęp: 7.02.2014].

⁹ A. Boukhars, *Al-Qaeda' Resurgence in North Africa*, Working Paper, FRIDE, no. 120, August 2013, s. 8.

¹⁰ A. Dziśiów-Szuszczkiewicz, *Dokąd zmierza Libia bez Muammara Kaddafiego*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2012, nr 1, s. 133.

¹¹ *Report of the assessment mission on the impact of the Libyan crisis on the Sahel region*, United Nations Security Council, 18 January 2012, S/2012/42, s. 1–24, <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Libya%20S%202012%2042.pdf> [dostęp: 7.02.2014].

Wybuch wojny domowej w 2011 roku w Libii był dobrą okazją dla wzmocnienia Al-Kaidy w Islamskim Maghrebie. Po interwencji francuskiej w północnej części Mali żołnierze AQIM szukali schronienia w libijskich obszarach graniczących z Algierią, Czadem i Nigrem wykazujących podobne właściwości do terytoriów eksploatowanych w Mali. Jest to ogromna przestrzeń pustynna, która rozciąga się na ponad 2000 km i leży na skrzyżowaniu głównych szlaków niekontrolowanego przemytu broni i ludzi. Naturalnymi sojusznikami AQIM w Libii stali się lokalni ekstremiści, którzy podzielają tę samą ideologię i mają często zbieżne cele. AQIM wykorzystwała niepewną sytuację w państwie na przegrupowanie sił, rekrutację nowych członków, podobnie jak w Mali dążyła do nawiązania współpracy z grupami plemiennymi i sieciami przestępczymi¹². W większości znajdują się na wschodnim wybrzeżu Bengazi, Darnah oraz w znacznym stopniu w zalesionym terenie Jebel Akhdar. Obszary te w 2011 roku służyły jako bastion islamskiego oporu przeciwko Kaddafiemu¹³.

Libia nie jest jedynym miejscem działalności AQIM. Tunezja z kolei szybko stała się korytarzem przemytu dla handlarzy bronią pomiędzy Libią i Mali¹⁴. Po obaleniu prezydenta, w styczniu 2011 roku, organizacja wyczuli okazję do zbudowania tam wpływów. Nagłe osłabienie represyjnego aparatu państwowego otworzyło przestrzeń dla głoszenia radykalnych haseł i rekrutacji nowych bojowników. AQIM skorzystała tu z dezorganizacji tunezyjskich służb bezpieczeństwa i wywiadu. W Tunezji uaktywniła się również Ansar asz-Szari'a, podejrzewana o ataki na ambasady USA w Tunisie we wrześniu 2012 roku oraz zamach na Mohameda Brahmiego, lidera opozycyjnej partii świeckiej, który zginął w dniu 25 lipca 2013 roku¹⁵. Regiony graniczne na zachodzie i południu Tunezji od 2011 roku wykorzystywane są jako punkty tranzytowe dla grup zbrojnych bojowników, przemytników i handlarzy narkotyków do Sahelu, Egiptu i dalej na wschód. Tunezja stała się również idealnym miejscem do rekrutacji i szkolenia nowych bojowników, ze względu na rosnącą liczbę bezrobotnej tunezyjskiej młodzieży. O radykalizacji społeczeństwa świadczy fakt, że Tunezjczycy stanowią jedną z najliczniejszych grup zagranicznych

¹² A. Boukhars, *Al-Qaeda's Resurgence...*, *op. cit.*, s. 3–7; zob. F. Wehrey, P. Cole, *Building Libya's security sector*, „Policy Outlook”, 6 August 2013, <http://carnegieendowment.org/2013/08/06/building-libya-s-security-sector/ghle> [dostęp: 7.02.2014].

¹³ W. Lacher, *The Malian crisis and the challenge of regional security cooperation, stability*, „International Journal of Security and Development” 2013, vol. 2, issue 2, s. 1–5, file: [///C:/DOCUME~1/adia/USTAWI~1/Temp/81-384-1-PB.pdf](http://C:/DOCUME~1/adia/USTAWI~1/Temp/81-384-1-PB.pdf) [dostęp: 7.02.2014].

¹⁴ K. Kausch, *End of the Southern Neighborhood*, EuroMeSCo Paper, no. 18, April 2013, s. 30.

¹⁵ *Tunisia faces more anger after an ambush kills soldiers*, The New York Times, 29 July 2013, <http://www.nytimes.com/2013/07/30/world/africa/tunisia-faces-more-anger-after-soldiers-die-in-attack.html> [dostęp: 7.02.2014].

bojowników w Syrii, walcząc u boku lokalnych ekstremistów syryjskich oraz ISIL¹⁶. Półwysep Synaj w Egipcie stał się także miejscem działania dla nowych bojowników dżihadu. W 2012 roku do starć zbrojnych dochodziło na granicy między Egiptem i Izraelem, głównie o podłożu różnic plemiennych oraz religijnych, grupy zbrojne od 2011 roku penetrują również terytoria pomiędzy Marokiem i Saharą Zachodnią¹⁷. Eskalacja konfliktu w Mali wpłynęła również na bezpieczeństwo Algierii. Kilka grup związanych z AQIM ulokowało swoje obozy na wschodzie i południu Algierii oraz w środkowej części państwa, gdzie mają miejsce regularne starcia między uzbrojonymi bojownikami i siłami bezpieczeństwa Algierii¹⁸.

Na przełomie 2014 i 2015 roku organizacja ISIL, której pozycje w Iraku i Syrii stały się celem operacji antyterrorystycznej Stanów Zjednoczonych, przy wsparciu państwa arabskich oraz kilku członków Unii Europejskiej m.in. Wielkiej Brytanii, Francji, Holandii, Danii, Belgii, zaczęła być aktywna w Libii. Podzielone państwo stało się dobrym miejscem do działania organizacji, której szereg w Libii zasiłło ponad 5000 zagranicznych bojowników¹⁹. W połowie lutego 2015 roku 21 egipskich Koptów zostało zamordowanych przez Grupę Trypolis, która nazywa siebie prowincją państwa islamskiego w Libii, co wywołało zdecydowaną reakcję ze strony Egiptu. Prezydent Egiptu rozpoczął operację militarną przeciwko islamskim bojownikom w Libii, przy wsparciu finansowym Zjednoczonych Emiratów Arabskich, bliskiego sojusznika Egiptu. Deklarowanym celem operacji militarnej jest wyparcie Państwa Islamskiego z Afryki Północnej i ochrona egipskich obywateli. Równocześnie Kair chciał zabezpieczyć interesy ekonomiczne w Libii, która stanowi dobry rynek zbytu dla produktów z Egiptu oraz może stać się źródłem taniej ropy. Z politycznego punktu widzenia działalność ISIL w Afryce Północnej pomogła prezydentowi Sisiemu uzasadnić wewnętrzną politykę przeciwko partiom islamistycznym, w tym przeciwko Bractwu Muzułmańskiemu, oraz uzyskać poparcie państw Zatoki Perskiej, które postrzegają ISIL, jako bezpośrednie zagrożenie dla monarchii²⁰. Egipt ponownie został uznany przez państwa europejskie oraz Stany

¹⁶ *Al-Qaeda split could spell turmoil*, Magharebia, 20 June 2013, http://magharebia.com/en_GB/articles/awi/features/2013/06/20/feature-01 [dostęp: 7.02.2014].

¹⁷ K. Kausch, *End of the Southern...*, *op. cit.*, s. 30.

¹⁸ A. Boukhars, *Al-Qaeda's Resurgence...*, *op. cit.*, s. 8–9.

¹⁹ *5,000 Foreign Fighters Flock to Libya as ISIS Call for Jihadists*, Newsweek, 3 March 2015, <http://www.newsweek.com/5000-foreign-fighters-flock-libya-isis-call-jihadists-310948> [dostęp: 20.03.2015].

²⁰ A. Helmy, *Egypt's Sisi gains leverage from the fight against the Islamic State*, Commentary of European Council on Foreign Relations, October 2014, http://www.ecfr.eu/page/-/ECFR122_IS_REPORT_Combined_140115%28new%29.pdf [dostęp: 18.03.2015].

Zjednoczone za ważnego sojusznika w regionie w walce z terroryzmem, tym samym wątpliwości, co do przejścia władzy przez armię w Egipcie oraz pytania o reformy demokratyczne, zeszyły na dalszy plan. Destabilizacja państwa libijskiego wpłynęła również na bezpieczeństwo Tunezji i Algierii oraz polaryzację bliskowschodniej sceny politycznej. W czerwcu 2014 roku tunezyjski minister spraw zagranicznych, Mongi Hamdi, przyznał, że konflikt w Libii będzie generował problemy dla państw sąsiednich. Dotyczą one zwiększonej nielegalnej imigracji, rekrutacji bojowników i zagrożenia terrorystycznego²¹. W Tunezji w 2015 roku dwukrotnie doszło do zamachów terrorystycznych wymierzonych głównie przeciwko turystom z państw zachodnich. Algieria włączyła się w negocjacje pomiędzy skonfliktowanymi obozami, przygotowując plan rozwiązania konfliktu w Libii²². Niemniej jednak, podczas gdy Egipt naciskał na międzynarodową interwencję, otwarcie i bezpośrednio wspierał koalicję *Dignity*²³, Algieria twierdziła, że zamiast przyczyniać się do zmniejszenia zagrożenia, stwarzanego przez grupy dżihadystów w Libii i poza nią, bezpośrednie działania wojskowe wywołają nową spiralę przemocy i konfrontacji militarnych między konkurencyjnymi frakcjami w Libii²⁴.

Oslabienie sektora bezpieczeństwa w Libii od 2014 roku pozwoliło również na rozwój sieci przestępczych, które oprócz organizowania nielegalnej imigracji zajmują się przemycaaniem samochodów, ropy naftowej, farmaceutyków, narkotyków oraz broni. Analizy wskazują, że zachodnie libijskie porty stały się głównym punktem tranzytowym dla handlu narkotykami oraz surowcami naturalnymi, które trafiają do Włoch, na Maltę lub do Tunezji²⁵. W 2014 roku dochód organizacji przestępczych z nielegalnego handlu, działających w obszarze Morza Śródziemnego, wyniósł 240 mln dolarów. Przykładowo imigranci są w stanie zapłacić od 5 do 15 tys. dolarów aby dostać się do Europy²⁶.

Od początku Arabskiej Wiosny, Unia Europejska stara się wspierać proces transformacji państw Afryki Północnej. W tym zakresie postanowiła kontynuować wdrażanie kolejnych edycji programów Euromed Justice oraz Euro-

²¹ D. Gartenstein-Ross, N. Barr, *Dignity and Dawn: Libya's Escalating Civil War*, Research Paper, ICCT, February 2015, s. 40.

²² *Ibidem*, s. 2.

²³ V. Collombier, *Fighting the Islamic State in Libya: by political means first*, Expert Analysis, NOREF, March 2015, s. 2–3.

²⁴ D. Gartenstein-Ross, N. Barr, G. Willcoxon, N. Basuni, *The Crisis in North Africa Implications for Europe and Options for EU Policymakers*, Clingendael Report, April 2015, s. 63.

²⁵ *Ibidem*, s. 47.

²⁶ *Libya to Europe: Please Don't Come to Our Rescue*, „Foreign Policy”, 14 May 2015, <http://foreignpolicy.com/2015/05/14/libya-to-europe-please-dont-come-to-our-rescue> [dostęp: 18.05.2015].

med Police, których celem jest rozwój instytucjonalnych i administracyjnych zdolności w sektorze bezpieczeństwa i sprawiedliwości oraz ich modernizacja w państwach polityki sąsiedztwa. Wzmocnienie współpracy pomiędzy służbami bezpieczeństwa i policją w zakresie radzenia sobie z nowymi wyzwaniami. Unia przeznacza środki finansowe na ich przygotowanie do zwalczania terroryzmu, walki z praniem brudnych pieniędzy, przemytem narkotyków i broni, w tym chemicznej, biologicznej, nuklearnej i cyber przestępczości. W komunikacie Komisji Europejskiej z grudnia 2012 roku, dotyczącym wspierania ściślejszej współpracy i integracji regionalnej w państwach Maghrebu, zwrócono szczególną uwagę na konieczność wspólnego reagowania na zagrożenia w dziedzinie bezpieczeństwa. Pierwszy projekt został uruchomiony w październiku 2013 roku wspierający państwa Maghrebu w budowaniu kompetencji prowadzenia śledztw, wykrywaniu i ściganiu sprawców przestępstw, szczególnie terroryzmu²⁷. W listopadzie 2013 roku, podczas regionalnej konferencji ministrów w sprawie bezpieczeństwa, która odbyła się w Rabacie z udziałem państwa Maghrebu, Sahelu w tym Sudanu, państw członkowskich UE (Francja, Hiszpania, Włochy, Malta, Portugalia i Wielkiej Brytanii) instytucji unijnych, Egiptu, Turcji i Stanów Zjednoczonych, organizacji międzynarodowych, jak ONZ, Unii Arabskiego Maghrebu, Ligi Państw Arabskich, NATO, Organizacji Współpracy Islamskiej, Wspólnoty Gospodarczej Państw Afryki Zachodniej, zapowiedziano utworzenie specjalnego regionalnego sekretariatu w celu nadzorowania wdrażania planu działania dotyczącego bezpieczeństwa granic oraz otwarcia regionalnego centrum szkoleniowego²⁸. W marcu 2014 roku, w ramach ENI, uruchomiony został projekt w zakresie zwalczania terroryzmu. Jest on wdrażany przy udziale ONZ, unijnych instytucji oraz państwa członkowskich. W ramach IcSP przygotowujący jest kolejny, z planowanym budżetem 11 mln euro²⁹. Ponadto państwa członkowskie zaangażowały się we wspieranie transformacji sektora bezpieczeństwa w państwach Afryki Północnej, głównie w Libii oraz budowy sprawnej administracji. Wielka Brytania, Holandia, Francja, Włochy oraz Szwecja zaoferowały pomoc szkoleniową dla libijskiej

---

²⁷ *Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2013 Regional Report, A Partnership for Democracy and Shared Prosperity with the Southern Mediterranean Partners Accompanying the document, Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, Brussels, 27.3.2014, SWD (2014) 100.

²⁸ Foreign Affairs, Press Release, 3273rd Council Meeting, Council of the European Union., Brussels, 18 and 19 November 2013, Presse 482, PR CO 57, s. 7–12.

²⁹ *Implementation of the European Neighbourhood Policy Partnership for Democracy and Shared Prosperity with the Southern Mediterranean Partners Report of 2014*, Brussels, 25.3.2015 SWD(2015) 75 final, s. 4.

policii oraz pracowników administracji³⁰. W maju 2013 roku Unia Europejska ustanowiła misję EUBAM Libya na okres dwóch lat z budżetem 30 mln euro. Celem było zwiększenie bezpieczeństwa granic Libii³¹. Ze względu na sytuację polityczną i bezpieczeństwa w Libii, w sierpniu 2014 roku, misja została przeniesiona do Tunezji³². Wspólnie z Ligą Państw Arabskich oraz ONZ, przedstawiciele Unii Europejskiej uczestniczyli w negocjacjach pomiędzy uznawaną przez społeczność międzynarodową Izbą Reprezentantów, z siedzibą w Tobruku, a opozycyjną reprezentacją Zgromadzenia Narodowego z Trypolisu. Mediacje prowadzone były od stycznia 2015 roku w ramach specjalnej misji UNSMIL (Misja Wsparcia ONZ dla Libii), pod egidą ONZ, przez specjalnego wysłannika Sekretarza Generalnego, Bernardino Léon³³, którego w listopadzie 2015 roku zastąpił Martin Kobler³⁴.

Od 2015 roku problemy regionu śródziemnomorskiego bezpośrednio przełożyły się na sytuację w Europie. W pierwszych dniach stycznia doszło do zamachu terrorystycznego na francuski magazyn satyryczny „Charlie Hebdo” w Paryżu, dwa dni później, również w Paryżu, terrorysta deklarujący swoją przynależność do ISIL, wziął zakładników w sklepie z żydowskimi produktami. Łącznie w tych dwóch atakach zginęło 17 osób. W październiku 2015 roku w Paryżu w kolejnych zamachach terrorystycznych zginęło ponad 130 osób. W marcu 2016 roku do 3 zamachów terrorystycznych doszło w stolicy Belgii, gdzie zginęło 35 osób, we Francji 15 lipca młody Tunezyjczyk wjechał ciężarówką w tłum ludzi podczas obchodów Dnia Bastyllii w Nicei, zginęło ponad 80 osób.

Wydarzenia te, wraz ze zwiększoną presją migracyjną, wywołały nową dyskusję wewnątrz instytucji unijnych, dotyczącą z jednej strony konieczności mocniejszego zaangażowania Unii w regionie śródziemnomorskim, z drugiej usprawnienia wewnętrznych procedur bezpieczeństwa w Europie, zwłaszcza że szacunki wskazują, iż wśród 20 000 bojowników zagranicznych, walczących

³⁰ M. Toaldo, *European Agenda to Support Libya's Transition*, ECFR Policy Brief, no. 120, May 2014, s. 1–12.

³¹ F. Arcidiacono, *EU Border Assistance Mission (EUBAM) Libya: Testing EU Actorness*, ReShape Online Papers Series, University of Catania, no. 3, 2013, s. 4, <http://www.archiviofscpo.unict.it/europa/JMAP/rpapers.htm> [dostęp: 7.02.2014], *European Union Integrated Border Management Assistance Mission in Libya (EUBAM Libya)*, Council Decision, 2013/233/CFSP, 22 May 2013.

³² *EU Integrated Border Assistance Mission in Libya (EUBAM Libya)*, European Union External Action, January 2015, http://eeas.europa.eu/csdp/missions-and-operations/eubam-libya/index_en.htm [dostęp: 20.03.2015].

³³ R. Aliboni, *What to Do About Libya: Intervention or Mediation?*, Document IAI, March 2015, s. 8.

³⁴ S. Colombo, D. Huber, *The EU and Conflict Resolution in the Mediterranean Neighbourhood: Tackling New Realities through Old Means?* EuroMeSCo Paper, no. 28, March 2016, s. 24–27.

w Syrii u boku ISIL, 3400 udało się tam z państw zachodnich³⁵. W styczniu 2015 roku Federica Mogherini, Wysoka Przedstawiciel ds. Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa na spotkaniu z przedstawicielami Ligi Państw Arabskich, wezwała do utworzenia wspólnego sojuszu antyterrorystycznego z państwami arabskimi³⁶. Unia Europejska rozpoczęła prace nad uaktualnieniem strategii bezpieczeństwa wewnętrznego, przyjmując wytyczne w tym zakresie w dniu 28 kwietnia 2015 roku. Dokument zastępuje, przyjętą w 2010 roku, strategię bezpieczeństwa wewnętrznego na lata 2010–2014. Precyzuje nowe wyzwania w tym obszarze dla Europy oraz wskazuje na działania, jakie powinny być podjęte w celu minimalizacji zagrożeń dla bezpieczeństwa Europy, które są silnie skorelowane z destabilizacją najbliższego sąsiedztwa, zarówno w odniesieniu do wschodniej, jak i południowej flanki. W zakresie zewnętrznych aspektów bezpieczeństwa Unia Europejska zapowiedziała przegląd strategii z 2003 roku³⁷. W nowej strategii bezpieczeństwa wewnętrznego, Komisja identyfikuje trzy główne zagrożenia i precyzuje zestawy działań, które powinny zostać wdrożone: zwalczanie terroryzmu i przeciwdziałanie radykalizacji postaw, walka z przestępczością zorganizowaną, walka z cyberprzestępczością. Komisja Europejska podkreśliła konieczność modernizacji europejskich systemów informacyjnych w celu lepszej i efektywniejszej wymiany informacji pomiędzy unijnymi agencjami, szczególnie w zakresie systemu informacyjnego Schengen (SIS) tak, aby był komplementarny z bazami Interpolu oraz europejskiego systemu przekazywania informacji z rejestrów karnych – ECRIS. Zapowiedziała rozwój i usprawnienie współpracy pomiędzy agencjami EUROPOL i EUROJUST, a także stworzenie wspólnych zespołów dochodzeniowo-śledczych. Komisja zaproponowała stworzenie europejskiego centrum antyterrorystycznego, funkcjonującego jako instrument wymiany informacji pomiędzy instytucjami i służbami zaangażowanymi w walkę z terroryzmem. Instytucja ta wzorowana ma być na Europejskim Centrum ds. Walki z Cyberprzestępczością³⁸. Zaproponowano przyspieszenie prac na przyjęciem europejskiego

³⁵ K. Katzman, Ch.M. Blanchard, C.E. Humud, R. Margesson, M.C. Weed, *The „Islamic State”...*, *op. cit.*, s. 1.

³⁶ *2nd Annual EU-Arab Seminar on Political and Security Issue*, European Union External Action, 20.01.2015, http://eeas.europa.eu/top_stories/2015/190115_seminar-arab_en.htm [dostęp: 20.03.2015].

³⁷ *Europejska agenda bezpieczeństwa: pytania i odpowiedzi*, Komisja Europejska, 27 kwietnia 2015, http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-15-4867_pl.htm [dostęp: 25.05.2015].

³⁸ *The European Agenda on Security*, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, European Commission, European Commission, Strasbourg, 28.4.2015 COM (2015) 185 final, s. 13.

systemu PNR – Passenger Name Record. Zakłada on ustanowienie specjalnej bazy danych dotyczących pasażerów, osób podróżujących samolotami do i z Europy. Obligować ma linie lotnicze do przekazywania danych³⁹. Projekt unijnego systemu PNR pojawił się już kilka lat wcześniej, został jednak skrytykowany przez Europejskiego Inspektora Ochrony Danych oraz członków Grupy Roboczej Art. 29, organu zrzeszającego rzeczników ochrony prywatności ze wszystkich państw UE; w 2013 roku został ostatecznie odrzucony w Komisji Wolności Obywatelskich, Sprawiedliwości i Spraw Wewnętrznych⁴⁰.

Ponadto wznowiona została debata na temat zdolności Unii do działania na polu zarządzania kryzysowego, czyli sfery, która wykracza poza dotychczasową gotowość do współpracy w kontrolowaniu granic, zwalczaniu terroryzmu, handlu ludźmi i handlu bronią⁴¹. W maju 2015 roku Unia przedstawiła propozycję uruchomienia misji cywilno-wojskowej pod nazwą EUNavfor Med, w celu zniszczenia statków przemytników w Libii. Operacja uzyskała aprobatę Rady UE w dniu 18 maja 2015 roku⁴². Krytycznie na temat operacji wypowiedział się Ibrahim Dabbashi, libijski ambasador przy ONZ stwierdził, że naruszy ona suwerenności Libii. Dodał również, iż dotknięci zostaną lokalni przedsiębiorcy libijscy, gdyż trudno rozróżnić ich statki od tych wykorzystywanych przez przemytników. Rosja i USA, a nawet Sekretarz Generalny ONZ Ban Ki-moon, wyrazili podobne zastrzeżenia, co do samej idei operacji i jej efektywności⁴³.

Nie ma wątpliwości, że bezpieczeństwo i stabilizacja Afryki Północnej są ważne dla Europy. Unia Europejska od 2011 roku uruchomiła cały szereg administracyjnych i dyplomatycznych środków wsparcia stabilizacji regionu. Działania Unii nie są jednak wynikiem jednej wspólnej strategii wobec Śródziemnomorza, ich przegląd raczej skłania do wniosku, iż stanowią kombinację

³⁹ *Ibidem*, s. 7.

⁴⁰ D. Bigo, E. Brouwer, S. Carrera, E. Guild, E.P. Guittet, J. Jeandesboz, F. Ragazzi, A. Scherrer, *The EU Counter-Terrorism Policy Responses to the Attacks in Paris: Towards an EU Security and Liberty Agenda*, CEPS Paper in Liberty and Security, no. 81, February 2015, s. 6–15.

⁴¹ S. Biscop, *Mediterranean Mayhem: Lessons for European Crisis Management*, [w:] *An Arab Springboard for EU Foreign Policy*, eds. S. Biscop, R. Baulfor, M. Emerson, Egmont Paper, European Policy Center, January 2012, s. 77.

⁴² *Mediterranean migrant crisis: European Union approves naval mission to combat people smugglers*, ABC News, 18 May 2015, <http://www.abc.net.au/news/2015-05-19/eu-backs-naval-mission-to-end-migrant-crisis/6479460> [dostęp: 25.05.2015].

⁴³ *Libya to Europe: Please Don't Come to Our Rescue*, Foreign Policy, 14 May 2015, <http://foreignpolicy.com/2015/05/14/libya-to-europe-please-dont-come-to-our-rescue/> [dostęp: 26.05.2015]; *Mediterranean migrants: Libya rejects EU military plans*, BBC News, 11 May 2015, <http://www.bbc.com/news/world-africa-32686579> [dostęp: 26.05.2015].

instrumentów możliwych do wykorzystania w danym czasie i zaakceptowania przez państwa członkowskie. Nie ma szerszej koncepcji działań wyprzedzających, zapobiegawczych, raczej są to inicjatywy *ad hoc* uruchamiane i uzgadniania dopiero w odpowiedzi na dany problem. Ponadto od początku procesu barcelońskiego, Unia mierzy się z zarzutem, że współpraca w zakresie bezpieczeństwa odzwierciedla jedynie europejski punkt widzenia i wiele się w tej kwestii nie zmieniło. Nadal na poziomie koncepcyjnym należy postawić pytanie o jakie bezpieczeństwo chodzi i przede wszystkim dla kogo? Jak podkreśla A. Barrinha, jednostronne rozumienie zagrożeń i wyzwań w przestrzeni eurośródziemnomorskiej jest czynnikiem hamującym rozwój współpracy⁴⁴. Unia jak dotąd nie znalazła odpowiedzi na pytanie jak realnie i efektywnie wspierać stabilizację Afryki Północnej. Co prawda od 2011 roku można zauważyć większy nacisk na współpracę nie tylko z poszczególnymi państwami Afryki, ale i z organizacjami regionalnymi, jednak w większości instrumenty, które wykorzystuje Unia, nie są dopasowane do radzenia sobie z wyzwaniami, z którymi obecnie mierzą się poszczególne państwa Afryki Północnej, szczególnie znajdujące się w krytycznej sytuacji Libia.

3.1.2. Unia Europejska wobec partii islamistycznych

Jednym z ważnych następstw Arabskiej Wiosny w Afryce Północnej i na całym Bliskim Wschodzie jest ożywienie się ruchów islamistycznych. Przyjmują one zarówno formę umiarkowanych partii politycznych, jak i radykalnych ugrupowań fundamentalistycznych. Arabska Wiosna otworzyła dla nich nowe możliwości działania, nie odegrały one znaczącej roli podczas samych protestów, jednak część z nich, poprzez udział w procesie wyborczym, zintegrowała się z nowymi strukturami władzy, inne ekstremistyczne grupy stworzyły zagrożenie dla bezpieczeństwa, integralności państwa i jedności społecznej⁴⁵.

Jak wskazuje M.G. Losano ubiegły wiek charakteryzował się głęboką ewolucją świata muzułmańskiego, w którym można wyróżnić trzy szkoły myślenia, które często kontrastują ze sobą. Pierwsza z nich to modernisci pasjonujący się różnorodnością islamu w odniesieniu do aspektów społecznych, ekonomicznych i prawnych. Druga – tradycjoniści, którzy w pewnym sensie odnoszą się w swojej ideologii do klasycznych reformatorów, to jest do wyznawców is-

⁴⁴ A. Barrinha, *Pressing the Reset Button in Euro-Mediterranean Security Relations?* „Journal of Contemporary European Research” 2013, vol. 9, issue 1, s. 211; zob. F. Attina, *Assessing the EU’s commitment to multilateralism CSDP and Member States’ propensity to participate in peace missions*, „Australian and New Zealand Journal of European Studies” 2011, vol. 3, no. 2, s. 5–17.

⁴⁵ N. Hashemi, *The Arab Spring Two Years On: Reflections on Dignity, Democracy, and Devotion*, „Ethics and International Affairs” 2013, no. 27, s. 211–212.

lamu, tolerancyjnych, otwartych na zachodnią kulturę, przy tym nie porzucają własnej kultury i tradycji. Wreszcie – fundamentaliści, którzy opierają swoją naukę na zaprzeczeniu wszystkiego, co pochodzi z kultury zachodniej, celem budowy teokratycznego państwa w oparciu o rygorystyczne i ekstremalnie interpretacje prawa koranicznego, traktują przy tym przemoc, jako środek wpływu politycznego⁴⁶.

Wzmocnienie partii islamistycznych na Bliskim Wschodzie i Afryce Północnej, na skutek Arabskiej Wiosny, na nowo wzniciło dyskusję wśród naukowców, polityków, dziennikarzy i przywódców religijnych, co do charakteru, kierunków i celu islamu⁴⁷. Pytanie o definicję politycznego islamu nie jest łatwe, jak i wskazanie różnic między poszczególnymi rodzajami ruchów islamistycznych i ich pomysłów na rządzenie. J. Zdanowski definiuje polityczny islam, jako nurt kładący nacisk na problemy społeczno-polityczne społeczeństw muzułmańskich. Islam polityczny proponuje modernizację według modelu, który oparty jest na *modernizacji z Bogiem*, czyli konieczności odwołania się do religii w programach przebudowy społecznej i rozwoju gospodarczego⁴⁸. Według A. Strinberga i M. Warny różnice pomiędzy ugrupowaniami odwołującymi się bezpośrednio do religii są znaczące, zarówno pod względem ideologii, jak i praktyki. Zwracają uwagę, że islam polityczny nie powinien być używany zamiennie z islamem, gdyż pierwsze pojęcie przedstawia wąską kategorię i odnosi się do podmiotów, które podkreślają znaczenie religii w polityce i systemie władzy, natomiast nie wszystkie grupy, odwołujące się do islamu, jako źródła swojej działalności, uważają, że wartości i normy religijne powinny stanowić podstawę praktyki politycznej⁴⁹.

Ugrupowania identyfikujące się z islamem, w czasach rządów dyktatorów w Afryce Północnej, nie miały łatwej sytuacji. Monopolizacja władzy i chęć pozbycia się przeciwników politycznych była widoczna szczególnie w Egipcie, gdzie najbardziej popularne Bractwo Muzułmańskie było zakazane i wykluczone z możliwości funkcjonowania na oficjalnej scenie politycznej. Organizacja zeszała do podziemia, ale udało jej się przetrwać, zachować organizacyjną

⁴⁶ M.G. Losano, *After the Arab Spring: the problem of freedom of religion*, „E-Journal of International Relations” 2012, JANUS.NET, vol. 3, no. 2, s. 3–4, observare.ual.pt/janus.net/en_vol3_n2_art1 [dostęp: 7.02.2014].

⁴⁷ *The Resurgence of Political Islam in the Aftermath of the Arab Spring: Developments – Challenges Perspectives*, 8th Berlin Forum for Progressive Muslims, Convened at the Friedrich Ebert Stiftung, 19–20 April, 2013, s. 2–15, <http://library.fes.de/pdf-files/dialog/10284.pdf> [dostęp: 8.02.2014].

⁴⁸ J. Zdanowski, *Współczesna muzułmańska myśl społeczno-polityczna. Nurt Braci Muzułmanów*, Askon, Warszawa 2009, s. 13.

⁴⁹ A. Strinberg, M. Warn, *Islamism*, Polity Press, Malden, 2011, s. 25–36.

strukturę, a nawet wzmocnić, pomimo represji ze strony władzy⁵⁰. Działalność Bractwa miała dwojaki charakter, z jednej strony skupiła się na promocji organizacji wśród lokalnych społeczności, jako orędownika sprawiedliwości społecznej oraz równej redystrybucji dóbr, z drugiej przywódca ruchu nigdy nie zrezygnował z politycznych aspiracji do zarządzania państwem. Nie mogąc oficjalnie funkcjonować jako partia, Bractwo realizowało misję polityczną wystawiając do wyborów swoich kandydatów w szeregach innych organizacji. W 2005 roku udało się tym sposobem zdobyć ok. 20% miejsc w parlamencie⁵¹. Równocześnie doszło do podziałów w organizacji na tle m.in. relacji islamu z kulturą zachodnią, polityki gospodarczej, czy też współpracy z egipskim systemem władzy oraz stosunku do przestrzeni międzynarodowej. Mimo to przywódca ruchu przedstawiał bardziej umiarkowaną opcję. W Tunezji, Libii i Algierii partie islamistyczne przez lata pozostawały również poza oficjalnym dyskursem politycznym. Wyjątkiem było Maroko, gdzie umiarkowane partie o korzeniach religijnych, w tym najbardziej popularna Partia Sprawiedliwości i Rozwoju, zostały dopuszczone do udziału w wyborach, oczywiście po zaakceptowaniu nadrzędnej i niezmiennej roli monarchy w systemie władzy⁵². Pomimo wykluczenia z formalnej gry politycznej partie islamistyczne w Afryce Północnej pokazały wielką odporność i cierpliwość, skupiając się na budowaniu wpływów na poziomie lokalnym. Niejednokrotnie zapewniały podstawowe usługi dla obywateli na obszarach wiejskich, wyręczając w tym państwo. Strategia oparta na realizacji programów społecznych skierowanych do ubogich, pozwoliła im przetrwać oraz zyskać znaczną popularność, a tym samym kapitał polityczny, który umożliwił im wejście do oficjalnego systemu politycznego, gdy nadarzyła się okazja. Warto zaznaczyć jednak, że początek protestów społecznych był zaskoczeniem dla opozycyjnych ruchów islamistycznych, szczególnie w Egipcie, gdzie Bractwo Muzułmańskie początkowo wybrało rolę głównie obserwatora protestów, a nie uczestnika wydarzeń. J. Zdanowski wskazuje, że po części można to wytłumaczyć faktem, iż umiarkowane skrzydło Bractwa zaakceptowało swoją rolę jako opozycji parlamentarnej i tym samym stało się częścią oficjalnej sceny politycznej⁵³.

Islamistyczne ugrupowania wygrały pierwsze wybory w Tunezji, Egipcie, Maroku, współrzędziły również w Libii po wyborach w 2012 roku. Jedynym

⁵⁰ T. Tudoroiu, *Assessing Middle Eastern trajectories: Egypt after Mubarak*, „Contemporary Politics” 2011, vol. 17, no. 4, 380–385.

⁵¹ J. Zdanowski, *Rola Bractwa Muzułmańskiego i islamizmu w polityce Egiptu i Bliskiego Wschodu*, [w:] *Bliski Wschód coraz bliżej*, red. J. Danecki, S. Sulowski, Elipsa, 2011, s. 238–239.

⁵² Zob. A. Belkeziz, *Religion and the state in the Arab world: an overview*, „Contemporary Arab Affairs” 2014, vol. 7, issue 1, s. 22–35.

⁵³ J. Zdanowski, *Rola Bractwa Muzułmańskiego...*, *op. cit.*, s. 243.

państwem, gdzie pozostały poza formalnymi strukturami władzy, jest Algieria, jednak ich obecność na scenie politycznej podkreślona została poprzez zdobycie 10% poparcia w wyborach parlamentarnych w 2012 roku. W Tunezji, w wyborach w październiku w 2011 roku, wygrała partia An-Nahda większością głosów (41%), kierowana przez Raszida al Ghannoushi, pokonując dwa świeckie ugrupowania. W Egipcie, w wolnych demokratycznych wyborach w 2012 roku, skrzydło Bractwa Muzułmańskiego, Partia Wolności i Sprawiedliwości zdobyła 45% miejsc w parlamencie, podczas gdy bardziej radykalni salafici zyskali 28% głosów. Muhammad Mursi wywodzący się z Bractwa został wybrany na prezydenta Egiptu większością 52% głosów. W Maroku wybory parlamentarne z 2011 roku wygrała islamistyczna Partia Sprawiedliwości i Rozwoju, potwierdzając tym samym swoją pozycję w systemie władzy, budowaną od kilku lat⁵⁴.

Zdominowanie północnoafrykańskiej sceny politycznej przez ugrupowania islamistyczne w 2011 roku uważane jest za jedną z bardziej znaczących zmian, jakie przyniosła Arabska Wiosna. Sytuacja ta nie pozostała bez wpływu na poszczególne ruchy islamistyczne, które wraz z wejściem na arenę polityczną, organizując się w partie, uczestnicząc w wyborach i tworzeniu konstytucji, zobowiązały się do respektowania reguł oficjalnej gry politycznej. Partie islamistyczne, będące dotychczas w większości w opozycji, musiały dostosować strukturę i taktykę działania do nowej przestrzeni społeczno-politycznej⁵⁵. Biorąc udział w wyborach nie mogły nadal uzasadniać swojego istnienia sprzeciwem wobec zakazu ich funkcjonowania, musiały działać według przyjętych zasad. Przykładowo w Egipcie, podczas wyborów parlamentarnych, Bractwo Muzułmańskie obok swojego głównego sloganu „islam jest rozwiązaniem”, odnosiło się w głównej mierze do dobrego zarządzania, problemów ekonomicznych i stabilności, walki z korupcją, biedą. Podobnie było w Maroku oraz w Tunezji⁵⁶. M. Ma'oz twierdzi, że rzeczywistość post-rewolucyjna stała się przez to mniej jednowymiarowa, bardziej złożona. Podkreśla, że partie islamistyczne wydają się przyjąć pragmatyczne, wyważone i ostrożne podejście⁵⁷. Warto zaznaczyć, że negatywnym skutkiem tego procesu było zakwestionowanie umiarkowanych tendencji wśród islamistycznych ugrupowań przez bardziej radykalnych przywódców religijnych, głównie salafitów. Nastąpił powrót

⁵⁴ M. Ma'oz, *Political Islam and the Arab Spring*, Mitvim – The Israeli Institute for Regional Foreign Policies, 2012, <http://www.mitvim.org.il/political-islam-and-the-arab-spring> [dostęp: 10.09.2013].

⁵⁵ Zob. T. Ramadan, *Islam and the Arab Awakening*, Oxford University Press, New York 2012.

⁵⁶ K. Al-Anani, *Islamist Parties Post-Arab Spring*, „Mediterranean Politics”, vol. 17, no. 3, November 2012, s. 466–472.

⁵⁷ M. Ma'oz, *Political Islam...*, *op. cit.*

do podziałów i sporów religijnych w islamie, nie tylko pomiędzy sunitami, szyitami, ale i w ramach poszczególnych opcji.

Wygrana partii islamistycznych wywołała dwie reakcje w Europie. Z jednej strony pojawiły się głosy, że jest to potwierdzenie, iż islam i demokracja nie muszą być sprzeczne, z drugiej obawiano się radykalizacji sceny politycznej w państwach Afryki Północnej⁵⁸. Bez względu na fakt jak potoczą się dalsze losy partii islamistycznych w poszczególnych państwach, określenie relacji z tymi ugrupowaniami oraz ich znaczenie dla polityki śródziemnomorskiej, stało się znaczącym wyzwaniem dla Unii Europejskiej.

W trakcie kilkunastu lat współpracy eurośródziemnomorskiej poprzedzającej wydarzenia Arabskiej Wiosny, Unia Europejska nie przyjęła wspólnych założeń wobec ruchów islamistycznych⁵⁹. Podejście Europy do islamu ewoluowało w wyniku kilku istotnych wydarzeń: wojny domowej w Algierii z początku lat 90-tych, ataku z 11 września 2001 roku w Stanach Zjednoczonych oraz ataków terrorystycznych w Europie z 2004 roku w Hiszpanii i z 2005 roku w Wielkiej Brytanii⁶⁰. Wydarzenia te podkreśliły problemy całego zachodniego świata ze społecznością muzułmanów. Spawa polityki unijnej wobec islamu stała się przedmiotem nieformalnej debaty ministrów spraw zagranicznych, podczas spotkania Rady Europejskiej w Luxemburgu, w kwietniu 2005 roku⁶¹. W 2006 roku, po zwycięstwie Hamasu w palestyńskich wyborach, wzmocnieniu pozycji Hezbollahu w Libanie oraz zdobyciu, w 2005 roku, przez polityków związanych z Bractwem Muzułmańskim, znacznego poparcia w wyborach parlamentarnych w Egipcie, Komisja Europejska powołała grupę zadaniową ds. politycznego islamu w Dyrekcji Generalnej ds. Stosunków Zewnętrznych, gdzie próbowano ustalić wspólne europejskie podejście do islamistycznych ugrupowań. Nie udało się jednak uzyskać niezbędnego poparcia wśród państw członkowskich, w związku z czym inicjatywę wstrzymano⁶².

Brak wspólnej strategii UE oraz brak instrumentów UE w tej kwestii, ograniczały współpracę z ugrupowaniami islamistycznymi do inicjatyw *ad hoc* na

⁵⁸ T. Behr, *EU Foreign Policy and Political Islam: Towards a New Entente in the Post-Arab Spring Era?*, "The International Spectator" 2013, vol. 48, issue 1, s. 20.

⁵⁹ A. Khatib, *Has an EU-Sceptical Culture in the Arab World Led Islamists to Power?*, EU Arab Relations, Fulda University of Applied Sciences, 2012, s. 3–20, <http://www.med-eu.org/documents/MED6/papers/KHATIB.pdf> [dostęp: 10.03.2014].

⁶⁰ Zob. M. Emerson, R. Youngs, *Political Islam and European Foreign Policy: perspective from Muslim Democrats of the Mediterranean*, CEPS, Brussels 2007, s. 1–14.

⁶¹ R. Balfour, B. Cugusi, *EU policy and Islamist movements: Constructive ambiguities or alibis?*, [w:] *Islamist Mass Movements, External Actors and Political Change in the Arab World*, CeSPI, International IDEA, IAI, 2010, s. 171, http://www.idea.int/publications/islamist_mass_movements/upload/Islamist_mass_low_inlay.pdf [dostęp: 10.09.2013].

⁶² T. Behr, *EU Foreign Policy...*, *op. cit.*, s. 22.

dwustronnym poziomie państw członkowskich, z dużą populacją imigrantów muzułmańskich⁶³. Jak podaje R. Balfour, dotyczyło to m.in. Brytyjczyków współpracujących z przedstawicielami Bractwa Muzułmańskiego, będących w parlamencie w Egipcie oraz Hezbollahu w Libanie. Odbywały się również nieformalne spotkania Francji, Włoch, z reprezentacją Hamasu. Inaczej sprawa przedstawiała się w przypadku partii PJD z Maroka, z którą państwa europejskie utrzymywały oficjalne kontakty⁶⁴.

Działania Unii Europejskiej wobec społeczności muzułmańskiej były poniekąd sprzeczne z oficjalną agendą współpracy eurośródziemnomorskiej. Oficjalnie Unia deklarowała konieczność włączenie wszystkich podmiotów w dialog, partie islamistyczne aktywne przede wszystkim na szczeblu lokalnym, nie były jednak rozpatrywane nawet jako potencjalni partnerzy i nie mogły uzyskać wsparcia finansowego z instrumentów unijnych. Ponadto sprawa prześladowania partii religijnych w Tunezji i Egipcie nie była podejmowana i wskazywana w corocznych sprawozdaniach Komisji Europejskiej, z realizacji polityki sąsiedztwa⁶⁵.

Powodów takiego podejścia należy szukać, co kilkakrotnie zostało już podkreślone, w jednostronnej ocenie islamu, jako zagrożenia dla stabilności i rozwoju państw Afryki Północnej. Autorytarne reżimy w Tunezji i Egipcie, sprzed 2011 roku, instrumentalnie wykorzystywały obawy Europy, szczególnie po 11 września 2001 roku, jako pretekst, aby całkowicie zakazać działalności islamistycznych grup, czyli głównej opozycji, przekonując, że demokratyczne wybory wyniosą do władzy radykalne ugrupowania. Odwoływały się przy tym do algierskich doświadczeń wojny domowej, zwycięstwa Hamasu w wyborach w Autonomii Palestyńskiej i Hezbollahu w Libanie⁶⁶.

Kolejną sprawą, która miała nie mniejsze znaczenie w określaniu charakteru relacji lub ich braku z ruchami islamistycznymi, była negatywna ocena religii muzułmańskiej, opartej na wartościach, których nie da się pogodzić z liberalno-demokratycznym modelem państwa i stosunków społeczno-politycznych⁶⁷. Jak wskazuje T. Behr, B. Lewis i S. Huntington – islamska tradycja jest niezgodna z demokracją w stylu zachodnim, a islam polityczny pozostaje obojętny na rozwój liberalnej kultury politycznej. Różnice między autorytetem religijnym i politycznym, który według świeckiego dyskursu jest podsta-

⁶³ Zob. K. Kausch, *Europe's Engagement with Moderate Islamists*, [w:] *Islamist Radicalisation: The Challenge for Euro-Mediterranean Relations*, eds. M. Emerson, K. Kausch, R. Youngs, FRIDE, Madrid 2009, s. 129–151.

⁶⁴ R. Balfour, B. Cugusi, *EU policy and Islamist movements...*, *op. cit.*, s. 175.

⁶⁵ M. Mettawe, *How and Why the West Reacted to the Arab Spring: An Arab Perspective*, „Insight Turkey” vol. 15, no. 3, Summer 2013, s. 141–155.

⁶⁶ T. Behr, *EU Foreign Policy...*, *op. cit.*, s. 22.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 22.

wowym warunkiem dla zachodniej liberalnej demokracji, są całkowicie nieobecne w agendzie politycznej islam. Z drugiej strony, jak podkreśla T. Behr, redukcjonistyczne podejście kwestionują kognytywści twierdząc, że potencjał leżący w islamskich wartościach może stanowić alternatywę w postaci bliskowschodnich demokracji. Wiele przykładów pokazuje, że partie islamistyczne, które uzyskały dostęp do oficjalnej przestrzeni politycznej, przystąpiły do wielopartyjnych koalicji. Brały aktywny udział w debacie publicznej, działały przy użyciu pokojowych środków, stosując realistycznie, pragmatyczne podejście w sprawach religii i państwa⁶⁸. Większość z nich rozwinęła strategiczne, militarne i gospodarcze relacje z Zachodem dowodząc, że politycy partii islamistycznych są w stanie przyjąć pragmatyczne podejście, a islam podatny jest na zmiany i gotowy na demokrację⁶⁹. Potwierdzeniem tej tezy jest działalność umiarkowanych partii islamistycznych w Maroku i Tunezji. Prezentują one wyważone podejście w kwestii roli religii w systemie władzy oraz akceptują demokratyczne procedury wyborcze, nawet gdy wynik jest dla nich niekorzystny. Tunezyjska partia An-Nahda, po przegranych wyborach w 2014 roku, nie tylko oddała władzę, ale zobowiązała się do współpracy z nowym świeckim rządem. T. Ramadan wskazuje, że przykłady autorytarnych reżimów islamistycznych istnieją i mają duży wpływ na to, jak islam jest postrzegany, głównie ze względu na fakt, iż islamistyczne dyskursy często podkreślają swoją niezależność i różnice wobec Zachodu, są splecione z nacjonalizmem, sprzeciwem lub wrogością wobec Izraela. Wynika to jednak bardziej z kontekstu historycznego niż jest integralną częścią tożsamości islamu⁷⁰.

Arabska Wiosna, stanowi punkt zwrotny w podejściu Unii Europejskiej do islamu i ugrupowań islamistycznych, przynajmniej na poziomie deklaracji, co zostało podkreślone w przemówieniu przewodniczącego Rady Europejskiej, Jose Manuel Barroso, w Kairze w lipcu 2011 roku: „zdecydowanie należy odrzucić pogląd, że ze względu na różnice kulturowe państwa muzułmańskie nie mogą być demokratyczne. Takie uprzedzenia ujawniają głęboką ignorancję i lekceważenie ludzkich aspiracji. Wszystkie państwa i narody pasują do demokracji i inne myślenie jest nie do przyjęcia”⁷¹. Stanowisko to nie jest jednak wynikiem ewolucji unijnej polityki, ale przestrzeni politycznej i społecznej, w której Unii przyszło kreować współpracę eurośródziemnomorską. Europa poniekąd została postawiona przed faktem dokonanym i musząc zaak-

⁶⁸ *Ibidem*, s. 23.

⁶⁹ A. Elshobaki, G.M. Munoz, *Why Europe must engage with political Islam*, 10 Papers for Barcelona Process, ISS, no. 5, February 2010, s. 7–11.

⁷⁰ T. Ramadan, *Islam and the... op cit.*, s. 83–85.

⁷¹ J.M. Barroso, *Partners in Freedom: the EU Response to the Arab Spring*, Speech at the Opera House Cairo, Egypt, 14 July 2011, <http://europa.eu/rapid/midday-express-13-07-2011.htm> [dostęp: 15.04.2014].

ceptować, że partie islamistyczne stały się częścią społeczeństw państw śródziemnomorskich i powinny w związku z tym być traktowane, monitorowane i krytykowane według tych samych standardów, jak inne organizacje⁷². Jak wskazują N. Witney, A. Dworkin, liberalne tendencje wśród islamistycznych ugrupowań nie zyskają popularności, jeśli spotkają się po raz kolejny z wrogością i podejrzliwością ze strony Zachodu⁷³. Nawiązanie dialogu i zachęcenie do współpracy przywódców partii islamistycznych, biorąc pod uwagę unijną politykę podwójnych standardów w relacjach z poprzednimi reżimami, nie jest jednak prostą sprawą⁷⁴.

Starając się przyjąć wyważone i kompromisowe podejście, Unia zmaga się z dylematem jak radzić sobie z islamem, jako uznaną siłą polityczną w regionie, bez rezygnowania z nacisku na przestrzeganie norm i wartości liberalnych. W tym celu, w nowych dokumentach programowych, Unia jeszcze większy nacisk położyła na wspieranie głębokiej i trwałej demokracji, której została podporządkowana współpraca w niemal wszystkich sferach pod hasłem polityki warunkowości. O ile doświadczenie pokazuje, że pod względem respektowania mechanizmów demokracji, liberalnej gospodarki, współpracy zewnętrznej, partie islamistyczne w Afryce Północnej zdały pierwszy egzamin, to jednak nie zawsze wyrażają zgodę na replikowanie wartości liberalnych na grunt stosunków społecznych. Najlepszym przykładem jest Egipt, gdzie Bractwo Muzułmańskie doszło do władzy w demokratycznych wyborach, jednak proponowane reformy społeczne w wielu miejscach dalekie były od tych akceptowanych w liberalnej demokracji. W tym kontekście brak wyraźnego sprzeciwu Unii wobec interwencji armii w 2013 roku i usunięcia z urzędu prezydenta wywodzącego się z partii islamistycznej, wskazuje z jednej strony na brak jasnej unijnej strategii wobec zmian politycznych w regionie oraz brak umiejętności klarownej oceny sytuacji wewnętrznej w najbliższym sąsiedztwie, z drugiej na preferowanie, świeckiej opcji bez względu na fakt jak doszła do władzy.

3.1.3. Unijna polityka migracyjna

Kwestie dotyczące migracji stanowią ważną część współpracy w ramach polityki śródziemnomorskiej. Mają charakter wieloaspektowy, gdyż wiążą się nie tylko z techniczną kontrolą graniczną, ale nie w mniejszym stopniu powinny być rozpatrywane i łączone z polityką gospodarczą i rozwojową oraz bezpieczeństwem, a także stabilizacją regionu. Kolejną sprawą jest proces integracji

⁷² M. Eriksson, K. Zetterlund, *Dealing with Change...*, *op. cit.*, s. 32.

⁷³ N. Witney, A. Dworkin, *A power audit of EU North Africa Relations*, European council of Foreign Affairs, September 2012, s. 19.

⁷⁴ M. Mettawe, *How and Why the West Reacted to...*, *op. cit.*, s. 141–155.

migrantów w społeczeństwie europejskim oraz przyjęcie odpowiednich rozwiązań w tej kwestii.

W pierwszych miesiącach Arabskiej Wiosny, ze względu na masowy napływ obywateli Afryki Północnej do Europy, rozpoczęte zostały rozmowy wewnątrz instytucji unijnych dotyczące koniecznością usprawnienia polityki migracyjnej. Warto jednak zaznaczyć, że jak wskazują P. Fargues i Ch. Fandrich, Arabska Wiosna nie uruchomiła nowej tendencji w zakresie migracji, ale po prostu jest wynikiem stałej tendencji wzrostowej. Imigracja z południowych państw śródziemnomorskich do Europy następuje już od kilku dziesięcioleci⁷⁵. Według szacunków z 2010 roku 5% europejskiej populacji oraz 27 mln z 536 mln obywateli Europy stanowią muzułmanie. W 2030 roku wskaźnik ten wzrośnie o 44%, a muzułmanie głównie z państw arabskich stanowiąc będą 7% mieszkańców Europy. Wskazuje się tutaj na dwa czynniki, które będą miały na to wpływ, trendy migracyjne związane ze wzrostem populacji w państwach arabskich, w tym w Afryce Północnej, oraz wskaźnik dzietności, który wśród społeczności arabskiej jest wyższy niż w poszczególnych państwach Europy (zob. tabela 11)⁷⁶.

Zmiany polityczne w Afryce Północnej z początku 2011 roku zbiegły się z oceną i przeglądem globalnego podejścia do migracji (GAM) – czyli zewnętrznej polityki UE w dziedzinie migracji. Nowe propozycje zawarto w trzech głównych dokumentach⁷⁷: *Dialog dla migracji, mobilności i bezpieczeństwa z państwami południowego regionu Morza Śródziemnego*, *Nowe odpowiedzi na zmiany zachodzące w sąsiedztwie* oraz *Prawo globalnego podejścia do kwestii migracji i mobilności (GAMM)*⁷⁸. Równoległe Unia Europejska, w celu kontroli napływu imigrantów, uruchomiła wsparcie finansowe dla państw członkowskich, z którego przede wszystkim korzystały Włochy. Agencja FRONTEX rozpoczęła operację monitorowania Morza Śródziemnego. Unia wyraziła ponadto zgodę na tymczasowe zawieszenie strefy Schengen, co umożliwiło

⁷⁵ P. Fargues, Ch. Fandrich, *Migration after the Arab Spring*, MPC Research Report, European University Institute, MPC – Migration Policy Centre, 2012, s. 3–10, <http://www.migrationpolicycentre.eu/docs/MPC%202012%20EN%2009.pdf> [dostęp: 7.02.2014].

⁷⁶ L. Lebl, *The Islamist Threat to European Security*, „Middle East Quarterly”, vol. 21, no. 3, Summer 2014, s. 1.

⁷⁷ *Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, The Economic and Social Committee and the Committee of the Region a Dialogue for Migration, Mobility and Security with the Southern Mediterranean Countries*, European Commission, COM (2011) 292 final, Brussels, 24 May 2011.

⁷⁸ *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, European Commission, Brussels, COM (2011) 743 final 18. November 2011.

państwom członkowskim ponowne wprowadzenie w uzasadnionych przypadkach wewnętrznych kontroli granicznych, z czego skorzystała Francja⁷⁹.

Globalne podejście do migracji zostało przyjęte przez Radę Europejską w grudniu 2005 roku⁸⁰. Głównym instrumentem polityki migracyjnej miały stać się partnerstwa na rzecz mobilności, zawierane w formie politycznych deklaracji, w których Unia oferowała współpracę na polu legalnej migracji w zamian za dzielenie przez partnera odpowiedzialności w zwalczaniu nielegalnych przepływów migracyjnych do Europy⁸¹. Państwa śródziemnomorskie nie zostały jednak włączone w ten proces, który ogólnie uważa się za mało efektywny. Dokument z 2011 roku wprowadzający *Globalne Podejście do Migracji i Mobilności* zreformował politykę migracyjną tak, aby stanowiła całościowy i spójny program współpracy z państwami trzecimi. W stosunku do poprzednich propozycji *Globalne Podejście do Migracji i Mobilności* rozszerza zasięg geograficzny oraz zakres planowanej współpracy, w tym włącza państwa śródziemnomorskie. Kolejną nowość dotyczy rozszerzenia koncepcji współpracy o mobilność. Komisja Europejska wskazuje, że *mobilność* jest pojęciem znacznie szerszym niż migracja. Odnosi się do specyficznego typu migracji, która obejmuje szereg osób (m.in. turystów, studentów, naukowców, ludzi biznesu lub odwiedzających ich członków rodzin), którzy potrzebują wizy do przekraczania granic zewnętrznych UE, ale ich pobyt ma charakter czasowy⁸². Dlatego Komisja podkreśliła potrzebę skoordynowania unijnej polityki odnoszącej się do wiz czasowych z długotrwałymi zezwoleniami na pobyt. GAMM proponuje partnerom współpracę w ramach 4 priorytetowych obszarów: poprawa organizacyjna legalnej migracji i mobilności; minimalizacja oraz przeciwdziałanie nielegalnej migracji, zgodnie z międzynarodową ochroną praw człowieka; rozszerzenie systemu ochrony wewnętrznego i zewnętrznego wymiaru polityki azylowej, ściśle sprzężonej z prawami migrantów; oraz zwiększenie synergii pomiędzy polityką migracyjną, a także wsparciem rozwojowym dla poszczególnych państw⁸³.

Dialog zaplanowano na dwóch poziomach: regionalnym i bilateralnym⁸⁴, angażując kompleksowy zestaw narzędzi i instrumentów, które zostały zróż-

⁷⁹ Y. Pascouau, *Arab Spring and Migration: Will the New Global Approach to Migration and Mobility Respond to the Challenges?*, [w:] *An Arab Springboard...*, *op. cit.*, s. 57.

⁸⁰ A. Tovias, *The EU and Its Neighbors / The Mediterranean State*, [w:] *The Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World*, eds. F. Bindi, Brookings Institute Press, Washington 2010, s. 171.

⁸¹ Y. Pascouau, *Arab Spring and Migration...*, *op. cit.*, s. 58.

⁸² *Ibidem*, s. 59.

⁸³ P. Seeberg, *The Arab Uprisings and the EU's Migration Policies The Cases of Egypt, Libya, and Syria*, „Democracy and Security” 2013, vol. 9, issue 1–2, s. 163–165.

⁸⁴ Y. Pascouau, *Arab Spring and Migration...*, *op. cit.*, s. 58–60.

nicowane dla partnerów. Dla państw polityki sąsiedztwa główną ofertą współpracy dwustronnej są partnerstwa na rzecz mobilności, dla państw będących poza tym procesem jest to wspólna agenda na temat migracji i mobilności⁸⁵. Partnerstwa na rzecz mobilności, mają charakter bilateralnych deklaracji politycznych. Jest to instrument w zamyśle dopasowany do możliwości poszczególnych partnerów i zawiera szeroki zestaw uzgodnień, w tym dotyczących pomocy rozwojowej oraz polityki wizowej⁸⁶. Celem dialogu jest wymiana informacji pomiędzy partnerami, określenie wspólnych wyzwań i budowa zaufania, jako podstawy dla dalszej współpracy operacyjnej. Pod względem formalnym działania powinny być wspólnie realizowane przez Komisję, Europejską Służbę Działań Zewnętrznych w tym przy udziale unijnych delegacji w państwach partnerskich, członków UE z zachowaniem kompetencji poszczególnych instytucji oraz we współpracy z innymi agencjami, a także organizacjami międzynarodowymi, przy respektowaniu przedmiotowych konwencji międzynarodowych m.in. genewskiej dotyczącej uchodźców. Każda umowa odpowiadać ma wyzwaniom, z jakimi zmagają się Unia w polityce migracyjnej, jak również zapotrzebowaniom poszczególnych państw partnerskich przy uwzględnieniu regionalnego kontekstu. Tak przygotowane umowy powinny ustanowić całościowy i spójny system migracji i mobilności gwarantujący profity dla obu stron. Dialog w zakresie migracji i mobilności powinien być sprzężony z polityką dotyczącą liberalizacji wizowej (zob. tabela 12), umowy w tym zakresie będą kolejnym krokiem, powinny być komplementarne do celów określonych w dwustronnych partnerstwach. W zamian Unia wymaga od partnerów współpracy w zwalczaniu nielegalnej imigracji oraz podpisania umów o readmisji⁸⁷. Polityka azylowa, będąca integralną częścią GAMM, uwzględniona została w regionalnych programach ochrony będących na agendzie unijnej od 2005 roku. W 2011 roku program taki został uruchomiony dla państw Afryki Północnej: Egiptu, Libii i Tunezji⁸⁸.

Pierwsze umowy na temat migracji i mobilności zostały przewidziane z Tunezją, Marokiem i Egiptem. Obecnie ich uzgadnianie jest na różnych etapach. Chociaż Egipt początkowo odrzucił ofertę partnerstwa na rzecz mobilności, UE dąży do wznowienia rozmów. W październiku 2011 roku rozmowy rozpoczęły Tunezja i Maroko, 7 czerwca 2013 Maroko oraz 3 marca 2014 roku Tunezja oficjalnie zakończyły negocjacje i podpisały umowy partnerskie w zakresie

⁸⁵ P. Seeberg, *The Arab Uprisings and...*, *op. cit.*, s. 162.

⁸⁶ N. Tocci, J.P. Cassarino, *Rethinking the EU's Mediterranean Policies Post-1/11*, Working Papers, IAI, no. 6, 2011, s. 16.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 17–20.

⁸⁸ *Regional Protection Programmes: an effective policy tool?*, European Council on Refugees and Exiles, <http://www.ecre.org/component/content/article/56-ecre-actions/327-regional-protection-programmes.html> [dostęp: 05.06.2014].

migracji oraz mobilności. Celem jest efektywne zarządzanie migracją biorąc pod uwagę sytuację na rynku pracy w Europie i państwie partnerskim, walkę z nielegalną imigracją, przyjęcie międzynarodowych mechanizmów ochrony uchodźców oraz zakończenie negocjacji umów o readmisji. Obliguje państwa do współpracy z unijnymi agencjami, jak: FRONTEX – Europejska Agencja Zarządzania Współpracą Operacyjną na Granicach Zewnętrznych Państw Członkowskich Unii Europejskiej, EUROPOL – Europejski Urząd Policji, CEPOL – Europejskie Kolegium Policyjne, EUROJUST – Zespół ds. Współpracy Sądowej w Unii Europejskiej, EASO – Europejski Urząd Wsparcia w Dziedzinie Azylu oraz ETF – Europejska Fundacja Kształcenia. Do umów zostały przygotowane aneksy zawierające listę uzgodnionych wspólnie priorytetów. Monitorowanie postępów powinno odbywać się dwa razy w roku⁸⁹. W styczniu 2015 roku rozpoczął się kolejny etap rozmów z Marokiem na temat umowy o readmisji oraz rozpoczęto negocjacje na temat ułatwień wizowych⁹⁰.

Warte podkreślenia jest, że przedstawiona przez Unię koncepcja partnerstw nie jest do końca akceptowana po drugiej stronie Morza Śródziemnego. W styczniu 2012 roku, Tunezja przedstawiła swoje priorytety w zakresie migracji i mobilności, które różnią się od tego, co proponuje Europa. Tunezji zależy na zwiększeniu możliwości zatrudnienia w Europie, uznawaniu kwalifikacji i dyplomów, reformie systemu edukacji tunezyjskiej w celu spełnienia wymogów rynku pracy UE, integracji osób migrujących w społeczeństwie przyjmującym oraz ułatwieniach w otrzymaniu wiz. Tunezja zasugerowała także, by UE opracowała program dla regionów słabo rozwiniętych w Tunezji oraz zapewniła wsparcie dla migrantów, którzy dobrowolnie decydują się na powrót z Europy⁹¹. Maroko również nie przyjmuje propozycji unijnych bezkrytycznie. Starszy urzędnik Fundacji Hassana II stwierdził, że albo Europa poważnie zajmuje się prawdziwym wyzwaniem, jakim jest rozwój gospodarczy Maroka, albo zostanie zalana przez imigrantów. Dalsze wypowiedzi dotyczą umów o readmisji, które według Maroka powinny być częścią ogólnej polityki migracyjnej, „dlaczego Maroko, ostatni przystanek przed „Europejskim Eldorado „musi wziąć całą odpowiedzialność na siebie”⁹². Negocjując umowę o readmisji, Maroko musi wziąć pod uwagę regionalny kontekst. Maroko chce być najlepszym uczniem Europy, ale równocześnie nie może narażać się na

⁸⁹ *Joint declaration establishing a Mobility Partnership between the Kingdom of Morocco and the European Union and its Member States*, Council of the European Union, Brussels, 3 June 2013, http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-is-new/news/news/2013/docs/20130607_declaration_conjointe-maroc_eu_version_3_6_13_en.pdf [dostęp: 05.06.2014].

⁹⁰ *Implementation of the European...*, *op. cit.*, s. 12.

⁹¹ P. Fargues, Ch. Fandrich, *Migration...*, *op. cit.*, s. 8.

⁹² *Ibidem*, s. 8.

konflikty z sąsiadami, szczególnie z Algierią, zwłaszcza że Unia naciska na rewizję 90-dniowej polityki bezwizowej, jaką Maroko przyjęło wobec Algierii, Tunezji i Libii⁹³. Maroko podkreśla brak przejrzystych uregulowań dla migracji zarobkowej, możliwości nabycia obywatelstwa oraz przenoszenia świadczeń socjalnych. Ponadto z uwagi na rosnące tendencje migracji wewnątrzregionalnej, która w wielu przypadkach nie dotyka bezpośrednio Europy, wspieranie rozwoju gospodarczego państw Afryki Północnej powinno być priorytetem, a nie jedynie kontrolą migracji przez Morze Śródziemne. Państwa Afryki Północnej są często jednocześnie państwami pochodzenia, tranzytu i przeznaczenia migrantów. Szczególnie w 2011 roku wzrosła mobilność Południe – Południe, gdy mieszkańcy obszarów zagrożonych konfliktem uciekali do państw sąsiednich. W trakcie Arabskiej Wiosny, według Międzynarodowej Organizacji ds. Migracji, około 345 tys. obywateli uciekło z Libii do Tunezji i 243 tys. do Egiptu⁹⁴.

Od połowy początku 2014 roku, ze względu na konflikt wewnętrzny w Libii oraz Syrii i Iraku, migracja w kierunku Europy, wzrosła do niespotykanego wcześniej poziomu, a Morze Śródziemne stało się główną trasą dla nielegalnej imigracji do Europy⁹⁵. W drugim kwartale 2014 roku łącznie ponad 53 tys. osób próbowało dostać się przez centrum Morza Śródziemnego do Europy, z czego 88% wyruszyło z Libii. W 2014 roku łącznie ponad 170 tys. imigrantów nielegalnie przybyło do Europy, wykorzystując centralną trasę Morza Śródziemnego, co stanowiło ponad 60% całej imigracji przez Morze Śródziemne⁹⁶. Biuro Wysokiego Komisarza do spraw Uchodźców podało, że w 2014 roku 3400 migrantów, najwięcej w historii, zginęło w wodach Morza Śródziemnego⁹⁷. W pierwszych kilku miesiącach 2015 roku, liczba ta wyniosła o 1500, 50 razy więcej niż w tym samym okresie w 2014 roku⁹⁸. W 2014 roku 277 tys. imigrantów z regionu śródziemnomorskiego dostało się do Europy nielegalnie,

⁹³ S. Wolff, *The Politics of Negotiating EU Readmission Agreements: Insights from Morocco and Turkey*, „European Journal of Migration and Law” 2014, no. 16, s. 84.

⁹⁴ Y. Pascouau, *Arab Spring and Migration:...*, *op. cit.*, s. 63; zob. *EU and IOM expand cooperation to stabilize at-risk communities and enhance migration management to support transitions in Egypt, Tunisia and Libya*. International Organization for Migration, 22 December 2011.

⁹⁵ D. Gartenstein-Ross, N. Barr, G. Willcoxon, N. Basuni, *The Crisis...op. cit.*, s. 40.

⁹⁶ *Annual Risk Analysis 2015*, FRONTEX, 2015, s. 18, http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annual_Risk_Analysis_2015.pdf [dostęp: 20.05.2015].

⁹⁷ *Central Mediterranean Sea Initiative*, UN High Commission for Refugees, December 2014, s. 3, <http://www.unhcr.org/542c07e39.pdf> [dostęp: 18.05.2015].

⁹⁸ *Migration Crisis in the Mediterranean*, Policy Paper, CONCORD, May 2015, s. 1, https://icvanetwork.org/system/files/versions/CONCORD_Migration%20crisis%20in%20the%20Mediterranean_May%202015.pdf [dostęp: 18.05.2015].

co stanowi wzrost o ponad 150% w porównaniu do roku 2013⁹⁹. Międzynarodowa Organizacja do spraw Migracji wskazała, iż od początku 2015 roku do dnia 27 maja 2015 roku tylko do Włoch przybyło ponad 40 tys. uchodźców¹⁰⁰. Łącznie w 2015 roku 1,2 mln osób próbowało dostać się do Europy, cztery razy więcej niż w 2014 roku. Państwa europejskie zarejestrowały prawie 100 tys. wniosków o azyl, dwukrotnie więcej niż w 2014 roku, w większości od obywateli Syrii pochłoniętej od 2011 roku wojną domową. Najwięcej wniosków zostało złożonych w Niemczech oraz Szwecji głównie z uwagi na bardziej otwartą politykę azylową tych państw w stosunku do pozostałych członków Unii oraz na Węgrzech ze względu na położenie geograficzne¹⁰¹.

W obliczu zwiększonej migracji, pod koniec kwietnia 2015 roku odbył się nadzwyczajny szczyt unijny w sprawie migracji. Następnie w dniu 13 maja 2015 roku Komisja Europejska przedstawiła nową agendę w sprawie migracji¹⁰². Dokument zawiera zestawienie krótko i długoterminowych działań, które Unia Europejska i państwa członkowskie powinny podjąć oraz cele, które powinny być osiągnięte w zakresie polityki migracyjnej¹⁰³. Natychmiastowe akcje, które Unia powinna podjąć, dotyczą zwiększenia budżetu i możliwości operacyjnych organizacji FRONTEX, w tym Unia zapowiedziała potrojenie środków na realizację operacji patrolowania Morza Śródziemnego *Tryton* w 2015 i 2016 roku oraz rozszerzenie obszaru jej działania. Operacja *Tryton*, uruchomiona przez FRONTEX, przy zaangażowaniu większości państw członkowskich, w listopadzie 2014 roku zastąpiła program *Mare Nostrum*, bardziej kosztowny, prowadzony samodzielnie przez Włochy, które ponoszą największe koszty związane z nasileniem się imigracji przez Morze Śródziemne. Początkowo operacja *Tryton* patrolowała wody Morza Śródziemnego do 30 kilometrów od brzegu i tym samym była tańsza o kilka milionów euro od *Mare Nostrum*, która prowadziła działania na całym obszarze Morza Śródziemnego. *Mare Nostrum* w ciągu 12 miesięcy aktywności uratowało 150 tys. nielegalnych migrantów, natomiast

⁹⁹ *Implementation of the European Neighbourhood...*, *op. cit.*, s. 12.

¹⁰⁰ *IOM Libya*, Situation Report, 31 May 2015, s. 1, http://www.iom.int/sites/default/files/situation_reports/file/IOM-Libya-Situation-Report-31May2015.pdf [dostęp: 3.06.2015].

¹⁰¹ Sh. Aiyar, B. Barkbu, N. Batini, H. Berger, E. Detragiache, A. Dizioli, Ch. Ebeke, H. Lin, L. Kaltani, S. Sosa, A. Spilimbergo, *The Refugee Surge in Europe: Economic Challenges*, IMF, SDN/16/02, January 2016, s. 6.

¹⁰² *Lepsze zarządzanie migracją pod każdym względem: europejski program w zakresie migracji*, Komisja Europejska, Komunikat Prasowy, 13 maj 2015, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-4956_pl.htm [dostęp: 25.05.2015].

¹⁰³ *European Agenda on Migration*, Joint Communication to the European Parliament, the Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, European Commission, Brussels, 13.5.2015 COM (2015) 240 final, s. 5–6.

Tryton od listopada 2014 roku do kwietnia 2015 roku około 7000 osób¹⁰⁴. Komisja Europejska zwiększyła budżet programów unijnych, których przedmiotem są kwestie związane z imigracją głównie Funduszu Azylu, Migracji i Integracji oraz Funduszu Bezpieczeństwa Wewnętrznego. Ponadto zaproponowała zastosowanie po raz pierwszy art. 78 ust. 3 TFUE o treści: „w przypadku gdy jedno lub więcej Państw Członkowskich znajdzie się w nadzwyczajnej sytuacji charakteryzującej się nagłym napływem obywateli państw trzecich, Rada, na wniosek Komisji, może przyjąć środki tymczasowe na korzyść zainteresowanego Państwa lub Państw Członkowskich. Rada stanowi po konsultacji z Parlamentem Europejskim”¹⁰⁵. W tym celu Unia zobligowała państwa członkowskie do przyjęcia uchodźców znajdujących się w Grecji i we Włoszech początkowo w liczbie około 40 tys. oraz uruchomienia programu przesiedleń dla 20 tys. osób znajdujących się jeszcze w Libii¹⁰⁶. Liczba, którą dane państwo ma przyjąć została obliczona według 4 kryteriów: wielkość populacji danego państwa, jego PKB, liczba przyjętych azylantów w ciągu ostatnich 5 lat i poziom bezrobocia¹⁰⁷. W zakresie systemu relokacji na kolejnych spotkaniach w 2015 roku, z uwagi na nasilenie się problemów Grecji i Włoch, kwoty zaproponowane w maju zostały zwiększone o 120 tys., a następnie w listopadzie do 160 tys.¹⁰⁸

W zakresie długofalowych celów Unia Europejska, oprócz pomocy humanitarnej, rozwojowej i technicznej dla państw śródziemnomorskich, zapowiedziała konieczność opracowania planu działania na rzecz walki z przemytem ludzi, który został przyjęty 27 maja 2015 roku. Zwrócona została uwaga na ścisłą współpracę wszystkich agencji unijnych zajmujących się kwestiami bezpieczeństwa i migracji w celu skoordynowania działań wymierzonych przeciwko grupom terrorystycznym i sieciom przestępczym oraz współpracę z zewnętrznymi organizacjami, jak Międzynarodową Organizacją do spraw Migracji oraz UNHCR. Kluczowe jest również wzmocnienie współpracy z państwami trzecimi poprzez delegatury unijne, gdzie mają zostać powołane specjalne zespoły urzędników zajmujących się kwestiami migracji. Komisja wskazała na konieczność „utworzenia specjalnych platform wzmocnionej współpracy

¹⁰⁴ *Migration Crisis...*, *op. cit.*, s. 1–2.

¹⁰⁵ *Traktat o Unii Europejskiej i Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej opublikowanego w Dz. Urz. UE 2012 C 326*, http://oide.sejm.gov.pl/oide/index.php?option=com_content&view=article&id=14804&Itemid=946 [dostęp: 25.05.2015].

¹⁰⁶ Oprócz Grecji, Włoch. Natomiast Wielka Brytania, Irlandia, Dania na podstawie odrębnych przepisów traktatowych mogą same zdecydować o udziale.

¹⁰⁷ *First measures under the European Agenda on Migration: Questions and Answers*, European Commission, 27 May 2015, http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-15-5038_en.htm [dostęp: 4.06.2015].

¹⁰⁸ *EU Justice and Home Affairs Council meets in Brussels*, 22 September 2015, <http://www.consilium.europa.eu/en/meetings/jha/2015/09/22/> [dostęp: 1.06.2016].

i wymiany informacji z instytucjami finansowymi, a także współpracę z dostawcami usług internetowych oraz mediami społecznościowymi w celu zagwarantowania szybkiego wykrywania i usuwania treści internetowych propagujących działania przemytników¹⁰⁹. Zapowiedziała utworzenie m.in. punktów kontaktowych w każdym państwie członkowskim, specjalnych grup tematycznych w ramach Eurojust, zespołów *Hotspot* prowadzonych wspólnie przez EUROJUST, FRONTEX, EUROPOL, w celu implementacji procedur dotyczących pobierania odcisków palców od osób ubiegających się o azyl¹¹⁰. Przedmiotem debaty europejskiej są również propozycje dotyczące utworzenia europejskiej straży granicznej oraz reforma systemu azylowego. UE określa procedury azylowe tylko częściowo. Większość kompetencji dotyczących przyznawania azylu nadal należy do państw członkowskich, a ich wewnętrzne regulacje nie są tożsame i różnią się co do zakresu oraz charakteru możliwego do uzyskania przez azylanta wsparcia. W ramach wspólnego europejskiego systemu azylowego, pierwszy kraj, do którego dana osoba się dostanie, powinien być odpowiedzialny za rozpatrzenie wniosku o azyl i udzielenie azylu. W obecnej sytuacji ścisłe trzymanie się tego systemu, uzgodnionego w latach 90-tych w Dublinie, stanowiłoby poważne zagrożenie dla Grecji i Włoch¹¹¹.

Komisja Europejska zwróciła uwagę na konieczność powiązania i skoordynowania polityki migracyjnej z rozwojem gospodarczym państw sąsiedzkich i sytuacji gospodarczej Europy oraz zwiększenia wysiłków na rzecz promocji wspólnej polityki integracyjnej¹¹². Zmiany demograficzne w większości państw europejskich, doprowadzą do niedoboru pracowników w nadchodzących dziesięcioleciach. Jednakże w państwach śródziemnomorskich wielu pracowników nie może znaleźć żadnej pracy, nie tylko współmiernej do ich umiejętności i kwalifikacji¹¹³. Komisja Europejska podkreśliła, że mobilność pracowników jest obszarem, gdzie Unia i państwa sąsiedzkie mogą się uzupełniać. W tym celu zapowiedziała przegląd systemu *niebieskiej karty* oraz oferowanych państwom trzecim programów stypendialnych, jak Horyzont 2020 i Erasmus. Ini-

¹⁰⁹ *First measures under the...*, *op. cit.*

¹¹⁰ *EU Action Plan against migrant smuggling (2015–2020)*, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, European Commission, European Commission, European Commission, Brussels, 27 May 2015, COM(2015) 285 final, s. 1–10.

¹¹¹ Zob. *Country responsible for asylum application (Dublin)*, http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/asylum/examination-of-applicants/index_en.htm [dostęp: 15.06.2016].

¹¹² *EU Action Plan against...*, *op. cit.*, s. 12–13.

¹¹³ S. de Sousa Ferreira, *Migrations and the Arab Spring a new security nexus*, „Human Security Perspectives” 2014, vol. 10, issue 1, s. 65–70.

cjatywa *niebieskiej karty* przygotowana została na podstawie dyrektyw Rady Europejskiej z 2009 roku¹¹⁴, dla wysoko wykwalifikowanych pracowników pochodzących z państw niebędących w Unii Europejskiej. Posiadanie takiego dokumentu pociąga za sobą nie tylko zezwolenie na pobyt i pracę, ale przyznanie wielu socjalnych przywilejów.

Propozycje zawarte w agendzie nie zostały zaakceptowane przez wszystkie państwa członkowskie, a ich implementacja i efektywne wdrożenie nie są przesądzone w szczególności w odniesieniu do wprowadzenia systemu kwotowego dotyczącego przesiedleń i relokacji, a tym samym dzielenia się odpowiedzialnością za uchodźców. Część państw członkowskich nie wyraziła zgody na realizację projektu w zakresie zaproponowanym przez Komisję. Zdecydowanie odrzucają ten pomysł państwa Europy Środkowo-Wschodniej oraz państwa bałtyckie. Brak europejskiego konsensusu w zakresie rozwiązania problemu uchodźców postawił również pod znakiem zapytania system wspólnych europejskich granic. Od września 2015 roku osiem państw przywróciło kontrole na swoich granicach wewnętrznych¹¹⁵. Kolejne problemy z osiągnięciem konsensusu w zakresie polityki migracyjnej ogniskują się wokół braku zdolności UE do działania w tym obszarze. Zdolności UE do określenia i realizacji rzeczywistej oraz kompleksowej spójnej polityki migracyjnej, jest ograniczona głównie dlatego, że dotyczy ona w wielu kwestiach uprawnień pozostających w rękach państw członkowskich. Ponadto unijna polityka migracyjna, jak podkreślają specjaliści, od zawsze była dziedziną współpracy bardziej powiązaną z bezpieczeństwem i stabilnością Europy, niż wsparciem rozwojowym partnerów z Południa, od 2011 roku niewiele się w tej kwestii zmieniło. Pomimo tego, że państwa południowe w Europie najbardziej dotyka problem, to jednak dzielenie wspólnej przestrzeni bez formalnych granic powinno angażować wszystkich członków Unii. Włochy, Malta, Hiszpania, Grecja, z racji położenia, przyjmują na siebie odpowiedzialność za bezpieczeństwo pozostałych państw, a solidarność w odniesieniu do polityki migracyjnej nie została osiągnięta.

Obawy poszczególnych państw, związane z napływem uchodźców, napędzane są przez czynniki gospodarcze, bezpieczeństwa, społeczne i kulturowe. Dotyczą z jednej strony potencjalnych skutków ekonomicznych dla gospodarki europejskiej, z drugiej zagrożeń terrorystycznych oraz wyzwań związa-

¹¹⁴ *Council Directives on the conditions of entry and residence of third-country nationals for the purposes of highly qualified employment*, 25 May 2009, http://europa.eu/legislation_summaries/internal_market/living_and_working_in_the_internal_market/114573_en.htm [dostęp: 15.09.2013].

¹¹⁵ *Powrót do strefy Schengen. Komisja przedstawia plan przywrócenia pełnego funkcjonowania systemu Schengen*, Komisja Europejska – Komunikat prasowy, Bruksela, 4 marca 2016, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-16-585_pl.htm [dostęp: 15.06.2016].

nych z ich integracją w poszczególnych państwach. Wielu ekspertów zgadza się, że w perspektywie krótkoterminowej, napływ uchodźców doprowadzi do obciążenia budżetów poszczególnych państw europejskich, wynikających z konieczności zapewnienia dla nich żywności, schronienia i pierwszej pomocy oraz tych związanych z procesami integracji społecznej, a także gospodarczej. Międzynarodowy Fundusz Walutowy (MFW) szacuje, że w pierwszym okresie 2016 i 2017 roku koszty związane z przyjęciem uchodźców w Europie mogą pochłonąć 0,1% PKB¹¹⁶, dane te potwierdza badanie Economic Outlook¹¹⁷. W dłuższej perspektywie, jak twierdzi Komisja Europejska, może być korzystny dla gospodarki europejskiej. Zintegrowanie uchodźców z rynkiem pracy wpłynie pozytywnie na gospodarkę europejską, szczególnie w sektorach gospodarki, gdzie liczba pracowników maleje na skutek m.in. problemów demograficznych Europy, oraz m.in. na stabilność systemów zabezpieczenia społecznego, w tym systemów emerytalnych¹¹⁸. Jak wskazuje OECD ponad 1/4 pracowników zatrudnionych w deficytowych zawodach w Europie, do których zalicza się m.in. rzemiosło i prace montażowe, to imigranci¹¹⁹.

Według Komisji Europejskiej populacja UE wzrośnie z 507 mln w 2013 roku do 523 mln w 2060. Jednak zmieni się jej struktura – liczba osób w wieku przed i produkcyjnym zmniejszy się z 211 mln do 202 mln w 2060 roku. Statystyki Eurostatu wskazują, iż odsetek ludności w wieku 65 lat i starszych wzrośnie z 18,5% w 2014 roku do 28,4% w 2060 roku¹²⁰. ONZ szacuje, że do 2050 roku całkowite zapotrzebowanie na migrantów zarobkowych wyniesie 215 mln na poziomie globalnym, a w samej Europie w 2020 roku będzie brakowało 66 mln pracowników¹²¹. Natomiast z dostępnych informacji Eurostatu z 2014 roku na temat cech demograficznych uchodźców wynika, iż prawie

¹¹⁶ Sh. Aiyar, B. Barkbu, N. Batini, H. Berger, E. Detragiache, A. Dizioli, Ch. Ebeke, H. Lin, L. Kaltani, S. Sosa, A. Spilimbergo, *The Refugee Surge in Europe...*, *op. cit.*, s. 12.

¹¹⁷ *Influx of refugees: An opportunity for Germany*, Deutsche Bank, 13 November 2015, https://www.dbresearch.com/PROD/DBR_INTERNET_ENPROD/PROD000000000365616/Influx_of_refugees%3A_An_opportunity_for_Germany.pdf [dostęp: 13.06.2016].

¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹⁹ C. Karakas, *Economic challenges and prospects of the refugee influx*, European Parliamentary Research Service, December 2015, s. 5, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/572809/EPRS_BRI\(2015\)572809_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/572809/EPRS_BRI(2015)572809_EN.pdf) [dostęp: 13.06.2016].

¹²⁰ *Ibidem*, s. 4.

¹²¹ *Territorial and urban aspects of migration and refugee inflow*, ESPON Policy Brief, 2015, s. 5–6, https://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Publications/MapsOfTheMonth/PolicyBrief_migration-refugee/Policy_brief_migration_FINAL_151215.pdf [dostęp: 13.06.2016].

1/3 jest poniżej 18 roku życia a większość jest w wieku produkcyjnym¹²². Statystyki wskazują, iż 21% Syryjczyków, którzy złożyli wnioski o azyl w latach 2013-2014 w Niemczech posiada wykształcenie wyższe¹²³, a według Banku Światowego wskaźnik alfabetyzacji wśród młodych osób wynosi 96% dla Syryjczyków, 82% dla Irakijczyków i 47% dla Afgańczyków¹²⁴.

W tym kontekście ważna jest odpowiedź na pytanie o kształtowanie wspólnej polityki wobec imigrantów w kontekście ich sytuacji w poszczególnych państwach. Pomimo tego, że polityka integracyjna należy do kompetencji państw członkowskich, instytucje unijne zaangażowane są w proces poszukiwania wspólnych rozwiązań w tym zakresie. Za początek unijnej polityki integracyjnej uważa się Traktat amsterdamski, na mocy którego polityka migracyjna została włączona do pierwszego filaru i pośrednio odnosiła się do kwestii integracji imigrantów w społeczeństwie przyjmującym w zakresie warunków łączenia rodzin oraz przebywania na terytorium państw członkowskich, a także podkreślona została konieczność przeciwdziałania wszelkim formom dyskryminacji¹²⁵. Warto jednak zaznaczyć, że od końca lat 70-tych w wielu poprzednich dokumentach, opublikowanych przez instytucje unijne, można dostrzec odniesienia do sytuacji imigrantów w Europie. Przykładowo w 1979 roku Komisja Europejska zwróciła uwagę na potrzebę równego traktowania imigrantów w zakresie praw pracowniczych oraz dostępu do edukacji i służby zdrowia¹²⁶. We wnioskach ze szczytu Rady Europejskiej w Tampere z października 1999 roku, państwa członkowskie wezwały do wspólnych uregulowań dotyczących praw i obowiązków osób przebywających legalnie na terytorium państw członkowskich. Podkreślono przy tym, że celem polityki integracyjnej powinno być przyznanie im takich samych praw i obowiązków jak obywatelom w poszczególnych państwach członkowskich. W połowie 2003 roku, kwestia integracji pojawiła się po raz kolejny w porządku obrad instytucji

¹²² *How will the refugee surge affect the European economy?* Migration Policy Debates, OECD, no. 8, November 2015, <https://www.oecd.org/migration/How-will-the-refugee-surge-affect-the-European> [dostęp: 13.06.2016].

¹²³ Sh. Aiyar, B. Barkbu, N. Batini, H. Berger, E. Detragiache, A. Dizioli, Ch. Ebeke, H. Lin, L. Kaltani, S. Sosa, A. Spilimbergo, *The Refugee Surge in Europe...* *op. cit.*, s. 17.

¹²⁴ C. Karakas, *Economic challenges...*, *op. cit.*, s. 5; zob. E. Boubtane, J.C. Dumont, C. Rault, *Immigration and Economic Growth in the OECD Countries, 1986–2006*, Institute for the Study of Labor, Discussion Paper no. 8681, November 2014, <http://ftp.iza.org/dp8681.pdf> [dostęp: 13.06.2016].

¹²⁵ R. Stefańska, *Między multikulturalizmem a asymilacją? Polityki integracyjne w Europie*, [w:] *Problemy integracji imigrantów. Koncepcje, badania, polityki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008, s. 131.

¹²⁶ G. Gilardoni, M. D'Odorico, D. Carrillo, *Evidence on migrants' integration in Europe*, Knowledge for Integration Governance, February 2015, s. 29.

unijnych, na konferencji w Salonikach w 2003 roku został wydany komunikat w sprawie imigracji i integracji, który stał się podstawą do dalszego rozwoju polityki integracyjnej UE. Precyzuje on m.in. rodzaje działań integracyjnych, które powinny być podejmowane przez państwa członkowskie oraz zapowiada przyjęcie wspólnych europejskich ram w tym zakresie (CBP)¹²⁷, które zostały przyjęte w 2004 roku decyzją Rady do spraw Wymiaru Sprawiedliwości i Spraw Wewnętrznych. W dokumencie podkreślono, iż integracja jest dynamicznym dwustronnym procesem polegającym na wzajemnej akomodacji zarówno imigrantów jak i mieszkańców państw członkowskich, wymaga respektowania podstawowych wartości Unii Europejskiej, wskazując na zatrudnienie jako kluczowy element procesu integracji, odnosząc się do umożliwienia imigrantom zdobycia podstawowej wiedzy o państwie przyjmujący w tym do nauki języka, dostępu do edukacji, do instytucji jak też do prywatnych i publicznych dóbr i usług na zasadach równości i w sposób niedyskryminujący, promowania dialogu międzykulturowego, wolności praktyk religijnych, udziału imigrantów w procesach demokratycznych, w formułowaniu polityki integracyjnej i jej środków a także wypracowania jasnych celów, wskaźników i mechanizmów ewaluacyjnych pozwalających ocenić progres w integracji i uczynić wymianę informacji bardziej efektywną¹²⁸. Następnie podczas szczytu Rady Europejskiej w listopadzie 2004 roku w Hadze przyjęto program haski, w którym założono konieczność wspólnej koordynacji polityki integracyjnej stanowiącej obszar szczególnego zainteresowania Unii Europejskiej o znaczeniu strategicznym dla organizacji.

W 2005 roku Komisja Europejska przyjęła wspólną europejską agendę w zakresie integracji na lata 2005–2010, dostarczając ram dla implementacji CBP oraz zapowiedziała stworzenie serii mechanizmów i instrumentów promujących politykę integracyjną oraz wspierających wymianę informacji i dobrych praktyk pomiędzy państwami członkowskimi. W grudniu 2009 roku podczas kolejnego szczytu Rady Europejskiej w Sztokholmie, zapowiedziano ścisłą koordynację polityki integracyjnej państw członkowskich z innym powiązаныmi obszarami współpracy w szczególności zatrudnienia, edukacji i kwestii społecznych oraz zwrócono uwagę na rolę Komisji Europejskiej we wspieraniu tego procesu. Wytyczne Europejskiej Strategii Rozwoju 2020 bezpośrednio odnoszą się do polityki integracyjnej, nakładając na państwa

¹²⁷ Thesaloniki European Council 19 and 20 June 2003, Presidency Conclusions, Brussels, 1 October 2003, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/76279.pdf [dostęp: 13.06.2016].

¹²⁸ *The Common Basic Principles for Immigrant Integration Policy*, Justice and Home Affairs Council, November 2004, http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/common-basic-principles_en.pdf [dostęp: 15.03.2015].

członkowskie cele w zakresie zapewnienie imigrantom równego dostępu do rynku pracy, edukacji, pomocy społecznej i ochrony zdrowia¹²⁹.

Przyjęty w 2007 roku, Traktat lizboński po raz pierwszy dostarczył formalnych podstaw dla kształtowania polityki integracyjnej na poziomie wspólnotowym. W art. 79 odniósł się do Rady oraz Parlamentu Europejskiego jako instytucji mających zapewnić wsparcie dla państw członkowskich w procesie integracji imigrantów przebywających legalnie na ich terytorium, wykluczając przy tym harmonizację regulacji prawnych w tym zakresie. Zapisy Karty Praw Podstawowych, która wraz z Traktatem lizbońskim stała się obowiązującym dokumentem, bezpośrednio odnoszą się do konieczności równego traktowania imigrantów.

W lipcu 2011 roku Komisja zaproponowała przyjęcie *Europejskiej Agendy na rzecz Integracji Imigrantów*, kładąc zdecydowany nacisk na działania na poziomie lokalnym oraz podkreślając rolę państw pochodzenia imigrantów w procesie integracji. Komisja zwróciła uwagę na niebezpieczeństwo wykluczenia społecznego imigrantów z uwagi na niski poziom zatrudnienia i wciąż nierówny dostęp do edukacji oraz potrzebę równego ich traktowania w zakresie zabezpieczenia społecznego, pomocy społecznej i ochrony socjalnej¹³⁰. W nowej agendzie dotyczącej migracji z 2015 roku chociaż kwestie związane z zarządzaniem migracją zostały w znacznym stopniu zredukowane do przyjęcia i dystrybucji uchodźców między państwami, również podkreślone zostało znaczenie ich integracji szczególnie w wymiarze ekonomicznym.

Powyższe wytyczne unijne dostarczające podstaw do kreowania wspólnej polityki integracyjnej wspierane są przez kilka instrumentów. Należą do nich spotkania na poziomie ministrów od 2004 roku, dedykowane kwestiom integracji, sieć narodowych punktów kontaktowych ds. integracji funkcjonujących od 2002 roku w każdym państwie członkowskim. W 2007 roku został powołany Europejski Fundusz na rzecz Integracji, celem wsparcia wysiłków państw członkowskich w prowadzeniu polityki integracyjnej według standardów CBP. W latach 2007–2013 środki funduszu wyniosły 85 mln euro, dostępne były dla poszczególnych państw członkowskich oraz na poziomie europejskim, gdzie Komisja Europejska przyjmowała roczne programy działań wspólnotowych. Kolejną strukturą jest Europejskie Forum Migracji skupiające ponad 100 organizacji społeczeństwa obywatelskiego z państw członkowskich, spotkania odbywają się dwa razy do roku przy udziale Komisji Europejskiej oraz Komitetu Społeczno-Ekonomicznego. Funkcjonuje również strona internetowa Eu-

¹²⁹ *The mandate to promote integration at EU level*, <http://ec.europa.eu/migrant-integration/index.cfm?action=furl.go&go=/the-eu-and-integration/the-mandate-to-promote-integration> [dostęp: 15.03.2015].

¹³⁰ *Ibidem*.

ropean Web Site on Integration. W 2004 roku została wydana pierwsza edycja podręcznika dotyczącego integracji, kolejne w latach 2007 i 2010. Umożliwiają one wymianę informacji oraz skorzystania z dobrych praktyk państw członkowskich w różnych obszarach polityki integracyjnej. Na lata 2014–2020 Unia Europejska stworzyła nowy fundusz w zakresie azylu, imigracji oraz integracji. Jednym z priorytetów jest promocja efektywnej integracji imigrantów w państwach Unii Europejskiej¹³¹.

W ostatnich 15 latach Unia Europejska przyjęła ramy współpracy i wytyczne dla wspólnotowej polityki integracyjnej. Odnosząc się do integracji, jako do wieloaspektowego procesu, który z jednej strony zmierza do zdefiniowania określenia i zabezpieczenia praw oraz obowiązków obywateli innych państwa przebywających w Unii Europejskiej, z drugiej nie mniej ważna stała się debata na temat roli różnic kulturowych i religijnych. Kluczowymi elementami tego holistycznego podejścia do integracji są: promocja dostępu do rynku pracy i uznawania kwalifikacji, edukacji oraz nauki języka, do służby zdrowia i usług społecznych, kształtowanie pozytywnego środowiska społeczno-kulturowego oraz zrównanie praw i obowiązków obywateli, a także imigrantów w poszczególnych państwach europejskich. CBP odegrała kluczową rolę w definiowaniu i ukierunkowaniu polityki integracyjnej oraz środków niezbędnych do jej realizacji. Jednak uregulowania te nie mają charakteru wiążącego dla państw członkowskich, pod względem kompetencyjnym polityka integracyjna pozostała sferą odpowiedzialności państw członkowskich. W tym kontekście istnieją różne ich doświadczenia.

Kształtowanie wytycznych w zakresie polityki integracyjnej najszybciej bo już w latach 80-tych rozpoczęło się w państwach Europy Zachodniej, które z uwagi na wysoki odsetek cudzoziemców zaczęły wprowadzać zasady i regulacje odnoszące się do ich uczestnictwa we wszystkich sferach funkcjonowania prawnym, ekonomicznym i społecznym, uznając tym samym, iż większość z nich nie powróci do kraju rodzimego. Polityka integracyjna cudzoziemców nie była i nadal nie jest priorytetem dla państw Europy Środkowo-Wschodniej, gdzie emigracja przewyższa imigrację szczególnie w obrębie wspólnego europejskiego rynku¹³². Bardzo trudno jest porównać strategie integracyjne chociaż większość państw szczególnie położnych na zachodzie Europy

¹³¹ *EU actions to make integration work*, <http://ec.europa.eu/migrant-integration/index.cfm?action=furl.go&go=/the-eu-and-integration/eu-actions-to-make-integration-work> [dostęp: 16.03.2015].

¹³² M. Borkert, W. Bosswick, F. Heckmann, D. Lüken-Klaßen, *Local integration policies for migrants in Europe European Forum for Migration Studies*, Bamberg, Germany, 2007, s. 1–3, http://www.sem-ete.gr/wp-content/uploads/2014/07/efilwc_1.pdf [dostęp: 16.06.2016].

wprowadziła zasady regulujące dostęp cudzoziemców do obywatelstwa, praw gospodarczych, socjalnych, do edukacji i do służby zdrowia¹³³. Można zauważyć także przejście od polityki asymilacji do bardziej pluralistycznej zakładającej respektowanie prawa cudzoziemców do zachowania odrębności kulturowej, praktyk i zwyczajów w granicach obowiązujących w danym państwie norm prawnych¹³⁴.

Na poziomie koncepcyjnym można wskazać dwa główne modele polityki integracyjnej wdrażane przez państwa członkowskie. Model włączający zwany również francuskim i republikańskim oraz model anglosaski – multikulturalizmu¹³⁵. Model francuski zakłada pełną asymilację i integrację obywateli państw trzecich. W modelu anglosaskim natomiast traktuje się imigrantów jako odrębną społeczność, z którą należy ułożyć określone relacje¹³⁶. W Niemczech, Austrii i państwach skandynawskich główną cechą polityki integracyjnej jest natomiast próba włączenie imigrantów do ogólnego państwa opiekuńczego oraz systemu polityki społecznej¹³⁷. Różnice w podejściu do polityki integracyjnej państw europejskich widoczne są również na poziomie zarządzania i wdrażania konkretnych działań. Jak podkreśla P. Matusz-Protasiewicz „w Niemczech, Hiszpanii czy we Włoszech w państwowych strategiach wyraźnie dostrzegana jest aktywność władz regionalnych i lokalnych, wynikająca z dużej autonomii regionów w tamtejszych systemach politycznych, podczas gdy francuską koncepcji asymilacji cechuje centralizacja”¹³⁸.

Warto podkreślić, iż poszczególnych strategii nie można przyjąć za stałe i niezmiennie. Przykładem jest Holandia, której podejście do polityki integracyjnej ewoluowało na przestrzeni ostatnich lat od pełnej otwartości i pluralizmu, w kierunku integracji bardziej przymusowej, gdzie zwraca się uwagę na obowiązki imigrantów¹³⁹. Zmian ta nastąpiła m.in. po 11 września 2001 roku

¹³³ *Ibidem*, s. 3–37.

¹³⁴ R. Penninx, *Integration Processes of Migrants: Research Findings and Policy Challenges*, „Migracyjne i etniczne temy” 2007, vol. 23 no. 1–2, s. 19.

¹³⁵ B. Pasamonik, *Rola płci w integracji europejskich muzułmanów*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2013, s. 36–38.

¹³⁶ R. Stefańska, *Między multikulturalizmem...*, *op. cit.*, s. 130.

¹³⁷ M. Borkert, W. Bosswick, F. Heckmann, D. Lüken-Klaßen, *Local...*, *op. cit.*, s. 65.

¹³⁸ P. Matusz-Protasiewicz, *Rosnąca rola poziomu lokalnego w kreowaniu polityki integracji imigrantów w Unii Europejskiej*, „Central and Eastern European Migration Review”, vol. 2, no. 2, December 2013, s. 80; zob. E. Bleich, *Race Politics in Britain and France: Ideas and Policymaking Since the 1960s*, Cambridge University Press, Nowy Jork 2003, s. 1–7.

¹³⁹ R. Stefańska, *Między multikulturalizmem...*, *op. cit.*, s. 156; zob. V. Gul-Rechlewicz *Polityka imigracyjna Holandii i Szwecji – analiza porównawcza*, „Drohiczyński Przegląd Naukowy” 2015, nr 7, s. 98–115.

oraz zabójstwie Theo van Gogha, reżysera filmu *Submission*, podejmującego temat dyskryminacji kobiet w społeczeństwie muzułmańskim¹⁴⁰.

W obszarze europejskich polityk integracyjnych państw członkowskich, szczególnie we Francji i Wielkiej Brytanii, R. Włoch identyfikuje kilka czynników, które blokują dialog i integrację ze społeczeństwem muzułmańskim, m. in.: roszczenia muzułmanów do uznania miejsca religii w sferze publicznej, zamachy terrorystyczne, fundamentalizm islamski, wykluczenie społeczno-ekonomiczne muzułmanów¹⁴¹. Jeśli dodamy do tego kryzys gospodarczy, który zrodził nastroje protekcjonistyczne w Europie oraz zagrożenie ze strony ISIL, szukanie odpowiedzi, na pytania o dalsze zagospodarowanie wspólnej przestrzeni kulturowej, społecznej i gospodarczej w Europie z imigrantami, wydaje się być priorytetowym zadaniem na najbliższe lata dla państw członkowskich oraz instytucji unijnych. Badania przeprowadzone przez Eurobarometr wskazują, że ponad 57% Europejczyków negatywnie postrzega uchodźców, a w 2014 roku 55% wniosków o azyl w państwach europejskich zostało odrzuconych. Najwięcej osób przyjmuje Niemcy i Szwecja (ponad 2/3 całości), których obywatele, jak pokazało badanie Eurobarometru, mają najbardziej przychylny stosunek do obywateli państw trzecich¹⁴².

3.2. Wyzwania gospodarcze

3.2.1. Rola Europy w rozwoju gospodarczym państw Afryki Północnej w kontekście Arabskiej Wiosny oraz kryzysu strefy euro

W rozważaniach dotyczących przyczyn protestów w państwach Afryki Północnej duży nacisk położony został na polityczny aspekt wydarzeń, który stanowił bez wątpienia ważne ich źródło, jednak do powstań przyczyniły się również ekonomiczne, finansowe i społeczne problemy, odgrywające fundamentalną rolę w mobilizacji obywateli przeciwko władzy. Niezadowolenie bezrobotnej młodzieży było tutaj główną motywacją, i to przede wszystkim gospodarka będzie czynnikiem wpływającym na trwałość oraz kierunek procesów rozpoczętych w 2011 roku. Podobnie przyszłość rozwoju gospodarczego południowych

¹⁴⁰ Ch. Bertossi, J.W. Duyvendak, P. Scholten, *The Coproduction of National Models of Integration: A View from France and the Netherlands*, [w:] *Integrating Immigrants in Europe: Research-Policy Dialogue*, eds. P. Scholten, H. Entzinger, R. Penninx, S. Verbeek IMISCOE Research Series 2015, s. 59–76.

¹⁴¹ R. Włoch, *Polityka integracji muzułmanów we Francji i Wielkiej Brytanii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, s. 262–310.

¹⁴² *Przyszłość migracji*, EurActive.pl, 18 maja 2015, <http://www.euractiv.pl/polityka-wewnetrzna/artukul/przyszlo-migracji-006871> [dostęp: 26.05.2015].

państwach śródziemnomorskich będzie kluczowa dla powodzenia polityki nowych rządów w regionie.

Arabska Wiosna miała negatywny wpływ na gospodarkę Afryki Północnej. W Libii wojna domowa przyniosła straty w wysokości 767 mld dolarów, w Egipcie sięgające 43 mld dolarów, a w Tunezji 2,03 mld dolarów. Szczególnie dotknięty został sektor turystyki, który w Egipcie przed 2011 rokiem dostarczał 40% PKB, w Maroku do 10% PKB, a w Tunezji 6,5% PKB, gdzie zatrudnienie znajdowało 10% pracowników¹⁴³. W pierwszej połowie 2011 roku wpływy z tego sektora zmniejszyły się o ponad 50% w porównaniu z latami wcześniejszymi, a liczba turystów o 40%, głównie w Egipcie i Tunezji¹⁴⁴. W Tunezji w 2011 roku pracę straciło 100 tys. osób pracujących w sektorze turystycznym. Maroko natomiast skorzystało na problemach sąsiadów poprzez większy napływ zagranicznych turystów w tym okresie. Chociaż w 2012 i 2013 roku odnotowano poprawę sytuacji, do Tunezji i Egiptu nadal udaje się o kilka procent mniej turystów niż przed 2010 rokiem, głównie z powodu pogorszenia sytuacji bezpieczeństwa w tych państwach¹⁴⁵.

Wzrost gospodarczy w Afryce Północnej w 2011 roku nie przekroczył 1%, natomiast wcześniej planowano, że będzie to około 5% w skali regionu, co wiązało się ze spadkiem wiarygodności państw i wycofaniem lub wstrzymaniem bezpośrednich inwestycji zagranicznych, zmniejszeniem eksportu. Od 2011 roku sytuacja nie została ustabilizowana, państwa Afryki Północnej nadal borykają się z niepokojami społecznymi, czemu towarzyszy pogorszenie wskaźników makroekonomicznych, znajdują się bowiem w środku kryzysu gospodarczego¹⁴⁶. Ponadto pogorszyła się sytuacja fiskalna. Problemem stały się wysokie deficyty budżetowe, wzrosły z 7,2% w 2013 roku do 7,4% w 2014¹⁴⁷, które uniemożliwiają wydatki publiczne na dużą skalę, czy też stymulowanie gospodarki, jako całości¹⁴⁸. W 2013 i 2014 roku średni wzrost gospodarczy w południowych państwach śródziemnomorskich nieznacznie się poprawił,

¹⁴³ K. Kausch, *End of the Southern...*, *op. cit.*, s. 24.

¹⁴⁴ Zob. R.H. Charafeddine, *The Economic and Financial Impacts of the Arab Awakening*, Banque du Liban, 2011, s. 3–15, <http://belfercenter.ksg.harvard.edu/files/The%20Economic%20and%20Financial%20Impacts%20of%20the%20Arab%20Awakening%20-%20Raed%20H%20Charafeddine%20-%20Sep%202011.pdf> [dostęp: 15.09.2013].

¹⁴⁵ T. Abo Saeid, *European Economic Crisis and its Influence on the Arab Spring*, „Forum Scientiae Oeconomia” 2013, no. 2, s. 40–47.

¹⁴⁶ P. Khandelwal, A. Roitman, *The Economics of Political Transitions: Implications for the Arab Spring*, Working Paper, IMF, International Monetary Fund, no. 9, March 2013, s. 1–5.

¹⁴⁷ *Implementation of the European Neighbourhood...*, *op. cit.*, s. 9.

¹⁴⁸ M. Salih, *Economic Development and Political Action in the Arab World*, Routledge, New York 2014, s. 65–72.

jednak pozostał na niskim poziomie i poniżej średniej z lat 2005–2010¹⁴⁹. Warto zwrócić uwagę, że problemy ekonomiczne dotyczą przede wszystkim pracowników w sektorze prywatnym, którzy są znacznie bardziej narażeni niż osoby pracujące w sektorze publicznym, gdzie zarobki są standaryzowane przez rząd¹⁵⁰. W wielu przypadkach nowe rządy chcąc zapewnić sobie poparcie społeczne, podniosły wynagrodzenia w sektorze publicznym, które w latach 2011–2013 zwiększyły się o 77% oraz wprowadziły zasiłki dla bezrobotnych. Jednocześnie zwiększone zostały dotacje do podstawowych produktów¹⁵¹, w Tunezji od czerwca 2011 roku pochłaniały 11% PKB, w Egipcie w 2013 roku 10% PKB, w Maroku 6,5%, w Libii 14%¹⁵². Sytuacja ta negatywnie wpłynęła na planowane reformy oraz na cały proces transformacji gospodarczej¹⁵³.

Egipt od 2011 roku mierzy się z poważnymi wyzwaniami gospodarczymi i spadkiem zaufania inwestorów ze względu na społeczne i polityczne napięcia, wciąż niepewną sytuacją. Deficyt budżetowy w 2014 roku sięgał 16% PKB, a dług publiczny zbliżył się do 100%. Sytuacja na egipskim rynku pracy od 2014 roku pogorszyła się, a pod względem PKB per capita, Egipt ma najniższy poziom w regionie, prawie 24% ludności żyje poniżej granicy ubóstwa – wskaźnik ten jest wyższy niż przed 2011 rokiem¹⁵⁴. W Tunezji, gdzie demokratyczne przemiany są najbardziej zaawansowane, sytuacja ekonomiczna nie przedstawia się najlepiej¹⁵⁵. Największym problemem stało się bezrobocie wśród młodych osób i kobiet, jest ono wyższe niż przed 2010 rokiem. Na początku 2014 roku 31,4% młodych osób pozostawało bez pracy (zob. wykres 4)¹⁵⁶. Badania

¹⁴⁹ D. Gugan, *Europe and Arab: Two case studies*, „European Scientific Journal”, vol. 9, no. 11, April 2013, s. 321; zob. A. Sapir, G. Zachmann, *A European Mediterranean Economic Area to Kick-Start Economic Development*, [w:] *An Arab Springboard...* op. cit., s. 37–45.

¹⁵⁰ E. Buckner, S. Beges, L. Khatib, *Social Entrepreneurship: Why is it Important Post Arab Spring?*, Online Survey Report, Program on Arab Reform and Democracy Center on Democracy, Development, and the Rule of Law (CDDRL) Stanford University, March 2012, s. 9.

¹⁵¹ *Tunisia 2011 budget up by 11 pct to 21.33 bln dinars*, Reuters, 13 June 2011, <http://af.reuters.com/article/tunisiaNews/idAFLDE75C1CJ20110613?sp=true> [dostęp: 15.09.2013].

¹⁵² M. Khan, *The Economic Consequences of the Arab Spring*, Issue Brief, Rafik Hariri Center for the Middle East, February 2014, s. 5.

¹⁵³ Zob. A. Aisen, F.J. Veiga, *How Does Political Instability Affect Economic Growth?*, Working Papers 2011, IMF, no. 12, s. 3–25.

¹⁵⁴ *Arab Countries in Transition: Economic Outlook and Key Challenges*, IMF, Washington DC, October 2014, s. 9–11.

¹⁵⁵ B. Maddy-Weitzman, *Tunisians Morning After*, „Middle East Quartelry”, Summer 2011, s. 15.

¹⁵⁶ *Arab Countries in...*, op. cit., s. 17–19.

przeprowadzone w 2012 roku pokazywały, że 70% Tunezyjczyków uważało, iż społeczeństwo jest bardziej podzielone niż przed obaleniem prezydenta Zine El Abidina Ben Alego, a prawie dwie trzecie opisywało sytuację jako „złą” lub „bardzo złą”. W 2013 roku dotacje do paliwa i żywności pochłonęły prawie 8% PKB Tunezji, a wzrost gospodarczy w 2015 roku wyniósł niespełna 1%¹⁵⁷.

Podobnie w Maroku i Algierii przemiany polityczne w różnym stopniu spowolniły aktywność gospodarczą¹⁵⁸. Dotacje do podstawowych dóbr w Algierii, w latach 2010–2015, utrzymywały się na poziomie kilkunastu procent, a tempo wzrostu pozostaje poniżej oczekiwań i nie przekracza 5%. Maroko reformuje swoją gospodarkę w oparciu o plan gospodarczy uzgodniony z MFW. Ów plan gospodarczy koncentruje się przede wszystkim na obniżeniu wysokiego deficytu fiskalnego poprzez stopniowe zmniejszenie dotacji rządowych, które w 2011 roku wyniosły 6% PKB, a w 2015 roku 1,4%, oraz promocji bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Jednak wzrost gospodarczy Maroka w 2015 roku również nie przekroczył 5%, a bezrobocie wzrosło o kilka punktów procentowych, szczególnie wśród młodych osób¹⁵⁹.

W najtrudniejszej sytuacji jest Libia, ze względu na nasilenie napięć społeczno-politycznych. W Libii od 2011 roku nie udało się ustabilizować sektora energetycznego, z którego dochody stanowią główne źródło PKB, wydobywanie surowców podlega tutaj dużym wahanom z powodu blokady pól naftowych przez grupy zbrojne, co w najbliższej perspektywie zagraża całej gospodarce. W kwietniu 2014 roku Bank Światowy oszacował, że rezerwy finansowe Libii spadły do około 100 mld dolarów w 2014 roku¹⁶⁰. W latach 2013–2014 PKB Libii spadło o 37%, a w 2015 roku o kolejne 6,4%, przy czym bezrobocie w 2015 roku wyniosło o 20%¹⁶¹.

Nie ulega wątpliwości, że wszystkie państwa Afryki Północnej podejmują reformy gospodarcze, jednak prędkość ich wprowadzania, zakres i charakter uzależnione są od wielu czynników, z których najważniejsze to wola polityczna poszczególnych rządów oraz wielość funduszy, które mogą na to przeznaczyć. Prognozy międzynarodowych instytucji finansowych zakładają, że państwa Afryki Północnej czeka wzrost gospodarczy, jednak dane PKB nie przekładają się od razu na sytuację obywateli (zob. tabela 13–16). Ponadto poważne reformy mogą zmniejszyć zdolność poszczególnych państw do przeznaczania środków na pomoc socjalną, co może być podstawą do kolejnych protestów.

¹⁵⁷ M. Khan, K. Mezran, *Aftermath of the Arab Spring in North Africa*, Issue Brief, Rafik Hariri Center for the Middle East, October 2016, s. 7–8.

¹⁵⁸ P. Khandelwal, A. Roitman, *The Economics ...*, *op. cit.*, s. 5–11.

¹⁵⁹ M. Khan, K. Mezran, *Aftermath of the Arab Spring...*, *op. cit.*, s. 4–6.

¹⁶⁰ Ch.M. Blanchard, *Libya: Transition and U.S. Policy*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, 11 June, 2014, s. 11.

¹⁶¹ M. Khan, K. Mezran, *Aftermath of the Arab Spring...*, *op. cit.*, s. 6.

Unia Europejska, od początku Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego, stara się odgrywać ważną rolę w południowym regionie Morza Śródziemnego. Unia Europejska działa na wielu płaszczyznach, jej programy modernizacji gospodarek Afryki Północnej opierają się z jednej strony na wspieraniu wewnętrznych reform w poszczególnych państwach, które są niezbędne z punktu widzenia wprowadzenia w nich zasad gospodarki rynkowej, z drugiej stara się promować integrację regionalną państw Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu¹⁶². W tym celu Unia inicjowała wiele programów wielostronnych, skupiając się na budowaniu zdolności administracyjnych i zarządczych państw do przeprowadzenia reform, rozwoju sektorów: infrastruktury, telekomunikacji, transportu, ochrony środowiska, turystyki, energetyki. Realizacja umów handlowych wzmocniła więzi gospodarcze pomiędzy Unią Europejską a państwami Afryki Północnej, jednak pełna liberalizacja handlu nie została osiągnięta¹⁶³.

Współpraca Unii Europejskiej z państwami śródziemnomorskimi w zakresie ekonomicznym, jak zostało podkreślone w pierwszym rozdziale, nie była szczególnie udana ze względu na kilka czynników. Europejska oferta została ograniczona w odniesieniu do zakresu, liberalizacja dotyczyła głównie towarów przemysłowych, natomiast produkty rolne były w dużej mierze wykluczone. Środki, które Unia przeznaczała na pomoc finansową, były niewielkie. W wielu kwestiach południowe rządy Morza Śródziemnego nie były zainteresowane głębokimi reformami gospodarczymi, które naruszałyby interesy gospodarcze elit rządzących, a oferta UE była niewystarczająca do przewyższenia partykularnych interesów, które blokowały transformację gospodarczą¹⁶⁴. Arabska Wiosna z jednej strony otworzyła nowe szanse dla eurośródziemnomorskiej współpracy gospodarczej, z drugiej postawiła wiele nowych wyzwań. Do najważniejszych można zaliczyć wskazane powyżej pogorszenie sytuacji gospodarczej, co wymaga od Unii przemyślenia strategii współpracy w tym zakresie oraz zmniejszenie atrakcyjności Unii nie tylko jako partnera handlowego, ale i w odniesieniu do proponowanego modelu rozwoju, który ze względu na kryzys gospodarczy w Europie staje się coraz mniej atrakcyjny.

Unia Europejska jest głównym partnerem handlowym Afryki Północnej. Jednak Unia eksportuje tylko kilka procent swoich produktów do państw śródziemnomorskich, a te z kolei, wysyłają do państw europejskich ponad 50% eksportu. Różnice między państwami są duże, charakter towarów, jak podkreśla K. Kausch, odgrywa także rolę, począwszy od w pełni zależnych gospodarek produkcyjnych (Maroko), do eksporterów energii (Algieria i Libia). Rzą-

¹⁶² A. Sapir, G. Zachmann, *A European Mediterranean Economic...*, *op. cit.*, s. 44.

¹⁶³ *European Neighborhood Policy, Economic Revive of Neighbors Country*, „European Economy, Occasional Papers”, no. 40, August 2008, s. 28–32.

¹⁶⁴ A. Sapir, G. Zachmann, *A European Mediterranean Economic...*, *op. cit.*, s. 37–38.

dy Afryki Północnej, rozwijając współpracę gospodarczą z Unią Europejską, starają się równocześnie zmniejszyć zależności od UE poprzez poszukiwanie nowych rynków eksportowych na południe i wschód. Po 2011 roku tendencje te zostały wzmocnione¹⁶⁵, a wymiana handlowa UE z państwami śródziemnomorskimi sukcesywnie się zmniejsza. W 2014 roku spadła o 5% w porównaniu do 2013 roku¹⁶⁶ (zob. tabela 17).

Gospodarki Afryki Północnej, szczególnie po 2011 roku, potrzebują nowych inwestycji zagranicznych do tworzenia miejsc pracy i wprowadzenia nowego impulsu do rozwoju. Jednocześnie europejscy inwestorzy zagraniczni są zaniepokojeni wydarzeniami, które mogą mieć negatywny wpływ na bezpieczeństwo ich inwestycji. Poziom inwestycji zagranicznych przed i tuż po powstaniach pokazuje duże wahania w Tunezji, Libii i Egipcie oraz jest stosunkowo stabilny w Maroku i Algierii (zob. wykres 5). W 2010 roku UE posiadała łącznie dwie trzecie inwestycji w Egipcie, Tunezji i Maroku¹⁶⁷. W 2007 roku udział państw Unia Europejskiej w światowych inwestycjach wynosił 55%, w 2011 roku, ze względu na kryzys gospodarczy zmniejszył się o 20%¹⁶⁸. Sytuacja ekonomiczna w Europie po 2011 roku, przy jednoczesnej większej aktywności inwestycyjnej Turcji, państw Zatoki Perskiej oraz Chin w Afryce Północnej, zmniejsza jej pozycję w regionie śródziemnomorskim. Kolejną sprawą są przekazy pieniężne, które stanowią ważne źródło dochodów dla wielu państw rozwijających się. W Afryce Północnej, mają niewielkie znaczenie dla algierskiej i libijskiej gospodarki, natomiast stanowią ważny udział PKB w Maroku (7%), Tunezji (5%) i Egipcie (5%). Spośród wszystkich przekazów docierających do Maroka, Algierii i Tunezji, 85–95% pochodzi od obywateli pracujących w UE. Większość emigrantów z Afryki Północnej pracuje we Francji, Hiszpanii i Włoszech. Rosnące bezrobocie w południowej Europie, będące skutkiem kryzysu finansowego, generuje także negatywne skutki po drugiej stronie Morza Śródziemnego¹⁶⁹.

Kryzys w Europie, jak podkreślają R.G. Whitman i A.E. Juncos, zagroził nie tylko wewnętrznemu wymiarowi procesu integracji, ale także roli UE w świecie i jej międzynarodowemu wizerunkowi. Po latach reform instytucjonalnych, po wejściu w życie Traktatu z Lizbony, Unia miała przejść do nowego etapu w polityce zagranicznej¹⁷⁰. Jednak kryzys wprowadził nowy hamulec do tych

¹⁶⁵ K. Kausch, *End of the Southern...*, *op. cit.*, s. 13.

¹⁶⁶ *Implementation of the European Neighbourhood...*, *op. cit.*, s. 11.

¹⁶⁷ K. Kausch, *End of the Southern...*, *op. cit.*, s. 22.

¹⁶⁸ T. Abo Saeid, *European Economic...*, *op. cit.*, s. 37.

¹⁶⁹ K. Kausch, *End of the Southern...*, *op. cit.*, s. 23.

¹⁷⁰ R.G. Whitman, A.E. Juncos, *The Arab Spring, the Eurozone Crisis and the Neighbourhood: A Region in Flux*, „Journal of Common Market Studies” 2012, vol. 50, s. 148.

ambicji. Europa skoncentrowała się na wewnętrznych kwestiach kryzysu, co spowodowało, że problemy sąsiadów zeszyły na dalszy plan¹⁷¹. Wskazują, iż kryzys gospodarczy zmniejszył atrakcyjność modelu rozwoju proponowanego przez Unię. Ponadto w Europie wzrosły populistyczne obawy związane z imigracją, co utrudnia dialog oraz wzmacnia nastroje protekcyjnistyczne. Pojawiły się propozycje, aby Europa skupiła się na rozwiązaniu własnych problemów gospodarczych bez integracji w swoich strategiach gospodarczych projektów rozwojowych Afryki Północnej¹⁷². Kryzys stał się zagrożeniem dla samej idei współpracy regionalnej, którą Unia od lat promuje w państwach śródziemnomorskich i jako przykład na profity takiej współpracy przytaczała właśnie integrację gospodarczą i finansową w ramach Unii. Państwa Afryki Północnej, obserwując załamanie gospodarcze w Europie, problemy na poziomie politycznym w implementowaniu projektów naprawczych, mogą odrzucić reformy, które proponuje Unia. Dotychczas siła Europy zależała od jej gospodarki oraz działań na płaszczyźnie miękkiej dyplomacji. Jeśli Europa stanie się mniej wpływowa gospodarczo, to z pewnością sytuacja ta również będzie skutkować utratą wiarygodności i zdolności do działania w innych obszarach¹⁷³.

Od 2011 roku, biorąc pod uwagę wszystkie wskaźniki gospodarcze, relacje ekonomiczne państw Afryki Północnej z Unią nie zostały znacząco zmienione (zob. wykres 6–8). Jednakże, państwa Afryki Północnej otwarcie przyznają, że dążą do poszukiwania nowych rynków eksportowych i nowych partnerów gospodarczych oraz większej niezależności od Europy, co jest wynikiem zarówno Arabskiej Wiosny, pociągającej zmianę w układzie współpracy w regionie, oraz kryzysu gospodarczego, który osłabił całą Europę. Europa będzie w najbliższych latach konkurować o utrzymanie pozycji gospodarczej nie tylko ze Stanami Zjednoczonymi, ale głównie z państwami BRICS, szczególnie z Chinami oraz arabskimi monarchiami naftowymi.

3.2.2. Propozycja kompleksowej strefy wolnego handlu

W następstwie Arabskiej Wiosny, UE zapowiedziała pomoc gospodarczą państwom południowego wybrzeża Morza Śródziemnego poprzez wzmocnienie dotychczasowej współpracy w zakresie handlu oraz obietnicę bliższej integracji gospodarczej. Najważniejsza w tym zakresie stała się oferta kompleksowej

¹⁷¹ Zob. S. Neaime, *The global financial crisis and the Euromediterranean partnership*, [w:] *Europe and the Mediterranean Economy*, J. Costa-Font, Routledge, New York 2012, s. 116–131.

¹⁷² R.G. Whitman, A.E. Juncos, *The Arab Spring...*, *op. cit.*, s. 149.

¹⁷³ Zob. J.L. Reiffers, C. Tsaka, *The Effects of the International Crisis on Mediterranean Countries*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2011*, IEMed, 2011.

umowy o wolnym handlu, rozszerzona w porównaniu do oferty strefy wolnego handlu planowanej w Partnerstwie Eurośródziemnomorskim. Jako pierwsze, z państw Afryki Północnej, do negocjacji zaproszone zostały Tunezja, Egipt i Maroko¹⁷⁴.

Strefa wolnego handlu, w ramach Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego, miała zostać utworzona do 2010 roku. Cele nie zostały zrealizowane ze względu na różne przeszkody zarówno po stronie Unii, jak i państw Afryki Północnej¹⁷⁵. Oferta dla poszczególnych państw została zawarta w umowach o stowarzyszeniu, miała ona jednak ograniczony charakter i przede wszystkim dotyczyła handlu produktami przemysłowymi, który w omawianym regionie był najmniej problematyczny¹⁷⁶. W 2005 roku Rada Europejska podjęła decyzję o otwarciu negocjacji w sprawie liberalizacji handlu produktami rolnymi, jednak obawy dotyczące konsekwencji dla europejskich rynków rolnych opóźniały prowadzenie negocjacji. Również w 2005 roku rozpoczęły się rozmowy w sprawie liberalizacji handlu usługami z Egiptem, Marokiem i Tunezją. Wdrożenie ich jednak utrudniały rozbieżne interesy Unii i państw śródziemnomorskich, gdyż dla tych drugich oznaczało to wprowadzenie reform wewnętrznych, na które nie do końca były przygotowane. Pozytywnym aspektem stało się wprowadzenie paneuropejskiego systemu kumulacji pochodzenia¹⁷⁷. W 2004 roku Egipt, Maroko i Tunezja, a z państw Bliskiego Wschodu Jordania, podpisały w Agadirze porozumienie w sprawie utworzenia strefy wolnego handlu. Umowa ta dotyczyła handlu artykułami przemysłowymi, rolnymi oraz usługami. Umowa weszła w życie dopiero w 2007 roku, gdyż część przepisów dotyczących rolnictwa stała w sprzeczności z umową o wolnym handlu pomiędzy Marokiem a Stanami Zjednoczonymi. Unia Europejska wsparła ten proces, w latach 2004–2008 przeznaczyła 4 mln euro i kolejne 4 mln euro na lata 2008–2012, na pomoc instytucjonalną oraz pomoc techniczną dla sygnatariuszy porozumienia z Agadiru¹⁷⁸.

¹⁷⁴ *EU agrees to start trade negotiations with Egypt, Jordan, Morocco and Tunisia*, European Commission, IP/11/1545 14/12/2011, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-11-1545_en.htm?locale=en [dostęp: 15.03.2013].

¹⁷⁵ T. El-Rayyes, *Trade and Regional Integration between Mediterranean Partner Countries*, Working Paper 2007, Go-EuroMed, no. 8, s. 10.

¹⁷⁶ *Sustainability Impact Assessment of the Euro-Mediterranean Free Trade Area*, Final Report, SIA-EMFTA Consortium, 2007, s. 15–16.

¹⁷⁷ F. De Ville, V. Reynaert, *The Euro Mediterranean Free Trade Area: on Evaluation on the Eve of the (Missed) Deadline*, „L'Europe en Formation” 2010, no. 356, s. 195–196, <http://www.cife.eu/UserFiles/File/EEF/356/EEF356-12FDVVR.pdf> [dostęp: 14.04.2013].

¹⁷⁸ *Panorama of EU Regional Programme, Southern Mediterranean*, Luxemburg Publication Office of the European Union, 2009, s. 35.

Pierwszą sprawą, która miała wpływ na trudności we wprowadzeniu EMFTA, były różne stanowiska państw europejskich oraz instytucji europejskich w zakresie samej idei współpracy. Instytucje europejskie, przede wszystkim Komisja i Rada, prezentowały odmienne stanowiska w sprawie EMFTA ze względu na ich różne kompetencje, państwa członkowskie natomiast miały odmienne oczekiwania wobec współpracy handlowej z państwami śródziemnomorskimi. Sprzeczności dotyczyły przede wszystkim warunków EMFTA w zakresie handlu produktami rolnymi i swobodnego przepływu osób. W odniesieniu do handlu produktami rolnymi Komisja była początkowo skłonna do większych ustępstw wobec państw śródziemnomorskich. Jednakże proces ten został opóźniony z powodu reformy wspólnej polityki rolnej w Unii Europejskiej, do tego poszczególne państwa były raczej powściągliwe w otwarciu dostępu do swoich rynków, niektóre z nich wolały zwiększyć środki pomocowe dla partnerów, zamiast integrować się gospodarczo. W odniesieniu do swobodnego przepływu osób południowe państwa Unii Europejskiej nie chciały otworzyć swoich rynków pracy dla imigrantów. O ile w zakresie polityki rolnej Komisja Europejska mogła stanowczo postawić na swoim, o tyle decyzje w kwestii migracji były zarezerwowane w całości dla poszczególnych państw członkowskich¹⁷⁹.

Państwa Afryki Północnej, szczególnie Tunezja i Maroko, były zainteresowane dalszą liberalizacją handlu produktami rolnymi i w zakresie swobodnego przepływu osób, jednak tak naprawdę nie miały wystarczającej siły przetargowej, aby wymusić na Unii ustępstwa. Do tego partnerzy z Południa nie stworzyli jednego bloku w negocjacjach, nie byli w stanie mówić jednym głosem i występować wspólnie¹⁸⁰. Po stronie państw śródziemnomorskich nie było wystarczającej determinacji do rozwoju handlu wewnątrz regionu, nie były one również atrakcyjne dla inwestorów zagranicznych. Wpływ na to miały zarówno czynniki ekonomiczne, jak i polityczne. Państwa Afryki Północnej mają podobne wskaźniki rozwoju gospodarczego, handel z najbliższymi sąsiadami spowodowałby większą konkurencję, za bardziej korzystne uważały bilateralne porozumienia gospodarcze z Unią Europejską. Do tego wyraźny brak zaufania we współpracy politycznej, konflikt izraelsko-palestyński, a także napięte stosunki pomiędzy Marokiem a Algierią uniemożliwiały utworzenie wspólnego frontu¹⁸¹.

¹⁷⁹ *Overview of FTA and Other Trade Negotiations*, Agency Europe and European Commission, 12 November 2008, s. 7–8, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/december/tradoc_118238.pdf [dostęp: 15.11.2011].

¹⁸⁰ G. Escriva, *Multilateral Trade Negotiations and Euro-Mediterranean Trade*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2006*, IEMed 2006, s. 169–171.

¹⁸¹ F. De Ville, V. Reynaert, *The Euro Mediterranean...*, *op. cit.*, s. 199–202.

Nowa propozycja przedstawiona w 2011 roku, idea głębokiej i kompleksowej umowy o wolnym handlu, jest zdecydowanie szersza. Oprócz pełnego zniesienia taryf w obrocie towarów, przewiduje również zmniejszenie lub usunięcie barier pozataryfowych, liberalizację reżimu inwestycyjnego, liberalizację handlu usługami oraz daleko idąca harmonizację przepisów i wzajemne uznawanie towarów. Głównym celem jest wspieranie handlu i inwestycji, promocja dobrobytu i zwiększenie zatrudniania¹⁸². Oferta ta nie jest nowa w ramach EPS, od końca 2008 roku jest dostępna w ramach Partnerstwa Wschodniego, gdzie UE rozpoczęła negocjacje z Ukrainą, Mołdawią i państwami Kaukazu Południowego. W grudniu 2011 roku, Komisja Europejska wyraziła zgodę na rozpoczęcie negocjacji z Egiptem, Marokiem, Tunezją oraz Jordanią¹⁸³. Propozycja jest oparta na doświadczeniu Jednolitego Rynku Europejskiego, porozumieniach w ramach EOG i umowach handlowych między UE a kandydatami do członkostwa. DCFTA obejmie głównie wolny przepływ towarów i dalszą liberalizację handlu usługami, nie zakłada przy tym pełnej liberalizacji handlu produktami rolnymi. Swobodny przepływ towarów zostanie ustalony przez eurośródziemnomorski system reguł pochodzenia, umowy dotyczące oceny zgodności oraz akceptacji wyrobów przemysłowych, wzajemnego uznawania standardów sanitarnych i fitosanitarnych¹⁸⁴. Następnie przewiduje się dalszą liberalizację w handlu usługami i w zakresie przepływu kapitału, wprowadzone zostaną lepsze warunki zakładania spółek, więcej możliwości dla osób tymczasowo przebywających na terytorium stron i wspólne uznawanie kwalifikacji. Kwestie horyzontalne mają objąć regulacje dotyczące m.in. konkurencyjności, praw własności intelektualnej, przemysłowej i handlowej, nieruchomości, zamówień publicznych, zabezpieczeń antydumpingowych i środków wyrównawczych. Rozdział dotyczący postanowień instytucjonalnych będzie zawierał między innymi mechanizm rozstrzygania sporów¹⁸⁵.

W zakresie wdrażania kompleksowej strefy wolnego handlu, P. Liargovas wskazuje kilka kwestii, które obniżają atrakcyjność tej oferty dla państw Afryki Północnej. Pierwsza sprawa dotyczy wysokich kosztów, które muszą ponieść w procesie przeprowadzania niezbędnych reform. Ponadto odpowiedniej

¹⁸² P. Liargovas, *EU trade policies towards neighboring countries*, Working Paper, International Center for Black Sea Studies; University of Peloponnese, no. 2/01, January 2013, s. 21,

¹⁸³ *Ibidem*, s. 22

¹⁸⁴ K. Pieters, *Deep and comprehensive free trade agreements: liberalisation of goods and services between the Mediterranean neighbours and the EU*, [w:] *The European Union's relations with the Southern-Mediterranean in the aftermath of the Arab Spring*, eds. G. Fernandez Arribas, K. Pieters and T. Takacs, Center for the Law of EU External Relations, Hague 2013, s. 98.

¹⁸⁵ *Ibidem*, s. 98–99.

administracji zdolnej do wdrażania wszystkich przepisów w odpowiednim czasie i w dokładny sposób wskazany przez Unię¹⁸⁶. Kolejną sprawą są zbyt restrykcyjne reguły pochodzenia w odniesieniu do przywozu towarów do UE. Przykładowo w umowach o wolnym handlu, co do zasady, UE zobowiązuje partnerów do wytwarzania 50–70% produktów lokalnie, aby ubiegać się o status bezcłowy. Do tego dochodzi selektywność zaproponowanych umów. Produkty rolne, produkty rybołówstwa i produkty przemysłowe z elementu rolnego i niektóre produkty przemysłowe nadal będą podlegać ograniczeniom¹⁸⁷. Natomiast rolnictwo stanowi ważną gałąź gospodarki szczególnie dla Tunezji i Maroka. W ciągu ostatnich kilku lat Unia Europejska zwiększyła współpracę handlową z państwami śródziemnomorskimi w tym sektorze, a bilans wymiany w 2012 roku wyniósł 6 mld euro (zob. wykres 9), nadal jednak jest to obszar najmniej zliberalizowany¹⁸⁸. Państwa Afryki Północnej muszą wdrożyć tutaj cztery podstawowe regulacje unijne: przepisy w sprawie genetycznie zmodyfikowanych produktów dla kukurydzy, soi i rzepaku; przepisy dotyczące oznaczeń geograficznych towarów; przepisy dotyczące metod produkcji, zawierające daleko idące wymagania; oraz regulacje dotyczące wpływu rolnictwa na środowisko (w tym emisji dwutlenku węgla, oznakowania ekologicznego)¹⁸⁹. Wszystkie te warunki są bardzo kosztowne dla partnerów z Południa. Maroko, jako pierwszy partner, rozpoczęło negocjacje w 2013 roku. Jednak rok później, w lipcu 2014 roku, z inicjatywy rządu marokańskiego zostały one wstrzymane. Maroko potrzebuje czasu na zbadanie wpływu umowy na poszczególne branże i ocenę korzyści dla Maroka¹⁹⁰. Negocjacje z Tunezją rozpoczęły się w 2015 roku¹⁹¹.

Unia Europejska, w celu wsparcia państw śródziemnomorskich w przeprowadzaniu reformy rynku rolnego, uruchomiła nowy program ENPARD – wsparcie dla reform w sektorze rolnictwa¹⁹². Jest to nowa, dla państw Afryki Północnej, inicjatywa na rzecz rozwoju sektora rolnictwa, zwiększenia bezpieczeństwa produkcji oraz zatrudnienia. Jak wskazuje Komisja Europejska,

¹⁸⁶ P. Liargovas, *EU trade policies...*, *op. cit.*, s. 22.

¹⁸⁷ *Ibidem*, s. 18.

¹⁸⁸ *Bilateral agricultural trade relations*, European Commission, May 2013, http://ec.europa.eu/agriculture/bilateral-relations/pdf/enp-south_en.pdf [dostęp: 15.09.2013].

¹⁸⁹ P. Liargovas, *EU trade policies...*, *op. cit.*, s. 18.

¹⁹⁰ B. Hoekman, *Deep and Comprehensive Free Trade Agreements*, EUI Working Paper 2016, no. 29, s. 2.

¹⁹¹ G. Van der Loo, *Mapping out the Scope and Contents of the DCFTAs with Tunisia and Morocco*, EuroMeSCo Series, no. 28, May 2016, s. 12.

¹⁹² *New Commission approach on agriculture in Neighbourhood launched*, EuropeAid, 31 May 2012, http://ec.europa.eu/europeaid/news/31-05-2012_enpard_en.htm [dostęp: 15.09.2013].

ENPARD jest programem, „który łączy wsparcie inwestycyjne z rozwojem zdolności administracyjnych dzięki wykorzystaniu najlepszych unijnych praktyk w zakresie rozwoju obszarów wiejskich w celu ułatwienia modernizacji produkcji rolnej zgodnie z normami UE i w zakresie jakości i bezpieczeństwa żywności”. Skierowany jest do czterech państw: Maroka, Tunezji, Egiptu i Jordanii¹⁹³. Niewątpliwie inicjatywy te świadczą o większym otwarciu Unii i zaangażowaniu na rzecz współpracy w sektorze rolnictwa, niż to miało miejsce we wcześniejszych okresach, ale na całkowitą integrację w tym obszarze państwa polityki sąsiedztwa nie mogą jak na razie liczyć. Nie ulega wątpliwości, że oferta współpracy handlowej z 2011 roku stanowi krok naprzód w stosunku do wcześniejszych propozycji. Jednak, jak podkreśla K. Kausch, co do zasady, nie jest to zbyt trafna propozycja biorąc pod uwagę stan rozwoju gospodarczego Afryki Północnej¹⁹⁴. W państwach demokratycznych, liberalizacja i prywatyzacja są prowadzone zgodnie z przyjętymi zasadami i normami, ale w państwach autorytarnych, często prowadzi do skupienia zasobów gospodarczych w rękach mniejszości, utrudniając wzrost dla pozostałej części społeczeństwa¹⁹⁵. Wsparcie dla wzrostu gospodarczego powinno być zakorzenione w samodzielnym wyborze drogi reform, państwa same powinny zdecydować, jakiego modelu gospodarczego chcą, i jaka liberalizacja jest najbardziej odpowiednia, w jakim tempie ma być realizowana i w jakich sektorach. Liberalizacja nie jest lekarstwem samym w sobie, zwłaszcza jeśli jest wprowadzana w państwach, w których sektor prywatny nie jest rozwinięty. B. Khader podkreśla, że dla państw, które w trakcie demokratycznych przemian borykają się z ogromnymi wyzwaniami ekonomicznymi, priorytetem powinno być wprowadzenie gospodarki na właściwe tory oraz złagodzenia ubóstwa, a nie wprowadzenie reform i regulacji, na które je nie stać, w celu spełniania warunków, które ustala Europa¹⁹⁶. I w tym zakresie podejście Unii Europejskiej od 2011 roku zaczyna się zmieniać. Pod koniec 2015 roku, w trakcie przeglądu polityki sąsiedztwa, Komisja Europejska zapowiedziała nowe, bardziej elastyczne podejście do DCFTA. Komisja stwierdziła, że warunki będą negocjowane i dostosowane do sytuacji konkretnego partnera, uznając przy tym, iż dotychczasowe kryterium dotyczące przyjmowania przez partnerów dorobku prawnego Unii, nie jest dobrą zasadą dla państwa bez perspektywy członkostwa. Komisja stawia na bardziej zróżnicowane podejście oraz współpracę w obszarach, które przynoszą korzyści gospodarcze dla obu stron¹⁹⁷.

¹⁹³ *Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2013 Regional Report...*, *op. cit.*, s. 20–21.

¹⁹⁴ K. Kausch, *End of the Southern...*, *op. cit.*, s. 33.

¹⁹⁵ B. Khader, *The European Union and the Arab World...*, *op. cit.*, s. 38.

¹⁹⁶ *Ibidem*, s. 39.

¹⁹⁷ B. Hoekman, *Deep and Comprehensive...*, *op. cit.*, s. 11–12.

Kolejna sprawa dotyczy oferowanej struktury partnerstwa. UE nie negocjuje z sygnatariuszami porozumienia z Agadiru wspólnie, tylko z każdym partnerem z osobna¹⁹⁸. Nacisk na dwustronne stosunki handlowe jest wynikiem kilku kalkulacji. Po pierwsze, wskazuje się na jego większą atrakcyjność, ze względu na fakt, iż cele mogą być osiągnięte w krótszym czasie. Po drugie, takie umowy mogą obejmować więcej obszarów i dotyczyć zagadnień takich jak inwestycje, konkurencja, normy techniczne, normy pracy lub przepisy dotyczące ochrony środowiska, co do których nie ma konsensusu nawet wśród członków WTO. Po trzecie w grę wchodzi względy polityczne i geopolityczne. Dla państw rozwijających się, negocjacje z UE oznaczają pomoc rozwojową i korzyści w innych obszarach¹⁹⁹. Z drugiej strony porozumienia dwustronne zmniejszają siłę przetargową państw śródziemnomorskich oraz hamują integrację regionalną, prowadzić mogą również do dyskryminacji. W tym przypadku każdy wynik negocjacji można przyjąć, że będzie stronnicy, zdecydowanie na korzyść Europy²⁰⁰.

W ramach bilateralnych porozumień, jak podkreślają specjaliści, nie można rozwiązać zagadnień systemowych, takich jak reguły pochodzenia, przepisy antydumpingowe. Ponadto mogą znacznie skomplikować poszczególne środowiska handlowe, poprzez np. niespójność przepisów²⁰¹. Eksperti zwracają tutaj uwagę na to, aby negocjowane umowy z Unią Europejską stały się komplementarne wobec porozumienia z Agadiru, celem utworzenia w przyszłości jednolitej eurośródziemnomorskiej strefy wolnego handlu²⁰². Od 2011 roku Unia Europejska poczyniła postępy w tym zakresie, w 2012 roku dwustronne umowy zawierane z Unią Europejską, dotyczące reguł pochodzenia towarów, zastąpione zostały regionalną konwencją w tej sprawie. Niemniej jednak regionalne porozumienia wydają się być negocjowane obok, a nie wraz z bilateralnymi umowami głębokich i kompleksowych stref wolnego handlu. DCFTA powinna być ściślej sprzężona z regionalną integracją handlową i promowaniem europejskich inwestycji w regionie oraz wsparciem finansowym na modernizację gospodarki. Choć UE w odpowiedzi na Arabską Wiosnę za-

¹⁹⁸ K. Pieters, *Deep and comprehensive free...*, *op. cit.*, s. 95–119.

¹⁹⁹ P. Liargovas, *EU trade policies towards...* *op. cit.*, s. 21–23.

²⁰⁰ Zob. T. Elisa, *The European integration, the Arab regionalisms and the Euro-Med relations after the Arab Spring: is the Pan-Euro-Mediterranean Free Trade Area a viable project yet*, ECPR – Sixth Pan-European Conference on EU Politics Tampere, Finland – 13–15 September 2012, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2148677 [dostęp: 15.09.2013].

²⁰¹ P. Liargovas, *EU trade policies towards...* *op. cit.*, s. 23.

²⁰² *Strategia handlowa i inwestycyjna UE dla krajów południowego regionu Morza Śródziemnego w następstwie arabskiej wiosny*, C 261 E/26 Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej 10.9.2013.

powiedziała zwiększenie środków finansowych w kolejnych latach dla południowych sąsiadów, to w porównaniu do kosztów adaptacyjnych, jakie muszą ponieść państwa Afryki Północnej w procesie negocjowania i wdrażania kompleksowych umów o wolnym handlu, są one skromne (zob. tabela 18).

3.2.3. Perspektywy rozwoju współpracy energetycznej

Współpraca energetyczna jest jedną z ważniejszych w ramach eurośródziemnomorskiej agendy. Państwa Afryki Północnej odgrywają znaczącą rolę w dostawach ropy i gazu do Europy, zarówno jako bezpośredni eksporterzy, jak i terytoria tranzytowe. Zdolność do kooperacji Północy i Południa w tym sektorze gospodarki jest dla Unii sprawą priorytetową z uwagi na politykę zmierzającą do dywersyfikacji źródeł dostaw surowców energetycznych do Europy. W 2011 roku UE kupowała za granicą 84% ropy i 64% gazu. Mimo planów zwiększenia udziału odnawialnych źródeł energii, paliwa stanowią trzy czwarte potrzeb całkowitych państw UE i będą nadal dominować w zużyciu energii w najbliższych dziesięcioleciach. Algieria i Libia są ważnymi dostawcami ropy i gazu, a w zakresie gazu również Egipt, natomiast Maroko i Tunezja są istotnymi państwami tranzytowymi. UE importuje 14% gazu z Algierii, 3% z Libii i 2% z Egiptu, ponad 10% importu ropy pochodzi z Libii²⁰³. W 2011 roku, wśród pięciu największych konsumentów energii były Niemcy, Francja, Wielka Brytania, Włochy i Hiszpania, które łącznie odpowiadają za blisko dwie trzecie unijnej konsumpcji²⁰⁴. Dla Francji, Włoch i Hiszpanii, śródziemnomorskie państwa są głównymi partnerami. Włochy pozyskują 30% gazu z Algierii, Hiszpania, aż 40%. W następstwie protestów, w 2011 roku w państwach arabskich ceny paliw wzrosły między grudniem 2010 roku a kwietniem 2011 roku o ponad 30%. Obniżyło się również bezpieczeństwo dostaw, w przypadku Libii sytuacja do roku 2015 nie została ustabilizowana²⁰⁵.

Dostęp do surowców energetycznych jest ważnym czynnikiem rozwoju Afryki Północnej. Sytuacja energetyczna odegrała istotną, choć pośrednią rolę w arabskich powstaniach w 2011 roku. Wcześniej w latach 2007–2011 ceny paliw oraz energii elektrycznej na międzynarodowym rynku wzrosły, co w efekcie miało wpływ na wysokie ceny podstawowych produktów i pogor-

²⁰³ K. Kausch, *End of the Southern...*, *op. cit.*, s. 27.

²⁰⁴ *Ibidem*, s. 27.

²⁰⁵ Y. Kouzmine, C. Chanard, *European Union, Mediterranean region and energy issue, Report*, 2 March 2012, s. 7–13, <http://hal.archives-ouvertes.fr/index.php?langue=en&halsid=aikk3rm7h2fh39o1unlvhcing4> [dostęp: 15.09.2013]; zob. G. Boghat, *The impact of the Arab Spring on the oil and gas industry in North Africa – a preliminary assessment*, „The Journal of North African Studies” vol. 17, no. 3, June 2012, s. 510–513.

szenie sytuacji gospodarczej, szczególnie w Tunezji. Dla państw Afryki Północnej, będących na drodze zmian i poszukiwania adekwatnej drogi rozwoju, bezpieczeństwo energetyczne jest kluczową sprawą ściśle sprzężoną z szerszymi warunkami społeczno-ekonomicznymi²⁰⁶, jest powiązane z rozwojem oraz funkcjonowaniem wszystkich sektorów gospodarki²⁰⁷.

Algieria i Libia mają dużą bazę zasobów naturalnych i są ich eksporterami. Algieria zajmuje 16 miejsce w światowych rezerwach ropy naftowej, ma ósme największe rezerwy gazu ziemnego na świecie i jest czwartym, co do wielkości, eksporterem gazu. Gospodarka Algierii w dużym stopniu opiera się na sprzedaży gazu, z którego pochodzi około 60% dochodów, 30% PKB i ponad 95% eksportu. Podobnie gospodarka Libii zależy w dużej mierze od przychodów z sektora naftowego, generującego około 95% eksportu, 25% PKB i 75% dochodów budżetowych²⁰⁸. Libia w 2010 roku dysponowała 46,4 mld baryłek ropy, co stanowiło 3,4% całkowitych rezerw światowych. Egipt eksportuje gaz ziemny, natomiast jest importerem ropy naftowej. Tunezja i Maroko, państwa bez ropy i gazu na eksport, łącznie w 80% zależą od importu energii, a więc są bardzo podatne na wahania cen na rynkach światowych, nie korzystają jednak ze źródeł sąsiadów, ze względu na niski poziom współpracy regionalnej. Jedynie kilka procent kupowanych surowców pochodzi od sąsiednich producentów Algierii i Libii²⁰⁹. Warto zaznaczyć, że Maroko posiada 15% światowych rezerw ropy naftowej w łupkach, jednak ze względu na wysokie koszty jej wydobycia nie jest wykorzystywana²¹⁰.

Zależność między dostępem do energii, a rozwojem, jak podkreślają specjaliści, jest szczególnie silna na etapie modernizacji gospodarki, z którą mamy do czynienia obecnie w Afryce Północnej. Gospodarki państw południowego brzegu Morza Śródziemnego są na innym etapie rozwoju w porównaniu do państw Unii Europejskiej, gdzie gospodarka ewoluowała od produkcji w kierunku mniej energochłonnego sektora usług. Natomiast region śródziemnomorski obecnie podąża klasyczną drogą industrializacji, a gospodarka opiera się na energochłonnej produkcji²¹¹. Szybki wzrost ludności, urbanizacja

²⁰⁶ S. Colombo, N. Sartori, *Rethinking EU Energy Policies Towards the Southern Mediterranean Region*, Enel Foundation Working Paper 2014, no. 14, s. 7–10.

²⁰⁷ M. Weissenbacher, *Energy Security in the Euro-Mediterranean Region*, [w:] *Change and...*, *op. cit.*, s. 452.

²⁰⁸ A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, *Dokąd zmierza...*, *op. cit.*, s. 137.

²⁰⁹ M. Weissenbacher, *Energy Security...*, *op. cit.*, s. 455–457.

²¹⁰ S. Kilpeläinen, *Energy Relations between the European Union and North Africa?*, „*Journal of Contemporary European Research*” 2013, vol. 9, issue 2, s. 351.

²¹¹ E. Bergasse, *The relationship between energy and economic and social development in the southern Mediterranean*, MEDPRO Technical Report, no. 27, February 2013, s. 2–15.

i wzrost gospodarczy generują większe zapotrzebowanie na energię. Prognozy wskazują, że zużycie ropy i gazu w państwach Afryki Północnej wzrośnie ponad dwukrotnie do 2030 roku, podczas gdy populacja zwiększy się o prawie 30%. Podobnie zużycie energii elektrycznej zwiększy się o 170% w 2030 roku, w porównaniu do 2009 roku²¹². Tylko w latach 2001–2011, zużycie energii elektrycznej na mieszkańca w Afryce Północnej wzrosło o połowę i było wyższe niż średnia światowa, biorąc pod uwagę gospodarki o średnich dochodach²¹³. Ponadto większe zużycie energii ma wpływ na klimat i zanieczyszczenie środowiska. Poziom emisji gazów cieplarnianych w latach 2001–2010 w Afryce Północnej zwiększył się o 50%, zdecydowanie przewyższając średnią światową. Państwa regionu borykają się również z problemem braku dostępu do słodkiej wody, a technologie jej odsalania są drogie i wymagają wysokich nakładów energetycznych²¹⁴. Jednocześnie ceny energii w Afryce Północnej utrzymywane są sztucznie na niskim poziomie głównie z politycznych powodów, w ostatnich latach był to jeden z istotnych czynników wsparcia reżimów północnoafrykańskich. Przykładowo w 2010 roku egipskie dotacje do energii stanowiły 12% PKB (20 mld dolarów – 250 dolarów na mieszkańca), w Algierii stanowiły 6,6% PKB (10 mld dolarów – 300 dolarów na mieszkańca)²¹⁵, a ceny energii na stacjach benzynowych są w tych państwach zdecydowanie niższe niż na świecie²¹⁶. Od 2011 roku sukcesywnie wzrastają, stanowiąc ciężkie obciążenia dla budżetów państwowych, równocześnie negatywnie wpływają na potencjał inwestycyjny poszczególnych państw i na bardziej racjonalną, oszczędną i efektywną politykę energetyczną²¹⁷. Ponadto według danych Międzynarodowej Agencji Energetycznej, mniej niż 10% tych środków trafia do najbardziej potrzebujących gospodarstw. Sposób finansowania tych dotacji różni się w poszczególnych państwach. Maroko i Tunezja stworzyły specjalne instytucje zajmujące się zarządzaniem i rozdzielaniem dotacji pochodzących głównie z państwowych podatków. W innych państwach, odpowiednie ministerstwa

²¹² S. Colombo, N. Sartori, *Rethinking...*, *op. cit.*, s. 19

²¹³ M. Weissenbacher, *Renewable Energy in the Mediterranean Context: State of the Play and Future Perspectives*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2012*, IEMed, 2012, s. 235–239.

²¹⁴ M.W. Hong, *An Analysis of North Africa's Capacity to Achieve Renewable Energy Development*, „Topics in Middle Eastern and African Economies”, 2014, vol. 16, no. 2, s. 236.

²¹⁵ S. Colombo, N. Sartori, *Rethinking...*, *op. cit.*, s. 16.

²¹⁶ M.W. Hong, *An Analysis...*, *op. cit.*, s. 233.

²¹⁷ M. Hafner, S. Tagliapietra, *A New Euro-Mediterranean Energy Roadmap for a Sustainable Energy Transition in the Region*, Policy Papers, MEDPRO, 19 February 2013, s. 1–6.

z poziomu rządowego bezpośrednio badają i finansują różnicę między ceną rynkową, a stałą ceną dla wybranych nośników energii²¹⁸.

W ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa i Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego, Unia Europejska rozwinęła kilka kanałów współpracy w obszarze energii. W 2003 roku Komisja Europejska zaproponowała utworzenie Eurośródziemnomorskiego partnerstwa energetycznego w celu stopniowej integracji rynków energii elektrycznej i gazu, zwiększenia bezpieczeństwa dostaw energii, rozwoju infrastruktury niezbędnej do transport ropy naftowej, wzmocnienia połączeń energetycznych²¹⁹. Kwestie dotyczące rozwoju współpracy w tym sektorze dyskutowane są podczas spotkań ministrów do spraw energii oraz w ramach Euro-Med Forum Energetyczne. Kompleksowa strategia współpracy energetycznej Unii z państwami Afryki Północnej została przedstawiona w regionalnym planie działania na lata 2008–2013. Unia Europejska zaproponowała szeroki zestaw pomocy technicznej i finansowej dla regionalnych projektów energetycznych, w tym dotyczących rozwoju infrastruktury energetycznej²²⁰.

W odpowiedzi na wydarzenia Arabskiej Wiosny, w komunikacie Komisji i Wysokiego Przedstawiciela Partnerstwo na rzecz demokracji i wspólnego dobrobytu z południowym regionem Morza Śródziemnego z 8 marca 2011 roku oraz dokumencie reformującym Europejską Politykę Sąsiedztwa z 25 maja 2011 roku, Komisja wskazała na perspektywy integracji południowego regionu Morza Śródziemnego do wewnętrznego rynku energii UE oraz konieczność kształtowania wspólnego podejście do bezpieczeństwa energetycznego. Komisja zwróciła szczególną uwagę na konieczność zwiększenia produkcji energii ze źródeł odnawialnych i mechanizmów zarządzania tym sektorem, w szczególności energii słonecznej i wiatrowej. W listopadzie 2011 roku zaproponowano utworzenie eurośródziemnomorskiego partnerstwa energetycznego, gdzie odnawialne źródła energii zajmują priorytetowe miejsce w produkcji energii elektrycznej²²¹.

²¹⁸ E. Bergasse, *The relationship between energy...*, *op. cit.*, s. 16–18.

²¹⁹ *On the Development of Energy Policy for the Enlarged European Union, its Neighbours and Partner Countries*, Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, Brussels, COM(2003) 262 final/2, 26 May 2003, s. 29, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2003/com2003_0262en01.pdf [dostęp: 15.11.2011].

²²⁰ *Ministerial declaration on the Euro-Mediterranean energy partnership*, Council of the European Union, Limassol, 17 December 2007, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/misc/97749.pdf [dostęp: 15.11.2011].

²²¹ *On security of energy supply and international cooperation – The EU Energy Policy: Engaging with Partners beyond Our Borders*, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions, European Commission 2011, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV:en0032> [dostęp: 3.07.2015].

Jak podkreślają specjaliści energia odnawialna odgrywa zasadniczą rolę w procesie przechodzenia w kierunku bardziej konkurencyjnego, bezpiecznego i zrównoważonego systemu energetycznego, a także jest dużą szansą dla państw śródziemnomorskich, aby sprostać wyzwaniom rozwojowym. W państwach eksportujących surowce naturalne, rozwój OZE przyczyni się do ograniczenia krajowego zużycia ropy i gazu oraz większych możliwości eksportowych. Dla importerów energii wykorzystanie OZE do produkcji energii elektrycznej zmniejszy obciążenia budżetowe²²². Zwracają uwagę, że zwiększenie wykorzystania źródeł energii elektrycznej z OZE może być jednym z głównych elementów modernizacji energetycznej oraz modernizacji gospodarczej w państwach śródziemnomorskich. Przewiduje się, iż rozwój energii odnawialnej przyczyni się do poprawy warunków społeczno-gospodarczych w tym do eliminacji ubóstwa energetycznego, redukcji emisji gazów cieplarnianych, poprawy funkcjonowania służby zdrowia, usług sanitarnych, budowy mieszkań, lepszej komunikacji i większych możliwości odsalania wody. Programy infrastrukturalne pobudzą nowe inwestycje w sektorach pośrednich oraz mogą być skutecznym narzędziem walki z bezrobociem poprzez generowanie nowych miejsc pracy w sektorze OZE²²³.

Według analizy przygotowanej przez niemiecki koncern DLR (German Aerospace Center) potencjał regionu śródziemnomorskiego w zakresie skoncentrowanej energii słonecznej (CSP) wynosi 431,382 TWh/y i jest zdecydowanie większy (o 300 razy) niż w północnych państwach Unii Europejskiej – badanie to wyklucza tereny, które nie nadają się na instalację systemów solarnych. W zakresie potencjału energii elektrycznej, wytwarzanej z promieniowania słonecznego przy wykorzystaniu fotowoltaiki (system PV), raport podaje, że potencjał państw wschodniego i południowego Śródziemnomorza wynosi 122 TWh/y, a w północnych państwach Unii jedynie 22 TWh/y. W odniesieniu do energii wiatrowej potencjał regionu śródziemnomorskiego szacuje się na 21,967 TWh/y, a na północy na 648 TWh/y²²⁴.

W latach 2008–2011 produkcja energii odnawialnej w państwach śródziemnomorskich zwiększyła się dwukrotnie. Najszybciej w regionie rozwija się energetyka wiatrowa, która ma stać się głównym źródłem energii odnawialnej

²²² *MENA Renewables Status Report*, IRENA, REN21, MOFA, 2013, s. 6, http://www.ren21.net/Portals/0/documents/activities/Regional%20Reports/MENA_2013_lowres.pdf [dostęp: 3.07.2015].

²²³ *Renewable Energies and Sustainable Development in the Mediterranean: Morocco and the Mediterranean Solar Plan (msp) Project*, Fem 34–02, FEMISE 2012, s. 88–107, http://www.uam.es/personal_pdi/economicas/rarce/pdf/fem3402.pdf [dostęp: 2.07.2015].

²²⁴ S. Tagliapietra, *The Future of Renewable Energy in the Mediterranean. Translating Potential into Reality*, „FEEM Working Paper” 2015, no. 30, s. 17–24.

po energii wodnej, zwłaszcza w Egipcie, Maroku i Tunezji. Zdecydowanie wolniej rozwija się sektor energii słonecznej, chociaż badania wskazują na duży jego potencjał ze względu na malejące koszty technologii. Od 2008 do 2011 roku produkcja energii ze źródeł PV wzrastała rocznie o ponad 100% i była głównie wykorzystywana w programach elektryfikacji obszarów wiejskich²²⁵. Wszystkie państwa Afryki Północnej posiadają narodowe plany i cele rozwoju energii odnawialnej oraz zwiększenia efektywności energetycznej. Algierski plan, opracowany przez Ministerstwo Energetyki i Górnictwa, zakłada osiągnięcie w 2030 roku 40% krajowego zużycia energii elektrycznej z OZE. Część wytworzonej energii ma być również przeznaczona na eksport. Strategia energetyczna Egiptu z 2007 roku wskazuje na cel pozyskania 20% energii ze źródeł odnawialnych do 2020 roku, 12% pochodzić ma z elektrowni wiatrowych, 5,8% z elektrowni wodnych i 2,2% z innych źródeł odnawialnych, w szczególności energii słonecznej. W Libii Agencja Energii Odnawialnej (REAOL), utworzona w 2007 roku, zapowiedziała, że w 2025 roku państwo osiągnie 10% energii elektrycznej z OZE. Narodowy plan Maroka, państwa najbardziej zaawansowanego w wykorzystaniu OZE, zakłada osiągnięcie 42% energii elektrycznej ze źródeł odnawialnych do roku 2020. Największy udział ma mieć energia słoneczna. W Tunezji plan rządowy zakłada osiągnięcie 30% produkcji energii elektrycznej z odnawialnych źródeł energii do 2030 roku, głównie ma być pozyskana z wiatru²²⁶.

W 2014 roku, jak podaje Regionalne Centrum energetyki Odnawialnej (RCREEE) z siedzibą w Kairze, w państwach arabskich²²⁷ łączny udział zainstalowanej mocy OZE w całości sektora energetycznego wynosił 5,22% – w tym hydro instalacje stanowiły 4,25%, słoneczne 0,15%, wiatrowe 0,79% i inne 0,02%²²⁸. Z państw Afryki Północnej najlepiej radzi sobie Maroko, gdzie udział OZE wynosił w 2014 roku 35,4% (z czego prawie 25% to hydro instalacje, a nieco ponad 10% solarne), najgorzej wypada Libia, w której udział zainstalowanie mocy OZE w całości infrastruktury energetycznej wynosił 1%. W Tunezji niecałe 5%, w Algierii około 7%, a w Egipcie około 10%²²⁹.

²²⁵ *MENA Renewables Status Report...*, op. cit., s. 6–30.

²²⁶ *Country Reports*, RCREEE, 2012, www.rcreee.org/content/member-states [dostęp: 03.07.2015].

²²⁷ Badanie RCREEE uwzględniło 16 państw arabskich: Algierię, Arabię Saudyjską, Bahrajn, Dżibuti, Egipt, Irak, Kuwejt, Jemen, Jordanię, Liban, Libię, Maroko, Mauritanie, Syrię, Tunezję, ZEA oraz Autonomię Palestyńską.

²²⁸ *Arab Future Energy Index – Renewable Energy*, RCREEE 2015, s. 36, http://www.rcreee.org/sites/default/files/afex_re_2015_v2_1st_edition_wo.pdf [dostęp: 20.07.2015].

²²⁹ *Arab Future Energy Index – Energy Efficiency*, RCREEE 2015, s. 86, <http://www.rcreee.org/content/arab-future-energy-index%E2%84%A2-afex-2015-energy-efficiency> [dostęp: 20.07.2015].

UE poprzez fundusze programów śródziemnomorskich, głównie Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa, od 2007 roku finansuje wiele projektów wspierających sektor energii w państwach śródziemnomorskich. Mają one charakter inicjatyw regionalnych, jak i bezpośrednio kierowane są do poszczególnych państw śródziemnomorskich. Największym projektem realizowanym w ramach programów unijnych z zakresu energii odnawialnej jest śródziemnomorski plan słoneczny (MSP). MSP został uruchomiony na szczycie w Paryżu, w lipcu 2008 roku, jako jeden z priorytetowych projektów Unii dla Śródziemnomorza. Rolą MSP jest identyfikacja i stworzenie odpowiednich warunków polityczno-instytucjonalnych, społeczno-ekonomicznych oraz infrastrukturalnych do szybkiego rozwoju energii odnawialnej, a także większej efektywności energetycznej w regionie Morza Śródziemnego²³⁰. Główne cele MSP to wdrożenie nowych instalacji pozyskiwania energii odnawialnej o mocy 20 GW do 2020 roku, w tym osiągnięcie zdolności przesyłowej do Europy, jak i pomiędzy państwami śródziemnomorskimi, poprawa efektywności energetycznej, utworzenie nowych zielonych miejsc pracy i rozwój przemysłu energetycznego na obszarze Śródziemnomorza²³¹. Oprócz projektów finansowanych bezpośrednio ze środków polityki sąsiedztwa, dla państw śródziemnomorskich dostępne są fundusze Europejskiego Banku Inwestycyjnego, w ramach inicjatywy FEMIP. Aktywność FEMIP w sektorze energii ma na celu finansowanie projektów zapewniających poprawę dostępu ludności lokalnej do energii, integracji rynków i dywersyfikację źródeł dostaw, w szczególności poprzez wykorzystanie odnawialnych źródeł energii. Kolejny instrument to Sąsiedzki Fundusz Inwestycyjny, którego podstawowym celem jest udzielanie dotacji i pożyczek dla kluczowych projektów infrastrukturalnych w sektorach transportu, energii, środowiska oraz wspieranie rozwoju sektora prywatnego w państwach polityki sąsiedztwa. W latach 2007–2013 UE przeznaczyła w sumie 745 mln na fundusz NIF, projekty energetyczne i w zakresie transportu pochłonęły 30% środków²³². Od 2012 roku ze środków NIF wdrażany jest program MSP-PPI – wspierający rozwój projektów OZE i efektywności energetycznej²³³. W 2010 roku powstał instrument finansowy, InfraMed Infrastructure, który udziela dotacji na projekty budowy infrastruktury w południowych i wschodnich

²³⁰ *Press pack on Euro-Mediterranean Energy Cooperation: Working together for secure and sustainable energy*, ENPI 2013, s. 8, http://www.enpi-info.eu/mainmed.php?id_type=3&id=474 [dostęp: 20.07.2015].

²³¹ *Renewable Energies and Sustainable...*, *op. cit.*, s. 32.

²³² *European Neighbourhood and Partnership Instrument 2007–2013 Overview of Activities and Results*, European Commission 2014, s. 57, https://ec.europa.eu/europeaid/sites/devco/files/overview_of_enpi_results_2007-2013_en_0.pdf [dostęp: 15.06.2015].

²³³ *Press pack on Euro-Mediterranean Energy Cooperation:...*, *op. cit.*, s. 6.

państwach śródziemnomorskich, z priorytetem ich wykorzystania na projekty OZE, Fundusz stworzony został przez Europejski Bank Inwestycyjny wspólnie z bankami z Egiptu, Włoch, Maroka, Francji²³⁴.

Równocześnie na przestrzeni ostatnich lat powstało wiele instytucji zajmujących się promocją OZE i współpracy eurośródziemnomorskiej, zainicjowanych przez Unię lub przez państwa członkowskie. Wśród najważniejszych można wymienić, powstałe w 2006 roku, Stowarzyszenie Regulatorów Energetyki (MEDREG), którego działalność wspierana jest przez Komisję Europejską²³⁵. Jednym z obszarów zainteresowania i badań MEDREG jest wspieranie wytwarzania energii elektrycznej ze źródeł odnawialnych i projektów efektywności energetycznej w regionie Morza Śródziemnego²³⁶. W 2003 roku powstało stowarzyszenie promujące transśródziemnomorską współpracę w zakresie OZE (TREC). Zainicjowane zostało przez niemieckie stowarzyszenie klubu rzymskiego. W 2009 roku TREC powołał Fundację Desertec, wdrażającą projekt DII (Desertec Industry Initiative), którego celem jest, aby wytworzona energia elektryczna w regionie śródziemnomorskim zaspokajała do 15% potrzeb Europy w 2050 roku²³⁷. W 2010 roku, z francuskiej inicjatywy, powstał MEDGRID (ex-TRANSGREEN) – konsorcjum skupiające operatorów systemów przesyłowych energii elektrycznej oraz inwestorów. Celem jest rozbudowa eurośródziemnomorskiej sieci energetycznej, w tym zainstalowanie w regionie śródziemnomorskim infrastruktury do produkcji energii elektrycznej o zdolności wytwórczej 20GW, z tego 5GW ma być przeznaczona na eksport do Europy²³⁸. W 2012 roku powstało Stowarzyszenie Śródziemnomorskich Operatorów Systemów Przesyłowych – Med-TSO, opierające się na europejskim ENTSOE UE – sieci operatorów systemów przesyłowych. Celem stowarzyszenia jest promowanie integracji regionalnej w zakresie budowy rynku energii elektrycznej, w tym w odniesieniu do zharmonizowania przepisów

²³⁴ E. Bergasse, *Euromed energy cooperation & the Mediterranean Solar Plan. A unique opportunity for a fresh start In a new era?*, Documentos CIDOB Mediterraneo Oriente Medio, no. 17, 2011, s. 10.

²³⁵ S. Colombo, N. Sartori, *Rethinking...*, *op. cit.*, s. 12.

²³⁶ *Annual Report 2013*, MEDREG, <http://www.enpi-info.eu/files/publications/MedregAR2013-4.pdf> [dostęp: 15.07.2015].

²³⁷ M. Bauer, Ch.P. Hanelt, *The Arab World in Transition: Prospects and Challenges for a Revitalized Relationship between Europe and North Africa*, Bertelsmann Stiftung Strategy Paper, Bertelsmann Stiftung and the Ministry of Foreign Affairs and Co-operation of the Kingdom of Morocco, Rabat, 2011, s. 26, http://www.cap.lmu.de/download/2011/2011_Kronberg.pdf [dostęp: 10.09.2013].

²³⁸ H. Darbouche, *Third Time Lucky? Euro-Mediterranean Energy Co-operation under the Union for the Mediterranean*, „Mediterranean Politics”, vol. 16, issue 1, March 2011, s. 195–210.

z zakresu zasad dostępu do sieci energetycznych i transmisji energii elektrycznej²³⁹. Od 2012 roku działa również Platforma Dialogu Publiczno-Prywatnego w zakresie Energii – RES4Med. Platforma ma na celu promowanie wykorzystania odnawialnych źródeł energii w obszarze Morza Śródziemnego²⁴⁰.

Rozwój eurośródziemnomorskich projektów energetycznych, w tym w szczególności w sektorze OZE, ściśle związany jest z wewnętrznymi celami Unii w zakresie bezpieczeństwa energetycznego i dywersyfikacji źródeł dostaw. Warto jednak zauważyć, że w skali całego regionu śródziemnomorskiego wykorzystanie OZE jest niższe niż w UE, pomimo większego potencjału regionu w zakresie pozyskania energii ze źródeł odnawialnych. Wpływ na to ma konieczność budowy odpowiedniej infrastruktury, która pociąga za sobą wysokie nakłady finansowe oraz sytuacja polityczna w regionie, która powoduje, że państwa śródziemnomorskie nie są atrakcyjne dla zagranicznych inwestorów, obawiających się zainwestować swój kapitał w państwach o wysokim zagrożeniu eskalacji konfliktu²⁴¹. Ponadto czynnikiem negatywnie wpływającym na rozwój projektów OZE niemal we wszystkich państwach śródziemnomorskich jest brak rozwiniętego sektora prywatnego i monopolizacja rynków energetycznych²⁴². W odniesieniu do współpracy z Europą, głównym problemem jest brak wspólnych ram regulacyjnych i słabo rozwinięta infrastruktura wewnątrz i na zewnątrz regionu oraz rosnące rozdrobnienie, a także zróżnicowanie społeczno-polityczne państw basenu Morza Śródziemnego, powodujące, że perspektywy dla współpracy i integracji regionalnej nie są obiecujące. Każde z państw ma własne preferencje polityczne i cele w sektorze OZE oraz nie wszystkie dążą do ujednoczenia norm, a także przepisów, tak jak tego oczekuje Europa. Również możliwość wpływu UE różni się w poszczególnych państwach. Kolejną sprawą jest sposób finansowania projektów OZE z instrumentów wsparcia UE dostępnych dla państw śródziemnomorskich. Jak wskazuje E. Bergasse finansowanie projektów w zakresie odnawialnych źródeł energii, w perspektywy finansowej 2007–2013, nie stanowiło dużego udziału w środkach Unii Europejskiej, w tym Europejskiego Banku Inwestycyjnego. Spośród łącznie prawie 10 mld euro pożyczek, w okresie 2002–2009, sektor energii stanowił 37%, z czego tylko 130 mln euro (1,3%) przeznaczono na projekty OZE.

²³⁹ *Press pack on Euro-Mediterranean Energy Cooperation...*, *op. cit.*, s. 4.

²⁴⁰ R. Vigotti, *Renewable Energy Solutions for the Mediterranean. Motivations, priorities and perspectives of a new initiative for the development of renewable energy in the Mediterranean*, 2013, RES4MED, <http://www.res4med.org/uploads/docs/13714569381366116286RES4MED%20PRESENTATION-.pdf> [dostęp: 20.07.2015].

²⁴¹ S. Kilpeläinen, *Energy Relations between...*, *op. cit.*, s. 351.

²⁴² M.W. Hong, *An Analysis...*, *op. cit.*, s. 245.

Sąsiedzki Fundusz Inwestycyjny: spośród 745 mln euro przyznanych na lata 2007–2013, do 2011 roku sfinansował jedynie dwa projekty dotyczące energii słonecznej, o wartości 11 mln euro. Podkreśla to, że istniejący w UE system finansowania projektów energetycznych w regionie był dotychczas zróżnicowany, ale tym samym dość podzielony, niespójny i niejednorodny, przeznaczony w większości dla dużych inwestycji. Do tego główna inicjatywa MSP, promowana przez Unię, ma opóźnienia w realizacji; nie wyszła poza sferę badań dotyczących ekonomicznej opłacalności planowanych projektów, oceny możliwości technicznych i finansowych ich realizacji²⁴³.

Obszar eurośródziemnomorskiej współpracy energetycznej jest coraz bardziej zróżnicowany i stanowi jedno z głównych wyzwań dla Unii Europejskiej, szczególnie w kontekście zmieniającej się sytuacji międzynarodowej w Europie. Unia Europejska, ze względu na kryzys na Ukrainie i pogarszające się relacje z Rosją – głównym eksporterem energii, coraz bardziej nastawiona jest na dywersyfikację kanałów dostaw. Z drugiej strony pozyskanie więcej energii z Algierii i Libii nie jest pewne, z uwagi na ich rosnące wewnętrzne zapotrzebowanie oraz w przypadku Libii, wciąż niepewną sytuację polityczną. Gwałtowny wzrost konsumpcji energetycznej w Algierii, która rośnie w tempie 9% rocznie, następuje przy równoczesnym spadku produkcji gazu. Ponadto Algieria ma dobre kontakty z Rosją, których może nie chcieć narażać, zwiększając eksport gazu do Unii Europejskiej²⁴⁴. Podobnie jest w przypadku Egiptu, wydobywanie surowców naturalnych spada i ledwo wystarcza do zaspokojenia rosnącego popytu wewnętrznego. Kolejną sprawą jest coraz bardziej widoczna konkurencja z państwami BRICS o afrykańskie zasoby energetyczne²⁴⁵. W odniesieniu do odnawialnych źródeł energii jak na razie nie stanowią realnej alternatywy, choć jest to przyszłościowy obszar współpracy z dwoma głównymi celami: zwiększenie udziału energii odnawialnej w zużyciu wewnętrznym Afryce Północnej oraz rozwinięcie tras przesyłowych, którymi ta energia może być transportowana do Europy. Rozwój sektora odnawialnych źródeł energii w państwach śródziemnomorskich – nawet bez brania pod uwagę jej transferu do państw UE – może generować pozytywne efekty pośrednie dla Europy, związane m.in. ze zmniejszeniem migracji. Odnawialne źródła energii mogą stać się również bodźcem wzmocnionej współpracy eurośródziemnomorskiej w innych obszarach społeczno-ekonomicznych. Ponadto rozwój tego sektora energetycznego w państwach Afryki Północnej może generować pozytywne efekty pośrednie związane z zmniejszeniem migracji, większym bezpieczeń-

²⁴³ E. Bergasse, *Euromed energy...*, *op. cit.*, s. 6–9.

²⁴⁴ M. Mokhefi, *Algeria – an Unsteady Partner for Europe*, Policy Memo, ECFR, no. 10, July 2014, s. 2–7.

²⁴⁵ S. Colombo, N. Sartori, *Rethinking...*, *op. cit.*, s. 19–22.

stwem dostaw, a w efekcie wpłynąć na stabilizację polityczną. Odnawialne źródła energii mogą stać się również bodźcem wzmocnionej współpracy eurośródziemnomorskiej w innych obszarach społeczno-ekonomicznych. Niewątpliwie realizacja planowanych inwestycji i projektów, będzie w dużym stopniu zależeć od dostępności finansowania i warunków politycznych, ale jest najbardziej obiecująca²⁴⁶. Sektor energetyczny jest miejscem, w którym interesy polityczne i gospodarcze, w tym interesy sektora prywatnego, wydają się być komplementarne. Z tego względu jest najbardziej perspektywicznym i dynamicznym obszarem współpracy eurośródziemnomorskiej.

3.2.4. Udział państw Afryki Północnej we współpracy eurośródziemnomorskiej

Państwa Afryki Północnej, według K. Kausch, można podzielić na trzy grupy ze względu na ich zainteresowanie współpracą z Unią Europejską²⁴⁷. Do pierwszej zalicza się Maroko i Tunezję. Państwa te są wysoko uzależnione ekonomicznie, politycznie i w zakresie bezpieczeństwa od UE i jej państw członkowskich. Rynek europejski jest głównym odbiorcą produktów wytwarzanych w tych państwach. Nie mają dostępu do znaczących zasobów naturalnych i potrzebują europejskiej pomocy rozwojowej. W znacznym stopniu rozwój Maroka uzależniony jest od wsparcia finansowego z UE i pomocy finansowej z poszczególnych państw członkowskich. Znajduje to odzwierciedlenie w pozycji Maroka w ramach struktur eurośródziemnomorskich, która jest najbardziej zaawansowana²⁴⁸. Unia jest dla Maroka pierwszym partnerem handlowym. W 2012 roku bilans wymiany wyniósł 24 mld, najważniejszysektory współpracy to przemysł odzieżowy, rolnictwo, chemiczny i transport. Maroko jest największym odbiorcą unijnej pomocy w ramach EPS, budżet na lata 2011–2013 został ustalony na 580,5 mln euro, co stanowiło 20% więcej środków do wykorzystania, niż to miało miejsce w latach na lata 2007–2010. Łącznie w latach 2007–2013 wsparcie dla Maroka wyniosło ponad 1 mld euro. Wyznaczono tutaj pięć priorytetowych obszarów: rozwój polityki społecznej, modernizacja gospodarcza, wsparcie instytucjonalne, dobre rządy i prawa człowieka oraz ochrona środowiska. Maroko korzystało również z innych programów tematycznych i regionalnych oraz otrzymało dodatkowe wsparcie na budowę społeczeństwa obywatelskiego i edukację, m.in. 80 mln z programu SPRING w latach 2011–2013²⁴⁹. Maroko posiada umowę o wolnym handlu

²⁴⁶ M. Hafner, S. Tagliapietra, *A New Euro-Mediterranean...*, *op. cit.*, s. 2–7.

²⁴⁷ K. Kausch, *End of the Southern...*, *op. cit.*, s. 36–40.

²⁴⁸ *Ibidem*, s. 25.

²⁴⁹ *EU's response to the „Arab Spring”: The State-of-Play after Two Years*, Brussels, 8 February 2013, A 70/13, s. 7.

z Unią Europejską, jako pierwszy partner spośród państw śródziemnomorskich podpisało umowę o systemie kumulacji pochodzenia towarów w grudniu 2005 roku, a następnie regionalną konwencję w tej sprawie. Jest państwem najbardziej zaawansowanym w negocjacjach pogłębionej i kompleksowej strefy wolnego handlu, które przygotowywano w ramach misji scoping w lipcu 2012 roku. Oficjalne negocjacje w tej sprawie rozpoczęły się na początku 2013 roku. W międzyczasie weszło w życie porozumienie w sprawie liberalizacji handlu w rolnictwie z Unią Europejską oraz wytyczne negocjacyjne w sprawie umowy o partnerstwie w zakresie rybołówstwa. W wyniku tych umów eksporterzy marokańscy skorzystają ze zniesienia ceł przywozowych na 70% produktów rolnych i produktów rybołówstwa, co pozwoli zaoszczędzić około 100 mln euro rocznie na opłatach celnych²⁵⁰. Maroko również podpisało i ratyfikowało dwustronny protokół rozstrzygania sporów z Unią Europejską. W innych obszarach współpracy również wyprzedza pozostałe państwa, jako pierwsze podpisało umowę o partnerstwie w zakresie mobilności i migracji²⁵¹, w listopadzie 2012 roku zakończyło negocjacje w sprawie nowego planu działania, w ramach EPS, na lata 2013–2017²⁵². Z budżetu Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa na lata 2014–2020 Komisja Europejska planuje przeznaczyć dla Maroka łącznie od 1,323 mld euro do 1,617 mld euro. W latach 2014–2017 będą one wydatkowane na projekty dotyczące dostępu obywateli do pomocy społecznej, wsparcia dla demokracji i rządów prawa, sektora rynku pracy oraz budowy społeczeństwa obywatelskiego. W maju 2014 roku, podczas wizyty w Maroku, Stefan Fule podkreślił, że stosunki UE–Maroko można uznać za sukces i przykład dla innych państwa regionu²⁵³. Nie ma wątpliwości, że Maroko od początku procesu barcelońskiego jest najbardziej zaawansowanym państwem we współpracy euro śródziemnomorskiej, jednak od 2015 roku

²⁵⁰ *European Parliament Resolution of 16 February 2012 on the Agreement between the EU and Morocco concerning reciprocal liberalisation measures on agricultural products and fishery products*, (2012/2522(RSP) P7_TA PROV(2012)0055).

²⁵¹ *La politique méditerranéenne de l'Union européenne après le printemps arabe: les cas du Maroc et de la Tunisie*, Sénat Session, Rapport d'Information, 24 Octobre 2013, s. 55–65, http://www.senat.fr/rap/r13-100/r13-100_mono.html#toc34 [dostęp: 7.02.2014].

²⁵² *The new trade deal with Morocco: A short outline Morocco*, Policy Briefing, Directorate–General for External Policies, Policy Department, European Parliament, June 2013, s. 4–19.

²⁵³ *The EU has strengthened its relations with Morocco, but not to the extent required to bring about real change in the country*, London Scholl of Economic and Political Science, 11.08.2014, <http://blogs.lse.ac.uk/euoppblog/2014/08/11/the-eu-has-strengthened-its-relations-with-morocco-but-not-to-the-extent-required-to-bring-about-real-change-in-the-country/> [dostęp: 15.12.2014].

stosunki te uległy pogorszeniu w związku z decyzją Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości, który unieważnił umowę rolną Maroka z UE. Sprawę do sądu wniósł Front Polisario ze spornego z Marokiem terytorium Sahary Zachodniej. Sąd 10 grudnia 2015 roku stwierdził, że umowa rolna z Unią nie odnosi się bezpośrednio do terytorium Sahary Zachodniej pozostawiając otwartą możliwość, że porozumienie będzie stosowane w regionie²⁵⁴. Maroko uznało decyzję Sądu za polityczną i sprzeczną z prawem międzynarodowym i na znak protestu zawiesiło wszelkie kontakty z Unią. W 2016 roku zapowiedziano apelację.

Nowe władze Tunezji od 2011 roku znacznie zintensyfikowały poziom współpracy z UE pod względem politycznym i gospodarczym, zwłaszcza że Unia jest pierwszym partnerem handlowym Tunezji²⁵⁵. Na początku 2011 roku UE przeznaczyła dla Tunezji środki na pomoc humanitarną w związku z napływem uchodźców uciekających przed wojną w Libii. Zapewniła także wsparcie podczas przygotowywania wyborów w 2011 roku poprzez świadczenie pomocy technicznej dla władz tymczasowych, a także bezpośrednie wsparcie dla organizacji społeczeństwa obywatelskiego. Budżet z ENPI na lata 2011–2013 został zwiększony z 240 do 400 mln euro. Ponadto powołano specjalną grupę zadaniową UE–Tunezja Task Force, w celu zapewnienia lepszej koordynacji europejskiego i międzynarodowego wsparcia dla transformacji politycznej i gospodarczej w Tunezji. W sumie prawie 4 mld euro (w tym dotacje i pożyczki) zostało udostępnione do wspierania przemian w Tunezji²⁵⁶, w tym 155 mln euro zostało przewidziane dla Tunezji w ramach programu SPRING, w okresie 2011–2013, na reformy społeczne, wzrost gospodarczy, reformy demokratyczne, w tym sektora wymiaru sprawiedliwości, budowanie społeczeństwa obywatelskiego, czy też wspieranie renowacji poszczególnych miast²⁵⁷. Łącznie w latach 2007–2013 Tunezja w ramach ENPI uzyskiwała wsparcie w wysokości 775 mln euro. Dostępne dla Tunezji stały się również programy Erasmus +, TAIEX, SIGMA, inwestycje finansowane z programu NIF, środki na współpracę transgraniczną oraz fundusze m.in. z instrumentu demokracji, w ramach których Tunezja wdraża programy tematyczne w obszarze wsparcia społeczeństwa obywatelskiego. W listopadzie 2012 roku Tunezja podjęła negocjacje nowego planu działania na lata 2013–2017, który został przygotowany i uzgodniony w kwietniu 2014 roku. Odzwierciedla on uprzywilejowaną pozycję

²⁵⁴ *EU appeals ruling against Morocco trade deal*, 26 February 2016, EU Business, <http://www.eubusiness.com/news-eu/morocco-trade.16oc/> [dostęp: 15.03.2016].

²⁵⁵ K. Kausch, *End of the Southern...*, *op. cit.*, s. 25–26.

²⁵⁶ *EU's response to the „Arab Spring”...*, *op. cit.*, s. 9.

²⁵⁷ *Joint Statement by High Representative Catherine Ashton and Commissioner Füle on the new government in Tunisia*, Brussels, A 535/11, 27 December 2011.

Tunezji w ramach EPS. Tunezja prowadzi z UE negocjacje w sprawie liberalizacji handlu produktami rolnymi i produktami rybołówstwa, a także przygotowania do rozpoczęcia dialogu w sprawie głębokiej i kompleksowej umowy o wolnym handlu²⁵⁸. W 2014 roku zakończono rozmowy dotyczące partnerstwa w zakresie mobilności. Tunezja, jako pierwsze państwo śródziemnomorskie, podpisała umowę o wolnym handlu z Unią Europejską w 2008 roku, a już w rok później przyjęty został mechanizm rozstrzygania sporów, który w życie wszedł w 2011 roku. Unia Europejska rozpoczęła również dialog makroekonomiczny z Tunezją w lutym 2013 roku. W tym celu Komisja Europejska proponowała Tunezji 250 mln euro na średniookresowe kredyty. W kwietniu 2014 roku Parlament Europejski głosował nad przyjęciem ram dialogu i zwiększeniem finansowania do 300 mln euro. Dialog ma na celu pomoc w zbilansowaniu budżetu tunezyjskiego oraz poprawę środowiska inwestycyjnego²⁵⁹. W ramach nowego instrumentu wsparcia finansowego polityki sąsiedztwa na lata 2014–2020, środki finansowe, o które może starać się Tunezja, wynoszą od 725 mln euro do maksymalnie 886 mln euro. W pierwszym okresie, w latach 2014–2015, wyznaczono trzy główne obszary reform dotyczące rozwoju społeczno-ekonomicznego, demokracji oraz promocji zrównoważonego rozwoju na poziomie lokalnym i regionalnym, Tunezja mogła uzyskać środki w wysokości od 202 mln euro do 246 mln euro²⁶⁰.

Oferta EPS w największym stopniu stanowi dla Maroka i Tunezji uzupełnienie dwustronnych umów z poszczególnymi państwami członkowskimi. Pożyczki z europejskich instytucji finansowych oraz bezpośrednio finansowe środki, pochodzące z programów unijnych, stanowią jedno z ważniejszych źródeł, z których pokrywane są wydatki rozwojowe, inwestycje oraz nakłady na turystykę, sektory najbardziej dotknięte negatywnymi skutkami Arabskiej Wiosny. Pakiety wsparcia oferowane przez EPS oraz potencjalne korzyści wynikające z integracji gospodarczej w ramach proponowanych umów o wolnym handlu są dla nich najbardziej znaczące i w większym stopniu niż w innych państwach regionu odpowiadają na ich oczekiwania²⁶¹.

²⁵⁸ *Neighbourhood at the Crossroads: Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2013*, Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Brussels, 27.3.2014, JOIN (2014) 12 final, s. 13–18.

²⁵⁹ *EU–Tunisia Trade*, <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/tunisia> [dostęp: 10.07.2014].

²⁶⁰ *Tunisia*, European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiation, 9.02.2015, http://ec.europa.eu/enlargement/neighbourhood/countries/tunisia/index_en.htm [dostęp: 15.03.2015].

²⁶¹ K. Kausch, *End of the Southern...*, *op. cit.*, s. 36.

Do drugiej grupy zaliczana jest Algieria i Libia, państwa o wysokim stopniu niezależności, posiadające znaczne zasoby naturalne, które powodują, że są one w znacznej mierze samowystarczalne ekonomicznie i niezależne od pomocy UE oraz innych instytucji finansowych. Chociaż eksportują znaczną część produktów naftowych i gazu ziemnego do państw UE, bez trudu udałoby im się znaleźć alternatywne rynki zbytu. Algieria i Libia we wcześniejszych okresach eurośródziemnomorskiej współpracy nie były w pełni włączone w EPS. Algieria ze względu na brak zainteresowania planem działania, natomiast Libia ze względu na specyficzną sytuację polityczną za rządów Muammara Kaddafiego²⁶². Unia Europejska jest najważniejszym partnerem ekonomicznym Algierii i przypada na nią ponad 54% eksportu. Tylko w 2013 roku bilans wymiany handlowej wyniósł 54,18 mld euro, co wskazuje na wzrost o 5% w ostatnich 5 latach. Współpraca napędzana jest głównie przez sektor energetyczny, ponad 98% eksportowanych produktów to paliwa i produkty pochodne, a Algieria jest trzecim dostawcą gazu do państw Unii. Po Arabskiej Wiosnie reżim Buteflika w Algierii jest bardziej skłonny do współpracy z Unią Europejską. Algieria wyraziła gotowość do aktywniejszego zaangażowania w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa poprzez zgodę na przyjęcie planu działania oraz zaakceptowała unijną misję obserwacyjną podczas wyborów²⁶³. Pierwsza runda rozmów nad planem działania odbyła się w dniach 17–18 października 2012 roku. W 2013 roku Algieria podpisała umowę o wolnym handlu z Unią. Jest w trakcie przygotowania do przystąpienia do WTO, uzyskując w tym procesie duże wsparcie Unii. Trwają rozmowy nad zniesieniem taryf na produkty przemysłowe i rolne. W 2013 roku ustanowiono strategiczne partnerstwo energetyczne z Algierią. W maju 2015 roku rozpoczęty został dialog polityczny z tym państwem w kwestiach energetycznych, który ma obejmować współpracę w zakresie gazu ziemnego, energii odnawialnej, efektywności energetycznej integracji regionalnej i budowy połączeń infrastrukturalnych. Planuje się utworzenie specjalnego forum biznesu w sprawach energii, pierwsze spotkanie zaplanowano na 2016 rok w Algierze²⁶⁴. Ponadto Algieria otrzymała od Unii Europejskiej, w 2011 roku, dodatkowe środki do 172 mln euro zaprogramowanych na lata 2011–2013, w ramach Programu SPRING – 20 mln na wspieranie reform demokratycznych i rozwoju obszarów wiejskich, następnie 23,5 mln euro na program wspierający zatrudnienie młodzieży, realizowany przez Ministerstwo Sportu oraz organizacje młodzieżowe. Łącznie w latach 2007–2013

---

²⁶² *Ibidem*, s. 37.

²⁶³ T. Behr, *After the Revolution: The EU and the Arab Transition*, „Notre Europe”, no. 54, April 2012, s. 19.

²⁶⁴ *EU and Algeria to cooperate on energy*, European Commission 2015, <https://ec.europa.eu/energy/en/news/eu-and-algeria-cooperate-energy> [dostęp: 1.07.2015].

Algieria uzyskała wsparcie w ramach ENPI w wysokości 366,1 mln euro. Korzysta również ze środków na projekty współpracy na poziomie regionalnym, programów wsparcia demokracji i społeczeństwa obywatelskiego, bierze udział w projektach twinningowych. W ramach nowego instrumentu finansowego, w latach 2014–2017 Algieria otrzyma od 121 mln euro do 148 mln euro na wsparcia trzech priorytetowych obszarów zmian: reformy wymiaru sprawiedliwości i na rzecz większego udziału obywateli w sferze publicznej, promocję zatrudnienia i reformy rynku pracy oraz na dywersyfikację gospodarki²⁶⁵.

Libia natomiast jest jedynym państwem Afryki Północnej bez formalnych struktur współpracy z Unią Europejską oraz jedynym, który nie zakończył negocjacji nad umową o wolnym handlu, nie jest również członkiem WTO. UE przyjmuje 70% eksportu z Libii, który zdominowany jest przez ropę i produkty pochodne. Podobnie jak w przypadku Algierii od końca 2011 roku poczyniono pewne postępy w zacieśnieniu współpracy z Libią. W 2012 roku wznowiono prace nad umową ramową, po jej zawieszeniu w 2011 roku, oraz rozmowy zmierzające do pełnego uczestnictwa Libii w regionalnych programach współpracy²⁶⁶. Ponadto w styczniu 2013 roku Libia ogłosiła zamiar przystąpienia do Unii dla Śródziemnomorza w roli obserwatora²⁶⁷. Libia otrzymała od 2011 roku znaczną pomoc finansową na modernizację, korzystała ze specjalnych środków z kilku programów i funduszy, obok ENPI najważniejszy to Europejski Instrument na rzecz Demokracji i Praw Człowieka. Ponad 130 mln euro przeznaczono dla Libii od 2011 roku na projekty w administracji publicznej, przemiany demokratyczne, społeczeństwo obywatelskie, ochronę zdrowia i edukację²⁶⁸. Ponadto Libia korzysta z programów tematycznych dotyczących kwestii migracji i azylu²⁶⁹. W latach 2007–2013 Libia, nie będąc członkiem polityki sąsiedztwa, otrzymała łącznie 86 mln euro. Na lata 2014–2015 Unia Europejska wyznaczyła trzy priorytetowe grupy reform: wsparcie budowy demokratycznych instytucji, społeczno-ekonomiczna integracja oraz ochrona zdrowia. Libia otrzyma od 36 mln euro do 44 mln euro²⁷⁰.

²⁶⁵ *Algeria*, European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiation, 9.02.2015, http://ec.europa.eu/enlargement/neighbourhood/countries/algeria/index_en.htm [dostęp: 15.02.2015].

²⁶⁶ *EU–Algeria Trade*, <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/algeria/> [dostęp: 10.07.2014].

²⁶⁷ *EU's response to the „Arab Spring”: The State...*, *op. cit.*, s. 5

²⁶⁸ *EU Helps to Further Stabilize Libya Through Support for Education, Administration and Civil Society*, IP/11/1555, Brussels, 15 December 2011.

²⁶⁹ *EU's response to the „Arab Spring”: The State ...*, *op. cit.*, s. 7.

²⁷⁰ *Libya*, European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiation, 9.02.2015, http://ec.europa.eu/enlargement/neighbourhood/countries/libya/index_en.htm [dostęp: 15.02.2015].

Do roku 2020 z instrumentu ENI Libia może trzymać łącznie od 126 mln do 154 mln euro.

Pomimo licznych wspólnych interesów, nie tylko handlowych, ale i w zakresie bezpieczeństwa wydaje się mało prawdopodobne, aby Libia oraz Algieria w pełni włączyły się w EPS. Stosunek do polityki sąsiedztwa przed i po 2011 roku nie zmienił się znacząco, szczególnie w odniesieniu do reform demokratycznych. Natomiast Algieria i Libia w większym stopniu nastawione są na współpracę z Europą w zakresie bezpieczeństwa. Zależność jest tutaj dwustronna, w przeciwieństwie do współpracy w obszarach reform społeczno-gospodarczych oraz politycznych²⁷¹. Dlatego EPS, jako program oparty na jednoczesnym wsparciu procesów demokratyzacji i modernizacji gospodarki, ma niewiele do zaoferowania Algierii i Libii, a już z pewnością nie tyle, aby bezwarunkowo przyjęły na siebie obowiązki wynikające ze współpracy, szczególnie w formule *więcej za więcej*. EPS w pakiecie *wszystko albo nic* jest nieatrakcyjna dla państw finansowo niezależnych. Algieria i Libia preferują bilateralną współpracę z poszczególnymi państwami członkowskimi UE, w ramach której nie muszą się zgadzać na reformy wyznaczane przez instytucje unijne w zamian za niewielkie wsparcie finansowe²⁷².

Inaczej sytuacja przedstawia się w przypadku Egiptu ze względu na jego strategiczne znaczenie dla całego Bliskiego Wschodu, pokoju i bezpieczeństwa w regionie. Egipt czerpie wymierne korzyści z partnerstwa z UE w wielu aspektach, jednak nie jest ani ekonomicznie, ani politycznie zależny od Europy²⁷³. Wsparcie unijne jest znikome w porównaniu do oferowanego przez głównego donatora USA oraz finansowej pomocy z państw Zatoki Perskiej. Nie ulega wątpliwości, że Unia Europejska jest ważnym partnerem handlowym Egiptu, od 2004 roku handel został podwojony, osiągając w 2012 roku wskaźnik 23,9 mld euro. Udział Unii Europejskiej w egipskim eksporcie wynosi 23%, co daje jej pierwsze miejsce. Egipt posiada umowę o wolnym handlu z Unią Europejską, w 2010 roku uzgodnił ponadto mechanizm rozstrzygania sporów w ramach współpracy handlowej. W odpowiedzi na wydarzenia Arabskiej Wiosny w Egipcie w 2011 roku, Unia Europejska zwiększyła pomoc finansową dla Egiptu na wdrożenie reform społeczno-gospodarczych²⁷⁴. Tylko w 2011 roku Egipt uzyskał 132 mln euro. Były to dodatkowe środki do tych z Instrumentu Partnerstwa i Sąsiedztwa w wysokości 449 mln euro, zaplanowanych na okres 2011–2013. Ponadto UE, wraz z EBI i EBOR, podczas spotkania grupy

²⁷¹ K. Kausch, *End of the Southern...*, *op. cit.*, s. 38–39.

²⁷² *Ibidem*, s. 38–39.

²⁷³ *Ibidem*, s. 26.

²⁷⁴ *EU–Egypt Trade*, <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/egypt/> [dostęp: 10.07.2014].

zadaniowej ds. Egiptu, w listopadzie 2012 roku, zapowiedziała przeznaczenie dodatkowego pakietu finansowego dla Egiptu w wysokości około 750. Z czego 90 mln euro to pomoc z programu SPRING na wspieranie społeczno-gospodarczych reform, 163 mln euro na wsparcie inwestycji, następnie 50 mln euro w formie dotacji oraz 450 mln euro w preferencyjnych kredytach²⁷⁵. Łącznie w latach 2007–2013 Egipt uzyskał 1 mld euro wsparcia finansowego w ramach polityki sąsiedztwa, uczestnicząc jednocześnie w regionalnych inicjatywach, programach rozwojowych, uzyskał środki z programów wsparcia procesów demokratyzacji. W 2011 roku Egipt wyraził zgodę na negocjacje nowego planu działania w ramach EPS, w lipcu 2013 roku rozpoczął dialog na temat zacieśnienia współpracy handlowej, który stanowi pierwszy krok do rozpoczęcia negocjacji nad DCFTA. W latach 2014–2015 udostępnione zostały dla Egiptu środki w wysokości od 210 mln euro do 257 mln euro, w zależności od zaangażowania tego kraju we współpracę i postępów w budowie demokracji²⁷⁶. Jednak ze względu na skomplikowaną sytuację wewnętrzną Egiptu, trudno jest przewidzieć, jak potoczą się losy dalszej współpracy. Choć Egipt docenia wsparcie udzielane z Brukseli w ramach polityki sąsiedztwa, szybko dywersyfikuje międzynarodowe więzi, zwłaszcza z państwami Zatoki Perskiej i Turcją. To zwiastuje dalsze zmniejszenie wpływów UE w nadchodzących latach. Chociaż Egipt wymaga znaczącej pomocy w zarządzaniu bezpieczeństwem oraz w prowadzeniu rozmów z Izraelem, to prawdopodobnie nie UE będzie jej najważniejszym źródłem. Strategiczna pozycja Egiptu w regionie będzie plasować państwo w najbliższych latach na uprzywilejowanej pozycji negocjacyjnej z Europą. W odniesieniu do Egiptu, oferta unijna nie do końca jest trafna, zarówno ze względu na jej ograniczoną atrakcyjność, jak i siłę negocjacyjną egipskiego rządu. Można przewidzieć, że Egipt, raczej nie będzie dążył do zacieśnienia dalszej współpracy, którą Unia oferuje w obecnych ramach instytucjonalnych²⁷⁷.

3.3. Wyzwania demokratyzacji

3.3.1. Promocja demokracji i praw człowieka

Ważnym elementem wydarzeń, które rozegrały się w Afryce Północnej w 2011 roku, było to, że przyciągały ludzi bez względu na społeczne i religijne podziały,

²⁷⁵ *EU's response to the „Arab Spring”: The State ...*, *op. cit.*, s. 6.

²⁷⁶ *Egypt*, European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiation, 9.02.2015, http://ec.europa.eu/enlargement/neighbourhood/countries/egypt/index_en.htm [dostęp: 15.03.2015].

²⁷⁷ K. Kausch, *End of the Southern...*, *op. cit.*, s. 40.

a rdzeń opozycji wyznaczały żądania sprawiedliwości społecznej i politycznej. W praktyce w większości państw Afryki Północnej skutkowały jedynie zmianą władzy, jednocześnie ujawniły się spory społeczno-polityczne i religijne, które przez lata pozostawały poza oficjalnym dyskursem politycznym. Na przyszłość polityczną państw Afryki Północnej będzie miało wpływ wiele czynników, w tym odporność obywateli na radykalne hasła islamistyczne, zdolność poszczególnych rządów do sprostania wyzwaniom gospodarczym, budowy instytucji demokratycznych oraz wola rządzących do dzielenia się władzą.

Nie ulega wątpliwości, że Arabska Wiosna doprowadziła do ważnych zmian odnoszących się do demokracji, szczególnie w kontekście krótkoterminowych celów, które zostały w większości zrealizowane. Wiązały się z procesem wyborczym, bardziej znaczącą rolą pozarządowych organizacji, wolnością wypowiedzi i stowarzyszania, podjętymi reformami w zakresie kontroli organów wykonawczych. Wyzwaniem są natomiast długoterminowe cele, wiążące się ze stabilizacją i standaryzacją demokracji, budową demokratycznych instytucji oraz szeroką partycypacją polityczną²⁷⁸. Nie bez znaczenia jest również znalezienie nowego miejsca w przestrzeni międzynarodowej oraz uzyskanie zewnętrznego wsparcia w postaci środków finansowych, dyplomatycznej akceptacji nowych elit oraz wybranej przez nie drogi reform.

Demokracja jest ściśle powiązana z aktywnym udziałem obywateli. Według D. Rustowa państwo, na drodze demokratyzacji, przechodzi cztery fazy. Pierwsza to osiągnięcie jedności narodowej, druga wiąże się z walką polityczną, która często prowadzi do powstania jednej silnej grupy, co utrudnia dalszą demokratyzację, trzecia faza to okres przejściowy, w ramach którego mogą dokonać się zmiany, jakie nie muszą prowadzić do konsolidacji demokracji, ostatnia faza wiąże się z powtarzalnością określonych zachowań i przestrzeganiem reguł liberalnej demokracji²⁷⁹. Według L. Khatib wykorzystując ten model można argumentować, że porewolucyjne państwa arabskie są obecnie w trzeciej fazie. Będzie ona trwała przez dłuższy okres czasu i niekoniecznie zakończy się demokracją²⁸⁰.

W autorytarnych systemach w Tunezji, Egipcie, Libii, przed 2011 rokiem, formalne uczestnictwo polityczne w dużej mierze ograniczało się do działalności partyjnej powiązanej z reżimem, czy też głosowania w wyborach, którym daleko było do transparentności. Chociaż Arabska Wiosna całkowicie nie

²⁷⁸ L. Khatib, *Political participation and democratic transition in the Arab World*, „Journal of International Law”, University of Pennsylvania, vol. 34 no. 2, April 2013, s. 316.

²⁷⁹ Zob. D.A. Rustow, *Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model*, „Comparative Politics” 1970, vol. 2, no. 3, s. 337–351.

²⁸⁰ L. Khatib, *Political participation...*, *op. cit.*, s. 316.

zmieniła sytuacji, to przyniosła nowe kanały dialogu ułatwiające artykulację potrzeb obywateli oraz ich preferencji politycznych²⁸¹. W 2011 roku w państwach Afryki Północnej powstało wiele nowych partii politycznych i organizacji pozarządowych, zwłaszcza w Egipcie i Tunezji. W Tunezji ponad 110 partii politycznych zostało zarejestrowanych po upadku prezydenta Ben Alego, podczas gdy w Egipcie ponad czterdzieści. Obywatele aktywnie zaangażowali się w tworzenie nowych organizacji społeczeństwa obywatelskiego. Jednak ugrupowania te w większości nie uczestniczyły w procesie podejmowania decyzji, a ich funkcjonowanie miało jedynie symboliczny charakter. W Egipcie i Tunezji, nowo powstałe partie nie zwróciły uwagi społeczeństwa, w dużej mierze ze względu na brak politycznego doświadczenia i umiejętności debaty, artykulacji postulatów i klarowanego programu reform²⁸². Podczas pierwszych wyborów widoczny był podział między, istniejącymi od lat, strukturami organizacyjnymi oraz ugrupowaniami bez wcześniejszego doświadczenia²⁸³. Pierwsza grupa odnosiła się do islamistów i partii politycznych z dawnego systemu. Działalność kolejnych ugrupowań wiązała się z aktywizacją młodych obywateli. Jednak ich wola organizowania formalnych grup politycznych nie była wystarczająco silna. Przykładowo w Maroku, Ruch Młodzieżowy 20 lutego, który rozpoczął ograniczoną akcją protestacyjną w 2011 roku, zainspirowany wydarzeniami w Tunezji i Egipcie, nie zbudował struktur kierowniczych i instytucji charakterystycznych dla partii politycznych. Młodzi działacze odrzucili ustanowienie hierarchii między sobą, ze względu na negatywne konotacje z autorytaryzmem, pozostawiając tym samym pole do działania dla innych ugrupowań. Ponadto partie polityczne powinny mieć jasne programy polityczne i cele. Nowym ugrupowaniom w 2011 i 2012 roku w większości nie udało się ich rozpowszechnić w sposób jasny i spójny²⁸⁴. W Tunezji w 2011 roku nowe partie, zamiast prowadzić kampanię programową, skupiły się na dążeniu do zdyskredytowania programów islamistycznych grup. Kolejną sprawą jest zdolność koalicyjna, którą jak pokazały pierwsze wybory, wykazały od lat istniejące ugrupowania islamistyczne²⁸⁵.

²⁸¹ H. Abidi, *Les enjeux de la transition dans le monde arabe*, MEDEA, 29.01.2013, <http://www.medeabe/2013/01/les-enjeux-de-la-transition-dans-le-monde-arabe/> [dostęp: 10.06.2014].

²⁸² E. Lust, G. Soltan, J. Wechmann, *After the Arab Spring: Islamism, Secularism and Democracy*, „Current History” 2012, no. 749, s. 365.

²⁸³ S.R. Grand, *Democratization 101: Historical Lesson for the Arab Spring, The Arab Awakening: America and the Transformation of the Middle East*, The Brookings Institution, Washington 2011, s. 23–29.

²⁸⁴ L. Khatib, *Political participation...*, *op. cit.*, s. 321–330.

²⁸⁵ *Ibidem*, s. 330–337.

Zasadnicze znaczenie dla przyszłości procesów politycznych w poszczególnych państwach, jak wskazuje L. Khatib, ma możliwość uczestnictwa w życiu politycznym w szerokim znaczeniu odnoszącym się do działalności partii politycznych, organizacji społeczeństwa obywatelskiego, ruchów społecznych, które stale funkcjonują w przestrzeni politycznej, włączając się w kształtowanie nowej drogi państwa i rządu, a nie jak dotychczas jedynie je kwestionują (zob. tabela 19)²⁸⁶. Kluczową sprawą jest zbudowanie demokratycznych instytucji. Chodzi tutaj nie tylko o ustanowienie instytucji przedstawicielskich, ale co ważniejsze o możliwość ich funkcjonowania w praktyce²⁸⁷. Nie bez znaczenie w tym procesie jest specyfika społeczeństwa arabskiego, które często definiuje swoją tożsamość w odniesieniu do rodziny, czy też społeczności lokalnej, nie identyfikując się przy tym z państwem, czy też narodem. W Libii i Maroku parlamenty w większości reprezentują interesy poszczególnych plemion lub grup religijnych, co zmniejsza do nich zaufanie ze względu na to, że działają jako przedstawiciele jedynie części społeczeństwa. Z pewnością nie zmieni się to w najbliższym czasie, a ze względu na narastające podziały społeczno-religijne, może jeszcze bardziej zostać wzmocnione²⁸⁸. Kolejną sprawą jest to, że sfera polityczna często pokrywa się ze sferą społeczną i gospodarczą, co utrudnia ich niezależność. Wojsko posiada i kontroluje znaczną część aktywów gospodarczych w Egipcie. Dostęp do przestrzeni politycznej utrudniony jest poprzez istnienie społecznych i gospodarczych monopolii²⁸⁹. Niski poziom życia i wykształcenia mieszkańców regionu również negatywnie wpływają na rozwój kultury obywatelskiej.

W 2011 i 2012 roku wybory parlamentarne odbyły się we wszystkich państwach regionu w Tunezji, Egipcie, Algierii, Maroku, Libii. W Tunezji ponad 50% obywateli głosowało nad wyborem parlamentu, w Egipcie 60%, w porównaniu do wcześniejszych średnich na poziomie 10–15%. Podobny wzrost udziału obywateli w przestrzeni publicznej miał miejsce w Libii. Wybory zostały uznane za wolne i konkurencyjne. W kolejnych latach reformy demokratyczne zostały utrzymane w Tunezji i Maroku, które radzą sobie najlepiej spośród państw Afryki Północnej. W Tunezji politycy byli w stanie dojść do porozumienia, wynegocjować konsensus ponad politycznymi podziałami, w 2014 roku przyjęto nową konstytucję, wybrano nowy parlament oraz prezydenta.

²⁸⁶ H. Albrecht, *The Nature of Political Participation*, [w:] *Political Participation in the Middle East*, eds. E. Lust–Okar, S. Zerhouni, Lynne Rienner Publishers, Boulder 2008, s. 16–30.

²⁸⁷ L. Khatib, *Political participation...*, *op. cit.*, s. 320; zob. E. Lust, G. Soltan, J. Wechmann, *After the Arab Spring...*, *op. cit.*, s. 362–364.

²⁸⁸ *Ibidem*, s. 338–340.

²⁸⁹ *Ibidem*, s. 320–322.

Maroko przeprowadziło najbardziej znaczący proces liberalizacji politycznej, jednak monarcha nadal posiada dominującą pozycję w systemie władzy, która ogranicza niezależność parlamentu i rządu.

W pozostałych państwach można dostrzec powrót do wcześniejszych autorytarnych praktyk władzy, gdzie nastąpił zdecydowany regres w budowie demokratycznych instytucji. W Egipcie od 2011 roku miały miejsce dwa procesy przemian politycznych. Pierwszy związany z wyborem prezydenta i parlamentu, wywodzących się z partii islamistycznej, nie powiódł się. W 2012 roku parlament został zawieszony na podstawie orzeczenia Najwyższego Trybunału Konstytucyjnego, który uznał wybory za niezgodne z konstytucją. Następnie w 2013 roku protesty obywateli przeciwko prezydentowi posłużyły jako pretekst dla armii, aby po raz kolejny przejąć władzę. Egipt powrócił do autorytarnych rządów, gdzie działalność partii politycznych jest znacznie ograniczona, szczególnie tych o korzeniach islamistycznych. Nowe regulacje prawne minimalizują prawo do protestów i zgromadzeń, dławią wolność wypowiedzi i ograniczają dostęp do informacji. Media są niemal w całości kontrolowane przez rząd. W Libii początkowo główne siły polityczne doszły do porozumienia w zakresie podstawowych kwestii, jak uzgodnienie systemu wyborczego, przejściowego rządu złożonego z przedstawicieli różnych opcji politycznych, procedury przyjęcia konstytucji. Następnie tendencje separatystyczne poszczególnych regionów, brak doświadczeń polityków w zarządzaniu państwem, zablokowały proces transformacji Libii, a po kolejnych wyborach w 2014 roku Libia stanęła w obliczu wojny domowej. W Algierii, na skutek protestów obywateli z 2011 roku, miała miejsce częściowa liberalizacja polityczna odnosząca się do zniesienia stanu wyjątkowego, obowiązującego od 1992 roku, zmiany ustawy o partiach politycznych, częściowej reformy systemu wyborczego. W Algierii, w 2012 roku, o miejsca w parlamencie konkurowali przedstawiciele aż 40 partii²⁹⁰. Zmiany te można uznać jedynie za kosmetyczne, nie doprowadziły do złamania hegemonii jednej partii oraz armii²⁹¹.

Możliwość udziału kobiet w przestrzeni publicznej i ich równy status w społeczeństwie (zob. tabela 20–22) nie zostały poprawione od 2011 roku. W 2006 roku w Egipcie było ponad 10,8% kobiet w parlamencie, w Tunezji nawet więcej 22,8%. Reforma wyborcza w Egipcie w 2011 roku wyeliminowała wcześniejsze parytety dla kobiet gwarantujące im minimalną reprezentację. W wyniku wyborów zaledwie dziewięć kobiet weszło do parlamentu w 2011 roku, natomiast w wyborach prezydenckich odmówiono im możliwości

²⁹⁰ I. Szmolka, *Theoretical Framework and Types of Processes of Political Change in Arab Regimes*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2014*, IEMed, 2014, s. 26–27.

²⁹¹ *Ibidem*, s. 28–29.

kandydowania. W Tunezji, podczas wyborów w 2011 roku, zdecydowanie mniej kobiet zdobyło mandaty niż w okresie rządów Ben Alego, a większość z nich to członkinie partii islamistycznej²⁹². W Maroku kobiety zdobyły 67 miejsc w parlamencie w 2011 roku (z 395, czyli 17%), ale tylko jedna weszła do rządu. W poprzednim rządzie, desygnowanym w 2007 roku, było 7 kobiet²⁹³. F. Sadiqi, profesor na Uniwersytecie w Fez wskazuje, że szanse na równy i pełny udział kobiet w Afryce Północnej w społeczeństwie, w polityce i gospodarce, po 2011 roku wydają się bardziej odległe niż kiedykolwiek wcześniej²⁹⁴. T. Masoud podkreśla, że jak pokazały ostatnie lata, następstwem Arabskiej Wiosny nie okazała się demokratyzacja państw arabskich. Jeśli jest ona możliwa to tylko w wyniku długiego proces ewolucyjnego, w którym autorytarne elity będą dyktować tempo reform, a nie arabska ulica²⁹⁵.

Określenie wpływu Unii Europejskiej na procesy reform demokratycznych, w poszczególnych państwach Afryki Północnej, nie jest łatwym zadaniem, szczególnie ze względu na specyficzne doświadczenia w tej materii sprzed Arabskiej Wiosny²⁹⁶. UE odnosi się do demokracji w wielu traktatach i traktuje ją, jako podstawową zasadę w polityce wewnętrznej, jak i na polu współpracy zewnętrznej. Podejście Unii Europejskiej do promocji demokracji w państwach partnerskich zostało skonkretyzowane w dokumencie z 2001 roku, *Role Unii Europejskiej w promocji praw człowieka i demokratyzacji*, w którym przedstawiony został przegląd podejścia Unii do kwestii wsparcia demokracji w państwach partnerskich, efektywności działań Unii, a także wykorzystywanych narzędzi. W dokumencie podkreślono, że wsparcie procesów transformacji wymaga jednocześnie politycznych, ekonomicznych i społecznych reform, demokracja jest tutaj punktem łączącym. W odniesieniu do dotychczasowych praktyk w zakresie promocji demokracji, Unia Europejska mierzy się z zarzutem, iż nie definiuje wyraźnie działań, jakie powinny być podjęte oraz ostatecznych celów, wielokrotnie wykorzystując demokrację w zależności od

²⁹² A. Driss, *Elections in Tunisia: one more step on the path of democratic transformation*, <http://www.nimd.org/wp-content/uploads/2014/12/here2.pdf> [dostęp: 15.03.2015].

²⁹³ F. Sadiqi, *North African Women's Rights in the Aftermath of the Arab Spring*, [w:] *Mediterranean...*, *op. cit.*, s. 305–307.

²⁹⁴ *Beyond spring: Civil society's role in the Middle East and North Africa*, The Newsletter of INTRAC, no. 57, May 2014, s. 1–7, http://www.intrac.org/data/files/resources/799/14176_Ontrac57_proof5_WEB_FINAL.pdf [dostęp: 15.03.2015].

²⁹⁵ T. Masoud, *Has the door closed on Arab democracy*, „Journal of Democracy”, vol. 26, no. 1, January 2015, s. 83.

²⁹⁶ R. Youngs, *Democracy promotion as external governance?*, „Journal of European Public Policy” 2009, vol. 16, no. 6, s. 895–915.

kontekstu, pozostawiając sobie wygodną przestrzeń do interpretacji i zmian²⁹⁷. Ponadto uzgodnienie wspólnego stanowiska przez poszczególne państwa członkowskie, w odniesieniu do promocji demokracji oraz wykorzystywanych w tym celu instrumentów, często sprowadza się do znalezienia najmniejszego wspólnego mianownika²⁹⁸. Państwa UE kierują się różnymi motywami w tym obszarze współpracy, różne cele przyświecają poszczególnym działaniom, a najważniejsze ogniskują się wokół interesów ekonomicznych²⁹⁹ oraz bezpieczeństwa, co w przypadku państw południowego brzegu Morza Śródziemnego wzmacniane jest przez bliskość geograficzną. Unia woli być otoczona przez państwa demokratyczne, gdyż takie sąsiedztwo jest po prostu bardziej wygodne i bezpieczne³⁰⁰.

Doświadczenia współpracy eurośródziemnomorskiej dowodzą, że Unia postrzega demokrację zarówno, jako cel sam w sobie, ale także jako narzędzie do osiągnięcia innych, w szczególności dobrobytu i stabilności. Rozdział eurośródziemnomorskiej współpracy, dotyczący promocji demokracji, uważa się za najmniej efektywny głównie ze względu na brak jasnego sprzeciwu w oficjalnych stanowiskach unijnych wobec łamania praw człowieka przez autorytarne rządy. Polityka ta faktycznie umacniała dyktatorów, dając pierwszeństwo stabilności i bezpieczeństwu, równocześnie odsuwając demokrację na dalszy tor³⁰¹. R. Balfour wskazuje, że sprzężenie kwestii demokracji z bezpieczeństwem stało się problematyczne w ochronie tej pierwszej³⁰².

Arabska Wiosna, gdzie większość protestów odbywała się pod sztandarem demokracji, z jednej strony stworzyła szansę wzmocnienia współpracy eurośródziemnomorskiej i replikowania na grunt północnoafrykański liberalnej

²⁹⁷ L. Fioramonti, *Promoting Human Rights and Democracy: A New Paradigm for the EU*, [w:] *The European Union and the Arab Spring: Promoting Democracy and Human Rights*, ed. J. Peters, Lexington Publisher, Maryland 2013, s. 19–24.

²⁹⁸ A.K. Jonasson, *The EU's Democracy Promotion and the Mediterranean Neighbours: Orientation Ownership and Dialogue in Jordan and Turkey*, Routledge, New York 2013, s. 3–6.

²⁹⁹ M. Kurki, *How the EU can adopt a new type of democracy support*, Working Paper, FRIDE, no. 112, March 2012, s. 2–5.

³⁰⁰ P. Kotzian, M. Knodt, S. Urdze, *Instruments of the EU's External Democracy Promotion*, „Journal of Common Market Studies” 2011, vol. 49, no. 5, s. 98–115; zob. M. Pace, *Interrogating the European Union's democracy promotion agenda: discursive configurations of democracy' from the Middle East*, „European Foreign Affairs Review” 2011, vol. 15, no. 5, s. 611–628.

³⁰¹ J.P. Cassarino, *Reversing hierarchy of Priorities in EU–Mediterranean Relation*, [w:] *The European Union and the Arab Spring: Promoting Democracy and Human Rights*, ed. J. Peters, Lexington Publisher, Maryland 2013, s. 5–15.

³⁰² R. Balfour, *Human Rights and Democracy in EU Foreign Policy: The Cases of Ukraine and Egypt*, Routledge, New York 2012, s. 28.

demokracji, którą Unia, na poziomie deklaracji, wskazuje jako model systemowy, z drugiej ujawniła krótkowzroczność dotychczasowej unijnej polityki oraz podważyła wizerunek i wiarygodność Unii. Chociaż hasła, które można było usłyszeć w trakcie protestów w poszczególnych państwach, odpowiadały demokratycznym standardom promowanym przez Unię, to Arabska Wiosna w Afryce Północnej oznaczała również stanowczy sprzeciw wobec rządów skorumpowanych władców, którzy przez ostatnie lata byli wspierani przez państwa europejskie. Stephan Fule, Komisarz ds. Rozszerzenia i Polityki Sąsiedztwa, w 2011 roku przyznał, że „powinniśmy czuć się upokorzeni ze względu na dotychczasową politykę, Unia Europejska nie była wystarczająco zdeterminowana, aby bronić praw człowieka i demokracji”³⁰³. W kontekście tej wypowiedzi oraz wielu podobnych deklaracji wydanych w 2011 roku, można było się spodziewać, że nastąpił zdecydowany zwrot w unijnej polityce promocji demokracji. I rzeczywiście na poziomie deklaracji Unia Europejska podkreśliła centralną rolę procesów demokratycznych w transformacji poszczególnych państw, jednocześnie wskazując na poprzednią, błędną politykę europejską, opartą na priorytetach bezpieczeństwa. W *Partnerstwie na rzecz Demokracji i Wspólnego Dobrobytu*, Unia Europejska zaprezentowała holistyczne podejście do budowy demokracji podkreślając że wsparcie unijne w tym obszarze odbywać się będzie zawsze w odniesieniu do konkretnej sfery i obszaru reform³⁰⁴.

Jednak, jak podkreślają A. Wetzel i J. Orbie, bez względu na fakt, że demokracja stała się najważniejszym elementem unijnej polityki zagranicznej i nowej oferty dla państw sąsiedzkich, nadal wiele kwestii pozostaje do wyjaśnienia oraz sprecyzowania. Dotyczy to przede wszystkim wyboru konkretnego modelu demokracji, wskazania poszczególnych jego elementów i praktycznych działań, które powinny zostać wdrożone. Przykładowo Unia Europejska wskazuje, że demokracja wiąże się m.in. z zarządzaniem przepływami migracji; tworzeniem dobrego klimatu do prywatnych inwestycji; na tym samym poziomie stawia konieczność przestrzegania praw człowieka i podstawowych wolności, bez względu na fakt, że pierwsza grupa zadań odnosi się do odpowiednich instytucji i procedur, druga do wartości³⁰⁵. Debata na temat samego pojęcia

³⁰³ Commissioner Fule speech to the European Parliament, 28 February 2011, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/11/130&format=HTML&aged=1&language=EN&guiLanguage=en> [dostęp: 10.09.2013].

³⁰⁴ A. Teti, *The EU's First Response to the 'Arab Spring': A Critical Discourse Analysis of the Partnership for Democracy and Shared Prosperity*, „Mediterranean Politics”, vol. 17, issue 3, November 2012, s. 274.

³⁰⁵ A. Wetzel, J. Orbie, *The EU's Promotion of External Democracy: In search of the plot*, Policy Brief, CEPS, no. 281, 13 September 2012, s. 1–6.

demokracji ma więc kluczowe znaczenie dla realizacji poszczególnych projektów wsparcia³⁰⁶. Kolejne zarzuty odnoszą się do stricte proceduralnego charakteru nowej oferty. Formalnie za przygotowanie tekstu *Partnerstwa na rzecz Demokracji i Wspólnego Dobrobytu* odpowiedzialna była Europejska Służba Działań Zewnętrznych. W tworzenie dokumentu zaangażowane były również inne podmioty: Europejski Instrument Wsparcia Demokracji, Unia dla Śródziemnomorza oraz Dyrekcja do Spraw Pomocy i Rozszerzenia. W ESDZ reprezentowane są ponadto różne instytucje, m.in. Komisja Europejska, Rada oraz państwa członkowie. Partnerstwo było więc wynikiem kompromisu pomiędzy różnymi agendami, procedurami i celami politycznymi³⁰⁷. Przegląd polityki sąsiedztwa również nie wpłynął na zwiększenie elastyczności instrumentów unijnych, w dużym stopniu sprowadza się do biurokratyczno-administracyjnych propozycji zmian³⁰⁸. Odpowiednie procedury demokratyczne, dotyczące choćby podziału władzy, procesu wyborczego, ochrony mniejszości, istniały już wcześniej w państwach Afryki Północnej, jednak ich realizacja w praktyce pozostawiała wiele do życzenia. Brak precyzji w definiowaniu celów oraz katalogu konkretnych działań, skłania do stwierdzenia, że zmiana jakościowa w obszarze unijnej promocji demokracji jest raczej ograniczona³⁰⁹.

Na poziomie praktyki sytuacja również nie wygląda najlepiej. W corocznej ocenie postępów z realizacji polityki sąsiedztwa, z 2013 oraz 2014 roku, zauważyć można co prawda szersze odniesienie się do konkretnych przypadków łamania standardów demokratycznych, czego wcześniej brakowało. To jednak priorytety UE, w przestrzeni śródziemnomorskiej, zasadniczo się nie zmieniły³¹⁰. Co więcej rozwój wydarzeń w Libii, zagrożenie ze strony ISIL, jeszcze bardziej postawiły bezpieczeństwo na pierwszym miejscu współpracy eurośródziemnomorskiej. Główną przeszkodą w promowaniu demokracji w polityce śródziemnomorskiej, przed 2011 rokiem, była niechęć wywiązania się przez Unię z zasad warunkowości, co w praktyce oznaczało, że UE nie zmniejszała środków finansowych dla państw, które łamały prawa człowieka. W kontekście obecnej sytuacji, podobne praktyki nie tylko wydają się prawdopodobne,

³⁰⁶ M. Kurki, *How the EU can adopt a new type of democracy support*, FRIDE, no. 112, March 2012, s. 2–5.

³⁰⁷ R. Youngs, *The EU and the Arab Spring: From Munificence to Geo-strategy*, Policy Brief, FRIDE, no. 100, October 2011.

³⁰⁸ A. Teti, *The EU's First Response to the...*, *op. cit.*, s. 275–280.

³⁰⁹ I. Tommel, *The EU's New Neighbourhood Policy: An Appropriate Response to the Arab Spring?*, E-International Relations, May 2013, <http://www.e-ir.info/2013/05/29/the-new-neighbourhood-policy-of-the-eu-an-appropriate-response-to-the-arab-spring/> [dostęp: 14.02.2015].

³¹⁰ *Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2013...*, *op. cit.*

ale zostały już potwierdzone³¹¹. Na uwagę zasługuje brak jednoznacznego stanowiska w sprawie usunięcia prezydenta Egiptu w lipcu 2013 roku. Z jednej strony demokratycznie wybrane instytucje, dążące do ograniczeń praw człowieka, z drugiej interwencja wojska stojącego ponad prawem w imię obrony wartości demokratycznych, pokazały złożoność procesów, jakie zachodzą w sąsiedztwie Europy³¹². Algieria również nie dokonała postępów w zakresie transformacji systemu politycznego. Jednak działania obydwu państw przeciwko terroryzmowi, czynią z nich głównych sojuszników Europy w Afryce Północnej w obszarze bezpieczeństwa. Unia wydaje się być obecnie zakładnikiem własnych interesów, które uniemożliwiają postawienie na pierwszym miejscu demokracji, jako warunku wzajemnej współpracy. Bardziej prawdopodobna jest kontynuacja współpracy na szczeblu rządowym, oficjalna pomoc w zwalczaniu terroryzmu i wspólna strategia kontroli migracji, zmieniają się jedynie odbiorcy pomocy i tutaj Unia pokazała, że jest w stanie się dostosować. Jak wskazuje profesor R. Hollis, nadrzędnym pozostanie wsparcie interesów europejskiego bezpieczeństwa, a nie arabskiego społeczeństwa³¹³. A.K. Jonasson dodaje, iż Unia powinna jasno określić strategię współpracy wobec państw polityki sąsiedztwa, w której odpowie na pytanie, czy będzie promować demokrację tak, jak dotychczas, poprzez bezpośrednie odniesienie do liberalnych wartości, czy też w szerszym kontekście dostosowanym do lokalnych warunków, nawet jeśli miałyby to się wiązać z oficjalną akceptacją niektórych nieliberalnych praktyk³¹⁴.

Zmiany polityczne w świecie arabskim często porównywano do demokratyzacji Europy Wschodniej, w czym Unia Europejska miała od lat 90-tych znaczny udział. Skłania to do szukania konkretnych powiązań i możliwości skorzystania z doświadczeń. Jednak rozwiązań przyjętych przez Unię w tym okresie nie można, jak podkreślają M. Bauer, Ch.P. Hanelt, bezpośrednio przenieść na grunt współpracy eurośródziemnomorskiej, ze względu na specyfikę państw arabskich oraz charakter unijnej oferty. Po pierwsze, państwa Europy Środkowo-Wschodniej na początku lat 90-tych musiały borykać się z podwój-

³¹¹ S. Lehne, *Times to reset European Neighborhood Policy*, Carnegie Europe, February 2014, s. 5–15, http://carnegieendowment.org/files/time_reset_enp.pdf [dostęp: 15.07.2014].

³¹² A. Dandashly, *The EU and the Southern Neighbors in the Wake of the Arab Spring. The Democracy–Security Dilemma*, Political Science Department–Maastricht University, Paper prepared for presentation at the Canadian Political Science Association meeting in Victoria, BC, Canada, 3–4 June 2013, s. 15–20, <http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2013/Dandashly.pdf> [dostęp: 10.09.2013].

³¹³ T. Hollis, *No friend of democratization: Europe's role in the genesis of the 'Arab Spring*, „International Affairs” 2012, vol. 88, no. 1, s. 94.

³¹⁴ A.K. Jonasson, *The EU's Democracy...*, *op. cit.*, s. 182–190.

nym procesem transformacji. Nie tylko chodziło o ich demokratyzację, ale przejście od gospodarki planowej do gospodarki rynkowej. Częściowo państwa Afryki Północnej mają ten proces za sobą³¹⁵. Po drugie wskazują różnice w poziomie wykształcenia mieszkańców i rozwoju administracyjnej struktury, pod tym względem państwa bloku wschodniego były w lepszej sytuacji, gdzie aparat administracyjny pracował bardziej efektywnie i nie był tak bardzo skorumpowany jak w Afryce Północnej (zob. tabela 23). Czynniki kulturowe państw Europy Środkowo-Wschodniej i „Starej Piętnastki” można ogólnie uznać za tożsame, a wspólna historia nie jest naznaczona kolonialnymi zależnościami. Kolejną sprawą jest to, że państwa Europy Wschodniej otoczone były przez stabilne, demokratyczne państwa, które stanowiły dla nich model transformacji i wzór do naśladowania. Afryka Północna i Bliski Wschód pozbawione są takich doświadczeń. Podkreślają, że warunki wstępne dla procesu transformacji w państwach byłego bloku wschodniego były więc o wiele lepsze niż w świecie arabskim. Natomiast ze strony Unii, od końca lat 80-tych, można było usłyszeć deklaracje zaproszenia państw bloku wschodniego do struktur unijnych, z kolei w ofercie dla państw Afryki Północnej, nie ma konkretnego celu w postaci członkostwa w Unii Europejskiej³¹⁶.

Podobnie czynnikiem zachęcającym dla państw wschodnich była perspektywa wstąpienia do w NATO. Kolejna sprawa dotyczy tego, że podczas gdy w Europie Środkowo-Wschodniej kluczową rolę w mobilizacji obywateli w 1989 roku odegrały pojedyncze jednostki, jak Lech Wałęsa czy Vaclav Havel, wokół których budowano zaplecze polityczne, w Afryce Północnej takiego przywództwa brakowało³¹⁷. Trudności z replikowaniem na grunt państw arabskich modelu demokratyzacji Europy Środkowo-Wschodniej odnoszą się nie tylko do różnic pomiędzy poszczególnymi państwami, ale także wynikają z postrzegania i znaczenia demokracji. Na początku lat 90-tych była ona uważana za uniwersalny model transformacji. Doświadczenia państw Azji, szczególnie Chin pokazują, że można osiągnąć rozwój gospodarczy bez aplikowania liberalnej demokracji³¹⁸. Ponadto wobec malejących wpływów gospodarczych Europy, wydaje się mało prawdopodobne, aby państwa Afryki Północnej chciały być ściślej z nią związane, a tylko czynniki ekonomiczne, konkretne

³¹⁵ M. Bauer, Ch.P. Hanelt, *The Arab World in Transition... op. cit.*, s. 47.

³¹⁶ *Ibidem*, s. 48.

³¹⁷ Ch. Freeland, *Lessons From Central Europe for the Arab Spring*, New York Times, 16 June 2011, http://www.nytimes.com/2011/06/17/world/europe/17iht-letter17.html?pagewanted=all&_r=0 [dostęp: 10.09.2013].

³¹⁸ G. Jones, G. Baczyńska, *Special Report: Solidarity in the Arab Spring*, Reuters, 16 June 2011, <http://www.reuters.com/article/2011/06/16/us-arabspring-east-idUSTRE75F2EW20110616> [dostęp: 10.09.2013].

wsparcie finansowe, mogą stanowić podstawę do większego zainteresowania współpracą.

3.3.2. Wspieranie społeczeństwa obywatelskiego

Spółeczeństwo obywatelskie odnosi się do dobrowolnego stowarzyszenia się obywateli poza instytucjami państwowymi, nie jest przy tym związane z relacjami rodzinnymi oraz przynależnością klanową. Z kolei jest sferą łączącą pomiędzy obywatelem a państwem, rozdzieloną również od rynku ekonomicznego. Grupuje stowarzyszenia i organizacje, których głównym celem jest promowanie i reprezentowanie poglądów oraz interesów różnych grup w ramach państwa, a także prowadzenie w tym zakresie odpowiednich działań. Dla konstrukcji społeczeństwa obywatelskiego zasadnicze są trzy warunki: stowarzyszenia muszą być autonomiczne od rządu, współpracować w obrębie swojej organizacji oraz z innymi podmiotami respektując ich niezależność, powinny funkcjonować w określonych ramach prawnych stworzonych przez państwo, gwarantujących im swobodę działania³¹⁹.

Unia Europejska definiuje społeczeństwo obywatelskie, jako środowiska złożone z wielu aktorów o różnych rolach. UE podkreśla, że organizacje społeczeństwa obywatelskiego obejmują wszystkie niepaństwowe podmioty, odcinające się od przemocy, przez które obywatele realizują wspólne cele o charakterze politycznym, kulturalnym, społecznym lub gospodarczym. Organizacje te działają na poziomie lokalnym, państwowym, regionalnym i międzynarodowym³²⁰.

Według zachodniej tradycji liberalnej, społeczeństwo obywatelskie odgrywa istotną rolę z dwóch powodów. Po pierwsze, pełni funkcję edukacyjną obywateli, promuje współpracę pomiędzy różnymi grupami, o różnych opiniach interesach i celach, poza kontrolą państwa, co wpływa na rozwój kultury obywatelskiej oraz zaufania, które są niezbędne dla funkcjonowania demokracji. Po drugie, społeczeństwo obywatelskie, spełnia również funkcję kontrolną wobec władzy, stanowi przeszkodę dla wszelkich prób despotyzmu i monopolizacji władzy. Obecność silnego i niezależnego społeczeństwa obywatelskiego w państwach będących w procesie transformacji zwiększa szanse, że zmiany polityczne doprowadzą do stworzenia trwałych instytucji demokratycznych. Rolą tych organizacji jest monitorowanie zmian i dbanie o przejrzystość re-

³¹⁹ S. Vallianatos, *Arab Civil Society at the Crossroad of Democratization: the Arab Spring impact*, „Neighbourhood Policy Paper”, February 2013, s. 2.

³²⁰ *The roots of democracy and sustainable development: Europe's engagement with civil society in external relations*, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Brussels, 12.9.2012, COM (2012) 492 final, s. 3.

form. Ponadto społeczeństwo obywatelskie pełni funkcję informacyjną dla obywateli oraz doradcą dla instytucji rządowych³²¹.

Od wczesnych lat 90., proces powstawania organizacji społeczeństwa obywatelskiego zdecydowanie przyspieszył w państwach arabskich. Ich rozwój związany był z dwoma czynnikami. Pierwszy odnosi się do charakteru zadań, które wykonywały. Niezdolność wielu państw do świadczenia podstawowych usług dla obywateli doprowadziła do przejęcia tej roli przez organizacje pozarządowe, które zakładały i prowadziły szkoły, przedszkola oraz przychodnie zdrowia³²². Duży udział przypisuje się w tym obszarze ruchom o islamistycznych korzeniach. Drugi dotyczy zewnętrznego wsparcia, międzynarodowej pomocy finansowej dla tych organizacji, która uaktywniła się po 11 września 2001 roku³²³. Jednak organizacje te pod względem struktury były dość słabe, wewnątrznie podzielone bez jasnej wizji i strategii, działały poprzez doraźne programy i sporadycznie realizowane projekty, poddawane były ciągłej kontroli państwa. Cechowały się słabą strukturą organizacyjną zarządzania bez wewnętrznych procedur demokratycznych. Stanowiło to główną przeszkodę w ich pracy, w odniesieniu do efektywności, przejrzystości, wiarygodności działań i odpowiedzialności. Do tego doszła słaba skuteczność w mobilizowaniu obywateli, tworzeniu partnerstw i zawieraniu koalicji. Ponadto prawo wewnętrzne dotyczące funkcjonowania i zakładania partii, swobody wypowiedzi, dostępu do informacji oraz brak autonomii finansowej stanowiły główne przeszkody dla rozwoju i ich niezależności³²⁴. Wszystko to wpłynęło na ich ograniczony i rozproszony wpływ na przestrzeń społeczno-polityczną oraz bieg spraw w poszczególnych państwach³²⁵.

W wyniku Arabskiej Wiosny powstało tysiące nowych organizacji pozarządowych. Początkowo wydawało się, że ich działalność będzie stanowiła uzupełnienie formalnej sfery politycznej, iż na stałe będą miejscem debaty i wymiany poglądów oraz promocji demokratycznych reguł rządzenia. Organizacje te jednak muszą mierzyć się z problemami wewnętrznymi oraz zewnętrznym środowiskiem, w którym przyszło im działać, gdyż formalno-prawne ograniczenia dotyczące wolności stowarzyszania zostały utrzymane, a wiele organizacji spotyka się z represjami.

³²¹ T. Behr, A. Siitonen, *Building bridges or digging trenches? Civil society engagement after the Arab Spring*, FIIA Working Paper, no. 77, January 2013, s. 6–9.

³²² M. Schulz, *The role of civil society in regional governance in the Middle East*, [w:] *Civil Society and International Governance. The role of non-state actors in global and regional regulatory frameworks*, eds. D. Armstrong, V. Bello, J. Gilson, D. Spini, Routledge, London–New York 2011, s. 166–170.

³²³ T. Behr, A. Siitonen, *Building bridges...*, *op. cit.*, s. 6–20.

³²⁴ L. Khatib, *Political participation...*, *op. cit.*, s. 323.

³²⁵ *Ibidem*, s. 324.

Najgorsze doświadczenia pochodzą z Algierii i Egiptu. W Algierii, nowe prawo dotyczące stowarzyszeń zostało przyjęte w styczniu 2012 roku. Zawiera daleko idące ograniczenia, co do rejestracji, finansowania oraz sfery aktywności organizacji. W Egipcie projekt ustawy o stowarzyszeniach z marca 2013 roku, nakładał restrykcje w rejestracji oraz w finansowaniu organizacji, wykluczał możliwość pozyskania środków z zagranicy bez uprzedniej zgody specjalnej komisji ministerialnej. Wcześniej, w 2011 roku, do siedziby pięciu organizacji zagranicznych (w tym amerykańskiej Freedom House i niemieckiej fundacji im. Konrada Adenauera), wkroczyła policja z polecenia Najwyższej Rady Sił Zbrojnych, następnie zostały one zamknięte³²⁶. W 2012 roku 43 osoby, zostały wydalone z Egiptu wobec oskarżenia o nielegalne finansowanie organizacji ze środków zewnętrznych, prowadzenie działań politycznych niezwiązanych ze statutem i nie posiadanie licencji. Wśród nich znaleźli się obywatele Niemiec, Serbii, Norwegii oraz Stanów Zjednoczonych. Egipt odrzucił także wnioski ośmiu amerykańskich organizacji pozarządowych o uzyskanie licencji³²⁷. Po ponownym dojściu do władzy armii w 2013 roku, represje wobec niezależnych organizacji zostały wzmocnione³²⁸.

Najlepiej organizacje społeczeństwa obywatelskiego radzą sobie w Tunezji i Maroku. W Tunezji po przyjęciu nowej ustawy o stowarzyszeniach, we wrześniu 2011 roku, powstało około 4000 nowych organizacji. Społeczeństwo obywatelskie w Tunezji odgrywa najbardziej konstruktywną rolę w transformacji demokratycznej, prowadząc kampanie edukacyjne na temat procesów wyborczych, pośrednicząc w komunikacji pomiędzy państwem a społeczeństwem³²⁹. W Maroku funkcjonuje wiele organizacji społeczeństwa obywatelskiego. Główne przeszkody, z którymi mierzą się stowarzyszenia w Maroku, dotyczą długiej i skomplikowanej procedury administracyjnej przy rejestracji oraz aplikowaniu o finanse na działalność. Według oficjalnych danych z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, liczba stowarzyszeń w Maroku, w 2012 roku, wynosiła 90 tys. Większość z nich powstało w ostatnich 10 latach. Są one jednak znacznie rozproszone i działają lokalnie, jedynie niecałe 8% organizacji obejmuje zasięgiem działania wszystkie 16 regionów państwa. 48% stowarzyszeń znajduje się w zaledwie pięciu regionach, a w pozostałych 11 regionach działa 52%. Ponad 90% środków trafia do 21% stowarzyszeń, co oznacza, że

³²⁶ K. Brudzińska, *Czy wspieranie sektora pozarządowego jest w Egipcie możliwe*, „Biuletyn PISM”, nr 80, 2 sierpnia 2013, s. 1–2. Zob. *Backgrounder: the campaign against NGOs in Egypt*, Project on Middle East Democracy, 10 February 2012, <http://pomed.org/wordpress/wp-content/uploads/2012/02/Egypt-NGO-Backgrounder.pdf> [dostęp: 10.09.2013].

³²⁷ *Ibidem*, s. 2.

³²⁸ *Ibidem*.

³²⁹ I. Szmolka, *Theoretical Framework...*, *op. cit.*, s. 24–30.

prawie 80% pozostałych dzieli pomiędzy siebie jedynie 10% środków. Główną sferą aktywności stowarzyszeń w Maroku jest sektor usług. Działają na rzecz polepszenia stanu zdrowotności, budowy mieszkań oraz dostępu do edukacji, promocji sportu oraz kultury, pochłaniają 80% dostępnych środków. W zdecydowanie mniejszym zakresie funkcjonują w przestrzeni politycznej, nie odgrywają tym samym ważnej roli w promocji demokracji i monitorowaniu poczynań władzy³³⁰.

W Libii społeczeństwo obywatelskie jest najłabsze pod względem struktury organizacyjnej, ze względu na wcześniejszy całkowity zakaz działalności tego typu podmiotów pod rządami Kaddafiego. W pierwszej połowie 2011 roku w Libii można było zauważyć dużą aktywność obywateli, a liczba organizacji społeczeństwa obywatelskiego zwiększyła się z 22 w całym państwie do 250 tylko w Bengazi. Funkcjonowanie nowych organizacji, ograniczone zostało jednak do reprezentowania interesów danej społeczności, wokół której powstały³³¹.

Wsparcie społeczeństwa obywatelskiego stało się ważną częścią nowej unijnej oferty dla państw polityki sąsiedztwa. Unia Europejska stworzyła szereg instrumentów wspierających rozwój społeczeństwa obywatelskiego, wzmocnienia podmiotów społeczeństwa obywatelskiego oraz promowania ich uczestnictwa w dialogu politycznym. Najbardziej znaczące inicjatywy odnoszą się do Europejskiej Fundacji na rzecz Demokracji oraz Instrumentu Społeczeństwa Obywatelskiego”. Ponadto organizacje społeczeństwa obywatelskiego czerpią środki finansowe z programów: Europejskiego Instrumentu Wsparcia Demokracji i Praw Człowieka, Regionalnego Programu Społeczeństwa Obywatelskiego, Programu dla podmiotów niepaństwowych i władz lokalnych w zakresie rozwoju (NSA–LA), Programu dobrego zarządzania (GGP) oraz Instrumentu na rzecz Stabilności i Pokoju (zob. tabela 24)³³². W 2011 roku Unia Europejska podwoiła finansowanie EIDHR dla regionu, środki wyniosły 11,5 mln euro, uruchomionych zostało 54 nowych projektów, porównując do jedynie 15 inicjatyw realizowanych w latach 2007–2011³³³. We wrześniu 2012 roku Unia Europejska przyjęła nową strategię Europy na rzecz współpracy ze społeczeństwem obywatelskim w państwach partnerskich. W strategii przedstawione zostały trzy nowe priorytety: zwiększenie wysiłków na rzecz promowania sprzyjającego środowiska dla organizacji społeczeństwa obywatelskiego,

³³⁰ M. El Hachimi, *Société civile et démocratisation au Maroc. Le grand malentendu*, IEmed Papers, EuroMeSCo, no. 21, June 2014, s. 11–16.

³³¹ A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, *Dokąd zmierza Libia bez Muammara Kaddafiego*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2012, nr 1, s. 130.

³³² *Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2013 Regional Report...*, *op. cit.*, s. 10–11.

³³³ T. Behr, A. Siitonen, *Building bridges...*, *op. cit.*, s. 21

promowanie znaczenia organizacji społeczeństwa obywatelskiego w polityce wewnętrznej, w relacjach z Unią Europejską i w międzynarodowym środowisku, zwiększenie niezależności i efektywności funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego. Jednym z głównych celów delegatur UE, w państwach objętych EPS, stało się opracowanie konkretnych planów dotyczących zaangażowania społeczeństwa obywatelskiego w proces transformacji³³⁴.

Instrument Społeczeństwa Obywatelskiego został przygotowany na lata 2011–2013 w celu wzmocnienia i propagowania roli społeczeństwa obywatelskiego w procesie zmian zachodzących w państwach sąsiednich. Budżet na poszczególne projekty w 2011 roku wyniósł 26,4 mln dla państw południowego i wschodniego sąsiedztwa³³⁵, następnie w latach 2012–2013 11 mln euro rocznie³³⁶. Natomiast Europejska Fundacja na rzecz Demokracji działa jako niezależna, prywatna organizacja z siedzibą w Brukseli. Beneficjentami programów Fundacji mogą być prodemokratyczne organizacje społeczeństwa obywatelskiego, ruchy społeczne, zrzeszenia obywateli działające na rzecz promocji pluralistycznego systemu wielopartyjnego, niezależnie od ich wielkości czy statusu formalnego. Fundacja udziela wsparcia młodym liderom, niezależnym mediom i dziennikarzom, pod warunkiem respektowania przez nich podstawowych zasad demokratycznych i praw człowieka. Fundacja powinna działać w bardzo elastyczny i efektywny sposób odzwierciedlający sytuację, specyficzny kontekst i potrzeby beneficjentów. Prowadzić regularne konsultacje z odpowiednimi instytucjami unijnymi i innymi podmiotami w celu uniknięcia dublowania działań oraz w celu zapewnienia komplementarności z innymi instrumentami i działalnością poszczególnych państw członkowskich. Unia Europejska na latach 2013–2015 zaplanowała 6 mln euro na wsparcie jej działalności. Fundacja oferuje szybki i elastyczny mechanizm finansowania dla beneficjentów, którzy nie mogą uzyskać wsparcia z unijnych instrumentów finansowych, w szczególności ze względu na ich status prawny i skomplikowane procedury aplikacyjne³³⁷. Pozytywne strony funkcjonowania Fundacji widać w dwóch głównych obszarach. Po pierwsze, została rozszerzona grupa beneficjentów europejskiej pomocy o podmioty zmagające się z trudnościami w uzyskaniu wsparcia z instrumentów finansowych UE. Po drugie, sposób działania Fundacji zakłada większą elastyczność, a tym samym szybsze wsparcie i możliwość dostosowania działań do konkretnej sytuacji³³⁸.

³³⁴ *The roots of democracy and sustainable...*, *op. cit.*, s. 4.

³³⁵ E. Johansson-Nogues, *EU's post-Arab spring relations with southern Mediterranean civil society actors, continuity or change?*, [w:] *The European Union's relations...*, *op. cit.*, s. 86–90.

³³⁶ T. Behr, A. Siitonen, *Building bridges...*, *op. cit.*, s. 22.

³³⁷ M. Eriksson, K. Zetterlund, *Dealing with Change...*, *op. cit.*, s. 35–36.

³³⁸ E. Johansson-Nogues, *EU's post-Arab...*, *op. cit.*, s. 90–93.

Ponadto Unia Europejska rozpoczęła finansowanie kolejnych edycji dotychczasowych projektów a także nowych inicjatyw, które w sposób bezpośredni nakierowane są na wsparcie organizacji społeczeństwa obywatelskiego oraz te pośrednio przyczyniające się do ich rozwoju, poprzez m.in. popularyzację współpracy, dialogu międzykulturowego, edukacji, praw kobiet. Projekty te to m.in. trzecia edycja Programu Euromed Audiovisual, realizowanego w latach 2009–2014, którego celem była promocja dialogu międzykulturowego i różnorodności kulturowej poprzez wsparcie budowy sektora filmowego w śródziemnomorskich państwach partnerskich, program Media i Kultura w celu wspierania budowy demokracji, zrównoważonego rozwoju gospodarczego i społecznego, poprzez współpracę regionalną w dziedzinie mediów i kultury projekty wspierające sektor mediów i komunikacji np. projekt EBTICAR na lata 2014–2016 oraz Regionalny Program Komunikacji. Rozpoczęto realizację czwartej edycji programu EuroMed Youth, który wspiera i wzmacnia udział oraz wkład organizacji młodzieżowych w rozwój społeczeństwa³³⁹, a także demokracji w regionie śródziemnomorskim, promując dialog międzykulturowy. Na lata 2015–2018 Unia uruchomiła program wsparcia mobilności młodych osób oraz integracji w państwach Maghreb, program Mosharka na lata 2012–2016, wspierający aktywność młodzieży w polityce, projekt SAHWA, którego celem jest badania sytuacji młodzieży w państwach śródziemnomorskich na lata 2014–2016, projekt EMYE na lata 2015–2016 wspierający przedsiębiorczość młodych osób dla Libii, Tunezji, Maroko i Włoch, projekt NET-MED-YOUTH budowanie sieci organizacji młodzieżowych w regionie śródziemnomorskim na lata 2014–2016. Na lata 2012–2017 przygotowany został projekt CSF South – wzmacnianie społeczeństwa obywatelskiego. Unia kontynuuje wsparcie dla Śródziemnomorskiej Fundacji Anny Lindh na rzecz dialogu międzykulturowego, promującej wzajemny szacunek i dialog międzykulturowy poprzez sieć ponad 3000 organizacji społeczeństwa obywatelskiego w 43 państwach. Kolejny program CIUDAD w latach 2011–2013 oferował wsparcie dla samorządów w rozwiązywaniu problemów zrównoważonego rozwoju miast i regionów. Program TRESMED 4 wspiera dialog pomiędzy organizacjami społeczeństwa obywatelskiego. Program Erasmus Mundus nakierowany jest na współpracę między instytucjami szkolnictwa wyższego poprzez wymiany studentów, naukowców i pracowników naukowych. Program TEMPUS wspiera modernizację szkolnictwa wyższego. Program Plus eTwinning stanowi platformę współpracy dla szkół w państwach Partnerstwa

³³⁹ Zob. N. Abdalla, O. Shaban, I. Schäfer, *Youth activism in the South and East Mediterranean countries since the Arab Uprisings: challenges and policy options*, ed. S. Colombo, EuroMesco Joint Policy Study, no. 2, February 2016.

Wschodniego i Tunezji. Program Spring dla kobiet wspiera polityczną i ekonomiczną emancypację kobiet w południowym regionie Morza Śródziemnego³⁴⁰.

Wsparcie społeczeństwa arabskiego nie jest niczym nowym w polityce unijnej, rozwój tego sektora od początku współpracy eurośródziemnomorskich stanowił ważną część umów stowarzyszeniowych oraz planów działania. W praktyce jednak pomoc kierowana była do zarejestrowanych ugrupowań, które ze względu na represyjne prawo, mogły działać zgodnie z oficjalną linią rządu³⁴¹. Unia wspierała również tylko te organizacje, które odwoływały się do liberalnych, lewicowych i świeckich wartości, a inne związanych przykładowo z islamem, w ogóle nie brano pod uwagę jako partnerów, głównie w obawie przed wejściem w konflikt z władzami państwowymi, które były im przeciwne³⁴².

Unia Europejska, promując większy udział społeczeństwa obywatelskiego w procesach transformacji w państwach Afryki Północnej, mierzy się z kilkoma wyzwaniami. Pierwsze dotyczą sytuacji wewnętrznej w tych państwach, gdzie niekiedy nowe rządy są przychylnie wzmocnieniu roli i wpływu społeczeństwa obywatelskiego. Wewnętrzne ograniczenia funkcjonowania organizacji społeczeństwa obywatelskiego stanowią główną przeszkodę dla unijnego wsparcia. Kolejne wiążą się z oskarżeniem Unii Europejskiej o ingerencję w wewnętrzne sprawy poszczególnych państw. Z uwagi na przeszłość kolonialną Afryki Północnej oraz krytykowaną politykę unijną wobec autorytarnych reżimów, niezależność i suwerenność podkreślane są podwójnie przez nowe władze, podchodzące sceptycznie do prób wskazywania przez Unię kierunku rozwoju Afryki Północnej. Szczególnie władze Egiptu twierdzą, że zewnętrzne wsparcie dla społeczeństwa obywatelskiego jest sposobem na podważenie oficjalnych struktur państwowych³⁴³.

Ocena nowych instrumentów wsparcia również nie jest korzystana dla Unii. Aby uzyskać środki finansowe z większości programów unijnych, organizacje powinny być formalnie zarejestrowane i działać w przyjętych ramach prawnych w danym państwie. Restrykcyjne przepisy i długotrwałe procedury zakładania stowarzyszeń, a także stały ich monitoring przez władze, ograniczają ich niezależność. Co w praktyce skutkuje dotacjami dla stowarzyszeń, które nie krytykują władzy, a ich wpływ na procesy demokratyzacji jest nie-

³⁴⁰ *Panorama of EU Regional Programme, Southern Mediterranean*, Luxemburg Publication Office of the European Union, 2013, s. 35.

³⁴¹ Z. Torun, *The European Union and Change in the Middle East and North Africa. Is the EU Closing Its Theory-Practice Gap?*, „Ortadoğu Etütleri”, vol. 4, no. 1, July 2012, s. 82–94.

³⁴² M. Brtnický, *The Arab Revolts: an Impetus towards Reassessment of the European Union's foreign policy?*, „Contemporary European Studies” 2011, no. 2, s. 42–51.

³⁴³ M. Eriksson, K. Zetterlund, *Dealing with Change...*, *op. cit.*, s. 34.

wielki. Ponadto same organizacje społeczeństwa obywatelskiego nie postrzegają oferty unijnej jako atrakcyjnej i są wobec niej sceptyczne. Podobne projekty w przeszłości miały niewielki wpływ na ich rozwój: przyznane wsparcie finansowe było niewystarczające, a biurokratyczne przeszkody zniechęcające. Co więcej, wybór organizacji społeczeństwa obywatelskiego do finansowania był często nieprzejrzysty i arbitralny³⁴⁴. W wielu przypadkach pomoc europejska została przeznaczona na wypłaty wynagrodzenia dla pracowników wielu organizacji, które nie przetrwałyby bez pomocy europejskiej. Fundacja na rzecz Demokracji jest podmiotem, który w założeniu powinien wypełnić w tym zakresie lukę. Jednak wątpliwe jest, że Fundacja nie będzie takiego finansowania konsultować z rządem. Unia Europejska prezentuje Fundację na rzecz Demokracji, jako najważniejszy i niezależny instrument wsparcia sektora pozarządowego w państwach śródziemnomorskich³⁴⁵. Jednak jego funkcjonowanie faktycznie zależy od poszczególnych państw członkowskich, szczególnie w zakresie finansowania. Wszystkie państwa członkowskie UE są reprezentowane w Radzie Nadzorczej Fundacji, nie oznacza to jednak ich równego zaangażowania w przekazywanie środków finansowych dla Fundacji. Przykładowo Szwecja i Polska zobowiązały się do przeznaczania początkowej sumy od 5 do 10 milionów euro, Niemcy, natomiast wykazały większy sceptycyzm zastanawiając się czy i w jakim zakresie udzielią pomocy³⁴⁶. Ze względu na konieczność pozyskania zewnętrznego finansowania oraz osiągnięcia konsensusu, co do wyboru obszarów wsparcia i konkretnych organizacji, partykularne interesy poszczególnych darczyńców mogą utrudniać funkcjonowanie Fundacji, jako niezależnego podmiotu. Do początku 2015 roku, 16 państw Unii Europejskiej oraz Komisja Europejska, wsparło finansową działalność Fundacji (Austria, Belgia, Bułgaria, Czechy, Dania, Estonia, Irlandia, Niemcy, Węgry, Holandia, Hiszpania, Litwa, Luksemburg, Łotwa, Polska, Rumunia, Słowacja, Szwecja, a także Szwajcaria i Norwegia, Wielka Brytania). Na uwagę zasługuje brak zaangażowania Francji i Włoch. Do 2016 roku Fundacja udzieliła wsparcia finansowego na realizację 378 projektów. W państwach śródziemnomorskich wdrażanych jest 100 inicjatyw (należy wziąć pod uwagę fakt, że Fundacja nie ujawnia wszystkich biorców pomocy z uwagi na ich bezpieczeństwo) z tego w Algierii 2, Egipcie 5, Libii 2, Maroku 9 i najwięcej w Tunezji 34. Zdecydowana większość projektów realizowana jest jednak przez wschodnich partnerów polityki sąsiedztwa³⁴⁷.

³⁴⁴ B. Khader, *The European Union and the Arab World...*, *op. cit.*, s. 39.

³⁴⁵ E. Johansson-Nogues, *EU's post-Arab spring...*, *op. cit.*, s. 91.

³⁴⁶ M. Eriksson, K. Zetterlund, *Dealing with Change...*, *op. cit.*, s. 35–36.

³⁴⁷ *European Endowment for Democracy*, <https://www.democracypendowment.eu/we-support/?country=12> [dostęp: 12.04.2016].

4. Afryka Północna jako obszar rywalizacji i współpracy międzynarodowej

4.1. Rola państw członkowskich Unii Europejskiej w kształtowaniu polityki śródziemnomorskiej

4.1.1. Adwokaci południowego sąsiedztwa

Polityka sąsiedztwa Unii Europejskiej skierowana do południowych i wschodnich sąsiadów Unii, dzieli państwa członkowskie na te, dla których wsparcie Europy Wschodniej jest priorytetowe oraz państwa skupione na południowym jej wymiarze. Adwokatami południowego sąsiedztwa są przede wszystkim Francja, Hiszpania, Włochy, Grecja i Malta, państwa, które ze względu na bliskość geograficzną, interesy gospodarcze i bezpieczeństwa, zaszczości historyczne, szczególnie w odniesieniu do Francji, Włoch oraz Hiszpanii, starają się promować śródziemnomorski kierunek w stosunkach zewnętrznych Unii (zob. tabela 25–27). Francję łączą silne dwustronne relacje z wszystkim państwami arabskimi, oparte o wspólną historię, kulturę, język, bliskość geograficzną oraz zależności gospodarcze. Nie bez znaczenia jest również największa populacja imigrantów z państw arabskich, mieszkająca we Francji. Trzy państwa Afryki Północnej były koloniami francuskimi, a język francuski jest w nich nadal używany¹. Znajduje to odzwierciedlenie w strategicznych dokumentach wydanych przez rządy Francji, gdzie wskazuje się, że Bliski Wschód i Afryka Północna są obszarami szczególnego zainteresowania Francji. Równocześnie mogą być źródłem zagrożeń dla państwa, ze względu na nielegalną imigrację oraz terroryzm. Głównym celem Francji jest utrzymanie dominują-

---

¹ D. Schmid, *France and the Euro-Mediterranean Partnership: The Dilemmas of a Power in Transition*, [w:] *The Euro-Mediterranean Partnership: Assessing the First Decade*, eds. H.A. Fernandez, R. Youngs, FRIDE, Madrid 2005, s. 95–96.

cej pozycji w Maghrebie, uzyskanie wpływu na procesy pokojowe w regionie oraz kierowanie polityką Unii Europejskiej wobec państw śródziemnomorskich. Realizacja interesów Francji powinna się odbywać poprzez prowadzenie dialogu z państwami arabskimi, poszanowanie ich suwerenności, wsparcie integracji politycznej i gospodarczej w regionie, współpracę na polu bezpieczeństwa oraz rozwiązanie konfliktów w regionie². S. Parzymies wskazuje na kilka problemów, z jakimi zmagają się Francja we współpracy z państwami arabskimi. Dotyczą one konfliktu izraelsko-palestyńskiego, gdzie Francja musi zbalansować proarabskie stanowisko, rozwiązania dylematu, czy kolonialna przeszłość umacnia i wspiera relacje z państwami arabskimi, czy też Francja powinna się od tego okresu odciąć oraz problemu, jak wzmacniać pozycję lidera w regionie przy jednoczesnym promowaniu polityki i inicjatyw Unii Europejskiej³.

Państwa Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej są ważnymi partnerami ekonomicznymi Francji. W 2013 roku, Francja importowała 37,6% ropy z państw arabskich. Na pierwszym miejscu jest Arabia Saudyjska, której udział w imporcie wyniósł 18%, z państw Afryki Północnej Libia, zajmuje drugie miejsce z udziałem 8,5%, a na trzecim miejscu jest Algieria z udziałem 6%. Najwięcej gazu Francja eksportuje z Algierii, ale również z Egiptu, który w 2013 roku był na trzecim miejscu wśród dostawców Francji. W latach 2003–2012 ponad 6% francuskich inwestycji zagranicznych ulokowanych zostało w państwach arabskich. Największe w Arabii Saudyjskiej, ale również w Maroku, gdzie Francja zainwestowała 10 mld euro, a w Algierii 6 mld euro. Najwięcej inwestycji było w sektorze energetycznym, ale także aktywne są korporacje zbrojeniowe. Francja jest największym dostawcą broni dla państw regionu, po Stanach Zjednoczonych i Rosji. W 2013 roku 48% eksportu w tym sektorze kierowane było do państw arabskich. Pomiędzy 2007–2011 rokiem pomoc rozwojowa Francji dla państw Afryki Północnej zwiększyła się z 1 mld dolarów do 1,3 mld dolarów⁴. Warto zwrócić uwagę, że sama Francja była w 2010 roku większym dawcą pomocy finansowej dla państwa Afryki Północnej, niż instytucje UE.

Szczególne stosunki łączą Francję z państwami Afryki Północnej (zob. wykres 10). Francja jest pierwszym partnerem handlowym dla Tunezji, około 30% eksportu tunezyjskiego kierowane jest na rynek francuski⁵. Ponadto

² S. Parzymies, *Francja*, [w:] *Unia Europejska w regionie śródziemnomorskim – między polityką wspólnotową a interesami państw członkowskich*, red. J. Zajac, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2014, s. 45–57.

³ *Ibidem*, s. 47.

⁴ B. Mikail, *France's shifting Middle Eastern alliances*, Policy Brief, FRIDE, no. 188, November 2014, s. 1–6.

⁵ E. Pape, *Le Scandal*, Foreign Policy, 25 February 2011, http://www.foreignpolicy.com/arti-cles/2011/02/25/le_scanda [dostęp: 10.09.2013].

jest ważnym inwestorem zagranicznym w Tunezji oraz zajmuje czołowe miejsce pod względem liczby spółek z kapitałem francuskim, mających siedzibę w Tunezji. Na koniec 2009 roku było ich 1250. W ostatnim okresie średnia roczna suma inwestycji francuskich w Tunezji wynosiła ponad 100 mln euro (136 mln w 2010 i 110 mln w 2011)⁶. Francja zainwestowała w sektory: tekstylny-odzieżowy, mechaniczny, elektryczny i elektroniczny, przetwórstwo tworzyw sztucznych. Ponadto za czasów Ben Alego, politycy francuscy utrzymywali bliskie kontakty personalne z przywódcami Tunezji. Francja cieszyła się również pozytywnym wizerunkiem w Egipcie przed 2011 rokiem. Stosunki dwustronne wspierane były przez znaczną zbieżność poglądów politycznych, aktywność kulturalną Francji w Egipcie oraz powiązania gospodarcze⁷. W czasie swojej prezydentury Hosni Mubarak odwiedził Francję około 50 razy. Francję i Egipt łączyły umowy dwustronne zawierane jeszcze w latach 70-tych – umowa o ochronie inwestycji (1974) oraz umowa podatkowa (1980). W 2008 roku Francja stała się czołowym inwestorem zagranicznym w Egipcie i jednym z głównych partnerów handlowych⁸.

Francja prowadziła stały dialog z Marokiem od początku lat 50-tych. O istotności współpracy może świadczyć fakt, że król Mohammed VI wybrał Francję, jako miejsce swojej pierwszej wizyty zagranicznej w marcu 2000 roku. Również prezydenci Francji byli częstymi gośćmi króla Maroka. Corocznie, od 1997 roku, odbywają się spotkania na poziomie szefów rządu. Francja jest głównym partnerem handlowym Maroka, a jej udział w obrotach handlowych to prawie 20%. W 2008 roku całkowita wymiana handlowa między Francją i Marokiem osiągnęła 7,1 mld euro (co stanowiło wzrost o 14% w porównaniu z 2007 rokiem), a francusko-marokański bilans handlowy, korzystny dla Francji przez dziesięć lat, osiągnął rekordową wysokość 1,4 mld euro w 2009 roku. Wysokość francuskiego eksportu do Maroka, według danych z 2009 roku, wyniosła 3,5 mld euro, a importu 2,5 mld euro. W 2012 roku ponad 22% eksportu Maroka skierowane zostało do Francji. W 2009 roku napływ bezpośrednich inwestycji wyniósł ponad 700 mln euro, w 2012 roku już 919 mln euro, a Francja posiadała 51% całości inwestycji zagranicznych w Maroku. Liczba spółek francuskich w Maroku to 750, zatrudniają one ponad 80 tys. osób. Poza tym dużo firm w Maroku jest prowadzonych przez francuskich przedsiębiorców. Najważniejsze francuskie

⁶ *France and Tunisia, Economic Relations*, France Diplomatie, <http://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/tunisia-286/france-and-tunisia/economic-relations-5170> [dostęp: 10.09.2013].

⁷ I. Saif, *Arab Leaders and Western Countries, Swapping Democracy for Business Interest*, Perspective Political analysis and commentary for the Middle East, Heinrich Boll Foundation, 2011, s. 106.

⁸ *France and Egypt, Economic Relations*, France Diplomatie, <http://www.sis.gov.eg/VR/erupearvisit/frontpage/enhtml/france/html/re-ecoe> [dostęp: 7.02.2014].

spółki, obecne w Maroku, to: Total, Vivendi Universal, Suez, EDF, Renault, Saint Gobain, Veolia, Kasyno, Alcatel, Alstom, Aventis, Bouygues, EADS, Vinci, BNP Paribas, Societe Generale, Credit Agricole, Axa⁹. Sieć francuskich instytucji edukacyjnych w Maroku kształci prawie 22 tys. studentów, głównie z Maroka. Francja współpracuje również z Marokiem na poziomie lokalnym – wzmacniając relacje pomiędzy samorządami poprzez realizację wspólnych projektów gospodarczych, współpracę badawczą i na polu edukacji¹⁰.

Związki z Algierią są równie silne. Umowa o partnerstwie i współpracy pomiędzy Francją a Algierią została podpisana jeszcze w 1986 roku. Zbliżenie między państwami nastąpiło po 2000 roku, kiedy to doszło do kilku spotkań na najwyższych szczeblach pomiędzy przywódcami państw. Podczas wizyty prezydenta Francji, w marcu 2003 roku, postanowiono wzmocnić współpracę w ramach tak zwanych partnerstw wyjątkowych, jednak różnice co do kwestii historycznych uniemożliwiły osiągnięcie konsensusu. W grudniu 2007 roku podpisano umowę o partnerstwie i współpracy. Przy okazji wizyty premiera, w dniach 21–22 czerwca 2008 roku, zostały podpisane dwa inne ważne dokumenty: umowa o współpracy w dziedzinie cywilnej energetyki nuklearnej i umowa o współpracy w dziedzinie obronności. Algieria jest czołowym partnerem handlowym Francji w Afryce oraz najważniejszym partnerem energetycznym. Francja jest drugim największym inwestorem w Algierii. Francuskie inwestycje zagraniczne w Algierii wyniosły 350 mld dolarów w 2008 roku. W 2009 roku 420 francuskich firm, czyli cztery razy więcej niż w 2005 roku, działało na rynku algijskim, zatrudniając prawie 30 tys. osób¹¹. Stosunki z Algierią są jednak nadal silnie nacechowane kolonialną przeszłością, która wzbudza emocje. Przykładowo prezydent Algierii kilkakrotnie podczas negocjacji umów partnerskich, uzależniał ich podpisanie od przyznania przez Francję, że wykorzystywała Algierię w czasach kolonialnych. Francja kilkakrotnie odmówiła¹². Na ten krok zdobył się dopiero prezydent Hollande podczas wizyty w Algierii, w grudniu 2012 roku¹³.

⁹ *France and Morocco, Economic Relations*, France Diplomatie, <http://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/egypt-288/france-and-egypt/political-relations-3463/country-files/morocco-285/country-files/morocco-285/france-and-morocco/political-relations-6306/country-files/morocco-285/france-and-morocco/economic-relations-6307/> [dostęp: 10.09.2013].

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *France and Algeria, Economic Relations*, France-Diplomatie, <http://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/algeria-279/france-and-algeria/political-relations-6437/country-files/algeria-279/france-and-algeria/economic-relations-6438> [dostęp: 7.02.2014].

¹² S. Parzymies, *Francja*, [w:] *Unia Europejska...*, *op. cit.*, s. 60.

¹³ *François Hollande acknowledges Algerian suffering under French rule*, The Guardian, 20 December 2012, <http://www.theguardian.com/world/2012/dec/20/francois-hollande-algerian-suffering-french> [dostęp: 20.04.2015].

Relacje z Libią, za rządów Muammara Kaddafiego, Francja rozwinęła po 2004 roku, kiedy to przywódca Libii był bardziej skłonny do współpracy z państwami europejskimi. Zgodził się na międzynarodową kontrolę zasobów militarnych państwa, współpracę w sprawie ukarania winnych katastrofy Lockerby, w zamian za co ONZ oraz państwa Unii Europejskiej zniosły nałożone w latach 90-tych sankcje. W lipcu i grudniu 2007 roku, podczas dwustronnych spotkań w Trypolisie i w Paryżu, Francja i Libia podpisały umowy handlowe o wartości około 10 mld euro na dostawy uzbrojenia oraz dotyczące m.in. współpracy w obszarze energetyki nuklearnej i w zakresie lotnictwa. Francuskie inwestycje w Libii koncentrowały się przede wszystkim w sektorze naftowym – 99% francuskiego importu to ropa naftowa. Francja była również głównym dawcą pomocy rozwojowej dla Libii¹⁴.

Francja jest bezsprzecznie pionierem europejskiej polityki w Afryce Północnej. Od 1989 roku, w związku ze zmianą układu sił w Europie oraz przeniesieniem zainteresowania Unii w kierunku państw Europy Środkowo-Wschodniej, Francja stała się orędownikiem rozszerzania współpracy zewnętrznej Unii z państwami położonymi po drugiej stronie Morza Śródziemnego. Ponadto francuscy politycy obawiali się, że większe zainteresowanie Unii Europą Wschodnią wzmocni rolę Niemiec¹⁵. Francja dążyła więc do promowania południowych inicjatyw, w których mogła odgrywać wiodącą rolę¹⁶. Francja była głównym propagatorem procesu barcelońskiego, a samo przedsięwzięcie to przede wszystkim inicjatywa francuskich elit politycznych, omówiona w poszczególnych instytucjach unijnych i przyjęta jako wyraz dążenia całej Europy do zacieśniania stosunków z południowymi sąsiadami. Francja była ponadto inicjatorem oraz jest nadal uczestnikiem kilku inicjatyw subregionalnych, m.in. Dialogu 5+5 oraz Forum Śródziemnomorskiego.

Francuska koncepcja współpracy eurośródziemnomorskiej została wzmocniona podczas prezydentury Nicolasa Sarkozy'ego¹⁷, który angażował się w poszukiwanie nowych form kooperacji między Unią a jej południowymi sąsiadami, mając nadzieję na połączenie interesów Francji z europejskimi

¹⁴ B. Mikail, *France and the Arab spring: an opportunistic quest for influence*, Working Paper 2011, FRIDE, no. 110, s. 4.

¹⁵ G.S. Brincker, *A French view on European Enlargement and Neighbourhood Policy*, Remarks for discussion for the conference: *How to improve the European Neighbourhood Policy? Concepts, perceptions and policy recommendations for its Eastern dimension*, Brussels, 4–5 November 2009, s. 2–3.

¹⁶ D. Schmid, *France...*, *op. cit.*, s. 98–99.

¹⁷ Zob. A. Goldhammer, *French foreign Policy under Sarkozy*, „E-International Relations”, 2008, <http://www.e-ir.info/2008/06/14/french-foreign-policy-under-sarkozy> [dostęp: 15.02.2010].

interesami, a tym samym wzmocnienie francuskiej pozycji¹⁸. Propozycje Sarkozy'ego odnosiły się do współpracy z wszystkim państwami śródziemnomorskimi w ramach wspólnych programów i inicjatyw ujętych w projekt Unii dla Śródziemnomorza. W polityce zagranicznej Francji można wyróżnić dwa podejścia w tym zakresie. Pierwsze, prezentowane głównie przez François Mitteranda, prezydenta Francji w latach 1981–1995, opierało się na koncepcji polityki śródziemnomorskiej, promującej współpracę wielostronną w regionie. Drugie, sformułowane podczas prezydentury Jacquesa Mitterranda, w latach 1995–2007, kładło nacisk na stosunki bilateralne z poszczególnymi państwami arabskimi. Sarkozy był zwolennikiem pierwszego podejścia, ujmującego region w kontekście międzyregionalnych zależności i wspólnych wyzwań¹⁹. Warto jednak zaznaczyć, że Sarkozy, podobnie jak jego poprzednicy, bardzo ostrożnie formułował swoją politykę wobec państw arabskich, starając się nie wzbudzać negatywnych skojarzeń z interwencją w ich sprawy wewnętrzne. Sarkozy kierował się politycznym pragmatyzmem, szczególnie w odniesieniu do promocji demokracji²⁰. Na poziomie deklaracji opowiadał się za koniecznością wprowadzenia reform politycznych w tych państwach oraz demokratyzacji ich systemów. Wiele jego przemówień i oświadczeń skoncentrowanych było na prawach człowieka i potrzebie budowania pokoju w regionie. W praktyce francuski prezydent rezygnował z ideałów normatywnych na rzecz bliższych kontaktów z przedstawicielami reżimów północnoafrykańskich, celem rozwoju kontaktów handlowych oraz wyróżnienia się na scenie europejskich przywódców²¹. Bardzo często gościł u siebie przywódców państw arabskich – króla Maroka i prezydenta Egiptu²². Postawa Sarkozy'ego okazała się szczególnie pragmatyczna wobec Muammara Kaddafiego, oferując Libii współpracę gospodarczą i technologiczną²³.

W odpowiedzi na Arabską Wiosnę w Afryce Północnej, władze Francji poparły dążenia obywateli Tunezji i Egiptu. Jednak nie była to łatwa decyzja z uwagi na szereg kontaktów gospodarczych oraz personalnych z przywódcami Tunezji i Egiptu²⁴. Dnia 12 stycznia 2011 roku doszło do niefortunnej wypowiedzi Michelle Alliot Marie, minister spraw zagranicznych Francji, która zaproponowała pomoc techniczną dla policji tunezyjskiej w celu zaprowa-

¹⁸ G.S. Brincker, *A French View...*, *op. cit.*, s. 1.

¹⁹ M. Cholewa, *Polityka śródziemnomorska Nicolasa Sarkozy'ego*, „Stosunki Międzynarodowe” 2011, t. 44, s. 230.

²⁰ B. Mikail, *France and the Arab spring...*, *op. cit.*, s. 3.

²¹ *Ibidem*, s. 4–5.

²² J. Kumoch, *Francja wobec arabskiej wiosny*, „Sprawy Międzynarodowe” 2011, nr 3, s. 72–73.

²³ B. Mikail, *France and the Arab...*, *op. cit.*, s. 4.

²⁴ *Ibidem*, s. 5–6.

dzenia porządku. Wypowiedź ta spotkała się z ostrą reakcją międzynarodową. Minister musiała ustąpić, a władze Francji przyznały, że początkowo błędnie oceniły sytuację²⁵. Francuska dyplomacja początkowo źle odczytała znaczenie wydarzeń w Tunezji²⁶. Podczas wywiadu telewizyjnego, udzielonego 27 lutego 2011 roku, Sarkozy przyznał, że Francja wspierała przez lata dyktatorów arabskich z uwagi na ich rolę w utrzymaniu stabilności regionu oraz przyznał, że Francja nie doceniła znaczenia protestów i aspiracji obywateli Tunezji i Maroka²⁷. Następnie po ustąpieniu Mubaraka w Egipcie, francuscy przywódcy podjęli próbę dostosowania polityki do nowej sytuacji. Minister spraw zagranicznych Francji, zapowiedział odejście od dotychczasowej polityki polegającej na wsparciu reżimów autorytarnych, podkreślił konieczność pozostawania wyboru, co do drogi reform poszczególnym rządów, a tym samym nie posługiwania się argumentami, że demokratyczne wybory wyniosą do władzy radykałów islamskich²⁸.

Inaczej sytuacja przedstawiała się w przypadku protestów obywateli w Algierii i Maroku. Brutalna reakcja władz nie wywołała sprzeciwu Francji, która starała się utrzymać dystans. Francuski rząd w szczególności nie chciał otwarcie krytykować marokańskiej monarchii. W połowie lutego 2011 roku francuski rzecznik MSZ, Bernard Valero stwierdził, że „to, co jest ważne z naszego punktu widzenia to poszanowanie wolności wypowiedzi zgromadzeń i niestosowanie przemocy”²⁹. W listopadzie 2011 roku Francja zapowiedziała wsparcie dla państw arabskich będących w procesie przemian 2,7 mld euro, dla Egiptu, Maroka, Tunezji i Jordanii. W maju 2011 roku Francja, w ramach grupy G-8, była pomysłodawcą utworzenia specjalnego funduszu dla państw arabskich.

W odniesieniu do Libii, Francja próbowała odzyskać inicjatywę w Afryce Północnej poprzez promowanie sankcji wobec Kaddafiego i wezwanie do przyjęcia jednego unijnego stanowiska. Następnie Francja rozpoczęła wywieranie nacisku na społeczność międzynarodową w celu skłonienia jej do wojskowej interwencji³⁰. Francja lobbowała w Radzie Bezpieczeństwa na rzecz przyjęcia dwóch rezolucji (Rezolucja RB ONZ nr 1970 i 1973), które utorowały drogę

²⁵ Ch. Wood, *French Foreign Policy and Tunisia, do Human Right Matter*, „Journal Essay”, Middle East Policy Council, vol. 9, no. 2, Summer 2002.

²⁶ *La voix de la France a disparu dans le monde*, „Le Monde”, 22.01.2011, http://www.lemonde.fr/idees/article/2011/02/22/on-ne-s-improvise-pas-diplomate_1483517_3232.html [dostęp: 10.09.2013].

²⁷ Zob. J.R. Henry, *Sarkozy, the Mediterranean and the Arab Spring*, „Contemporary French and Francophone Studies” 2012, vol. 16, no. 3, s. 405–415.

²⁸ S. Parzymies, *Francja*, [w:] *Unia Europejska...*, *op. cit.*, s. 64.

²⁹ B. Mikail, *France and the Arab spring...*, *op. cit.*, s. 6.

³⁰ D. Liszczyk, *Francja wobec kryzysu w Afryce Północnej*, „Biuletyn PISM” nr 27, 17 marca 2011, s. 1–2.

do interwencji militarnej. Sarkozy stał się pierwszym zagranicznym szefem państwa, który uznał Narodową Radę Tymczasową za jedynego reprezentanta narodu libijskiego. Jednak prasa francuska, szczególnie lewicowe dzienniki, krytykowały interwencję francuską w Libii, wskazując, że zaangażowanie Francji podyktowane było interesami gospodarczymi, a nie ochroną libijskich obywateli oraz że Francja wykorzystywała Libię jako poligon doświadczalny dla testowania nowego uzbrojenia. Francja oskarżana była o dostarczenie rebeliantom uzbrojenia, pomimo nałożenia na Libię embarga na broń. Prasa wskazywała również, że Tymczasowa Rada Libijska została uznana przez Francję w zamian za obietnicę, bowiem ponad 1/3 ropy libijskiej eksportowana zostanie do Francji. Oficjalnie rząd wszystkiemu zaprzeczał³¹.

Na poziomie europejskim Francja oficjalnie opowiedziała się za bardziej znaczącą rolą UE, sugerując, że nie widzi sprzeczności w rozwijaniu strategicznych inicjatyw UE i jednoczesnym wspieraniu francuskich interesów³². Optowała ona za wspólnymi nowymi programami partnerskimi i reformą polityki sąsiedztwa oraz zabiegała o solidarność unijną w kwestiach polityki śródziemnomorskiej³³. Jednak sama, w 2011 roku, nie była do końca konsekwentna w tej kwestii, tymczasowo zawieszając strefę Schengen, co było podyktowane obawą o napływ imigrantów arabskich poprzez granicę z Włochami³⁴. W rzeczywistości polityka śródziemnomorska Unii Europejskiej stanowi jedynie pomocnicze narzędzie wspierające bilateralne stosunki z państwami arabskimi, które są dla Francji priorytetowe ze względu na partykularne interesy gospodarcze oraz różne wizje współpracy eurośródziemnomorskiej prezentowane w Brukseli³⁵. Francja opowiada się za wzmocnieniem kontaktów gospodarczych i większą pomocą finansową dla państw śródziemnomorskich. Sprawy te są ważniejsze dla Francji niż promocja demokracji i praw człowieka, ujęta w programach unijnych w politykę warunkowości. Prezentuje inne stanowisko w powyższej kwestii niż Niemcy, dla których reformy demokratyczne

³¹ S. Jeanjean, *France's Reaction to the Arab Spring*, WISE MEN Center for Strategic Studies, 21 December 2011, http://www.bilgesam.org/en/index.php?option=com_content&view=article&id=444:frances-reaction-to-the-arab-spring&catid=70:ab-analizler&Itemid=131 [dostęp: 7.02.2014].

³² *France and the New Arab World*, Closing speech by M. Laurent Fabius, Minister of Foreign Affairs, 27 June 27, 2012, <http://www.ambafrance-uk.org/Laurent-Fabius-on-France-and-the> [dostęp: 9.11.2013].

³³ B. Mikail, *France and the Arab...*, *op. cit.*, s. 7–11.

³⁴ S. Parzymies, *Francja*, [w:] *Unia Europejska...*, *op. cit.*, s. 67.

³⁵ M. Lefebvre, *France and the European Neighbourhood Policy*, [w:] *The New Neighbourhood Policy of the European Union Perspectives from the European Commission, France, Germany, Poland, Ukraine and Moldova*, *Deutsche-Aussenpolitik*, vol., 7, issue 19, 27 July 2006, s. 18–21.

w państwach partnerskich są warunkiem uzyskania pomocy finansowej oferowanej poprzez instrumenty unijne i wzmocnienie współpracy gospodarczej.

W 2015 roku Francja stała się celem ataków terrorystów powiązanych z Państwem Islamskim. Bezpieczeństwo i walka z nielegalną imigracją to dla Francji priorytety polityki śródziemnomorskiej. Francja od 2011 roku zwiększyła obecność militarną w regionie, nie tylko za sprawą interwencji w Libii, ale również w Mali, gdzie Francja od 2012 roku wspiera walkę z terrorystycznymi organizacjami. Zaangażowała się w operację prowadzoną przez Stany Zjednoczone przeciwko Państwu Islamskiemu w Syrii i Iraku. W odniesieniu do Syrii lobbowała na rzecz zniesienia embarga na dostawy broni do Syrii w celu wsparcia grup opozycyjnych wobec sił prezydenta Asada. Wobec pogarszających się problemów w Libii, Francja nie wyklucza kolejnej militarnej interwencji. W tym celu wzmocnia sojusze z państwami Afryki Północnej, w szczególności z Algierią i Egiptem. Jest przy tym krytykowana za sprzedaż broni do państw autorytarnych oraz za wzmocnianie i legitymizowanie ich rządów³⁶. Natomiast tak długo jak angażują się w walkę z terroryzmem i nielegalną imigracją, Francja będzie tą współpracę podtrzymywać i wzmocniać w imię stabilizacji państwa oraz ochrony interesów gospodarczych.

Państwa Afryki Północnej zajmują priorytetowe miejsce w polityce zagranicznej Hiszpanii, która, podobnie jak Francja, stara się zwrócić większą uwagę Unii na problemy Śródziemnomorza. Głównymi obszarami zaangażowania Hiszpanii w regionie są sprawy bezpieczeństwa, ekonomiczne i kulturowe (kwestie terytorialne, bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego, dostępu do obszarów połowowych, zaopatrzenia w energię), wspieranie wzrostu gospodarczego i stabilności politycznej oraz społecznej w regionie (zob. wykres 11). Najważniejsze dla Hiszpanii są trzy państwa Maghrebu: Algieria, Maroko, Tunezja³⁷. Hiszpańska doktryna wobec państw Maghrebu, sformułowana na początku lat 90., opiera się na czterech filarach: ustanowieniu dobrych relacji z rządami z Algierii i Maroka oraz z Tunezją; rozszerzeniu zakresu współpracy; wspieraniu integracji regionalnej w Maghrebie; promocji wielostronnych inicjatyw unijnych skierowanych do państw regionu, w tym w szczególności zwiększeniu finansowego wsparcia dla tych państw³⁸.

Z wszystkimi państwami Afryki Północnej Hiszpania ma podpisane umowy o współpracy gospodarczej. W kontaktach dwustronnych priorytetowe miejsce zajmuje Maroko. Algieria i Libia również mają istotne znaczenie ze

³⁶ B. Mikail, *France's shifting Middle Eastern...*, *op. cit.*, s. 4–6.

³⁷ Zob. A. Baron, *Spanish foreign policy monitor*, Policy Brief, FRIDE, no. 136, October 2012, s. 1–4.

³⁸ E. Soler I Lecha, J. Vaquer I Fanés, *The Mediterranean in the EU's Spanish Presidency: A Priority in Turbulent Times*, „Mediterranean Politics”, vol. 15, issue 1, March 2010, s. 73–76.

względu na posiadane surowce energetyczne. Na początku lat 90. Hiszpania podpisała umowy o współpracy z Tunezją i Marokiem, a w 2002 roku traktat o przyjaźni z Algierią. W tym okresie Hiszpania rozwinęła współpracę gospodarczą z Egiptem. Dziesięć lat później Hiszpania była wśród 4 największych inwestorów w Egipcie, po USA, Francji i Wielkiej Brytanii. Importowała również gaz z Egiptu, który zaspokajał 8% zapotrzebowania Hiszpanii na surowiec. W tym samym czasie ponad 12% ropy naftowej i 2% gazu pochodziło z Libii, z którą Hiszpania utrzymywała dobre kontakty gospodarcze³⁹. W 2010 roku państwa Afryki Północnej miały 5% udziału w hiszpańskim handlu⁴⁰. Hiszpania importowała głównie gaz i ropę z Algierii i Libii, ale również ubrania, produkty rolne, przetwory rybne, produkty chemiczne z Maroka i Algierii. Hiszpania zajmowała również wysoką pozycję w udzielaniu pomocy rozwojowej poszczególnym państwom Afryki Północnej, która koncentrowała się na promocji przedsiębiorczości, wsparciu organizacji pozarządowych oraz administracji⁴¹.

Pomimo bliskich kontaktów handlowych, rola polityczna Hiszpanii w regionie oraz możliwości wpływania na poszczególne państwa nie są tak znaczące jak w przypadku Francji. nierozwiązane spory terytorialne z Marokiem nadal wpływają negatywnie na rozwój współpracy politycznej. Dotyczą one: dwóch miast – Melilli i Ceuty, które nadal administrowane są przez Hiszpanię; sporu o niewielką wysepkę Perehil; oraz nieuregulowanego statusu Sahary Zachodniej, gdzie do 1996 roku Hiszpania kontrolowała większość terytorium i stacjonowało tam 120 tys. żołnierzy⁴². Ponadto nieuregulowana granica morska wokół Wysp Kanaryjskich oraz Cieśniny Gibraltaru powoduje konflikty o prawo do połowu na tych wodach⁴³.

Podobnie jak w przypadku Francji, stosunek Hiszpanii do demokratyzacji państw Afryki Północnej przez lata podporządkowany był ekonomicznym interesom oraz bezpieczeństwu, a protesty społeczne, które rozpoczęły się w Tunezji, w grudniu 2010 roku, zaskoczyły hiszpańską dyplomację nie mniej niż pozostałych członków Unii Europejskiej. Przez ostatnie dekady hiszpański rząd nie sformułował określonej strategii dotyczącej relacji i dialogu z ruchami isla-

³⁹ A.M. Sroka, *Hiszpania*, [w:] *Unia Europejska...*, *op. cit.*, s. 92.

⁴⁰ B. Znojek, *Hiszpania wobec kryzysu w Afryce Północnej*, „Biuletyn Pism” nr 28, 17 marca 2011, s. 1.

⁴¹ E. Estruch, *Introduction to Spanish Instruments for the Economic Cooperation with South Mediterranean Countries*, CESPI Report 2007, http://www.cespi.it/MED1-BP/SPANISH%20INSTRUMENTS_Elisenda.pdf [dostęp: 10.06.2011].

⁴² J.M. Jordan, Galduf, *Spanish– Economic Relations*, [w:] *The Euro–Mediterranean Partnership: Political and Economic Perspectives*, eds. R. Gillespie, Routledge, New York 2013, s. 50

⁴³ A.M. Sroka, *Hiszpania*, [w:] *Unia Europejska...*, *op. cit.*, s. 114.

mistycznymi, które w 2011 roku odegrały ważną rolę na północnoafrykańskiej scenie politycznej. Polityczny islam postrzegano jako sprzeczny z demokracją oraz zagrażający stabilności państwa. W tym kontekście hiszpańscy politycy prezentowali podobne stanowisko jak pozostali członkowie Unii Europejskiej. Hiszpania utrzymywała poprawne relacje z autorytarnymi przywódcami z Afryki Północnej, pośrednio wspierając ich represyjną politykę wobec ugrupowań islamistycznych. Po atakach terrorystycznych, które dotknęły Hiszpanię w marcu 2004 roku. Władze państwa zwróciły uwagę na radykalizację młodych muzułmanów w Hiszpanii. Jak się okazało kilku imigrantów marokańskich, mieszkających w Hiszpanii, brało udział w przygotowaniu tych ataków. Po tym wydarzeniu, można było zauważyć niewielką zmianę w podejściu Hiszpanii do współpracy z ruchami islamistycznymi. We wrześniu 2004 roku Hiszpania opowiedziała się za stworzeniem *sojuszu cywilizacji* w ramach ONZ między światem zachodnim a światem arabsko-muzułmańskim, dostrzegając problem marginalizacji ugrupowań islamistycznych w państwach arabskich oraz na arenie międzynarodowej⁴⁴.

Oficjalne stanowisko Hiszpanii wobec protestów w Afryce Północnej opierało się na wspieraniu przemian politycznych i gospodarczych w tych państwach. Hiszpanii udało się nawiązać pozytywne kontakty z nowymi liderami oraz utrzymać dotychczasową współpracę gospodarczą⁴⁵. Równocześnie Hiszpania, w 2011 roku, zaangażowała się w reformę polityki śródziemnomorskiej Unii Europejskiej. Hiszpania, od czasu przystąpienia do Unii w 1986 roku jest jednym z głównych aktorów, jeśli chodzi o określenie południowego kierunku w polityce zagranicznej Unii. Na początku lat 90. hiszpańscy dyplomaci włączyli się w kształtowanie polityki śródziemnomorskiej. Miguel Moratinos, minister spraw zagranicznych Hiszpanii, był jednym z najważniejszych twórców porozumienia barcelońskiego⁴⁶. Po tym kiedy w lipcu 2008 roku, z inicjatywy francuskiej, utworzona została Unia dla Śródziemnomorza, rząd hiszpański zabiegał, aby siedziba Sekretariatu była w Barcelonie. Za kolejny sukces hiszpańskiej dyplomacji można uznać doprowadzenie do końca negocjacji dotyczących uprzywilejowanej pozycji Maroka w procesie stowarzyszeniowym z Unią

⁴⁴ A.I. Planet, M.H. de Larramendi, *Spain and Islamist Movements: from the Victory of the FIS to the Arab Spring*, [w:] *The West and the Muslim Brotherhood after the Arab Spring*, eds. L. Vidiono, Foreign Policy Research Institute (FPRI), Philadelphia, February 2013, s. 117.

⁴⁵ *Spain misses out on most lessons of Arab spring*, The National, 29 May 2011, <http://www.thenational.ae/news/worldwide/spain-misses-out-on-most-lessons-of-arab-spring> [dostęp: 7.02.2014].

⁴⁶ A.B. de Brito, *Political Liberalisation and Transition to Democracy: Lessons from the Mediterranean and Beyond Morocco, Turkey, Spain and Portugal*, EuroMeSCo Paper, no. 58, October 2006, s. 10–16.

Europejską, w 2008 roku⁴⁷. Hiszpania promuje współpracę wielostronną w polityce śródziemnomorskiej w ramach programów i projektów, które angażują wszystkich partnerów. Jest aktywnym członkiem Dialogu 5+5, włączyła się w realizację projektów wielostronnych zaplanowanych do realizacji w ramach Unii dla Śródziemnomorza, w szczególności we wdrażanie planu słonecznego. Zachęca partnerów z południa do wzmocnienia integracji regionalnej w ramach Unii Arabskiego Maghrebu oraz Ligi Państw Arabskich. Mniejszą wagę przywiązuje do relacji dwustronnych, gdzie Hiszpania nie odgrywa tak znaczącej roli jak Francja, Niemcy, czy też Wielka Brytania. W związku z kryzysem gospodarczym, rząd Hiszpanii w 2011 roku zapowiedział zmniejszenie wydatków na pomoc rozwojową, w tym dla państw Afryki Północnej, o 65% w najbliższych latach. Tym samym wpływ Hiszpanii w państwach Afryki Północnej będzie się zmniejszał⁴⁸.

Warto zaznaczyć, że w stanowisku Hiszpanii, wobec unijnej polityki śródziemnomorskiej oraz oferty skierowanej do państw Afryki Północnej, wskazać można kilka niekonsekwencji i sprzeczności pomiędzy deklaracjami oraz działaniami Hiszpanii. Hiszpania opowiada się z jednej strony za wzmocnieniem i rozszerzeniem współpracy z państwami regionu, równocześnie krytykuje zróżnicowaną politykę Unii wobec partnerów śródziemnomorskich w ramach polityki sąsiedztwa. Hiszpańska dyplomacja deklaruje, że priorytetem dla państw śródziemnomorskich powinno być przeprowadzenie reform demokratycznych, z drugiej strony nie godzi się na zmniejszenie unijnej pomocy finansowej w przypadku łamania przez nie podstawowych standardów demokratycznych, w celu utrzymania stabilności w regionie i zatrzymania radykalnego islamu⁴⁹. Działa na rzecz zwrócenia większej uwagi państw europejskich na problemy Afryki Północnej, promuje współpracę ekonomiczną, ale sama nie jest gotowa do otwarcia własnego rynku rolnego dla produktów z Afryki Północnej, nie jest także skłonna na przykład do zaprzestania połowów na wodach marokańskich i Sahary Zachodniej. Podczas głosowania, w lutym 2012 roku, w Parlamencie Europejskim nad umową rolną z Marokiem, wszyscy parlamentarzyści marokańscy zajęli negatywne stanowisko. Po ratyfikowaniu dokumentu rząd Maroka podkreślił, że realizacja umowy odbędzie się kosztem Hiszpanii⁵⁰. Problematiczne jest także podejście do kwestii migracji, z jednej strony Hiszpania chce sflumować nielegalną imigrację i promować formalne zatrudnienie, a z drugiej podczas uzgadniania konkretnych projektów, jej stano-

⁴⁷ B. Znojek, *Hiszpania...op. cit.*, s. 2.

⁴⁸ A. Echagüe, M. Manrique, *The European Union's policies towards North Africa: what role for Spain*, Policy Brief, FRIDE, no. 133, July 2012, s. 1.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 2–3.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 4–5.

wisko w tej kwestii nie zawsze jest klarowne i na korzyść partnerów z południa, co szczególnie zostało podkreślone podczas negocjowania nowych propozycji w zakresie migracji w tym systemie kwotowego w 2015 roku⁵¹.

Polityka Włoch wobec państw Afryki Północnej jest uzależniona od wielu czynników wewnętrznych i zewnętrznych. Uwarunkowana jest sytuacją międzynarodową, wpływami USA, Rosji oraz Chin w regionie, pozycją Włoch wewnątrz Unii Europejskiej, wyborem Włoch poszczególnych rządów, najważniejszych kierunków w polityce zagranicznej, a także sytuacją wewnętrzną w państwach śródziemnomorskich⁵². Od podpisania traktatu rzymskiego rządy Włoch próbowały wzmocnić południowy wymiar polityki unijnej. Włochy zaangażowały się w rozwój integracji europejskiej, poparły rodzącą się współpracę zewnętrzną Unii szczególnie wobec państw arabskich⁵³. Konsekwentnie starały się promować wymiar śródziemnomorski w Unii Europejskiej, jednak ze względu na ochronę swoich interesów gospodarczych nie wyrażały zgody na rozszerzenie przywilejów handlowych dla państw Afryki Północnej, szczególnie w odniesieniu do otwarcia europejskiego rynku dla artykułów rolnych. Negocjacje Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego zbiegły się jednak z etapem przejściowym w życiu politycznym Włoch, dlatego też inicjatywa została ukształtowana głównie przez Francję i Hiszpanię. Polityka Włoch w basenie Morza Śródziemnego w tym okresie przekazana została Unii Europejskiej⁵⁴. Współpraca bilateralna z poszczególnymi państwami Afryki Północnej również była słaba, w większości opierała się na umowach o dostawy energii. Pomimo bliskości geograficznej Włochy, w latach 90., nie miały rozwiniętych kontaktów gospodarczych z państwami Afryki Północnej (zob. wykres 12). Państwa te absorbowwały jedynie 2,6% włoskiego eksportu, podczas gdy państwa Europy Wschodniej prawie 11%⁵⁵.

Po 2001 roku nastawienie Włoch do integracji europejskiej się zmieniło. Włochy otwarcie zaczęły kwestionować zasadność polityki zagranicznej Unii Europejskiej, zwracając się w kierunku Stanów Zjednoczonych⁵⁶. Europejska

⁵¹ J. Vaquer I Fanès, *What is Left of Spain's Global Approach to the Maghreb?*, Europe Programme Coordinator, CIDOB Foundation, Barcelona 2010, s. 3–6, <http://www.idec.gr/iier/new/EN/Vaquer%20-%20Article%20Rethimnon.pdf> [dostęp: 10.06.2011].

⁵² M. Carbone, *Between Ambition and Ambivalence: Italy and the European Union's Mediterranean policy*, „The Journal of the Association for the Study of Modern Italy”, vol. 13, no. 2, May 2008, s. 161.

⁵³ R. Balfour, *Italy's Policies in the Mediterranean*, [w:] *The Euro-Mediterranean Partnership: Assessing the First Decade*, eds. H.A. Fernandez, R. Youngs, FRIDE, 2005, s. 121.

⁵⁴ M. Carbone, *Between Ambition...*, *op. cit.*, s. 162.

⁵⁵ R. Balfour, *Italy's Policies...*, *op. cit.*, s. 122.

⁵⁶ Zob. F. Attina, *Italy*, [w:] *Unia Europejska...*, *op. cit.*, s. 127–145.

polityka śródziemnomorska zajmowała marginalną pozycję w porządku obrad włoskiej polityki za rządów Silvio Berlusconi, który nie traktował jej priorytetowo, kładąc nacisk na relacje dwustronne z poszczególnymi państwami śródziemnomorskimi. Ponadto Włochy próbowały pogodzić przyjaźń, która od lat łączyła je z państwami arabskimi, z bliskimi stosunkami z Izraelem. Na tle rywalizacji z Francją o wpływy można wyjaśnić stanowisko Włoch wobec projektu Unii dla Śródziemnomorza. Z jednej strony Włochy podkreślały konieczność działania na rzecz zmniejszenia ubóstwa i niestabilności w Afryce Północnej, wskazując, że inicjatywa otwiera nowe możliwości współpracy gospodarczej i rozwoju gospodarczo-społecznego w regionie Morza Śródziemnego. Równocześnie rząd Włoch nie krył swojego sceptycyzmu wobec struktury Unii dla Śródziemnomorza i konkretnych projektów. Massimo D'Alema, minister spraw zagranicznych, powiedział: „Nie jesteśmy przeciwni inicjatywie. Niemniej jednak poważnie należy dyskutować nad tym, jak będzie wyglądała jej realizacja. Właściwym podejściem do współpracy jest wzmocnienie polityki śródziemnomorskiej UE”⁵⁷. Słowa te były skierowane do Francji, która proponując nowy program współpracy eurośródziemnomorskiej, optowała za ograniczeniem członkostwa jedynie do państw śródziemnomorskich, wykluczając tym samym wpływ instytucji unijnych na jego realizację.

Ze względu na bliskość geograficzną i znajomość lokalnych warunków, Włochy szczególną uwagę przywiązywały do współpracy z Libią. Na forum unijnym zabiegały również o włączenie Libii w struktury współpracy eurośródziemnomorskiej⁵⁸. Koncern energetyczny ENI zaczął działać w Libii pod koniec lat 50. i nie wycofał się nawet gdy reszta państw Zachodu zawiesiła współpracę z Kaddafim ze względu na jego związki z organizacjami terrorystycznymi. Pozwoliło to na zawarcie dużych kontraktów energetycznych. Koncern ENI dysponował wieloma kluczowymi zasobami energii w Libii, począwszy od Greenstream – rurociągu, który zaspokajał około 15% importu gazu ziemnego oraz posiadał koncesje na wydobycie ropy naftowej⁵⁹. Włochy stały się również jednym z głównych dostawców broni do Libii od czasu zniesienia embarga Unii, za czym silnie lobbowały⁶⁰. Podkreślić należy także rolę Libii, jako państwa tranzytowego dla migracji ludności, co miało duży wpływ na bezpieczeństwo wewnętrzne Włoch oraz pozostałych członków Unii. W 2008

⁵⁷ R.A. Del Sarto, N. Tocci, *Italy's Politics without Policy: Balancing Atlanticism and Europeanism in the Middle East*, „The Journal of the Association for the Study of Modern Italy”, vol. 13, no. 2, May 2008, s. 135–142.

⁵⁸ M. Carbone, V. Coralluzzo, *The Politics of Italy's Foreign Policy in the Mediterranean*, [w:] „Mediterranean Politics”, vol. 14, no. 3, November 2009, s. 342–344.

⁵⁹ V.V. Miranda, *Striking a Balance Between Norms and Interests in Italian Foreign Policy: The Balkans and Libya*, „IAI Working Papers”, no. 11, May 2011, s. 11–12.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 13.

roku Włochy podpisały z Libią traktat o przyjaźni, a Libia w zamian za włoskie inwestycje zapewniła rząd włoski, że będzie ograniczać napływ imigrantów. Umowa objęła zgodę na przechwytywanie uchodźców i migrantów na wodach międzynarodowych oraz odsyłanie ich do Libii, niezależnie od tego, czy osoby te były z pochodzenia Libijczykami. Polityka ta spotkała się z krytyką innych państw europejskich, podkreślających, że jest niezgodna z międzynarodowym prawem i łamie podstawowe standardy dotyczące praw człowieka, ale w znacznym stopniu ograniczyła napływ imigrantów do Włoch⁶¹. Tunezja również stała się ważna dla włoskiego biznesu oraz włoskiej polityki migracyjnej. Współpraca z Tunezją sprowadzała się w dużej mierze do realizacji umowy dotyczącej kontroli migracji, która została podpisana jeszcze w 1998 roku. Ponadto Włochy były jednym z głównych inwestorów w Tunezji. Przed 2011 rokiem działało tam 8 tysięcy firm włoskich z kapitałem prawie pół mld euro⁶².

Wydarzenia w Afryce Północnej z początku 2011 roku postawiły Włochy w trudnej sytuacji. Pierwszą kwestią stała się migracja. Na włoską wyspę Lampeduza zaczęło przybywać tysiące uchodźców z Tunezji, a następnie z Libii. Inną sprawą były reakcje na zmiany polityczne w poszczególnych państwach. Początkowo Włochy, nie zajęły jednoznacznego stanowiska wobec wydarzeń w Tunezji i Egipcie, czekając na rozwój wydarzeń. Postawa ta została skonfrontowana z koniecznością odniesienia się do napiętej sytuacji w Libii. Ze względu na bliskie kontakty z Kaddafim, Włochy zainteresowane były utrzymaniem *status quo*, jednak postępujący rozlew krwi i międzynarodowa krytyka zmusiły je do odwrócenia się od sojusznika. Włochy przyłączyły się do działań wojskowych w Libii, zainicjowanych przez Francję, oraz w mediacje i rozmowy dotyczące przyszłości Libii⁶³. Franco Frattini, włoski minister spraw zagranicznych, zaproponował utworzenie specjalnego funduszu na, wzór Planu Marshalla, dla partnerów śródziemnomorskich wzorując się na doświadczeniach odbudowy Europy po drugiej wojnie światowej⁶⁴. Równocześnie władze państwa rozpoczęły starania o nawiązanie relacji z nowymi władzami w Tunezji i Libii. W Tunezji chodziło o respektowanie zobowiązań traktatowych odnoszących się do nielegalnych imigrantów, a w Libii o utrzymanie współpracy na dotychczasowym poziomie. Premier Silvio Berlusconi podczas wizyty w Tunezji, na początku kwietnia 2011 roku, obiecał 280 mln euro na wsparcie modernizacji gospodarki, w tym na rozwój przedsiębiorczości oraz walkę z nielegalną imi-

⁶¹ *Ibidem*, s. 14.

⁶² R. Balfour, *Italy's Policies...*, *op. cit.*, s. 123.

⁶³ J. Czerep, *Włochy i Arabska Wiosna*, Portal Spraw Zagranicznych, 07.12.2011, <http://www.psz.pl/tekst-40219/Wlochy-i-Arabska-Wiosna> [dostęp: 10.09.2013].

⁶⁴ F. Frattini, *A Marshall Plan for the Arab World*, Project Syndicate 2011, <http://www.project-syndicate.org/commentary/a-marshall-plan-for-the-arab-world> [dostęp: 10.09.2013].

gracją, w zamian władze Tunezji złożyły deklarację, że będą respektować umowy zawarte przez Włochy z poprzednimi władzami. Piątego kwietnia 2011 roku strony podpisały porozumienie, po którym Tunezja zwiększyła kontrolę na granicach oraz readmisję swoich obywateli z Włoch⁶⁵. W przypadku Libii, uznanie Tymczasowej Rady Narodowej zagwarantowało utrzymanie kontraktów energetycznych.

Bilans wydarzeń z 2011 roku dla Włoch, pomimo problemów z nielegalną imigracją, można także rozpatrywać w kategoriach korzyści dla polityki zagranicznej państwa. Arabska Wiosna zaktywizowała politykę włoską w basenie Morza Śródziemnego zarówno w wymiarze dwustronnym, jak i na poziomie europejskim. Włochy odegrały znaczną rolę w kształtowaniu wspólnotowego stanowiska zabiegając o solidarność unijną w rozwiązaniu problemów południowych sąsiadów. Włochy ponadto dość dobrze przygotowały sobie grunt pod przyszłe relacje polityczne z poszczególnymi państwami Afryki Północnej oraz współpracę gospodarczą.

W 2011 roku, tuż po wydarzeniach Arabskiej Wiosny, we Włoszech i Hiszpanii miała miejsce zmiana władzy. We Włoszech w listopadzie 2011 roku doszło do dymisji, w związku z kryzysem gospodarczym podał się dotychczasowy premier, Silvio Berlusconi. W Hiszpanii w wyborach, przeprowadzonych w listopadzie 2011 roku, zwyciężyła centroprawicowa koalicja. We Francji w 2012 roku odbyły się wybory prezydenckie, w wyniku których nowym prezydentem został przedstawiciel obozu socjalistycznego, François Hollande. Nowe władze we Włoszech dążą do wzmocnienia europejskiej wspólnej polityki zagranicznej, szczególnie w regionie Afryki Północnej. Włochy najbardziej dotyka problem nielegalnej imigracji. Nie chcąc brać na siebie całej odpowiedzialności za imigrantów, optują za wielostronną współpracą, angażującą wszystkich członków Unii⁶⁶. Ponadto Włochy po prostu nie stać na to, aby samodzielnie wzmocniać współpracę z państwami Afryki Północnej. Ze względu na kryzys gospodarczy rząd Włoch, znacznie zmniejszył budżet na pomoc rozwojową, w 2011 roku był najniższy od ponad 20 lat. Ponadto ze względów finansowych propozycja utworzenia specjalnego funduszu dla państw arabskich, nigdy nie wyszła poza deklarację. Hiszpania natomiast, najbardziej dotknięta kryzysem gospodarczym, traci na znaczeniu w Unii oraz w regionie śródziemnomorskim⁶⁷. We Francji, François Hollande jeszcze w trakcie kampanii prezyden-

⁶⁵ M. Cieślukowska, *Włochy wobec nielegalnych imigracji z Tunezji i Egiptu*, „Stosunki Międzynarodowe” 2012, t. 45, nr 1, s. 165.

⁶⁶ *Italy's FM calls for EU common foreign policy in Mediterranean*, English.news.cn, 30.10.2013, http://news.xinhuanet.com/english/world/2013-10/30/c_132842343.htm [dostęp: 7.02.2014].

⁶⁷ S. Wolf, *Southern Europe's Role After the Arab Spring*, [w:] *A Strategy for Southern Europe Winning Back Voice and Access*, The LSE IDEAS Southern Europe Inter-

kiej zapowiedział zmianę polityki swojego poprzednika, szczególnie w zakresie współpracy z państwami afrykańskimi, obiecując, że tym razem polityka Francji będzie transparentna i przejrzysta. Jego decyzje personalne, usunięcie ze stanowisk osób odpowiedzialnych za dotychczasowe relacje z regionem, potwierdziły chęć zmiany wcześniejszej polityki. Jednocześnie prezydent Hollande podkreślił konieczność francuskiego zaangażowania w unijną politykę śródziemnomorską oraz utrzymywania dwustronnych dobrych relacji z państwami w regionie⁶⁸. Rozwój sytuacji w państwach śródziemnomorskich, wojna w Syrii, konflikty w Libii, aktywizacja radykalnych ugrupowań, nielegalna migracja, skłaniają Francję do wzmacniania partnerstw z państwami arabskimi i poszukiwania nowych sojuszników w regionie w walce z terroryzmem. W tym zakresie dwustronna współpraca na polu bezpieczeństwa stała się dla Francji priorytetowa i ważniejsza, niż udział w wielostronnych projektach promowanych przez Unię Europejską.

4.1.2. Interesy wybranych państw członkowskich Unii Europejskiej w regionie śródziemnomorskim

Arabska Wiosna oraz jednocześnie kryzys gospodarczy, który dotknął głównie południową część Europy, wpłynęły na zmianę postrzegania państw Afryki Północnej w Unii Europejskiej. Przed 2010 roku zdecydowana większość państw członkowskich nie utrzymywała intensywnych relacji z państwami regionu, oddając pole w tym zakresie Francji i Hiszpanii. W 2011 roku można było zauważyć zwiększoną aktywność północnych państw członkowskich, które przyłączyły się do koalicji w Libii. Szwecja, przeznaczyła 50 mln dolarów na nowy program pomocy dla regionu, a Dania i Finlandia także zwiększyły pomoc humanitarną i rozwojową. W Europie Środkowej i Wschodniej arabskie protesty przywołały wspomnienia wydarzeń z 1989 roku, co doprowadziło do podjęcia kilku nowych inicjatyw oraz chęci podzielenia się doświadczeniami z czasów rewolucyjnych przemian. Szczególną inicjatywę wykazała Polska, której pierwsza prezydencja w Unii zbiegła się ze zmianami w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie. W 2011 roku F. Zakaria wskazał, że o ile w procesie transformacji państwa Afryki Północnej nie będą chciały korzystać z doświadczeń Ameryki, to państwa Europy Środkowo-Wschodniej, a szczególnie Polska, mogą stać się inspiracją. Podkreślił także, iż droga rozwoju Polski mogłaby się stać wskazówką dla państw arabskich, ze względu

---

national Affairs Programme, 2014, s. 15–22, <http://www.lse.ac.uk/IDEAS/publications/reports/SR017.aspx> [dostęp: 7.08.2014].

⁶⁸ J.P. Darnis, *François Hollande's Presidency: A New Era in French Foreign Policy?*, Working Papers, IAI, no. 19, June 2012, s. 7–9.

na polityczny i ekonomiczny sukces, jaki odniosła w ciągu ostatnich 20 lat⁶⁹. Zarówno przed, jak i po przystąpieniu do Unii, Polska była szczególnie zainteresowana programem Europejskiej Polityce Sąsiedztwa, choć w większości aktywność Polski ograniczała się do wzmocnienia relacji ze wschodnimi sąsiadami. Rząd Polski wspólnie z Hiszpanią popierał budowanie partnerstwa w ramach EPS opartego na podziale odpowiedzialności pomiędzy państwami Unii. Polska miała odgrywać główną rolę w inicjatywach wobec państw wschodniej flanki EPS, a Hiszpania wzmocniać i nadzorować współpracę z południowymi sąsiadami⁷⁰.

Polska w 2011 roku zaangażowała się w wspieranie procesów demokratyzacji oraz budowy społeczeństwa obywatelskiego w państwach Afryki Północnej⁷¹. Polską dyplomacją kierowały głównie trzy przesłanki. Ze względu na sprawowaną w tym czasie prezydencję w Radzie UE musiała włączyć się ona w kształtowanie unijnego stanowiska wobec zmian w Afryce Północnej. Po drugie, uznała, że większe zaangażowanie wzmocni pozycję państwa na arenie międzynarodowej oraz może przyczynić się do uzyskania od lat poszukiwanej równowagi pomiędzy wymiarem wschodnim i południowym polityki sąsiedztwa⁷². Trzeci aspekt dotyczył solidarności wśród polskich obywateli, z jaką spotkały się wydarzenia w państwach arabskich⁷³.

W 2011 roku Radosław Sikorski, polski minister spraw zagranicznych, odwiedził państwa Afryki Północnej: Tunezję, Egipt i Libię dwukrotnie⁷⁴. Podczas jednej z wizyt polski minister zaoferował podzielenie się polskimi doświadczeniami z procesu transformacji. Lech Wałęsa odwiedził Tunezję w maju 2011 roku, a przewodniczący polskiego Senatu, Bogdan Borusewicz,

⁶⁹ F. Zakaria, *Post-Communist lessons for the new Middle East*, CNN, January 2012, <http://globalpublicsquare.blogs.cnn.com/2012/01/22/zakaria-post-communist-lessons-for-the-new-middle-east/#comment-174414> [dostęp: 15.03.2014].

⁷⁰ *Member State Policy Preferences on the Integration of Ukraine and the Other Eastern Neighbours*, SIPU report for the Swedish International Development Agency, Paper 5, 26 August 2008, s. 6.

⁷¹ B. Pacek, *The Arab Spring of 2011, European and Polish Perspective*, [w:] *Poland-Jordan-European Union: A New Role of Europe in the Middle East after the Arab Spring*, ed. K. Bojko, December 2012, s. 137–152, <http://amman.msz.gov.pl/resource/65bd0ba1-8db5-49e2-b908-2ca97e107054:JCR> [dostęp: 15.03.2014].

⁷² A. Balcer, *Poland and the Arab Spring: A New Opening*, 6 December 2012, <http://visegradrevue.eu/?p=1289> [dostęp: 15.02.2014].

⁷³ R. Shepherd, Z. Hesova, P. Sasnal, *What role for the Visegrad countries on the Mediterranean coast?*, Policy briefs, Central European Policy Institute, 5 January 2013, <http://www.cepolicy.org/publications/what-role-visegrad-countries-mediterranean-coast> [dostęp: 15.03.2014].

⁷⁴ A. Balcer, *Poland and the Arab Spring...*, *op. cit.*

udał się z wizytą do Egiptu w lipcu 2011 roku⁷⁵. Polskę natomiast odwiedzili m.in. tunezyjski minister rozwoju regionalnego w lipcu 2011 roku, a we wrześniu tego samego roku minister spraw zagranicznych Egiptu. Polska została członkiem grupy kontaktowej ds. Libii. Zaangażowała się także we wsparcie organizacji pozarządowych z Afryki Północnej. W październiku 2011 roku politycy z Egiptu, Tunezji i Libii obserwowali w Warszawie przebieg wyborów parlamentarnych⁷⁶. Na poziomie unijnym Polska zaangażowała się w promocję nowego instrumentu wsparcia społeczeństwa obywatelskiego, w postaci Europejskiej Fundacji na rzecz Demokracji⁷⁷. Jednak aktywność Polski nie była do utrzymania na dłuższą metę. Polska nie odgrywa ważnej roli w udzielaniu oficjalnej pomocy rozwojowej i wymianie handlowej z państwami arabskimi. Kontakty gospodarcze z tym regionem nie są priorytetem dla Polski⁷⁸. W 2011 roku przeznaczyła ona jedynie 1,2 mld złotych na pomoc rozwojową, w tym prawie 80% na wkład do międzynarodowych instytucji finansowych oraz 20% na bezpośrednią pomoc. Stanowiło to 0,08% polskiego budżetu, co plasowało Polskę na jednym z ostatnich miejsc w Unii Europejskiej⁷⁹. W 2011 roku bezpośrednia pomoc skierowana została nadal głównie do państw Europy Wschodniej oraz Afganistanu, państwa Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu otrzymały jedynie 3,2 mln złotych⁸⁰. Dyplomatyczne inicjatywy Polski w dużej mierze związane były z polską prezydencją w UE w drugiej połowie 2011, a w kolejnych latach nie zostały podtrzymane⁸¹.

Warta podkreślenia jest polityka Wielkiej Brytanii w regionie śródziemnomorskim, która uaktywniła się podczas Arabskiej Wiosny. Na uwagę zasługuje próba zacieśnienia kontaktów z nowymi władzami w regionie, a także zapowiedź wsparcia finansowego dla państw arabskich będących w procesie transformacji⁸². Ponadto bez poparcia Wielkiej Brytanii, interwencja w Libii w 2011 roku nie doszłaby do skutku.

W 2013 roku wymiana handlowa z państwami arabskimi wzrosła o 11% w porównaniu do 2012 roku. Wcześniej przed rokiem 2011, Wielka Brytania

⁷⁵ R. Stefanicki, *Libya: Poland Steps Into Arab Spring*, Inter Press Service Agency, 7 November 2011, <http://www.ipsnews.net/2011/11/libya-poland-steps-into-arab-spring/> [dostęp: 15.03.2014].

⁷⁶ A. Balcer, *Poland and the Arab Spring...*, *op. cit.*

⁷⁷ P. Sasnal, *The Middle East in Transition: Clues from Poland*, EuroMeSCo Paper, no. 13, March 2012, s. 33.

⁷⁸ Zob. *Informator ekonomiczny o krajach świata*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, <http://www.informatorekonomiczny.msz.gov.pl/pl/> [dostęp: 10.09.2013].

⁷⁹ A. Balcer, *Poland and the Arab Spring...*, *op. cit.*

⁸⁰ *Assistance in figures*, 24.09.2013, <https://www.polskapomoc.gov.pl/Assistance,in,figures,184.html> [dostęp: 15.03.2014].

⁸¹ P. Sasnal, *The Middle East...*, *op. cit.*, s. 33–34.

⁸² N. Witney, A. Dworkin, *A power audit of...*, *op. cit.*, s. 48–49.

nie przeznaczala znacznych kwot na pomoc rozwojowa dla państw arabskich, z wyjątkiem wsparcia dla Autonomii Palestyńskiej, Jemenu i zaangażowania w Irak w latach 2003–2009. Natomiast w 2011 roku utworzone zostały dwa specjalne fundusze dla państwa arabskich z łącznym budżetem 110 mld dolarów⁸³. Przed 2010 rokiem rząd w Londynie nie utrzymywał silnych relacji z Tunezją, a wymiana handlowa stanowiła zaledwie 1% handlu Wielkiej Brytanii. Na poziomie politycznym w budowaniu współpracy z nowymi władzami stało się to atutem, a nowe kontakty ułatwiał fakt, że przez lata w Wielkiej Brytanii przebywali tunezyjscy opozycjoniści Rafika Abdessalema i Rachida Ghannouchiego⁸⁴. Po upadku rządu Ben Alego, minister spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii udał się do Tunisu z zapowiedzią współpracy politycznej, gospodarczej i pomocy rozwojowej. Kontakty z Egiptem, ze względu na historyczne powiązania oraz strategiczne interesy bezpieczeństwa, były o wiele bardziej zaangażowane. Wielka Brytania jest jednym z największych inwestorów zagranicznych w Egipcie, z zainwestowanym kapitałem przekraczającym 20 mld dolarów, stąd też naturalnym stało się poszukiwanie kontaktów z nowymi władzami. Polityka wobec Libii, ze względu na sprawę Lockerby oraz wsparcie Kaddafiego dla organizacji terrorystycznych, przez lata dążyła do izolacji politycznej i gospodarczej państwa. Zmiana nastąpiła w 2004 roku, podczas spotkania ówczesnego premiera Tony'ego Blaira i pułkownika Kaddafiego, kiedy to postanowiono rozwinąć współpracę handlową. Od 2007 roku Libia była wśród pięciu największych dostawców energii do Wielkiej Brytanii. Wiodąca rola Wielkiej Brytanii w międzynarodowych uzgodnieniach dotyczących interwencji w Libii oraz uznanie Tymczasowej Rady Narodowej zaowocowały szeregiem umów gospodarczych oraz nowych dwustronnych inicjatyw. Podczas spotkania w maju 2012 roku w Londynie, władze państw podpisały umowę o współpracy na polu ochrony zdrowia, edukacji, wymiany kulturalnej i budowania społeczeństwa obywatelskiego oraz wymiany technologii⁸⁵.

Wielka Brytania odgrywa ważną rolę w polityce zagranicznej Unii. Brytyjska koncepcja integracji odzwierciedla jednak wizję szerszej, ale słabszej pod względem politycznym Europy⁸⁶. W 2011 roku Wielka Brytania zaangażowała się w reformę polityki sąsiedztwa, jednak w odróżnieniu od południowych państw europejskich, na forach wspólnotowych dużą wagę przywiązuje do warunkowości, uzależniając otrzymanie wsparcia finansowego przez partnerów od przeprowadzenia przez nich reform demokratycznych. Takie stanowisko

⁸³ E. Burke, *An awkward embrace. The UK's re-emerging role in the Middle East*, Policy Brief, FRIDE, no. 186, October 2014, s. 1–6.

⁸⁴ N. Witney, A. Dworkin, *A power audit of...*, *op. cit.*, s. 42–58.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 59–71.

⁸⁶ *British foreign policy and the Arab Spring*, House of Commons, Foreign Affairs Committee, Second Report of Session, 2012–13, s. 35–56.

kontrastuje z faktem, że Wielka Brytania jest jednym z największych dostawców broni dla państwa arabskich, również dla tych, którym daleko jest od standardów demokratycznych⁸⁷. W zakresie polityki zagranicznej wspólnotowe inicjatywy nadal ustępują miejsca bilateralnej współpracy na polu gospodarczym i bezpieczeństwa, co w odniesieniu do państw arabskich wyraża się głównie we wzmacnianiu kontaktów z bogatymi monarchiami Zatoki Perskiej.

Największą zmianę w ostatnich latach można zauważyć w polityce Niemiec wobec państw śródziemnomorskich, zarówno w kontekście bilateralnej współpracy, jak i aktywności w polityce wspólnotowej. Południowy wymiar polityki sąsiedztwa ma ważne znaczenie dla Niemiec, jednak interesy w Europie Wschodniej są niewątpliwie znacznie większe, głównie ze względu na bliskość geograficzną oraz rosnące zależności gospodarcze⁸⁸. Polityka śródziemnomorska Niemiec przez długi okres ograniczała się do uczestniczenia w unijnych inicjatywach. Niemcy skupiły się na współpracy określonej w 1995 roku, akceptując przewodnią rolę państw południowych w kształtowaniu Partnerstwa Eurśródziemnomorskiego, w zamian za równe traktowanie państw wschodnich, do czego konsekwentnie dążyły. W trakcie projektowania Unii dla Śródziemnomorza, nowego instrumentu współpracy eurośródziemnomorskiej, rząd niemiecki jasno i wyraźnie opowiedział się przeciwko pierwotnej inicjatywie Sarkozy'ego, doprowadzając do uwspólnotwienia inicjatywy (zob. wykres 13)⁸⁹.

Niemcy przez lata prowadziły w Afryce Północnej politykę dwutorową – z jednej strony opierały się na mechanizmach wspólnotowych, z drugiej strony coraz intensywniej dążyły do wzmocnienia dwustronnej współpracy w celu ochrony własnych interesów gospodarczych i bezpieczeństwa energetycznego, nielegalnej migracji, zwalczania międzynarodowego terroryzmu i zorganizowanej przestępczości⁹⁰, do czego przyczyniły się ataki terrorystyczne, w których zginęli obywatele niemieccy. Równocześnie niemiecka dyplomacja ostrożnie podchodziła do problemów wewnętrznych regionu nie chcąc angażować się w konflikty⁹¹.

⁸⁷ E. Burke, *An awkward embrace...*, *op. cit.*, s. 2.

⁸⁸ E. Topfer, *Arab Spring of security made in Germany*, Analysis, StateWatch, s. 1–8, <http://www.statewatch.org/analyses/no-161-arab-spring-germany.pdf> [dostęp: 10.09.2013].

⁸⁹ M. Jankowski, *Niemcy wobec kryzysu w Afryce Północnej*, „Biuletyn Opinii” 2011, nr 8, s. 7.

⁹⁰ *Ibidem*, 5.

⁹¹ V. Perthes, *Barcelona and the German Role in the Mediterranean Partnership*, [w:] *Germany and the Middle East Interest and Options*, eds. V. Parthes, Berlin 2002, s. 90–93; zob. G. Stenberg, *German and North Africa Policy, Interests, Strategies and Options*, SWP Research Paper, 2009, s. 1–73.

W handlu zagranicznym Niemiec państwa Afryki Północnej, jako całość, nie odgrywają dominującej roli. Ich udział w niemieckim eksporcie wynosi niecałe 4%. Obroty towarowe Niemiec z państwami Afryki Północnej nie są wysokie i w 2011 roku wyniosły około 3 mld euro z Tunezją, około 5 mld euro z Marokiem, Algierią i Egiptem oraz ponad 6 mld euro z Libią⁹². Na pierwszym miejscu wśród partnerów handlowych znajduje się Egipt, który zajmował w 2012 roku 32 pozycję⁹³. W ostatnich latach inwestycje niemieckich firm w Afryce Północnej znacznie wzrosły. W 2001 roku wyniosły 1,07 mld dolarów, a w 2011 roku było to już 3,5 mld dolarów. Najwięcej zainwestowano w Egipcie, ale również w Tunezji, w której Niemcy pod względem wielkości inwestycji zajmowały czwarte miejsce. Przed 2011 rokiem około 20% środków na pomoc rozwojową trafiało do państw arabskich⁹⁴. Niemiecki biznes koncentrował się również na tworzeniu możliwości rozwoju współpracy z Algierią. W Algierii przed 2011 rokiem działało około 140 niemieckich firm z zainwestowanym kapitałem 350 mln euro⁹⁵. W celu wsparcia niemieckich inwestycji w Afryce zostało powołane specjalne Forum Inwestycyjne, którego celem jest wzmocnienie współpracy gospodarczej między Niemcami i państwami regionu MENA, wsparcie liberalizacji gospodarek śródziemnomorskich, tworzenie dobrego klimatu inwestycyjnego, a przy tym nowych możliwości biznesowych dla państwa⁹⁶. Szczególnie ważne są dla Niemiec państwa eksportujące surowce energetyczne, czyli Libia i Algieria. Libia przed 2011 rokiem była czwartym dostawcą ropy do Niemiec, zaspokajając 10% zapotrzebowania państwa na surowiec⁹⁷.

Wiele analiz dotyczących niemieckich reakcji na arabskie powstania koncentruje się na biernej postawie Niemiec wobec interwencji militarnej w Libii. Niemcy wstrzymały się od głosu w Radzie Bezpieczeństwa ONZ w trakcie głosowania nad rezolucją nr 1973. Jednak na poziomie politycznym Niemcy odegrały kluczową rolę w promowaniu reformy polityki śródziemnomorskiej UE oraz rozpoczęły nowy etap relacji dwustronnych z państwami Afryki Północnej. Po wybuchu powstania w Tunezji, niemieccy politycy i dyplomaci, zaczęli otwarcie kwestionować dominującą rolę południowych państw człon-

⁹² E. Cziomer, *Rola Niemiec w kryzysie strefy euro po 2009 roku*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2013, s. 163.

⁹³ A. Zięba, *Niemcy*, [w:] *Unia Europejska...*, *op. cit.*, s. 216.

⁹⁴ K. Kausch, *Enabling or evading? Germany in the Middle East*, Policy Brief, FRIDE, no. 191, January 2015, s. 3–6.

⁹⁵ *Algerian–German Trade Talks Lead to New Business Deals*, „The North Africa Journal”, issue 194, 22 February 2007, s. 27–28.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ R. Forumusiewicz, *Niemcy wobec przełomu politycznego w Afryce Północnej*, „Sprawy Międzynarodowe” 2011, nr 3, s. 90.

kowskich UE w kształtowaniu współpracy eurośródziemnomorskiej, stwierdzając, że dotychczasowa polityka była błędna⁹⁸. Niemcy przedstawiły własną wizję reformy stosunków śródziemnomorskich. Guido Westerwelle, minister spraw zagranicznych Niemiec, zaprezentował katalog propozycji w tym zakresie, podkreślając konieczność stworzenia nowych instrumentów wspierania demokracji i praw człowieka. Równocześnie za konieczne uznał bardziej rygorystyczne podejścia do warunkowości. Zaproponował dalsze otwarcie rynków UE, w szczególności w rolnictwie, oraz wsparcie dla społeczeństwa obywatelskiego⁹⁹. Oprócz nacisku na kompleksową reformę Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, niemieccy dyplomaci zwrócili również uwagę na konieczność nowego podejścia do Unii dla Śródziemnomorza – instytucji będącej w impasie od momentu jej powstania. Niemcy poparły przejęcie europejskiej prezydencji przez Komisję Europejską. Decyzja ta podjęta była po raz kolejny na przekór francuskim politykom, promującym relacje międzyrządowe. Wreszcie, dyplomacja niemiecka opowiadała się za otwartym dialogiem i zacieśnianiem stosunków z nowymi władzami w regionie. Westerwelle był pierwszym zachodnim ministrem spraw zagranicznych, który odwiedził prezydenta Egiptu, Muhammada Mursi¹⁰⁰.

Równoległe do aktywności na szczeblu wielostronnym, Niemcy rozpoczęły kształtowanie dwustronnych relacji. Podczas pierwszej wizyty w Tunezji, 12 lutego 2011 roku, Guido Westerwelle zaproponował nową formę partnerstwa dla tunezyjskiego rządu tymczasowego, w tym znaczną pomoc finansową¹⁰¹. Szczególnie ważne stało się przekształcenie 60 mln euro tunezyjskiego długu w środki oficjalnej pomocy rozwojowej. Ponadto 32 mln euro przeznaczono na wsparcie agencji Rozwoju GIZ oraz 60 mln dla tunezyjskiego banku KfW. Wzmocnieniu uległy relacje z Egiptem, 12 września 2011 roku rządy obydwu państw podpisały deklarację berlińską, w której wskazano priorytetowe obszary współpracy dwustronnej oraz wymianę 240 mln euro egipskiego długu na oficjalną pomoc rozwojową. Rozpoczęto również dwustronny dialog strategiczny na szczeblu wyższych urzędników¹⁰². Niemcy stały się jednym z naj-

⁹⁸ R. Formuszewicz, *Niemcy wobec kryzysu w Afryce Północnej*, „Biuletyn PISM”, nr 26, 15 marca 2011, s. 2.

⁹⁹ A. Ciechanowicz, J. Gotkowska, *Niemcy wobec rewolucji w Afryce*, „BEST OSW”, Ośrodek Studiów Wschodnich, no. 9, Warszawa 2011, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/best/2011-03-09/niemcy-wobec-rewolucji-w-afryce-polnocnej> [dostęp: 10.09.2013].

¹⁰⁰ T. Behr, *Germany and the Arab Spring*, Actuelles de l’Ifri, 13 October 2012, s. 2–3, www.ifri.org/downloads/actuellebehr131012.pdf [dostęp: 7.02.2014].

¹⁰¹ A. Ciechanowicz, J. Gotkowska, *Niemcy wobec rewolucji...*, *op. cit.*

¹⁰² U. Dadush, M. Dunne, *American and European Responses to the Arab Spring: What’s the Big Idea?*, „The Washington Quarterly” 2011, vol. 34, no. 4, s. 134–135.

większych dostawców oficjalnej pomocy rozwojowej dla państw Afryki Północnej. Wzmocniły również współpracę z Algierią podpisując kontrakty na dostawę broni, co wydaje się sugerować rosnącą gotowość do podejmowania kontrowersyjnych decyzji, jeśli służą one wzmocnieniu niemieckich interesów w regionie¹⁰³.

Arabska Wiosna stała się okazją dla zmiany niemieckiej polityki wobec regionu śródziemnomorskiego, który wyraźnie zyskał na znaczeniu. Niemcy stały się bardziej aktywne w kształtowaniu południowego wymiaru polityki sąsiedztwa¹⁰⁴. W odróżnieniu od Hiszpanii, Włoch i Francji, Niemcy nie mogą budować współpracy, odwołując się do wspólnej historii, kultury i tradycji. Z drugiej strony propozycje niemieckie nie niosą ze sobą negatywnych skojarzeń z czasami kolonializmu, co stało się szczególnie cenne w relacjach z nowymi władzami w regionie. Niemcy stały się ponadto głównym miejscem docelowym dla imigrantów od 2014 roku, ze względu na otwartą politykę rządu w Berlinie w tym zakresie.

Przyszłość polityki unijnej wobec państw Afryki Północnej w dużej mierze zależy będzie od interesów Francji i Niemiec – głównych aktorów polityki zagranicznej Unii. Obydwa państwa opowiadają się za koniecznością prowadzenia aktywnej polityki UE w tym regionie. Rozbieżności pomiędzy nimi dotyczą środków wykorzystywanych w celu jej realizacji. Podczas gdy Francja skłonna jest zrezygnować z polityki warunkowości i skupić się na rozwoju współpracy gospodarczej, Niemcy stoją na stanowisku, że aby otrzymać wsparcie finansowe z Brukseli, państwa partnerskie powinny najpierw przeprowadzić modernizację swoich gospodarek oraz reformy systemowe. Możliwość pogodzenia tych dwóch stanowisk określi przyszłe ramy współpracy eurośródziemnomorskiej. Niemcy wkraczają coraz intensywniej w gospodarki śródziemnomorskie i przy tym są atrakcyjnym partnerem, natomiast zaangażowana we współpracę od wielu lat Francja stara się znaleźć sposób na utrzymanie dominującej pozycji. Państwa takie jak Włochy i Hiszpania, pomimo dużego zainteresowania dwustronną współpracą oraz polityką zagraniczną Unii wobec Afryki, mają ograniczone możliwości wpływania na politykę unijną wobec regionu śródziemnomorskiego ze względu na słabą pozycję na arenie międzynarodowej oraz problemy gospodarcze.

---

¹⁰³ *German–Arab business relations impacted by „Arab Spring”*, Foreign Trade, 22 January 2013, <http://www.dw.de/german-arab-business-relations-impacted-by-arab-spring/a-16541656> [dostęp: 7.02.2014].

¹⁰⁴ T. Behr, *Germany and the...*, *op. cit.*, s. 4–5.

4.2. Polityka Chin, Rosji i Stanów Zjednoczonych wobec państw Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu

4.2.1. Chiny

Wraz z rozpoczęciem, w 1978 roku, reform gospodarczych opartych na połączeniu socjalizmu z gospodarką rynkową, Chiny – jak wskazał Bank Światowy – „w jednym pokoleniu osiągnęły to, co inne państwa przez wieki”. W 2008 roku udział Chin w światowym PKB wyniósł 5%, przy 8% średnim wzroście gospodarki¹⁰⁵. Następnie Chiny wyprzedziły Japonię stając się drugą gospodarką na świecie po USA (nie licząc Unii Europejskiej, która jako blok handlowy zajmuje pierwsze miejsce). Według prognoz Goldman Sachs, oczekuje się, że Chiny wyprzedzą USA pod względem PKB w 2027 roku. W 1993 roku Chiny stały się importerem ropy naftowej netto, w 2013 roku wyprzedziły w zakresie potrzeb energetycznych USA. World Energy Outlook z 2012 roku wskazał, że udział Chin w całkowitym wzroście światowego zapotrzebowania na energię do roku 2035 będzie wynosił 30%¹⁰⁶. Wraz z rozwojem gospodarczym Chin, równocześnie nastąpiła ewolucja polityki zagranicznej państwa oraz otwarcie na zewnętrzne środowisko międzynarodowe. Władze Chin przyjęły, iż realizacja potrzeb gospodarczych państwa powinna iść w parze z aktywniejszą polityczną obecnością na arenie międzynarodowej¹⁰⁷. W styczniu 1992 roku, Chiny zdefiniowały zasady prowadzenia polityki zagranicznej, oparte na równouprawnieniu państw w stosunkach międzynarodowych, respektowaniu ich suwerenności i niezależności w wyborze wewnętrznego systemu polityczno-gospodarczego, odrzuceniu interwencji zewnętrznej, jako środka wpływu i rozwiązywania sporów międzynarodowych¹⁰⁸. Podejście to pozwoliło Chinom zbudować sieć kontaktów i zależności gospodarczych niemal w każdym regionie świata.

Bliski Wschód, bogaty w surowce energetyczne, stał się naturalnym obszarem zainteresowania Chin. Chińczycy od kilkunastu lat budują tam więzi z wieloma państwami, w tym z Afryki Północnej. Import surowców energetycznych z państw regionu pociągnął za sobą rozwój kontaktów gospodarczych

¹⁰⁵ J. Seiranov, *Economy of China: New Challenges for the European Union*, „Viešasis Administravimas” 2009, no. 2, Vilnius, s. 15–17.

¹⁰⁶ M. Chaziza, *The Arab Spring: Implications for Chinese Policy*, „Middle East Review of International Affairs”, vol. 17, no. 2, Summer 2013, s. 75.

¹⁰⁷ P.X.F. Cai, *Trading with Foreigners: An Interdisciplinary Analysis of China's Core Interests in Trade and Foreign Policy*, „Akron Law Review” 2014, vol. 47, issue 3, s. 811–815.

¹⁰⁸ T. Lumumba-Kasongo, *Africa Relations: A Neo-Imperialism or a Neo-Colonialism? A Reflection*, „African and Asian Studies” 2011, vol. 10, issue 2–3, s. 241.

i politycznych, które odzwierciedlają szersze chińskie interesy narodowe skorelowane z utrzymaniem bezpieczeństwa i stabilności wewnętrznej oraz ambicją Chin do odgrywania znaczącej roli na arenie międzynarodowej¹⁰⁹. Chinom zależy na stabilizacji i rozwoju gospodarek, od których kupuje ropę i gaz, mają wtedy większą siłę przetargową w negocjacjach umów handlowych i energetycznych oraz zapewniają sobie rynki zbytu. Ponadto jednostronne uzależnienie Chin od importu surowców energetycznych z państw Bliskiego Wschodu, równoważone jest poprzez szeroką sieć kontaktów gospodarczych i politycznych generujących dwustronne zaangażowanie i odpowiedzialność¹¹⁰. Do najważniejszych obszarów współpracy należą sektor energetyczny, współpraca handlowa, obszar inwestycji, współpraca polityczna i w zakresie bezpieczeństwa, oraz kontakty międzyludzkie¹¹¹.

Udział państw Bliskiego Wschodu w imporcie energii do Chin w 1996 roku wyniósł 53%, dwa lata później było to już 61%¹¹². Szacunki wskazują, że do 2030 roku będzie to 75%¹¹³. Chiny współpracują w tym zakresie niemal z każdym państwem regionu, na pierwsze miejsce wysuwają się Arabia Saudyjska oraz Iran dostarczając, każdy z osobna, ponad 20% surowca do Chin, ale również Libia i Algieria. Równocześnie Chiny rozwinęły szeroką działalność inwestycyjną w sektorze energetycznym. Przykładowo w Algierii zbudowały rafinerię Adrar¹¹⁴. Współpraca handlowa Chin z państwami regionu sukcesywnie wzrasta. W ciągu ostatnich kilkunastu lat, od 2004 roku, z 25,5 mld dolarów do 238,9 mld dolarów w 2013 roku¹¹⁵. Chiny eksportują głównie chemikalia, produkty mechaniczne i elektryczne, sprzęt gospodarstwa domowego, urządzenia biurowe, wyroby włókiennicze, maszyny, tekstylia, obuwie i artykuły papier-

¹⁰⁹ *China and the World*, Annual Report to Congress, US–China Economic and Security Review Commission, 2014, s. 295–299, http://origin.www.uscc.gov/sites/default/files/Annual_Report/Chapters/Chapter%203%3B%20Section%201%20China%20and%20the%20Middle%20East%20and%20North%20Africa.pdf [dostęp: 2.05.2015].

¹¹⁰ T.C. Liu, *China's economic engagement in the Middle East and North Africa*, Policy Brief, FRIDE, no. 173, January 2014, s. 1–5.

¹¹¹ *China and the World...*, *op. cit.*, s. 296–297.

¹¹² Z. Hongtu, *China's Energy Interest and Security in the Middle East*, [w:] *China's Growing Role In the Middle East: Implications for the Region and Beyond*, The Gulf Research Center and the Nixon Center, 2010, s. 43–63.

¹¹³ M. Zhao, *China's Arab March*, Project Syndicate, January 2014, <http://www.project-syndicate.org/commentary/minghao-zhao-lauds-china-s-efforts-to-deepen-its-ties-to-arab-countries> [dostęp: 2.03.2015].

¹¹⁴ Ch. Alden, F. Aggad-Clerx, P.X. Mejia, *Chinese Investments and Employment Creation in Algeria and Egypt*, Economic Brief, AfDB–BAfD, 2012, s. 9, http://blogs.lse.ac.uk/africaatlse/files/2012/12/Brochure-China_North-Africa-Quarterly-Analytical.pdf [dostęp: 7.02.2014].

¹¹⁵ M. Zhao, *China's Arab March...*, *op. cit.*

nicze. Jednym z kluczowych sektorów zainteresowania chińskich eksporterów jest motoryzacja. W 2007 roku Algieria i Egipt znalazły się wśród 10 najlepszych importerów chińskich samochodów¹¹⁶. Poza sektorem energetycznym, aktywność inwestycyjna Chin najbardziej zauważalna jest w budownictwie, telekomunikacji i sektorze finansów. Chińskie przedsiębiorstwa w państwach Bliskiego Wschodu zrealizowały kontrakty na budowy autostrad, lotnisk, mieszkań, sieci dystrybucji wody, stadionów. W Algierii zbudowały siedzibę Ministerstwa Spraw Zagranicznych, centrum handlowe w Algierze oraz odcinek autostrady łączący Wschód z Zachodem państwa o długości 1216 km¹¹⁷. Chińskie firmy telekomunikacyjne świadczą usługi w co najmniej sześciu państwach w regionie, w tym w Algierii, Egipcie, Tunezji¹¹⁸. Inwestycje zagraniczne w Afryce Północnej stanowią 15% całego zaangażowania Chin w Afryce¹¹⁹. W 2006 roku wśród 7500 chińskich firm inwestujących za granicą 900 miało kontakty handlowe w Afryce¹²⁰. Chiny ustanowiły sieć funduszy wspierania inwestycji zagranicznych w Afryce przez Export-Import Bank of China i China Development Bank. W ramach uruchomionego w lipcu 2007 roku Chińsko-Afrykańskiego Funduszu Rozwoju przeznaczono 5 mld dolarów na sfinansowanie chińskich firm, które chcą otworzyć nowe przedsiębiorstwa w Afryce. Z myślą o uruchomieniu tych środków przyjęto deklarację i plan z Szarm el-Szejk (2010–2012). Podczas czwartej sesji Forum w 2009 roku, które odbyło się w Egipcie, Chiny podwoiły ofertę udzielania kredytów państwom afrykańskim do 10 mld dolarów¹²¹. W 2012 roku na liście 10 największych odbiorców chińskich inwestycji w Afryce znalazły się trzy państwa Afryki Północnej Egipt, Libia oraz Algieria, która zajęła drugą pozycję¹²². W 2001 roku dwustronny handel z Algierią wyniósł 272 mln dolarów, w 2008 roku było to już 4 mld. W Egipcie powstała specjalna strefa ekonomiczna dla chińskich inwestycji. Projekt ten jest jednym z najważniejszych w ramach chińsko-afrykańskiej współpracy. Zakłada aktywność 50 chińskich firm w strefie Suez z kapita-

¹¹⁶ Ch. Alden, F. Aggad-Clerx, P.X. Mejia, *Chinese Investments...*, *op. cit.*, s. 12; zob. L. Yuan, *China's Strategic Interests in the Gulf and Trilateral Relations among China, the U. S. and Arab Countries*, [w:] *China's Growing Role In the Middle East: Implications for the Region and Beyond*, Nixon Center, Washington 2010, s. 23–31.

¹¹⁷ T.C. Liu, *China's economic engagement in...*, *op. cit.*, s. 3.

¹¹⁸ *China and the World...*, *op. cit.*, s. 296.

¹¹⁹ Ch. Alden, F. Aggad-Clerx, P.X. Mejia, *Chinese Investments...*, *op. cit.*, s. 2.

¹²⁰ *Strengthening MENA's Trade and Investments Links with China and India*, World Bank Document, September 2008, Social and Economic Development Group Middle East and North Africa Region, 2008, s. 2–5.

¹²¹ *Ibidem*, s. 7–10.

¹²² *China's Presence in North Africa: A Win-Win Relationship?*, The North Africa Post, 25 July 2013, <http://northafricapost.com/4085-chinas-presence-in-north-africa-a-win-win-relationship.html> [dostęp: 15.03.2014].

łem 293 mln dolarów. Ponadto większość z 10 tys. planowanych miejsc pracy została zagwarantowana dla pracowników egipskich¹²³. W Maroku i Tunezji najlepiej rozwija się chiński przemysł tekstylny i odzieżowy, który jest zorientowany na eksport. Gotowe produkty wywożone są do państw europejskich. W 2007 roku Chiny były siódmym, co do wielkości, partnerem handlowym Tunezji, a handel dwustronny przekroczył 3,5 mln euro (wzrost o 20% w porównaniu do roku 2005). W 2008 roku kwota została zwiększona do 635 mln euro. W Tunezji, podobnie jak w Algierii, rozwinęły się chińskie inwestycje w branży budowlanej; Chiny zaprojektowały szpital w regionie Sfax, którego budowa zakończyła się w 2011 roku¹²⁴. W Libii przed Arabską Wiosną kontrakty Chin opiewały na sumę prawie 19 mld dolarów. W 2009 i 2010 roku Chiny uzgodniły kolejne na kwotę 6 mld dolarów.

Relacje dwustronne z państwami arabskimi są zróżnicowane, ale z niemal z każdym państwem można je określić jako dobre. Od lat 50. prowadzone były głównie w kręgu ruchu państw niez zaangażowanych, a na czoło wysunęły się Egipt i Algieria, z którymi Chiny sukcesywnie wzmacniały i pielęgnowały współpracę. W kwietniu 1999 roku Egipt stał się pierwszym państwem w świecie arabskim, z którym Chiny ustanowiły strategiczne partnerstwo. Algieria jest nie tylko partnerem gospodarczym, ale również sojusznikiem politycznym Chin w regionie. Państwa łączą także dobre relacje wojskowe zainicjowane w 1971 roku. Od tego czasu algierscy oficerowie wyjeżdżają na szkolenia do Chin. Chiny wspierają Algierię w jej programie nuklearnym, a ta z kolei była jednym z pierwszych państw, które rozpoczęło zakupy chińskiego uzbrojenia¹²⁵. Wszystkie państwa Bliskiego Wschodu ustanowiły stosunki dyplomatyczne z Pekinem. Pekin może rozmawiać równocześnie z Teheranem, Izraelem, gdzie od 1992 roku do 2011 roku wymiana handlowa wzrosła o 200 razy¹²⁶, i utrzymywać strategiczne partnerstwo z Arabią Saudyjską¹²⁷.

¹²³ E. Pecoraro, *China's Strategy in North Africa: New economic challenges for the Mediterranean region*, Working Paper, EUGOV, no. 26, 2010, s. 10, <http://www.recer-cat.net/bitstream/handle/2072/203951/Working%20paper%20No.%2026-2010.pdf?sequence=1> [dostęp: 10.06.2011].

¹²⁴ *Ibidem*, s. 12–13.

¹²⁵ Ch. Zambelis, *China's Inroads into North Africa: An Assessment of Sino-Algerian Relations*, China Brief, vol. 10, issue 1, January 2010, [http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=35883#.VAL-8KO5guc](http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=35883#.VAL-8KO5guc) [dostęp: 10.09.2013].

¹²⁶ D. Huber, V. Bakhtin, Li Guofu, P.R. Kumaraswamy, A. Clemesha, *The Mediterranean Region in a Multipolar World Evolving Relations with Russia, China, India, and Brazil*, Mediterranean Paper Series, The German Marshall Fund of the United State, 2013, s. 16.

¹²⁷ D. Ściślewska, *Chińska Republika Ludowa i Arabia Saudyjska – przyjaźń pod bokiem USA*, [w:] *China goes global. Rosnące znaczenie Chin na arenie międzynarodowej*, red. M. Pietrasiak, T. Kamiński, Zakład Azji Wschodniej, Łódź 2012, s. 109–123.

W zakresie współpracy wojskowej Chiny, od lat 80., rozwinęły szeroką sieć kontaktów z państwami Bliskiego Wschodu. Ważnym aspektem tej współpracy jest możliwość pozyskania nowych technologii przez obie strony. Arabia Saudyjska, nie mogąc uzyskać od państw zachodnich pocisków balistycznych średniego zasięgu, zakupiła je w Chinach¹²⁸. Z drugiej strony, gdy Chinom odmawia się dostępu do zachodnich technologii wojskowych, z pomocą przychodzi Izrael, który stał się jednym z największych dostawców broni do Chin¹²⁹.

Ważnym narzędziem wzmocnienia chińskich interesów stała się współpraca z instytucjami regionalnymi z Bliskiego Wschodu. Stale odbywają się spotkania z RWZP oraz Organizacją Konferencji Islamskiej. Państwa Afryki Północnej uczestniczą w spotkaniach Forum Współpracy Chińsko-Afrykańskiej, które funkcjonuje od 2000 roku. W 2004 roku powstało Forum Współpracy Państw Arabskich i Chin (CASCF), promujące rozwijanie kontaktów gospodarczych, jednocześnie służy, jako miejsce definiowania i dyskusowania strategicznych celów współpracy¹³⁰. Podczas szóstego spotkania przyjęto wspólną deklarację, uzgodniono plan działania na lata 2014–2016 oraz zdefiniowano cele na kolejne 10 lat, koncentrujące się na wzmocnieniu współpracy gospodarczej i politycznej¹³¹.

Testem dla polityki chińskiej w regionie stała się Arabska Wiosna, która dowiodła, że chińskie zaangażowanie w regionie może generować nieplano- wane wcześniej koszty¹³². Straty poniosły głównie przedsiębiorstwa w Libii. Kosztowne stały się również opóźnienia w realizacji kontraktów w pozosta- łych państwach. W Libii po raz pierwszy Chiny musiały wykazać swoją zdol- ność wojskową – wielu chińskich pracowników zatrudnionych w projektach infrastrukturalnych wymagało ewakuacji, do czego użyto chińskiej marynarki wojennej¹³³. Wstrzymując się od głosu nad rezolucją RB autoryzującą strefę za- kazów lotów nad Libią, dały ciche przyzwolenie na rozwiązanie sprawy przez Zachód. Ponadto Chiny, będące nadal pod względem politycznym i praw czło- wieka państwem dalekim od standardów zachodniej demokracji, obawiały się podobnych protestów u siebie. Jednak w miarę szybko dostosowały się do no- wej sytuacji. Powróciły do tradycyjnej pragmatycznej polityki. W przypadku

¹²⁸ J.P. Pham, *China's 'Surge' in the Middle East and Its Implications for U.S. Interests*, „American Foreign Policy Interests”, vol. 31, no. 3, May/June 2009, s. 184–187.

¹²⁹ G. Kemp, *The East moves West*, „The National Interest”, Summer 2006, s. 77–76.

¹³⁰ M. Zhao, *China's Arab March...*, *op. cit.*

¹³¹ Wang Yi, *Upgrading China–Arab relations*, China Daily, 3.06.2014, http://usa.china-daily.com.cn/opinion/2014-06/03/content_17558051_3.htm [dostęp: 2.05.2015].

¹³² A. Kandil, *China and the Arab Spring: A New Player in the Middle East*, EuroMeSCO Brief, no. 47, 5 July 2012, s. 2–3.

¹³³ M. Chaziza, *The Arab Spring...*, *op. cit.*, s. 79.

przedłużającego się konfliktu w Syrii, kilkakrotnie odmówiły poparcia rezolucji RB w sprawie interwencji militarnej, rozwijając relacje z siłami Asada, honorując kontakty na zakup broni. Równocześnie od 2012 roku nawiązały kontakty z syryjską opozycją oraz zaangażowały się finansowo w pomoc humanitarną¹³⁴. Chinom udało się zbudować dobre relacje z nowymi władzami w poszczególnych państwach, zachowując przy tym dotychczasowych partnerów gospodarczych¹³⁵. Pozycję i znaczenie Chin w regionie podkreślił w 2012 roku ówczesny prezydent Muhammad Mursi, wybierając Pekin jako miejsce swojej pierwszej wizyty zagranicznej.

Chiny sukcesywnie zwiększają swoją aktywność na rzecz wspierania stabilności w regionie¹³⁶ – za pirytowe uznają walkę z terroryzmem, separatyzmem i ekstremizmem. Biorąc udział w misjach pokojowych ONZ na Bliskim Wschodzie, angażują się w rozwiązanie kwestii palestyńskiej, (organizacja OWP w 1965 roku założyła swoją siedzibę w Pekinie, w listopadzie 1988 roku Chiny oficjalnie uznały państwo palestyńskie)¹³⁷, uczestniczą – poprzez specjalnego przedstawiciela ds. Bliskiego Wschodu – w najważniejszych negocjacjach, podejmując również własne inicjatywy. W maju 2013 roku Chiński prezydent Xi Jinping przedstawił czteropunktową propozycję rozwiązania konfliktu opartą o powstanie dwóch państw oraz zasadę ziemia za pokój¹³⁸. Z jednej strony zaangażowanie to podyktowane jest ochroną zewnętrznych interesów gospodarczych, z drugiej strony w tym obszarze chińskiej aktywności mocno uwypukla się aspekt wewnętrzny ze względu na region Xinjiang, zamieszany przez mniejszość muzułmańską, gdzie działają organizacje powiązane z Al-Kaidą¹³⁹.

Kontakty międzyludzkie i międzykulturalne stanowią pośredni, ale nie mniej ważny aspekt wspierający ekonomiczną obecność Chin w państwach arabskich. Inwestycje chińskie pociągnęły za sobą imigrację chińskich pracowników do państw arabskich, a te z kolei rozpoczęły starania na rzecz uproszczenia przepisów dla turystyki przemysłowej i wypoczynkowej dla obywateli chińskich. Przykładowo Egipt otworzył biuro turystyczne w Pekinie, egipski prze-

¹³⁴ Y. Evron, *Chinese Involvement in the Middle East: The Libyan and Syrian*, „Strategic Assessment”, vol. 16, no. 3, October 2013, s. 84–88.

¹³⁵ R. Weitz, *How China sees Middle East*, „The Diplomat”, Septemebur 2011, <http://thediplomat.com/2011/09/how-china-sees-middle-east/> [dostęp: 10.03.2014].

¹³⁶ H. Lee, D. Schalmon, *Searching for Oil: China's Oil Initiatives in the Middle East*, Discussion Paper, Belfer Center for Science and International Affairs, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, 2007, s. 11–28.

¹³⁷ D. Huber, V. Bakhtin, Li Guofu, P.R. Kumaraswamy, A. Clemesha, *The Mediterranean Region in a Multipolar...*, *op. cit.*, s. 16.

¹³⁸ *China and the World...*, *op. cit.*, s. 304

¹³⁹ T. Pember-Finn, *China and the Middle East: The Emerging Security Nexus*, „Greater China”, Stanford University Summer 2011, s. 37–43.

woźnik lotniczy w rozkładzie uwzględnił częste loty do Chin¹⁴⁰. Ponad 50 tys. chińskich obywateli mieszka i pracuje w Algierii. Codziennie około 2000 osób podróżuje pomiędzy kontynentami, prawie 8000 studentów z państw arabskich rozpoczęło naukę w Chinach¹⁴¹. W celu przybliżenia chińczykom kultury i religii państw bliskowschodnich, w Chinach uruchomiony został kanał telewizyjny w języku arabskim, w Egipcie natomiast działa Instytut Konfucjusza. Sama retoryka odnosząca się do projektu Nowego Jedwabnego Szlaku¹⁴² silnie bazuje na odwołaniach do wspólnej historii i tradycji, dzięki której obecnie w Chinach mieszka 20 mln muzułmanów¹⁴³.

Ekspansja Chin na rynki arabskie nie pozostaje bez wpływu na Unię Europejską. Unia Europejska jest pierwszym partnerem handlowym państw śródziemnomorskich. Chiny zajmują tutaj drugą pozycję, równocześnie wzmacniając więzi gospodarcze z wszystkimi państwami Bliskiego Wschodu (zob. tabela 28). Nie ulega wątpliwości, że na poziomie gospodarczym Chiny i Unia Europejska konkurują o wpływy. Choć dla obydwu stron udział poszczególnych państw arabskich, w wymianie handlowej, nie jest znaczący. Wśród najważniejszych 10 partnerów handlowych Chin, znajduje się jedno państwo bliskowschodnie, Arabia Saudyjska. Eksport Chin i Unii Europejskiej kierowany jest jednak do innej grupy odbiorców, Europa jest źródłem luksusowych towarów dla mieszkańców regionu, Chiny natomiast produkują i sprzedają w większości drobne produkty podstawowego użytku¹⁴⁴. W przypadku współpracy energetycznej sytuacja przedstawia się odwrotnie. Państwa europejskie nadal zaspokajają ponad 50% zapotrzebowania na ropę naftową i gaz poprzez ich eksport z Rosji i Norwegii. Natomiast państwa Bliskiego Wschodu są dla Chin najważniejszymi partnerami energetycznym. W tym obszarze, z uwagi na wewnętrzną sytuacją w Europie, konkurencja o zasoby bliskowschodnie może stać faktem w najbliższych latach. Obie strony dostrzegają koniecz-

¹⁴⁰ S. Yigit, *Russian and Chinese Influences in the Middle East and Eurasia*, Ortadoğu Analiz, 2013, s. 76–84, http://www.orsam.org.tr/en/enUploads/Article/Files/2013124_makale8.pdf [dostęp: 2.05.2015].

¹⁴¹ D. Huber, V. Bakhtin, Li Guofu, P.R. Kumaraswamy, A. Clemesha, *The Mediterranean Region in a Multipolar...*, *op. cit.*, s. 13.

¹⁴² Zob. M. Kaczmarek, *Nowy Jedwabny Szlak: uniwersalne narzędzie chińskiej polityki*, Komentarze OSW, 10.02.2015, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2015-02-10/nowy-jedwabny-szlak-uniwersalne-narzedzie-chinskiej-polityki> [dostęp: 15.04.2015].

¹⁴³ E. Van Wie Davis, *The New Silk Road: How a Rising Arab World is Turning Away from the West and Rediscovering China*, „China Review International”, vol. 17, no. 3, November 2010, s. 379–381.

¹⁴⁴ P. Osiewicz, *Rywalizacja Chińskiej Republiki Ludowej i Unii Europejskiej na Bliskim Wschodzie*, [w:] *Unia Europejska – Chiny. Dziś i w przyszłości*, red. J.M. Fiszer, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2014, s. 161–167.

ność stabilizacji regionu i wspólnych działań, czego wyrazem jest propozycja ustanowienia specjalnego dialogu w sprawie Bliskiego Wschodu, opartego na doświadczeniach dialogu w sprawie Afryki, prowadzonego od 2008 roku. Pierwsza runda rozmów odbyła się w 2014 roku. Jednak, podczas gdy cele obu podmiotów w regionie można uznać za tożsame: utrzymanie pokoju i bezpieczeństwa oraz tworzenie warunków do rozwoju, różnice dotyczą podejścia do kwestii bezpieczeństwa, używanych środków i proponowanych ram współpracy. Można wskazać dwie główne kwestie, dzięki którym Chinom łatwiej jest prowadzić politykę i nawiązywać współpracę z państwami śródziemnomorskimi. Na poziomie organizacyjnym źródłem kompetencji Unii są poszczególne państwa członkowskie delegujące uprawnienie wykonawcze na rzecz powołanych przez siebie instytucji. W zakresie polityki zagranicznej Unia nie osiągnęła poziomu wspólnotowego i stanowi jedynie sumę interesów państw członkowskich. Natomiast struktury rządowe w Chinach samodzielnie zarządzają państwem i kapitałem gospodarczym¹⁴⁵. Kolejna sprawa dotyczy priorytetów współpracy, norm i wartości, którymi się kierują oraz chęci ich przenoszenia na grunt współpracy międzynarodowej. Promocja demokracji, praw człowieka i rządów prawa jest nieodłącznym elementem procesu integracji europejskiej. Chiny natomiast stawiają suwerenne prawa państwa do samodzielnego określenia systemu politycznego, ponad prawa jednostki¹⁴⁶. Podczas gdy Chiny skupiają się na instrumentach gospodarczych i bezpośredniej pomocy finansowej, na czoło europejskiej polityki wysuwa się koncepcja warunkowości i podstawowych zasad, którymi powinni kierować się partnerzy, aby otrzymać pomoc. Dla rządu chińskiego natomiast rozwój gospodarczy oraz finansowe wsparcie są podstawowym narzędziem stabilizacji, według zasady „niech ludzie bogacą się najpierw”¹⁴⁷. Kolejna kwestia dotyczy wykorzystywanych instrumentów. Dla Europy ważna jest instytucjonalizacja relacji, formalne powiązania będące podstawą rozwijania dalszej współpracy. Chiny traktują sprawę odwrotnie – formalne umowy są jedynie konsekwencją prowadzonych wspólnie działań. Takie podejście pozwala Chinom szybko reagować na zmiany, natomiast Unia najpierw sięga do strategii, deklaracji i planów działania, reagując na poziomie formalno-organizacyjnym, a następnie uruchamia praktyczne środki realizacji.

Rozwój gospodarczy Chin, wyciągnięcie ponad 600 mln ludzi z ubóstwa, zachowanie przy tym ciągłości systemu, czynią z Chin atrakcyjnego, wiary-

¹⁴⁵ J. Seiranov, *Economy of China:..., op. cit.*, s. 18–22.

¹⁴⁶ M. Jing, *The EU and China: mismatched partners?*, „Journal of Contemporary China” 2012, vol. 21, s. 334–348; M. Carbone, *The European Union and China's rise in Africa: Competing visions*, „Journal of Contemporary African Studies” 2011, vol. 29, issue 2, s. 204–210.

¹⁴⁷ T. Lumumba-Kasongo, *Africa Relations..., op. cit.*, s. 234–260.

godnego partnera i przykład dla państw arabskich będących w procesie transformacji¹⁴⁸. Doświadczenia Chin pokazują, że można osiągnąć rozwój gospodarczy bez aplikowania liberalnej demokracji¹⁴⁹. Chińska oferta współpracy dostosowana do warunków i specyfiki danego państwa nie stoi w sprzeczności z aspiracjami państw arabskich do samodzielnego wyboru systemu politycznego. Ponadto na arabsko-chińskie relacje nie wpływają zaszłości historyczne. Natomiast europejska przeszłość kolonialna, nadal wzbudza emocje i negatywnie rzutuje na to, jak cele i polityka europejska są postrzegane przez państwa regionu. Chiny stanowią model wzrostu gospodarczego i przemian społecznych, które osiągnięto w stosunkowo krótkim czasie, również wzór do naśladowania w walce z ubóstwem. Problemy gospodarcze Europy od 2008 roku zmniejszyły natomiast atrakcyjność modelu rozwoju i przemian społeczno-politycznych, jaki proponuje państwom polityka sąsiedztwa.

Nie ulega wątpliwości, że współpraca Chin z państwami arabskimi będzie się rozwijać. Warto jednak zadać pytanie czy w kontekście zwiększonego zaangażowania gospodarczego i politycznego, Chinom uda się utrzymać pozytywny wizerunek, niezależną pozycję i poparcie przywódców regionu. Można wskazać kilka potencjalnych ognisk zapalnych, które mogą obniżyć poziom akceptacji Chin w regionie. Pierwszy dotyczy gospodarczej penetracji państw arabskich. Z jednej strony mieszkańcy regionu mogą pozwolić sobie na zakup produktów, na które wcześniej nie było ich stać. Z drugiej przenoszenie chińskich fabryk na terytoria państw arabskich skutkuje zamykaniem lokalnych przedsiębiorstw¹⁵⁰. Przykładowo w Maroku otwarciu chińskich fabryk włókienniczych oraz napływ tańszych produktów z Chin uznano za główny powód, który doprowadził do zamknięcia lokalnych firm¹⁵¹. W Algierii odnotowano na tym tle zamieszki między lokalnymi przedsiębiorcami a chińskimi pracownikami¹⁵². Chińskie inwestycje postrzegane są, jako źródło nowych miejsc pracy, jednak mieszkańcy regionu zatrudniani są przy pracach najmniej opłacanych¹⁵³. Kolejną sprawą są jednostronne korzyści płynące ze współpracy handlowej. Deficyt w handlu z Egiptem, w 2011 roku, wyniósł 5,8 mld dolarów

¹⁴⁸ J. Chen, *The Emergence of China in the Middle East*, *Strategic Forum*, National Defense University, no. 271, December 2011, s. 1–6.

¹⁴⁹ G. Jones, G. Baczyńska, *Special Report: Solidarity in the Arab Spring*, *Routers*, 16 June 2011, <http://www.reuters.com/article/2011/06/16/us-arabspring-east-idUSTRE75F2EW20110616> [dostęp: 10.09.2013].

¹⁵⁰ T.C. Liu, *China's economic engagement in...*, *op. cit.*, s. 3–5.

¹⁵¹ *China's Presence in North Africa: A Win-Win Relationship?* „The North Africa Post”, 25 July 2013, <http://northafricapost.com/4085-chinas-presence-in-north-africa-a-win-win-relationship.html> [dostęp: 15.03.2014].

¹⁵² J. Chen, *The Emergence of China...*, *op. cit.*, s. 4.

¹⁵³ Ch. Alden, F. Aggad-Clerx, P.X. Mejia, *Chinese Investments...*, *op. cit.*, s. 5.

na korzyść dla Chin. Maroko w 2012 roku dokonało zakupów w Chinach na kwoty 3,12 mld dolarów sprzedając towary jedynie za 558 mln dolarów¹⁵⁴. Do tego przeniesienie, produkujących dużą ilość zanieczyszczeń, zakładów przemysłowych z Chin do państw arabskich rodzi negatywne konsekwencje dla środowiska. Chiny krytykowane są za neo-kolonialną ekspansję, a niezadowolenie mieszkańców regionu z wykorzystania dobra i majątku narodowego, jest coraz bardziej widoczne¹⁵⁵. Na powyższą sprawę zwrócił w 2008 roku uwagę Parlament Europejski, krytykując Chiny za niczym nieograniczone umowy handlowe oraz zbyt daleko idące wykorzystywanie zasobów naturalnych państw afrykańskich¹⁵⁶.

Kolejną sprawą jest ewolucja chińskiej polityki zagranicznej, gdzie można zauważyć coraz większą aktywność, która jest nie tylko konsekwencją gospodarczej obecności w regionie, ale wynika z rosnących aspiracji państwa do odgrywania ważnej roli na arenie międzynarodowej. Przykładem jest polityczne zaangażowanie Chin w Syrii¹⁵⁷. W obszarze bezpieczeństwa, współpraca Chin praktycznie z każdym państwem, sprzedaż broni bez pytania o jej przeznaczenie, spotyka się z oskarżeniem o podsycanie konfliktów w regionie i podwójne standardy. Kwestię tą podniósł Amr Musa, ówczesny Sekretarz Generalny Ligii Państw Arabskich, stwierdzając w 2011 roku, że współpraca arabsko-chińska to głównie realizacja interesów chińskich. Podkreślił, iż jeśli Chiny chcą utrzymywać dobre relacje z państwami arabskimi, to muszą je wspierać, w sprawach dla nich ważnych¹⁵⁸.

Warto jednak podkreślić, że Chiny nie dążą do zmiany istniejących stosunków w regionie oraz przejęcia roli politycznej Stanów Zjednoczonych oraz państw europejskich. Chiny funkcjonują w geopolitycznej przestrzeni wpływu państw zachodnich, realizując przy tym jednostronne cele w wybranych obszarach¹⁵⁹. Ponadto bliska współpraca Unii Europejskiej z państwami arabskimi uczestniczącymi w kompleksowych programach Unii, jest w pewnym stopniu Chinom na rękę. Ze względu na swoje położenie geograficzne i preferencyjne umowy zawarte z Unią Europejską państwa te stanowią dla Chin platformę

¹⁵⁴ T.C. Liu, *China's economic engagement...*, *op. cit.*, s. 2–5.

¹⁵⁵ M.S. Olimat, *The Political Economy of the Sino-Middle Eastern Relations*, „Journal of Chinese Political Science”, vol. 15, issue 3, September 2010, s. 307–333.

¹⁵⁶ *China's Policy and Its Effects on Africa*, European Parliament resolution of 23 April 2008 on China's Policy and its Effects on Africa (2007/2255(INI)), http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/d-cn20080602_09/D-CN20080602_09en.pdf [dostęp: 10.06.2010].

¹⁵⁷ Y. Evron, *Chinese Involvement in the Middle East...*, *op. cit.*, s. 79–89.

¹⁵⁸ J. Chen, *The Emergence of China...*, *op. cit.*, s. 5.

¹⁵⁹ M.S. Olimat, *China and the Middle East: From the Silk Road to the Arab Spring*, Routledge, New York 2013, s. 190–199.

zbliżania się ku Europie poprzez badanie jakości eksportowanych produktów przed ich dystrybucją na rynki europejskie oraz z uwagi na ułatwiony wywóz tych towarów do państw Unii Europejskiej.

4.2.2. Rosja

Bliski Wschód i Afryka Północna są ważnymi obszarami zainteresowania Moskwy. W czasach zimnej wojny polityka ZSRR stanowiła przeciwwagę wobec wpływów Zachodu w regionie. ZSRR udzielał poparcia państwom arabskim w konflikcie z Izraelem oraz proponował im alternatywny model rozwoju gospodarczego. Z czasem okazało się, że zarówno ze względów militarnych, jak i gospodarczych, ZSRR nie może konkurować z bardziej rozwiniętymi gospodarczo i technologicznie państwami zwłaszcza, że sami bliskowschodni partnerzy nie byli zadowoleni z sowieckiej pomocy, szczególnie w odniesieniu do niskiej jakości dostarczanego sprzętu wojskowego¹⁶⁰. Po rozpadzie Związku Radzieckiego relacje pomiędzy Federacją Rosyjską a państwami arabskimi uległy znacznemu rozluźnieniu. Postsowiecka Rosja, ze względu na wewnętrzny kryzys gospodarczy, nie miała środków, aby utrzymać dawny poziom zaangażowania i wpływów w skali globalnej. Trudna sytuacja polityczna w najbliższym sąsiedztwie Rosji oraz osłabienie pozycji na arenie międzynarodowej odsunęły na dalszy tor politykę bliskowschodnią. Rządy arabskie ze swej strony wyrażały rozczarowanie współpracą z Rosją przestając ją traktować jako ważnego partnera gospodarczego i sojusznika politycznego.

W zakresie relacji z państwami Śródziemnomorza, w latach 90-tych, można było zauważyć uznanie przez Rosję roli Unii Europejskiej i jej priorytetowych interesów na tym obszarze. Wpływ na to miały nie tylko wewnętrzne problemy po rozpadzie ZSRR, ale również chęć zbliżenia się Rosji do struktur europejskich oraz rozczarowanie polityką Stanów Zjednoczonych w regionie. Rosja bardzo często pozytywnie odnosiła się do inicjatyw zgłaszanych przez Unię. Rosyjski punkt widzenia nie był w tej kwestii sprzeczny z europejskim. Rosja zaakceptowała Unię jako aktywną siłę w regionie, która jest w stanie skutecznie wspierać rozwój gospodarczy państw rozwijających się¹⁶¹.

Zmianę polityki bliskowschodniej rozpoczął Władimir Putin, dążąc do odbudowy pozycji i prestiżu w regionie, rozwoju współpracy ekonomicznej, pozyskania nowych kontaktów handlowych. Ważne dla Rosji stały się również

¹⁶⁰ A. Malashenko, *Russia and the Arab Spring*, Carnegie Moscow Center, October 2013, s. 5, http://carnegieendowment.org/files/russia_arab_spring2013.pdf [dostęp: 15.03.2014].

¹⁶¹ V. Naumkin, *Europe's role in the Greater Middle East: A Russian Perspective*, Prepared for the IISS/CEPS European Security Forum, Brussels, 11 March 2002, s. 2–5, <http://www.eusec.org/naumkin> [dostęp: 15.03.2014].

kwestie bezpieczeństwa. W ostatnich latach można zauważyć wzrost zagrożenia terrorystycznego w państwie ze względu na pojawianie się islamistycznych organizacji fundamentalistycznych na terenie Federacji¹⁶². Sprawy świata muzułmańskiego dla państwa o tak znacznej mniejszości muzułmańskiej (20 mln)¹⁶³, nie mogą być obojętne. Rosja stała się obserwatorem w Organizacji Konferencji Islamskiej. Poprzez współpracę z państwami arabskimi oraz postawę przychylną mediacjom Rosja chciała dać do zrozumienia, że jest zaangażowana w sprawy świata muzułmańskiego i w razie potrzeby gotowa jest do obrony interesów muzułmanów. Kreml nie miał jasno określonego stanowiska historycznego w odniesieniu do islamu lub do pracy z islamskimi reżimami. Rosyjscy politycy wielokrotnie deklarowali chęć współpracy praktycznie z każdą władzą, o ile przyświecały temu strategiczne interesy. Postawa Moskwy wobec islamistów zależała nie od religii, ale od decyzji, jakie podejmowali w sprawach ważnych dla Rosji¹⁶⁴.

W 2011 roku handel Rosji z państwami arabskimi wzrósł o 38% w porównaniu do roku 2010. Przed 2011 rokiem najważniejszymi partnerami Federacji w Afryce Północnej były Algieria, Libia i Egipt, które postrzegano, jako doskonały rynek zbytu dla rosyjskiej broni oraz partnerów w polityce energetycznej¹⁶⁵. Rosja stała się również jednym z głównych eksporterów surowców energetycznych do Maroka. Anulowała dług sowiecki Libii, w kwocie 4,5 mld, w zamian za zakup rosyjskiego uzbrojenia¹⁶⁶. Zamówienia Algierii na dostawę uzbrojenia oszacowane zostały na kilka mld dolarów. Rosyjskie spółki zaproponowały wspólne projekty współpracy w zakresie wydobycia surowców z Egiptem, Libią i Algierią. Rosja skierowała do Egiptu propozycję współpracy w obszarze energii nuklearnej. Angażowała się także w rozbudowę sieci transportowych w regionie. W Egipcie licencje na poszukiwanie ropy i gazu zostały przyznane Łukoil i Novatek¹⁶⁷. Równoległe do aktywizacji kontaktów gospodarczych można było zauważyć zmianę nastawienia państwa do spraw politycznych. Rosja zaczęła angażować się wspólnie z innymi podmiotami, takimi jak Stany Zjednoczone i Unia Europejska, w rozwiązanie problemowych kwestii w regionie. Putin deklarował nie tylko gotowość do pomocy w formie mediacji politycznych, ale i wsparcie finansowe na modernizację gospodarek

¹⁶² R. Śmigielski, *Rosja wobec kryzysu w Afryce Północnej*, „Biuletyn PISM”, nr 30, 18 marca 2011, s. 1.

¹⁶³ A. Malashenko, *Russia and the...*, *op. cit.*, s. 7.

¹⁶⁴ *Ibidem*, s. 7.

¹⁶⁵ H. Fidan, B. Aras, *The Return of Russia–Africa Relations*, „Billig”, no. 52, Winter 2010, s. 47–61.

¹⁶⁶ M. Klein, *Russia and the Arab Spring Foreign and Domestic Policy Challenges*, „SWP Comments”, February 2012, s. 2.

¹⁶⁷ R. Śmigielski, *Rosja wobec kryzysu...*, *op. cit.*, s. 1–2.

państw arabskich. Jednak w większości współpraca pozostała w fazie projektu. Rzeczywiste więzi gospodarcze miały niewielkie znaczenie dla obu stron, a rosyjskie firmy energetyczne nie traktowały rynku Afryki Północnej jako priorytetowego¹⁶⁸. Zdecydowanie ważniejsze dla Rosji, ze względów energetycznych, były relacje z państwami OPEC, z którymi z jednej strony Rosja poszukiwała nowych kontaktów, z drugiej stanowiły one dla Federacji konkurencję na globalnym rynku naftowym¹⁶⁹.

Arabska Wiosna była wyzwaniem dla polityki zagranicznej Rosji, nie tylko w odniesieniu do współpracy z państwami Afryki Północnej, ale i w zakresie relacji z Europą oraz Stanami Zjednoczonymi. Jak podaje A. Malashenko, Kreml początkowo interpretował wydarzenia Arabskiej Wiosny jako wynik planowanej interwencji zachodniej zaprojektowanej, aby zmniejszyć wpływ Moskwy w regionie¹⁷⁰. Bierna postawa wobec Tunezji i Egiptu skonfrontowana została z koniecznością odniesienia się do sytuacji w Libii. Rosja przystępując do embarga na broń starała się zapobiec interwencji militarnej, w konsekwencji wstrzymała się od głosu w Radzie Bezpieczeństwa, dając w praktyce milczące przyzwolenie na interwencję państw zachodnich i uznając dalszą pomoc dla Kaddafiego za bezcelową¹⁷¹. Radykalizacja stanowiska w zakresie interwencji miała miejsce w przypadku Syrii, gdzie od 2011 roku Rosja konsekwentnie blokowała wszelkie próby jej wprowadzenia¹⁷².

Strategia Putina wobec państw arabskich oparta została na podkreśleniu szczególnej pozycji Rosji, jako odrębnego podmiotu cywilizacyjnego, który łączy Wschód i Zachód, jest pomostem między Zachodem a światem muzułmańskim. Moskwa, dążąc do wzmocnienia i utrzymania dobrych relacji z państwami Afryki Północnej, na poziomie politycznym zachowywała neutralną pozycję, nie opowiadając się, w przypadku konfliktów, za żadną ze stron. Jednak Rosja nie cieszyła się dużym poparciem w państwach arabskich, szczególnie w Afryce Północnej. Badania opinii publicznej w Egipcie, Libii i Tunezji wskazywały, że odsetek osób pozytywnie postrzegający Rosję spadł z 50% w roku 2007 do 30% w 2012 roku¹⁷³. Wydawać by się mogło, że z punktu

¹⁶⁸ H. Fidan, B. Aras, *The Return of Russia–Africa...*, *op. cit.*, s. 47–61.

¹⁶⁹ M. Kaczmarek, *Polityka Rosji wobec Bliskiego Wschodu*, [w:] *Bliski Wschód coraz bliżej*, red. J. Danecki, S. Sulowski, Elipsa, 2011, s. 111–113.

¹⁷⁰ A. Malashenko, *Russia and the...*, *op. cit.*, s. 9.

¹⁷¹ M. Kaczmarek, *Polityka Rosji...*, *op. cit.*, s. 119–121.

¹⁷² *Rosja wobec arabskiej wiosny: głos rozsądku czy walka o pozycje na Bliskim Wschodzie?*, Portal Spraw Zagranicznych, 7.12.2011, <http://www.psz.pl/tekst-40218/Rosja-wobec-arabskiej-wiosny-glos-rozsadku-czy-walka-o-pozycje-na-Bliskim-Wschodzie> [dostęp: 15.03.2014].

¹⁷³ A. Malashenko, *Russia and the...*, *op. cit.*, s. 8.

widzenia państw arabskich wzmocnienie współpracy z Rosją jest mniej kosztowne niż z Unią Europejską, nieobarczone warunkami dotyczącymi demokracji i rządów prawa. Ponadto w dwustronnych relacjach nie ma negatywnego odniesienia do czasów kolonialnych¹⁷⁴. Jednak państwa Afryki Północnej nie traktowały Moskwy jako strategicznego partnera. Spóźnione poparcie dla opozycji wobec Kaddafiego pogorszyło pozycję Rosji w Libii. W 2012 roku Trybunał Wojskowy skazał rosyjskiego obywatela, Alexandra Shadrova, na dożywocie za udzielanie pomocy Kaddafiemu. Ponadto rząd libijski zapowiedział, że nie będzie honorował umów na zamówienia, które Rosja zawarła z Kaddafim i zamierza poddać je rewizji. W konsekwencji dwie największe spółki energetyczne Rosji, Tatneft i Gazprom, wycofały się z Libii¹⁷⁵.

Zmiany, jakie nastąpiły w Europie, na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej w latach 2014–2015, otworzyły nowy etap współpracy Rosji z państwami arabskimi, które mają dla obydwu stron, coraz istotniejsze znaczenie¹⁷⁶. Na pierwsze miejsce z państw Afryki Północnej wysunął się Egipt. Rosja może również liczyć na utrzymanie współpracy gospodarczej i politycznej z Algierią, gdzie relacje dwustronne nie zostały nadszarpnięte w wyniku wydarzeń z 2011 roku. Za czasów prezydentury Mursiego Rosja i Egipt nie miały znaczących kontaktów politycznych, a Kair nie pokazywał rzeczywistej chęci ich rozszerzenia. Prezydent Sisi zdecydowanie zmienił taktykę. Odwiedził on Rosję w sierpniu 2014 roku, w okresie dość istotnym dla obydwu stron. Egipt był na etapie definiowania priorytetów polityki zagranicznej, Rosja natomiast, ze względu na sytuację na konflikt zbrojny na Ukrainie i sankcje nałożone przez Stany Zjednoczone oraz Unię Europejską, szukała nowych partnerów gospodarczych oraz rynków zbytu dla rosyjskiej broni. Wizyta, według ekspertów, miała wymiar symboliczny i nawiązywała do czasów Związku Radzieckiego, kiedy to Egipt był jednym z głównych partnerów Rosji w regionie¹⁷⁷. Według Centrum Analiz Światowego handlu bronią, w 2014 roku 14% rosyjskiego eksportu broni trafiło do państw arabskich. W 2014 roku handel Rosji z Egiptem wyniósł 4,5 mld dolarów, co stanowiło 80% wzrost w porównaniu do wcześniejszych lat. Podpisano również nowy kontrakt na dostawy broni do Egiptu

¹⁷⁴ V. Naumkin, A. Aksenonok, I. Zvyagelskaya, V. Kuznetsov, *Transformation in the Arab World and Russia's Interests*, Valdai Discussion Club Analytical Report, Moscow, June 2012, s. 60–63, http://vid.1.rian.ru/ig/valdai/transformation%20in%20the%20arab%20world_eng.pdf [dostęp: 15.03.2014].

¹⁷⁵ A. Malashenko, *Russia and the...op. cit.*, s. 12–13.

¹⁷⁶ I. Zvyagelskaya, *Russia and the Arab Spring*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2014*, IEMed, 2014, s. 233–236.

¹⁷⁷ *Sisi's visit to Russia is message to the West*, Al Monitor, 13.08.2014, <http://www.al-monitor.com/pulse/politics/2014/08/russia-egypt-relations.html#> [dostęp: 25.08.2014].

o wartości 4 mld dolarów¹⁷⁸. Na początku 2015 roku rosyjscy politycy, podczas wizyty w Kairze, złożyli propozycję utworzenia strefy wolnego handlu między Egiptem i państwami Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej. Wzmocnienie kontaktów politycznych i gospodarczych pomiędzy Rosją a Egiptem zdecydowanie nie jest na rękę Unii Europejskiej oraz Stanom Zjednoczonym, które starają się utrzymać Egipt w zachodniej strefie wpływów.

4.2.3. Stany Zjednoczone

Interesy narodowe Stanów Zjednoczonych na obszarze Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej ogniskują się wokół czterech podstawowych kwestii: ochrony USA przed międzynarodowym terroryzmem i bronią masowego rażenia, przede wszystkim jądrową; zapewnienia swobodnego przepływu surowców naturalnych; bezpieczeństwa Izraela; oraz promocji demokracji i reform politycznych¹⁷⁹. Konsekwencją tych interesów stała się strategia oparta na utrzymaniu równowagi w regionie oraz sprzeciwie wobec uzyskaniu hegemonii przez jeden podmiot. Po atakach z 11 września 2001 roku promocja demokracji w regionie stała się punktem centralnym polityki ówczesnego prezydenta George'a Busha, który przyjął, że reformy polityczne w państwach arabskich są kluczowe dla zwalczania terroryzmu. Demokracja stała się jednym z haseł uzasadniających interwencję militarną w Iraku w 2003 roku¹⁸⁰. Równocześnie zainicjowano wiele projektów mających wspierać proces zmian w państwach arabskich. Najważniejsze to Partnerstwo USA – Bliski Wschód z 2002 roku oraz projekt Strefy Wolnego Handlu. Partnerstwo zakładało całościowe ułożenie stosunków z państwami leżącymi na terenach od Maroka po Zatokę Perską¹⁸¹. Dotyczyło wsparcia reform gospodarczych i politycznych oraz rozwoju edukacji. Szczególną uwagę przywiązywało do roli kobiet w społeczeństwie arabskim. Obok strony rządowej angażowało organizacje pozarządowe oraz

¹⁷⁸ *Russia and Egypt to establish 'free trade zone' and build nuclear reactor*, Middle East Eye, 10 February 2015, <http://www.middleeasteye.net/news/russia-and-egypt-establish-free-trade-zone-1505432412> [dostęp: 15.03.2015].

¹⁷⁹ Zob. K. Czornik, *Bliski Wschód w polityce zagranicznej Stanów Zjednoczonych w latach 1945–2012*, REMAR, Katowice 2012, s. 432–435.

¹⁸⁰ N. Kitchen, *The Contradictions of Hegemony: The United States and the Arab Spring*, IDEAS Reports, SR011. LSE IDEAS, London School of Economics and Political Science, London 2012, s. 54.

¹⁸¹ *The U.S. – Middle East Partnership Initiative: Building Hope for Years Ahead* – statement in Heritage Foundation in Washington, 12 December 2002, <http://www.state.gov/secretary/rm/2002/15920pf.htm> [dostęp: 10.06.2011].

instytuty badawcze¹⁸². Projekt Strefy Wolnego Handlu Środkowego Wschodu został przedstawiony w 2003 roku. Podpisywanie umów miało się zakończyć do 2013 roku. Stany zapowiedziały aktywne wsparcie dla państw Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu w ich staraniach o członkostwo w WTO. Zaproponowały objęcie partnerów systemem preferencji handlowych, podpisanie umów o wolnym handlu oraz dwustronnych umów dotyczących inwestycji zagranicznych. Na realizację projektu Stany Zjednoczone przeznaczyły 1 mld dolarów¹⁸³. Strefa miała obejmować państwa Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu wraz z Izraelem, Palestyną, Irakiem oraz Afganistanem. Z państw Afryki Północnej umowę z USA podpisało Maroko¹⁸⁴. USA wsparła również inicjatywę NATO dla państw arabskich. Od połowy lat 90. NATO, współpracowało z państwami regionu w ramach dialogu śródziemnomorskiego. Działania w ramach dialogu dotyczyły wymiany informacji, promowania roli NATO, jako partnera do rozwiązywania problemów nie tylko militarnych, ale i społecznych. Dialog skierowany został do elit politycznych, wojskowych i intelektualnych, a poszczególne inicjatywy opierały się w większości na organizowaniu seminariów informacyjnych i konferencji. W ramach dialogu NATO prowadziło także współpracę naukowo-techniczną, rozmowy na temat operacji ratunkowych w przypadku klęsk żywiołowych¹⁸⁵.

W trakcie prezydentury Georga Busha, USA nawiązały bliższe kontakty z autorytarnymi reżimami na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej. W zamian za ich wsparcie w dziedzinie walki z terroryzmem, Stany Zjednoczone zaoferowały pomoc finansową. W Afryce Północnej najważniejszym partnerem USA stał się Egipt, który otrzymał znaczne wsparcie. Odgrywał ważną rolę w zapewnieniu bezpieczeństwa Izraelowi oraz w izolowaniu Iranu¹⁸⁶. W odniesieniu do Egiptu, i innych sojuszników bliskowschodnich, w tym Arabii Saudyjskiej, promocja demokracji, nie była priorytetem, najważniejsze stało się powstrzymanie antyzachodnich politycznych ruchów, które mogłyby dojść do władzy w wyniku otwartej politycznej konkurencji. Konsekwencje wydarzeń z 11 września 2001 roku, interwencja w Afganistanie i Iraku, źle oceniana strategia prezydenta Busha wobec Bliskiego Wschodu wzmocniły negatywny

¹⁸² A. Abd Aziz, *Balance of Threat Perception and the Prospect of NATO Mediterranean Dialogue*, Final Report, June 2003, s. 6–7, <http://www.nato.int/acad/fellow/01-03/alaziz.pdf> [dostęp: 10.06.2011].

¹⁸³ M. Górecki, Z. Korga, *Nowy etap rywalizacji między USA a Unią Europejską*, *Global Economy* 2004, <http://globeconomy.pl/content/view/113/6/> [dostęp: 10.06.2011].

¹⁸⁴ *Ibidem*.

¹⁸⁵ S. Parzymies, *Bezpieczeństwo i współpraca w regionie Morza Śródziemnego – wielkie wyzwanie dla Europy*, „Stosunki Międzynarodowe” 2009, nr 3–4, s. 16.

¹⁸⁶ N. Kitchen, *The Contradictions of Hegemony:..., op. cit.*, s. 53.

obraz Stanów Zjednoczonych wśród społeczeństw arabskich. Prezydent Barack Obama po objęciu urzędu, w 2008 roku stanął przed koniecznością zmiany złej atmosfery, jaką pozostawił po sobie jego poprzednik. W przemówieniu w Kairze, w czerwcu 2009 roku, Obama ogłosił chęć ponownego nawiązania relacji ze światem muzułmańskim opartych na współpracy i pozytywnym zaangażowaniu w problemy regionu, a nie arbitralnych decyzjach podjętych w Waszyngtonie. W przemówieniu z 2009 roku zapowiedział wsparcie rozwoju społeczno-gospodarczego państw arabskich, dla budowania ich zdolności obronnych oraz rozwój kontaktów dyplomatycznych. Promocja demokratyzacji na wzór zachodni zesłała na dalszy plan, a USA zmniejszyły finansowanie na projekty dobrego zarządzania i demokratyzacji, co było widoczne w Egipcie, gdzie poziom amerykańskiego finansowania organizacji społeczeństwa obywatelskiego zmniejszył się z 32 mln dolarów w 2009 roku do 7 mln dolarów w 2010 roku¹⁸⁷. Warto zwrócić uwagę, że handel z państwami Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu nie odgrywał znaczącej roli w gospodarce USA. W 2011 roku udział państw regionu w handlu USA wyniósł 5%. Około 75% importu USA stanowiła ropa. Z państw Afryki Północnej najważniejsi partnerzy to Algieria i Egipt. W zakresie inwestycji zagranicznych, USA w 2011 roku przeznaczyły jedynie 1% środków dla państw Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu¹⁸⁸.

W odpowiedzi na arabskie powstania administracja USA przyjęła ostrożną postawę. Polityka wobec konkretnych państwa uzależniona została od kilku czynników: bliskości kontaktów i ważności interesów, poziomu przemocy stosowanej przez władzę, zdolności reżimu do przetrwania i adaptacji do nowej sytuacji, natury opozycji i jej zdolności do rządzenia, nastawienia społeczności międzynarodowej do wydarzeń w poszczególnych państwach, a także od wewnętrznej oceny mediów oraz możliwości uzyskania poparcia Kongresu. Reakcja na Arabską Wiosną była również ostrożna ze względu na wewnętrzną sytuację gospodarczą, spowodowaną światowym kryzysem oraz doświadczenia z Iraku i Afganistanu. Bez wątpienia Arabska Wiosna stanowiła bezpośrednie zagrożenie dla strategicznych interesów USA w regionie, w tym pozycji Izraela. Trwanie reżimów Ben Alego i Mubaraka było gwarantem stabilności regionu, nie tylko ze względu na konflikt izraelsko-palestyński, ale również interesy gospodarcze – na przykład Egipt przez lata sprzedawał Izraelowi gaz ziemny po cenach niższych niż rynkowe¹⁸⁹.

¹⁸⁷ G.M. Selim, *The United States and the Arab Spring: the Dynamics of Political Engineering*, „Arab Studies Quarterly” 2013, s. 258.

¹⁸⁸ Sh.I. Akhtar, M.J. Bolle, R.M. Nelson, *U.S. Trade and Investment in the Middle East and North Africa: Overview and Issues for Congress*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, 4 March, 2013, s. 15–23.

¹⁸⁹ E. Gilboa, *The United States and the Arab Spring*, [w:] *The Arab Spring, Democracy and Security*, ed. E. Inbar, Rutledge, New York 2013, s. 51–53.

Najtrudniejszym partnerem dla Stanów okazał się Egipt, długoletni sojusznik oraz największy odbiorca pomocy w Afryce Północnej. W trakcie protestów dyplomacja amerykańska była w stałym kontakcie z egipskim wojskiem, dając generałom do zrozumienia, że pod żadnym pozorem nie mogą użyć siły wobec demonstrantów. Równoległe trwały rozmowy z Mubarakiem, jeszcze w lutym 2011 roku dotyczyły reformy systemu politycznego¹⁹⁰. Ostatecznie w Egipcie relacje z wojskiem okazały się silniejsze niż zobowiązania polityczne wobec Mubaraka. Po odejściu Mubaraka siły zbrojne zostały wsparte przez USA kwotą 1,3 mld euro, dzięki czemu uzyskano zapewnienie, że bezpieczeństwo Izraela i traktat pokojowy z 1979 roku będą respektowane. Ze względu na finansowe wsparcie Stanów Zjednoczonych, Egipt wycofał się również z początkowych planów wznowienia stosunków dyplomatycznych z Iranem¹⁹¹. Wsparcie finansowe wojska można uznać za czynnik niekorzystny dla protestujących w Egipcie i nowych sił politycznych, gdyż wojsko uzyskało tym samym środki, które mogło przeznaczyć na blokowanie demokratycznych procesów wyborczych¹⁹². Początkowa niechęć wobec interwencji w Libii wynikała nie tylko z doświadczeń ostatnich lat z Iraku i Afganistanu, ale również z mało intensywnych kontaktów handlowych i politycznych. Dyplomatyczne stosunki z Libią funkcjonowały dopiero od 5 lat. Stany Zjednoczone zaakceptowały przewodnią rolę państw europejskich, których relacje z Libią były bardziej rozwinięte. Stany Zjednoczone przyłączyły się do operacji w celu ochrony ludności cywilnej w Libii, tym razem jednak nie jako jej główny inicjator, ale jeden z uczestników¹⁹³.

Arabska Wiosna zmieniła politykę Stanów na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej oraz pokazała granice jej wpływu i siły w regionie¹⁹⁴. Stany Zjednoczone musiały znaleźć odpowiedź na podstawowe pytanie, jak wspierać procesy demokratyczne w regionie i jednocześnie chronić swoje podstawowe interesy. Z jednej strony administracja amerykańska uznała zmiany w Egipcie i w całym regionie Afryki Północnej oraz nawiązała kontakty z nowymi władzami, z drugiej, w przypadku państw Rady Współpracy

¹⁹⁰ Zob. J. Zdanowski, *Bliski Wschód 2011: bunt czy rewolucja?*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2012, s. 199–204.

¹⁹¹ G.M. Selim, *The United States and the Arab Spring...*, *op. cit.*, s. 261.

¹⁹² Zob. J.M. Sharp, *Egypt: Background and U.S. Relations*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service 27 June 2013, s. 8–18.

¹⁹³ P. Sasnal, *Niechęć i przymus: Stany Zjednoczone wobec konfliktu w Libii*, [w:] *Bliski...*, *op. cit.*, s. 123–136.

¹⁹⁴ A.L. Keiswetter, *The Arab Spring: Implications for US Policy and Interests*, Middle East Institute, 13 January 2012, <http://www.mei.edu/content/arab-spring-implications-us-policy-and-interests> [dostęp: 15.07.2014].

Zatoki Perskiej, w tym Bahrajnu, konfrontacja z Arabią Saudyjską nie wchodziła w grę¹⁹⁵. Nowe podejście do współpracy z regionem zostało przedstawione przez prezydenta 19 maja 2011 roku. Obama wskazał, że od dziesięcioleci Stany Zjednoczone realizowały szereg działań i projektów w regionie: angażowały się w zwalczanie terroryzmu i powstrzymanie rozprzestrzeniania broni jądrowej, rozwijały kontakty handlowe oraz wspierały bezpieczeństwo w regionie. Równocześnie przyznał, że strategia oparta wyłącznie na wąskiej realizacji interesów bezpieczeństwa nie powiodła się. Zaproponował współpracę opartą na zestawie podstawowych zasad obejmujących sprzeciw wobec stosowania przemocy i represji wobec ludności regionu, wsparcie dla procesów demokratyzacji, w tym wolności słowa, wolności pokojowych zgromadzeń, wolności wyznania, równości kobiet i mężczyzn oraz co najważniejsze respektowanie prawa do wyboru systemu politycznego. Stany Zjednoczone zapowiedziały również znaczną pomoc finansową przeznaczoną na reformy politycznie i gospodarcze (zob. tabela 29)¹⁹⁶. Nowe podejście przedstawione w 2011 roku, określane jako progresywne zaangażowanie, koncentrowało się na wspieraniu reform politycznych i współpracy z nowymi podmiotami, a nie bezpośredniej interwencji. Stany Zjednoczone podkreśliły, że nowa polityka nie oznacza rezygnacji z ochrony podstawowych interesów, jest wyrazem realizacji tych samych celów, jednak przy użyciu nowych środków w sposób dostosowany do oczekiwań poszczególnych partnerów¹⁹⁷. W polityce bezpieczeństwa Stany Zjednoczone powinny pełnić rolę pośrednią oraz wspierającą, a nie dominować w regionie¹⁹⁸.

USA w 2011 roku stworzyły nowe instrumenty wsparcia finansowego, Fundusz Bliskowschodni oraz Fundusz Motywacyjny dla Afryki. W latach 2011 i 2012 USA na wsparcie państw będących w procesie transformacji przeznaczyły 1,5 mld dolarów. Ponadto zainicjowały specjalne partnerstwa na rzecz handlu i inwestycji, w ramach którego USA dążą do rozwoju kontaktów handlowych z państwami regionu, wspierając je w procesie reform gospodarczych. Zwiększyły się również inwestycje zagraniczne. Amerykańska korporacja zajmująca się inwestycjami zagranicznymi (OPIC) przeznaczyła 2 mld dolarów na projekty wspierania prywatnych inicjatyw w regionie. Kongres zatwierdził również utworzenie specjalnego funduszu wsparcia przedsiębiorstw, celem dofinansowania małych i średnich firm. Inicjatywy te i fundusze zostały

¹⁹⁵ C.H. Kahl, M. Lynch, *U.S. Strategy after the Arab Uprisings: Toward Progressive Engagement*, „The Washington Quarterly”, vol. 36, no. 2, Spring 2013, s. 49.

¹⁹⁶ A.L. Keiswetter, *The Arab Spring: Implications...*, *op. cit.*

¹⁹⁷ C.H. Kahl, M. Lynch, *U.S. Strategy after the Arab Uprisings...*, *op. cit.*, s. 39

¹⁹⁸ N. Kitchen, *The Contradictions...*, *op. cit.*, s. 55–57.

przeznaczone głównie dla 3 państw arabskich – obok Jordanii dwóch z Afryki Północnej – Egiptu i Tunezji¹⁹⁹.

Warto zauważyć, że projekty USA stanowią konkurencję dla obecności Unii Europejskiej w regionie śródziemnomorskim. USA i Europie nie udało się ukształtować jednolitego podejścia do wspierania demokracji i bezpieczeństwa w regionie²⁰⁰. Działania zarówno USA, jak i Unii zmierzają do tego samego – stabilizacji pokoju i rozwoju gospodarczego w regionie Morza Śródziemnego. Europejska Polityka Sąsiedztwa jest ważna zarówno dla Unii, jak i USA. Cele obu podmiotów można uznać za komplementarne. Różnice dotyczą wykorzystywanych instrumentów i praktycznych posunięć. Stany przez lata działały na gruncie twardego bezpieczeństwa, nie wykluczając użycia sił zbrojnych w celu ochrony podstawowych interesów. W tym zakresie Stany Zjednoczone krytykowały Europę za brak zdolności militarnych i wojskowych²⁰¹. Po rozpoczęciu działań w Libii, Robert Gates – Sekretarz obrony USA, w przemówieniu w Brukseli, w dniu 10 czerwca 2011 roku podkreślił, że w przyszłości Waszyngton oczekuje od Unii zdolności do radzenia sobie z kryzysami w sąsiedztwie²⁰². Relacje z poszczególnymi państwami rozwijane były w większości w ramach dwustronnych umów gospodarczych i wojskowych. Metody oraz środki, które proponuje Unia, od 1995 roku mają charakter wielopoziomowy i koncentrują się na budowaniu dobrego klimatu oraz całościowego wsparcia rozwoju społeczno-gospodarczego, a także integracji regionalnej państw arabskich. USA skupiły się głównie na kwestiach bezpieczeństwa, stabilizacji i współpracy ekonomicznej, a także walce z terroryzmem. Unia natomiast oparła swoją politykę na kwestiach migracji, dobrego zarządzania, reformach administracyjnych²⁰³.

Stany Zjednoczone, po wygranych wyborach przez partie islamistyczne w Egipcie i Tunezji, potwierdziły gotowość do współpracy z nowymi rządami. Postawa ta została skonfrontowana z praktycznymi działaniami rządu Egiptu, szczególnie w zakresie ograniczenia swobody działania organizacji społecznych

¹⁹⁹ K. Archick, D.E. Mix, *The United States and Europe: Responding to Change in the Middle East and North Africa*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, 12 June 2013, s. 21–22.

²⁰⁰ D. Huber, V. Bakhtin, Li Guofu, P.R. Kumaraswamy, A. Clemesha, *The Mediterranean Region in a Multipolar...*, *op. cit.*, s. 43–55.

²⁰¹ J. Kiwerska, *Wydarzenia w Afryce Północnej i układ transatlantycki*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” 2011, nr 64, s. 2–10.

²⁰² S. Biscop, *Mediterranean Mayhem: Lessons for European Crisis Management?*, [w:] *An Arab Springboard for EU Foreign Policy*, eds. S. Biscop, R. Baulfor, M. Emerson, Egmont Paper, European Policy Center, January 2012, s. 76.

²⁰³ T.C. Wittes, R. Youngs, *Europe, the United States, and Middle Eastern Democracy: Repairing the Breach*, „Analysis Paper”, The Saban Center for Middle East Policy no. 18, January 2009, s. 1–3.

stwa obywatelskiego. Pod koniec grudnia 2011 roku egipska policja przeprowadziła kontrole biur 17 organizacji pozarządowych, z których część posiadała wsparcie finansowe USA. Do incydentów doszło również przed ambasadą amerykańską, gdzie Egipcjanie protestowali przeciwko zaangażowaniu USA w regionie. W obliczu narastających konfliktów i sprzeczności pomiędzy stronami, USA zagroziły wycofanie pomocy wojskowej²⁰⁴. Nastroje antyamerykańskie widoczne były również w Libii, gdzie zginął amerykański ambasador Christopher Stevens i trzech innych dyplomatów²⁰⁵. Po odsunięciu od władzy Bractwa Muzułmańskiego, latem 2013 roku, sytuacja w Egipcie stała się jeszcze bardziej skomplikowana. Mimo że nowe świeckie władze prezentują bardziej przyjazne i otwarte podejście do współpracy z USA, zaakceptowanie ich oznacza powrót do podwójnych standardów, w których demokratyczne reguły ustępują miejsca strategicznym interesom gospodarczym i bezpieczeństwa. W odpowiedzi na wojskową interwencję i usunięcie z urzędu prezydenta, oficjalnie USA zawiesiły część pomocy wojskowej dla Egiptu w 2013 roku. W 2014 roku sytuacja uległa zmianie ze względu na zaangażowanie Egiptu w walkę z Państwem Islamskim. W grudniu 2014 roku USA przekazały Egiptowi sprzęt wojskowy w celu wsparcia prowadzonej przez Egipt operacji antyterrorystycznej²⁰⁶.

Na początku drugiej kadencji, 24 września 2013 roku, w przemówieniu do Organizacja Narodów Zjednoczonych prezydent Obama zdefiniował podstawowe interesy USA na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej. Podkreślił, że w zakresie bezpieczeństwa, walki z terroryzmem, USA będą angażować siłę militarną, jeśli zajdzie taka konieczność. Podkreślił, że w tym obszarze, USA są gotowe działać samodzielnie²⁰⁷. W odpowiedzi na zagrożenie ze strony Państwa Islamskiego, 8 sierpnia 2014 roku USA rozpoczęły naloty na infrastrukturę bojowników Państwa Islamskiego w Iraku. Następnie 10 września 2014 roku prezydent Barack Obama przedstawił strategię walki z organizacją, zapowiedział rozszerzenie nalotów na Syrię. Do koalicji przyłączyły się kolejne państwa europejskie oraz arabskie²⁰⁸. Rozwój sytuacji na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej spowodował, że USA powróciły do tradycyjnej polityki

²⁰⁴ Zob. K. Czornik, *Polityka USA wobec Bliskiego Wschodu*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2012, nr 1, s. 185.

²⁰⁵ *Libya offers further apology for U.S. envoy's death*, Reuters, 20 September 2012, <http://www.reuters.com/article/2012/09/20/us-protests-libya-usa-idUSBRE88J0HT20120920> [dostęp: 15.07.2014].

²⁰⁶ A. Echagüe, *Back to square one: the United States in the Middle East*, Policy Brief, FRIDE, January 2015, s. 6.

²⁰⁷ *Ibidem*, s. 2.

²⁰⁸ Zob. Ch.M. Blanchard, C.E. Humud, M.B.D. Nikitin, *Armed Conflict in Syria: Overview and U.S. Response*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, 17 September 2014.

współpracy z reżimami autorytarnymi w zamian za ich wsparcie w ochronie podstawowych interesów w regionie.

4.3. Afryka Północna a Bliski Wschód – współpraca czy rywalizacja?

4.3.1. Zmiana wewnętrznej dynamiki współpracy w regionie Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej

Arabska Wiosna nie tylko zmieniła sytuację poszczególnych państw, wpłynęła również na wewnętrzną współpracę w regionie. Państwa arabskie od początku XX wieku charakteryzowały dwie tendencje. Z jednej strony budowa niezależnych państw narodowych i nacjonalistyczne postawy wyznaczały podstawę tożsamości oraz odrębności państw regionu, z drugiej idea jedności arabskiej stała się powracającym tematem rozmów pomiędzy nimi. Te sprzeczne dążenia były wynikiem specyficznej sytuacji w regionie napędzanej przez zewnętrzne wpływy i interesy. Eksport idei nacjonalistycznych to zasługa w dużej mierze europejskich państw, które poprzez popularyzację koncepcji państw narodowych w regionie, dążyły do podważania od wewnątrz Imperium Tureckiego na przełomie XIX i XX wieku. Jednocześnie sytuacja ta wpłynęła na poczucie odrębności i wspólnego interesu wśród arabskich społeczeństw, nadając impuls dla rozwoju koncepcji jedności arabskiej. Nie była ona jednak na rękę europejskim państwom, które w dużej mierze, w oparciu o własne interesy geopolityczne, po I wojnie światowej dzieliły między siebie tereny arabskie, a kilkadziesiąt lat później rysowały mapę Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu zaznaczając granice terytorialne poszczególnych państw²⁰⁹.

Budowa jedności arabskiej stała się podstawą wielu myśli politycznych w regionie, które odwoływały się m.in. do wspólnoty językowej, religijnej, kulturowej społeczeństw arabskich. Na poziomie teoretycznym powstało wiele sprzecznych, a nawet wrogich koncepcji, a idea wspólnoty arabskiej nigdy nie została ujęta w jednej doktrynie. Jedność arabska zyskała konceptualizację również na poziomie praktyki politycznej stając się ważnym projektem dla wielu przywódców w regionie, które były wzmocniane przez sojusze bezpieczeństwa. Zjednoczenie emiratów arabskich w ramach jednego państwa federalnego można również wskazać jako przykład. Oczywiście należy podkreślić, że cele poszczególnych przywódców i projekty nie były tożsame, jak również granice terytorialne planowanych jednostek.

Najważniejsze wydarzenia w ostatnich latach, które miały wpływ na kształtowanie bliskowschodniej przestrzeni geopolitycznej, to wojna w Iraku z 2003

²⁰⁹ W. Muhlberger, *The State of Arab Statehood. Reflections on Failure, Resilience and Collapse*, EuroMeSCo Paper, no. 26, September 2015, s. 14–16.

roku, Arabska Wiosna oraz przemiany społeczno-polityczne w poszczególnych państwach, jakie jej towarzyszyły, wzrost znaczenia i aktywności niepaństwowych aktorów w regionie, zmiana zewnętrznych czynników wpływających na świat arabski, co zostało podkreślone w poprzednim podrozdziale²¹⁰. Niezmiennie od kilkudziesięciu lat czynnikiem definiującym politykę regionalną pozostaje konflikt izraelsko-palestyński²¹¹.

Arabska Wiosna na nowo ożywiła dyskusję na temat jedności arabskiej, szczególnie na poziomie wspólnoty społecznej, gdzie obywatele poszczególnych państw arabskich wspierali swoich sąsiadów. Jednak mobilizacja ta, jak wskazuje E.N. Rozsa była chwilowa, a Arabska Wiosna, a raczej różne konsekwencje, do których doprowadziła w poszczególnych państwach, podkreśliły głębokie społeczne, polityczne, kulturowe i religijne różnice pomiędzy nimi²¹². Podkreśla, że transformacja Bliskiego Wschodu, rozpoczęta w 2011 roku, ostatecznie przekształciła postkolonialny porządek regionalny ustanowiony po zakończeniu zimnej wojny, którego podstawą były niezależne państwa narodowe, a pomysł na budowanie jedności arabskiej w oparciu o wspólną kulturę, religię i historię wydaje się być zamkniętym rozdziałem. Współpraca poszczególnych państw wewnątrz regionu nie wynika z chęci budowania jednego bloku w oparciu o wspólną tożsamość arabską, bardziej liczą się czynniki narodowe, interesy ekonomiczne i potrzeba zapewnienia bezpieczeństwa²¹³. Państwa arabskie przez ostatnie dekady rozwinęły własną tożsamość opartą o lokalne interesy we własnych granicach terytorialnych²¹⁴.

Protesty, które rozpoczęły się w Tunezji w 2011 roku, rozprzestrzeniły się na cały świat arabski docierając również do państw Rady Współpracy Zatoki Perskiej, najbardziej znaczącej organizacji w regionie Bliskiego Wschodu. Rada Współpracy Państw Zatoki Perskiej funkcjonuje od 1981 roku grupując Bahrajn, Kuwejt, Oman, Katar, Arabię Saudyjską i Zjednoczone Emiraty Arabskie – państwa, które łączą nie tylko wspólne interesy gospodarcze, ale również problemy polityczne wynikające z położenia geograficznego. Wszystkie państwa – członkowie Rady są eksporterami surowców energetycznych, w związku z tym ich sytuacja ekonomiczna jest zdecydowanie lepsza niż państw Afryki Północnej. Wyróżniają się ponadto pod względem systemów politycznych –

²¹⁰ Zob. R. Aliboni, *The International Dimension of the Arab Spring*, „The International Spectator” 2011, vol. 46, no. 4, s. 6–9.

²¹¹ H. Amirah-Fernández, *Middle East: Alliances in Times of Turmoil*, [w:] *Mediterranean...*, *op. cit.*, s. 245–250.

²¹² E.N. Rozsa, *Geostrategic Consequences of the Arab Spring*, EuroMeSCo Paper, no. 19, June 2013, s. 8.

²¹³ *Ibidem*, s. 14

²¹⁴ Zob. B.F. Salloukh, *The Arab Uprisings and the Geopolitics of the Middle East*, „The International Spectator”, vol. 48, no. 2, June 2013, s. 41–43.

w większości są to różne formy monarchii, w których władza przekazywana jest w ramach jednej dynastii²¹⁵.

Wszystkie państwa Rady były scenami protestów publicznych, największe miały miejsce w Bahrajnie. Reakcje władz były tam inne niż w państwach Afryki Północnej. Użycie środków ekonomicznych i socjalnych oraz częściowa liberalizacja polityczna, powstrzymały rozprzestrzenienie się protestów²¹⁶. W Arabii Saudyjskiej, która dominuje w regionie gospodarczo i strategicznie, protestowała głównie elita intelektualna, szyicka mniejszość, kobiety oraz młodzi obywatele domagając się reform politycznych oraz gospodarczych. Król Abdullah zapowiedział realizację dużych projektów mieszkaniowych i utworzenie ponad 60 tys. miejsc pracy, głównie w administracji. W maju 2011 roku zadeklarował wsparcie dla obywateli w wysokości 130 mld dolarów, co stanowiło więcej niż wyniósł całoroczny budżet państwa w 2007 roku. Stworzył specjalne programy stypendialne dla młodych obywateli, ponadto kobiety uzyskały prawo do głosowania w wyborach lokalnych w 2015 roku oraz reprezentację w Radzie Szura, organie doradczym króla²¹⁷. Inaczej wydarzenia potoczyły się w Bahrajnie, gdzie władza sprawowana jest przez sunnicką dynastię, natomiast ponad 70% obywateli wyznaje szyicką wersję islamu. Ze względu na potrzebę ochrony stabilności regionalnej i utrzymania dominującej pozycji w Bahrajnie przez mniejszość sunnicką, pod rządami rodziny Al Khalifa, Arabia Saudyjska przy wsparciu oddziałów Zjednoczonych Emiratów Arabskich użyła, w marcu 2011 roku, Tarczy Obrony Półwyspu, sił zbrojnych Rady, szybko i skutecznie tłumiąc protesty. Ruch opozycyjny w Bahrajnie miał źródło głównie w niezadowolonych szyitów, którzy domagali się reform demokratycznych. Interwencja ta została oficjalnie przedstawiona jako akt w obronie jednego z członków Rady przed zewnętrznym zagrożeniem ze strony Iranu. Warty podkreślenia jest również fakt użycia sił zbrojnych Rady, które dotychczas pełniły jedynie symboliczną rolę w ramach organizacji²¹⁸.

Państwa Rady nie dopuściły do rozprzestrzeniania się protestów na Półwyspie Arabskim. Wobec państw śródziemnomorskich stosowały inną taktykę. W Libii poparcie Ligi Arabskiej wzmocnione zostało przez bezpośredni udział państw Zatoki Perskiej w interwencji militarnej, kluczowy dla jej legitymizacji,

²¹⁵ S. Colombo, K. Coates-Ulrichsen, Sh. Ghabra, Sh. Hamid, E. Ragab, *The GCC in the Mediterranean in Light of the Arab Spring*, „Mediterranean Paper Series” 2012, The German Marshall Fund of the United States, s. 6.

²¹⁶ K. Kowalewska, *Państwa Rady Współpracy Zatoki wobec „arabskiej wiosny”*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2012, nr 3–4, s. 165.

²¹⁷ S. Colombo, K. Coates-Ulrichsen, Sh. Ghabra, Sh. Hamid, E. Ragab, *The GCC in the Mediterranean...*, *op. cit.*, s. 26.

²¹⁸ C. Spencer, J. Kinninmont, *The Arab Spring: the Changing Dynamics of West–GCC Cooperation*, Chapter II, IAI Report, April 2013, s. 56–59.

w której aktywną rolę pełniły Zjednoczone Emiraty Arabskie i Katar²¹⁹. Rada odegrała ważną rolę we wspieraniu Arabskiej Wiosny w Egipcie i Tunezji. Początkowa niechęć do powstań przerodziła się w silną wolę wspierania procesów modernizacyjnych nowych rządów, szczególnie pod względem finansowym. Jednak polityka Rady wobec Afryki Północnej nie była jednorodna ze względu na różne znaczenie poszczególnych państw dla gospodarki oraz bezpieczeństwa, a nawet prestiżu organizacji. Poparcie polityczne i finansowe oraz zapowiedź wzmocnienia współpracy, uzyskała libijska opozycja, głównie od Kataru, w 2011 roku było to 400 mln dolarów oraz obietnica kolejnych 2,5 mld dolarów na modernizację państwa w kolejnych latach²²⁰. Propozycje wsparcia nie spotkały się jednak z pełną akceptacją władz Libii, które początkowo oskarżyły Katar oraz inne państwa arabskie o ingerencję w wewnętrzne sprawy państwa, a także podsycanie tendencji separatystycznych poprzez wsparcie tworzenia Najwyższej Rady Cyrenajki²²¹. Tunezja również mogła liczyć na dotacje i kredyty. Maroko, jedyna monarchia w Afryce Północnej, wzbudziło większe zainteresowanie państw Zatoki, których celem stało się wsparcie dotychczasowego systemu władzy. Natomiast wyniki wyborów prezydenckich i parlamentarnych w Egipcie w 2011 i 2012 roku, nie zostały przyjęte przez Arabię Saudyjską z entuzjazmem. Po wygranej Bractwa Muzułmańskiego w państwach Zatoki ujawniły się sprzeczne tendencje dotyczące tego, w jaki sposób rozwijać stosunki z Egiptem²²². Rijad postrzegał Bractwo Muzułmańskie jako konkurenta. Zdając sobie sprawę z historycznych i religijnych powiązań pomiędzy Bractwem a jego odpowiednikami na Półwyspie obawiał się, że polityka Bractwa stanie się źródłem inspiracji dla opozycji islamistycznej w innych państwach, w tym na obszarze Zatoki Perskiej. Takiego problemu nie miał Katar, który sukcesywnie zwiększał środki finansowe dla Egiptu, wyrażając tym samym poparcie dla Mursiego. Na lata 2011–2013 Katar zapowiedział pomoc dla Egiptu w wysokości 8 mld dolarów oraz zwiększył środki w egipskim banku centralnym z 2,5 do 4 mln dolarów²²³. W tym kontekście odsunięcie przez armię Mursiego od wła-

²¹⁹ Zob. I. Forstenlechner, E. Rutledge, R.S. Alnuaimi, *The UAE, the „Arab Spring” and Different Types of Dissent*, „Middle East Policy”, vol. 19, no. 4, Winter 2012, s. 54–63.

²²⁰ A. Łukaszewicz, *Gulf Economic Support for North African Countries*, „Stosunki Międzynarodowe” 2013, t. 47 nr 1, s. 264.

²²¹ G. Morabito, *La «nouvelle» Libye: le chaos domine toujours depuis la chute du régime de Kadhafi*, MEDEA, 21.08.2013, <http://www.medeabe/2013/08/la-nouvelle-libye-le-chaos-domine-toujours-depuis-la-chute-du-regime-de-kadhafi/> [dostęp: 15.07.2014].

²²² Zob. G. Steinberg, *Islamism in the Gulf*, [w:] *The Gulf States and the Arab Uprisings*, ed. A. Echague, FRIDE and the Gulf Research Center 2013, s. 59–68.

²²³ B.F. Salloukh, *The Arab Uprisings...*, *op. cit.*, s. 42–43.

dzy w 2013 roku, nie spotkało się z ostrą krytyką Arabii Saudyjskiej, której na rękę była współpraca ze świeckimi dyktatorami ze względu na ich współpracę z Zachodem oraz niechęć wobec Iranu. Wspierając, na poziomie deklaracji, dążenia obywateli Tunezji i Egiptu, Arabia Saudyjska równocześnie chroniła poprzednią władzę sprzeciwiając się ściganiu i egzekucji Mubaraka. Gościła również Ben Alego, odmawiając jego ekstradycji do Tunezji²²⁴. Arabia Saudyjska w 2011 roku zapowiedziała wsparcie dla Egiptu na poziomie 8 mld dolarów, ZEA zamierzała przeznaczyć na modernizację Egiptu 3 mld dolarów, a na wsparcie sektora małych i średnich przedsiębiorstw 1,5 mld dolarów²²⁵. Jednak dostępność tych środków została uzależniona od rozwoju sytuacji w Egipcie i polityki zagranicznej państwa.

W 2011 roku specyficzna pozycja monarchii marokańskiej, została podkreślona poprzez zaproszenie tego państwa do członkostwa w RWZP. Taka sama oferta została skierowana do króla Jordanii. Ponadto państwa Zatoki Perskiej zobowiązały się do przeznaczenia 2,5 mld dolarów na projekty rozwojowe dla Maroka i Jordanii oraz zwiększyły inwestycje w Maroku²²⁶. Organizacja zapowiedziała utworzenie specjalnego funduszu dla tych państw. Takie podejście wynikało z przekonania, że protesty w monarchiach arabskich były podyktowane przede wszystkim czynnikami gospodarczymi, a nie politycznymi, a zatem sytuacja może być załagodzona poprzez koncesje gospodarcze oraz walkę z ubóstwem. Propozycje dla Maroka i Jordanii miały na celu wzmocnienie organizacji oraz podkreślenie uprzywilejowanej pozycji monarchii na Bliskim Wschodzie. Jednak Maroko i Jordania zdecydowanie różnią się od państw Rady. Chodzi nie tyle o odległości geograficzne, ale o brak odniesienia do wspólnej tradycji i historii. Ponadto poziom rozwoju Jordanii i Maroka jest wyraźnie niższy od poziomu rozwoju państw Rady. Obydwa państwa są biorcami znacznej pomocy gospodarczej²²⁷. Propozycja rozszerzenia RWZP o kolejne dwie monarchie była raczej samodzielną propozycją Arabii Saudyjskiej niż uzgodnionym politycznym projektem. Pomysł ten nie otrzymał wsparcia ze strony Kataru, Zjednoczonych Emiratów Arabskich, Kuwejtu i został całkowicie odrzucony przez Oman²²⁸.

S. Colombo wskazuje trzy główne czynniki, które wpłynęły na reakcje państw Rady wobec wydarzeń Arabskiej Wiosny w Afryce Północnej i protestów na Półwyspie. Pierwszy, odzwierciedla separację geograficzną oraz go-

²²⁴ S. Colombo, K. Coates-Ulrichsen, Sh. Ghabra, Sh. Hamid, E. Ragab, *The GCC in the Mediterranean...*, *op. cit.*, s. 16.

²²⁵ A. Łukaszewicz, *Gulf Economic...*, *op. cit.*, s. 264.

²²⁶ K. Kowalewska, *Państwa Rady Współpracy Zatoki...*, *op. cit.*, s. 174.

²²⁷ *Ibidem*, s. 175.

²²⁸ S. Colombo, K. Coates-Ulrichsen, Sh. Ghabra, Sh. Hamid, E. Ragab, *The GCC in the Mediterranean...*, *op. cit.*, s. 33–34.

spodarczą państw Zatoki Perskiej od reszty świata arabskiego. Arabska Wiosna w państwach Zatoki Perskiej postrzegana była przez władze jako zagrożenie dla stabilności. Jednak w odróżnieniu od państw śródziemnomorskich, monarchie były w stanie, poprzez wsparcie finansowe oraz ograniczone reformy polityczne nienaruszające struktur władzy, zapobiec rozprzestrzenianiu się protestów. „Ciężka ręka” wobec Bahrajnu została skonfrontowana z poparciem aspiracji obywateli poza obszarem Rady, szczególnie w Libii. Katar był pierwszym państwem arabskim, który uznał opozycję libijską, wspierał rebeliantów finansowo i dyplomatycznie. Drugi, dotyczy różnicy w systemach politycznych: monarchie i republiki. Jest kluczowy dla zrozumienia zróżnicowanego podejścia do Maroka i Jordanii oraz Libii i Tunezji²²⁹. W przypadku arabskich monarchii – mianowicie Maroka i Jordanii – Rada podjęła działania na rzecz ochrony dotychczasowego porządku poprzez finansowe wsparcie oraz zaproszenie do uczestnictwa w organizacji. Arabia Saudyjska podjęła próbę wypracowania nowej tożsamości Rady opartej nie tyle na bliskości geograficznej, ale na pokrewieństwie politycznej tożsamości i struktury państwa. Trzecia kwestia dotyczy różnic religijnych. Arabska Wiosna pogłębiła napięcia pomiędzy szyitami i sunnitami²³⁰. Ponadto wydarzenia Arabskiej Wiosny w 2011 roku postrzegane są również w kontekście zagrożenia wzmocnienia pozycji Iranu w regionie i rozszerzenia strefy wpływów. Początkowo nowe władze w Afryce Północnej były na ogół bardziej przychylnie współpracowały z tym państwem, niż ich poprzednicy. Potwierdzała to wizyta Mursiego w Teheranie, w sierpniu 2012 roku, z okazji przekazania prezydencji państw niezaangażowanych w Iranie. Jednak model państwa islamskiego proponowany przez Iran nie jest do zaakceptowania przez arabskie społeczeństwa, nie tylko ze względu na różnice religijne i szyicką większość w Iranie, ale również ze względu na autorytarny charakter władzy, przeciwko której obywatele Egiptu i Tunezji wyszli na ulicę²³¹. Natomiast ochrona przed wpływami z Iranu stała się kluczową kwestią mającą wpływ na interwencję militarną Arabii Saudyjskiej w Bahrajnie²³².

Od 2011 roku relacje w regionie wyznaczone są poprzez sojusze bezpieczeństwa, najważniejszy podział rysuje się pomiędzy Arabią Saudyjską

²²⁹ S. Colombo, *The GCC Countries and the Arab Spring. Between Outreach, Patronage and Repression*, Working Papers, IAI, no. 9, March 2012, s. 6–7.

²³⁰ S. Colombo, *Unpacking the GCC's Response to the Arab Spring*, „Sharaka Commentaries”, no. 1, July 2012, s. 1–4.

²³¹ *Ibidem*, s. 21–23.

²³² Zob. K. Coates Ulrichsen, *Domestic implications of the Arab uprisings in the Gulf*, [w:] *The Gulf States and the Arab Uprisings*, ed. A. Echague, FRIDE and the Gulf Research Center 2013, s. 36–38.

i Iranem, a głównym polem rywalizacji jest Syria, Irak, Liban oraz Jemen. Większe znaczenie zyskują Turcja i Katar. Pogłębiły się różnice pomiędzy monarchiami Zatoki Perskiej. Reakcja państw RWZP wobec protestów z 2011 roku z jednej strony odzwierciedla pewien stopień zbieżności interesów pomiędzy państwami Zatoki Perskiej, z drugiej obnażyła różnice pomiędzy nimi, zwłaszcza między Arabią Saudyjską i Katar, który kwestionuje dominującą pozycję Arabii Saudyjskiej w organizacji²³³. Katar stara się odgrywać ważną rolę polityczną na Bliskim Wschodzie poprzez aktywność dyplomatyczną i deklarowaną bezstronność nawet w kwestiach Iranu czy konfliktu izraelsko-palestyńskiego, pretenduje do roli pośrednika między światem arabskim i Zachodem²³⁴. Różnice pomiędzy państwami dotyczą także postrzegania islamu politycznego i jego roli w państwie, co było widoczne w Egipcie w latach 2011–2013. Libia ze względów politycznych, gospodarczych i ideologicznych również podzieliła państwa bliskowschodnie. Katar i Turcja wspierają sieci islamskich milicji, Zjednoczone Emiraty Arabskie wraz z Egipcem Arabią Saudyjską, Bahrajnem i Kuwejtem, popierają kontrrewolucyjne siły²³⁵. Rolę dominującą stara się odzyskać Egipt, choć jego samodzielność jest ograniczona ze względu na uzależnienie finansowe od USA i Arabii Saudyjskiej, jednak nowy prezydent stara się dywersyfikować sojusze wzmacniając współpracę z Rosją oraz innymi państwami RWZP, szczególnie Katar, i ZEA. Warto zaznaczyć, że wypracowana przez lata przez Arabię Saudyjską pozycja regionalnego lidera pozostała niezachwiana. Ze względu na potencjał demograficzny, terytorialny i gospodarczy oraz rolę mediatora w rozwiązywaniu regionalnych konfliktów, Arabia Saudyjska pozostaje politycznie najważniejszym państwem arabskim. Ponadto ze względu na lokalizację dwóch najświętszych miejsc dla islamu – Mekki i Medyny, religijnie i kulturowo jest głównym punktem odniesienia dla jedności arabskiej²³⁶.

Najważniejsze problemy w regionie dotyczą wzmocnienia pozycji i siły podmiotów niepaństwowych i rozprzestrzeniania się konfliktów wewnętrznych, działalności ISIL w Iraku i Syrii, gdzie granica wyznaczona po rozpadzie Imperium Osmańskiego nie jest już aktualna, rozpadu struktur państwowych w Libii, konfliktu w Jemenie napędzanego przez religijne podziały i różnice między sunitami i szyitami. W Afryce Północnej rządy Egiptu, Algierii i Tunezji, poprzez działalność radykalnych ugrupowań, tracą kontrolę na

²³³ K. Kowalewska, *Państwa Rady Współpracy Zatoki...*, *op. cit.*, s. 173–179.

²³⁴ S. Colombo, *The GCC Countries and the...*, *op. cit.*, s. 8.

²³⁵ D. Gartenstein-Ross, N. Barr, G. Willcoxon, N. Basuni, *The Crisis in North Africa Implications for Europe and Options for EU Policymakers*, Clingendael Report, April 2015, s. 6.

²³⁶ E.N. Rozsa, *Geostrategic...*, *op. cit.*, s. 26.

częścią państwa, co wzmacnia zagrożenia terroryzmu, rozprzestrzeniania broni masowego rażenia, handlu ludźmi, międzynarodowej przestępczości oraz hamuje regionalną integrację polityczną i gospodarczą²³⁷.

Rozwój współpracy regionalnej państw arabskich jest jednym z głównych celów inicjatyw Unii Europejskiej w regionie. Założenie, że Unia Europejska ma szczególnie interes w promowaniu integracji regionalnej jest szeroko rozpowszechnione w literaturze naukowej. Chęć Unii do promowania regionalnej współpracy gospodarczej i politycznej w innych częściach świata wynika z jej własnej tożsamości, jednak wiąże się również z pragmatycznym podejściem koncentrującym się na działaniach na rzecz bezpieczeństwa, stabilności i dobrobytu²³⁸. W ciągu ostatnich lat Unia Europejska rozpoczęła tworzenie całego zestawu narzędzi promocji współpracy Południe–Południe w regionie Morza Śródziemnego²³⁹. Poziom współpracy gospodarczej i politycznej wśród państw arabskich, szczególnie tych objętych inicjatywami eurośródziemnomorskimi, pozostał jednak stosunkowo niski. Pomimo funkcjonowania wielu różnych regionalnych i subregionalnych organizacji, brak pogłębiania współpracy, wynika z konfliktów politycznych i konkurencji gospodarczej. Ekonomiści podkreślają ograniczoną wielkość i strukturę arabskich rynków oraz dominację sektora publicznego, brak infrastruktury transportowej i duże różnice w polityce handlowej. Politolodzy natomiast dodają do tego wiele innych czynników, takich jak zamrożone konflikty regionalne, brak regionalnego lidera, zamknięty i autorytarny charakter państw arabskich. Pomimo działań na rzecz promocji współpracy międzyregionalnej wydaje się, że podziały polityczne między państwami arabskimi są po prostu zbyt głębokie. Podejmowane przez poszczególne państwa próby wzmocnienia współpracy opierają się raczej na wykazaniu na zewnątrz zaangażowania w budowie jedności arabskiej, a nie na rzeczywistym przekonaniu o konieczności rozwoju współpracy regionalnej. Pomimo wszystko nie można też twierdzić, że relacje te opierają się głównie na rywalizacji, ponieważ są splotem wielu czynników wynikających z komplementarności gospodarek, podobnych interesów ekonomicznych, zależności historycznych, położenia geograficznego, z jednej strony wspólnej religii

²³⁷ K. Kausch, *Competitive Multipolarity in the Middle East*, Working Papers, IAI, no. 10, September 2014, s. 8–12.

²³⁸ T. Behr, *Regional Integration in the Mediterranean Moving out of the Deadlock?*, Notre Europe Report 77, April 2010, s. 64–65.

²³⁹ A. Bojinovic Fenko, *En Evaluation of the EU–Mediterranean Regional –Building from the Perspective of the Regionalization Process in the Mediterranean*, [w:] *The EU and World Regionalism: the Makability of Regions in the 21st Century*, eds. P. de Lombaerde, M. Shulz, Ashgate, Farnham, 2009, s. 200–201.

i kultury, a z drugiej różnorodności systemów politycznych i obranych kierunków rozwoju²⁴⁰.

Pozostaje jedna kwestia, która może stanowić wspólny punkt odniesienia dla państw Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu – wsparcie państwa palestyńskiego. Konflikt bliskowschodni odgrywa w regionie śródziemnomorskim bardzo istotną rolę. Ma wpływ nie tylko na stabilność i bezpieczeństwo regionu, ale również na sytuację gospodarczą poszczególnych podmiotów. Powodzenie Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego było w przeszłości uzależnione od aktualnego stanowiska dwóch skonfliktowanych stron. Można dostrzec ogólną tendencję w podejściu państw śródziemnomorskich do konfliktu bliskowschodniego. Na poziomie politycznym solidarnie optują za utworzeniem niepodległego państwa palestyńskiego i w miarę możliwości włączają się w inicjatywy pokojowe. Od czasu porozumienia Camp David rola Egiptu, jako orędownika pokoju na Bliskim Wschodzie, jest szczególnie widoczna, a nowy prezydent próbuje tą tendencję podtrzymać. Jednak w praktyce większość państw stara się nie angażować w bezpośrednie negocjacje, a jeśli już tak się stanie, to zachowują neutralną pozycję. Jedność arabska ma w tym przypadku niewielkie znaczenie, o postępach w negocjacjach decydują nie tylko skonfliktowane strony, ale najwięksi decydenci polityczni, jak USA. Unia Europejska również stara się działać na rzecz pokoju bliskowschodniego – podejmuje wiele inicjatyw, uważana jest przy tym za podmiot popierający Autonomię Palestyńską, w odróżnieniu od tego, jak postrzegane są Stany Zjednoczone, uważane za głównego sojusznika Izraela. Warto dodać, że Izrael był bardzo ostrożny w swoich komentarzach dotyczących sytuacji w poszczególnych państwach w 2011 roku. Głównym problemem był Egipt, gdzie transformacja systemu postrzegana była jako zagrożenie dla traktatu pokojowego oraz roli, jaką odgrywał Egipt w rokowaniach w konflikcie izraelsko-palestyńskim²⁴¹. Przejęcie władzy przez wojsko, a następnie wygrana Sisiego w wyborach prezydenckich w Egipcie, wpłynęły na powrót do poprzednich poprawnych relacji. Natomiast odsunięcie siłą Bractwa Muzułmańskiego od władzy, w 2013 roku, osłabiło pozycję Egiptu w rozmachach z Palestyńczykami, co widoczne było w jawnej niechęci Hamasu do zaakceptowania Egiptu, jako pośrednika w negocjacjach z Izraelem podczas kryzysu w Strefie Gazy w 2014 roku. Z drugiej strony zaangażowanie Egiptu w walkę z Państwem Islamskim wzmacnia pozycję państwa w rozmowach z Izraelem oraz przedstawicielami monarchii z Zatoki Perskiej.

²⁴⁰ E.N. Rozsa, *Geostrategic...*, *op. cit.*, s. 16–19; zob. I. Balogh, *The Middle Eastern Balance of Power in 2012 and its Implications for the Future*, [w:] *Panorama of Global Security Environment 2012*, eds. M. Majer, R. Ondrejčák and V. Tarasovic, Centre for European and North Atlantic Affairs, Bratislava, 2012, s. 460–470.

²⁴¹ E.N. Rozsa, *Geostrategic...*, *op. cit.*, s. 19–20.

Istotnym problemem dla współpracy regionalnej w obszarze śródziemnomorskim stała się sytuacja Syrii, gdzie wielotysięczne antyrządowe demonstracje, rozpoczęte w połowie marca 2011 roku, przerodziły się w trwający już trzeci rok wielostronny konflikt reprezentowany m.in. przez siły rządowe, umiarkowaną opozycję polityczną oraz Wolną Armię Syrii, radykalne ugrupowania islamistyczne i siły kurdyjskie. W 2014 roku część państwa została przejęta przez Państwo Islamskie. Znaczenie Syrii w regionie, ze względu na konflikt izraelsko-palestyński, sytuację w Libanie, Iraku, nierozwiązaną kwestię kurdyjską, walkę o przywództwo w świecie arabskim, walkę Zachodu z Iranem, powoduje międzynarodowe zaniepokojenie oraz zainteresowanie konfliktem wszystkich aktorów sceny międzynarodowej. Konflikt w Syrii generuje bezpośrednie zagrożenie dla bezpieczeństwa Turcji, ze względu na przygraniczne walki powiększającą się liczbę uchodźców. Siły reżimu wspierane są przede wszystkim przez Iran, który jest oskarżany o łamanie embarga ONZ na przywóz broni, wsparcie militarne i finansowe reżimu. Ponadto Rosja od początku konfliktu dostarcza Syrii uzbrojenie, nie chcąc dopuścić do upadku Asada²⁴². Po stronie opozycji spośród państw Afryki Północnej opowiedziały się, zdecydowanie władze Libii. Z państw Rady Współpracy Zatoki Perskiej największe finansowe wsparcie opozycja syryjska otrzymała z Kataru i Arabii Saudyjskiej. Natomiast Unia Europejska i USA, wzywając reżim do podjęcia dialogu z opozycjonistami, były sceptyczne wobec dozbrajania grup walczących z reżimem Asada, obawiając się eskalacji konfliktu i przejęcia broni przez grupy terrorystyczne. Międzynarodowe mediacje, prowadzone pod auspicjami Ligi Państw Arabskich, ONZ, USA i UE, nie przyniosły rezultatów. Kwestia interwencji humanitarnej w Syrii była kilkakrotnie tematem debaty na forum Rady Bezpieczeństwa. Przeciwno niej występowały, wykorzystując prawo weta, dwaj stali członkowie Rady – Chiny i Rosja²⁴³. W odróżnieniu od dyktatorów w Tunezji, Egipcie i Libii, Asad pozostał u władzy, gdyż siły wojskowe Syrii i siły bezpieczeństwa okazały się tutaj lojalne wobec reżimu, oraz część społeczeństwa – głównie grupy mniejszościowe oraz prywatni przedsiębiorcy obawiający się o swoją przyszłość po upadku reżimu. Ponadto słabość opozycji oraz niezdecydowanie państw zachodnich również wspomagały reżim. Radykalizacja części opozycji związanej z islamistycznymi ugrupowaniami, była kolejną okolicznością wykorzystywaną przez rząd²⁴⁴. Od drugiej poło-

²⁴² A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, *Regionalna rywalizacja o Syrię*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2012, nr 22, s. 91–109.

²⁴³ J. Dobrowolska-Polak, *Nielegitymizowana interwencja zbrojna w Syrii – prawdopodobny scenariusz najbliższych miesięcy?*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” 2012, nr 100, s. 1–3.

²⁴⁴ Ch. Phillips, *Syria's Bloody Arab Spring*, LSE IDEAS Special Report, May 2012, s. 39–42, <http://lse.ac.uk/ideas/publications/reports/pdf> [dostęp: 10.09.2013].

wy 2014 roku, USA prowadzą operację antyterrorystyczną na terenach Syrii i Iraku zajętych przez Państwo Islamskie. Przyszłość Syrii, jako jednego państwa w granicach z 2011 roku, można poddać w wątpliwość²⁴⁵. Nie pozostaje to bez wpływu na relacje eurośroziemnomorskie. O istotności Syrii w tym procesie świadczy fakt, że Unia tworzy wspólne ramy współpracy dla państw Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu. Jej cel nie zostanie osiągnięty bez zaangażowania wszystkich państw regionu. W przeszłości postawa Syrii wobec unijnych projektów niejednokrotnie opóźniała ich implementację. Syria, jako jedyny partner w regionie, nie podpisała umowy stowarzyszeniowej. Konflikt w Syrii nie tylko hamuje regionalną integrację, ale również zagraża stabilności najbliższych sąsiadów Syrii.

4.3.2. Turecki model państwa jako źródło inspiracji dla rozwoju Afryki Północnej

Turcja, nierabskie państwo w regionie Bliskiego Wschodu, od 2002 roku wzmocniła swoją pozycję pod rządami islamistycznej Partii Sprawiedliwości i Rozwoju. Polityka zagraniczna Partii Sprawiedliwości i Rozwoju została oparta o specyficzną koncepcję „strategicznej głębi” oraz „zero problemów z sąsiadami”, która stała się kluczowa dla stabilizacji państwa oraz definiowania jego interesów na arenie międzynarodowej. W polityce wewnętrznej przyczyniła się do wzmocnienia tożsamości Turcji, jako państwa, które wprowadza demokratyczne reformy nie odrzucając jednocześnie religijnego źródła społeczno-politycznej kultury²⁴⁶. We współpracy zewnętrznej polityka ta pomogła rozwiązać główny dylemat dotyczący miejsca Turcji w przestrzeni międzynarodowej. Poprzez promowanie współpracy gospodarczej, przy jednoczesnym zachowaniu neutralności wobec konfliktów w regionie, nie ingerowaniu w sprawy wewnętrzne partnerów, okazało się, że Turcja może z powodzeniem współpracować z Zachodem bez rezygnowania z bliższych relacji z sąsiadami, prowadzić politykę regionalną oraz być równocześnie partnerem dla Rosji, Izraela, Chin, Iranu, Syrii²⁴⁷. Ponadto Turcja została uznana za pomost pomiędzy Wschodem a Zachodem, państwem, które może prowadzić samodzielną politykę i jest w stanie przeciwstawić się wpływowi Europy oraz Stanów Zjednoczonych, nie opowiadając się za konkretnymi sojuszami. Turcja graniczy z Bliskim Wschodem, Bałkanami, Kaukazem, leży w pobliżu Afryki. Ze względu na swoje strategiczne położenie, ma interesy bezpieczeństwa i eko-

²⁴⁵ Zob. J.M. Sharp, *Armed Conflict in Syria: U.S. and International Response*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, 14 June 2013.

²⁴⁶ Zob. J. Misiągiewicz, *Polityka zagraniczna Turcji po zimnej wojnie*, Adam Marszałek, Toruń 2009.

²⁴⁷ E. Kelesoglu, *Analiza polityki zagranicznej Turcji wobec Bliskiego Wschodu*, [w:] *Bliżsi... op. cit.*, s. 153–165.

nomiczne praktycznie w każdym regionie świata²⁴⁸. Turcja odniosła również sukces w transformacji gospodarczej, jest członkiem G20. Nawet gdy państwa europejskie borykały się z problemami gospodarczym, gospodarka turecka, notowała kilkuprocentowy wzrost. Według Międzynarodowego Funduszu Walutowego Turcja w 2009 roku plasowała się na 17 pozycji pod względem PKB, utrzymując tempo wzrostu²⁴⁹, w 2050 roku Turcja będzie miała 16 pozycję na świecie i 6 w Europie pod względem rozwoju gospodarczego²⁵⁰. Turcja nie posiada surowców naturalnych, musi eksportować gaz ziemny i ropę naftową. Położenia Turcji na styku największych szlaków transportowych i bliskość terenów bogatych w zasoby w połączeniu z racjonalną polityką zagraniczną wobec sąsiadów powodują, że raczej nie jest to problem mogący zagrozić jej rozwojowi²⁵¹.

Podczas pierwszego okresu rządów partii AKP (2002–2007), Turcja skupiła się na rozwoju gospodarczym państwa oraz zbliżeniu ze strukturami europejskimi, rozpoczynając negocjacje akcesyjne oraz wdrażając znaczną część europejskiego pakietu reform. W drugiej kadencji, w latach 2007–2011, rząd turecki większy nacisk położył na budowanie pozytywnego wizerunku na zewnątrz, poprzez promocję państwa, próbę mediacji w najważniejszych konfliktach w regionie, angażując pomoc humanitarną oraz wzmacniając więzi gospodarcze głównie w Afryce i na Bliskim Wschodzie²⁵². Łączna wymiana handlowa Turcji z państwami Bliskiego Wschodu wzrosła z 4,4 mld dolarów w 2002 roku do prawie 26 mld dolarów w 2010 roku, a w 2009 roku 20% eksportu państwa było skierowane do partnerów bliskowschodnich²⁵³.

Znaczenie Arabskiej Wiosny dla Turcji jest wielowymiarowe. Po pierwsze Turcja była początkowo postrzegana jako potencjalny paradygmat dla demokratycznych przemian w świecie arabskim. Zaangażowanie Turcji oraz rosnąca

²⁴⁸ Z. Onis, *Turkey and the Arab Spring: Between Ethics and Self-Interest*, „Insight Turkey” 2012, vol. 1, no. 3, s. 45–50.

²⁴⁹ K. Smoleń, *Soft power w polityce zagranicznej Turcji wobec regionu Bliskiego Wschodu*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio K, Politologia*, t. 18, nr 1/2011, s. 72.

²⁵⁰ *OECD Report Predicts Turkey Will Be Fastest-Growing OECD Country in 2011–2017*, Turkish Industrialists’ And Businessmen’s Association, 22.11.2009 http://www.tusiad.us/specific_page.cfm?CONTENT_ID=891# [dostęp: 15.07.2014].

²⁵¹ J. Albarracín, *Turkey’s economic agenda in the Middle East North Africa: the urgent need for a regional approach*, „World Commerce Review”, March 2011, s. 64–66.

²⁵² E. Parlar Dal, *Assessing the EU’s and Turkey’s Democracy Promotion Policies in the Post-Arab Spring Era: Dynamics and Limitations of „Joint EU-Turkey Cooperation” in MENA*, „Ortadogu Analiz” 2013, s. 51–52.

²⁵³ Z. Onis, *Turkey and the Arab Spring: Between Ethics and Self-Interest*, „Insight Turkey” 2012, vol. 1, no. 3, s. 56.

popularność wskazywały na turecki model rozwoju, jako ten, który mógłby zostać przyjęty przez państwa arabskie. Po drugie Arabska Wiosna ujawniła problemy w tureckiej polityce zagranicznej opartej na koncepcji aktywnej dyplomacji przy unikaniu bezpośredniego zaangażowania i otwartej konfrontacji. Po trzecie stworzyła dla Turcji nowe możliwości współpracy w regionie.

Reakcje Turcji na wydarzenia w 2011 roku były różnorodne i uzależnione od wewnętrznych interesów ekonomicznych i politycznych. Można wskazać ogólną tendencję udzielania wsparcia dla protestujących, promocję transformacji politycznej i gospodarczej, potępienie użycia przemocy, zaangażowanie w dyplomację i negocjacje oraz odrzucenie zewnętrznej interwencji²⁵⁴. Otwarcie wyrażana gotowość do wspierania tunezyjskiego społeczeństwa wynikała z braku silnych interesów ekonomicznych Turcji i rozwiniętych kontaktów z poprzednimi rządami Tunezji²⁵⁵. W przypadku Egiptu turecki rząd, jako jeden z pierwszych, poparł antyrządową opozycję. W przemówieniu w dniu 1 lutego 2011 roku premier Recep Tayyip Erdogan (od sierpnia 2014 roku prezydent), potępił użycie siły wobec demonstrantów²⁵⁶, a ówczesny prezydent Abdullah Gül był pierwszym przywódcą, który spotkał się z egipską Najwyższą Radą Wojskową²⁵⁷. Decyzja władz o poparciu żądań protestujących w Kairze, była ryzykowna w kontekście interesów gospodarczych Turcji. Egipt był silnym partnerem ekonomicznym Turcji, a przed 2011 rokiem roczny bilans wymiany handlowej wynosił średnio 3,2 mld dolarów²⁵⁸. Z drugiej strony mogła być podyktowana chęcią pozbycia się konkurenta w rywalizacji o dominującą pozycję na Bliskim Wschodzie. Ponadto postawa społeczeństwa egipskiego wskazywała na nieuchronny koniec dotychczasowych rządów. Turcja, wyprzedzając wydarzenia, chciała zbudować solidny grunt pod przyszłe relacje z nowymi rządami²⁵⁹.

²⁵⁴ A.U. Bali, *A Turkish Model for the Arab Spring?*, „Middle East Law and Governance” 2011, no. 3, s. 36.

²⁵⁵ K. Kujawa, *Reakcja Turcji na wydarzenia w Afryce Północnej*, „Biuletyn PISM” nr 58, 2 czerwca 2011, s. 1.

²⁵⁶ E. Alessandri, M.B. Altunisik, *Unfinished Transitions: Challenges and Opportunities of the EU's and Turkey's Responses to the Arab Spring*, Working Paper, Global Turkey in Europe, no. 4, 25 January 2013, s. 3.

²⁵⁷ N. Tocci, *Turkey and the Arab Spring: Implications for Turkish Foreign Policy in Transatlantic Perspective*, Carnegie Endowment for International Peace, 12 September 2011, <http://carnegieendowment.org/2011/09/12/turkey-and-arab-spring-implications-for-turkish-foreign-policy-in-transatlantic-perspective> [dostęp: 10.02.2014].

²⁵⁸ K. Kujawa, *Reakcja Turcji...*, *op. cit.*, s. 1.

²⁵⁹ A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, *Sukcesy i porażki „anatolijskiego tygrysa” – wyzwania dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Turcji*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2012, nr 21, s. 69.

Najtrudniej przyszło Turcji zajęcie stanowiska w sprawie Libii. Turcja sprzeciwiała się sankcjom gospodarczym nałożonym przez ONZ oraz początkowo odrzucała jakąkolwiek formę interwencji militarnej²⁶⁰. W rezultacie spotkała się z krytyką sił opozycyjnych w Libii oraz międzynarodowej społeczności za zbyt pasywne i pobłażliwe stanowisko wobec reżimu Kaddafiego. Ostatecznie, ze względu na rozwój sytuacji w Libii i eskalację konfliktu, Turcja poparła rezolucję Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1973 ustanawiającą strefę zakazu lotów nad Libią. Jednak zgodę na użycie sił NATO w Libii wyraziła dopiero w kilka dni po rozpoczęciu operacji, pod wpływem międzynarodowych nacisków, szczególnie ze strony Stanów Zjednoczonych²⁶¹. Turcja domagała się przejęcia przez NATO całej odpowiedzialności i dowództwa nad operacją. Od tego momentu aktywnie włączyła się w działania międzynarodowe służące rozwiązaniu sytuacji w Libii oraz w rozmowy dotyczące przyszłości państwa. Politycy tureccy byli autorami planu dotyczącego zakończenia konfliktu oraz zdecydowanie opowiedzieli się za ustąpieniem Kaddafiego. Początkowe wahanie Turcji wynikało przede wszystkim z interesów gospodarczych. W Libii w 2011 roku działało 200 firm tureckich, mieszkało 25 tys. obywateli tureckich, państwa realizowały wspólnie projekty warte ponad 15 mld dolarów, a roczny bilans wymiany handlowej wynosił średnio 2,4 mld dolarów²⁶². Kolejną sprawą były dobre personalne kontakty z Kaddafim oraz negatywne doświadczenia wynikające z zaangażowania państwa w interwencje militarne np. w Iraku, które kosztowały Turcję utratę kontraktów gospodarczych wartych miliony dolarów²⁶³. Ponadto stanowisko społeczeństwa tureckiego nie pozostawało bez wpływu na sytuację, zwłaszcza że 2011 rok był przedostatnim przed wyborami w Turcji i zewnętrzna interwencja mogła zagrozić pozycji władzy w nadchodzących wyborach²⁶⁴.

Niewątpliwie podejście władz Turcji do zmian w państwach sąsiedzkich, pozwoliło utrzymać Turcji pozycję w regionie oraz w szybkim czasie zbudować kontakty z nowymi władzami w Tunezji, Egipcie i Libii. Turcja zaakceptowała wyniki demokratycznego procesu wyborczego w tych państwach, oferując jednocześnie znaczną pomoc w transformacji gospodarczej. Warty podkreślenia jest fakt, że bilans Arabskiej Wiosny dla Turcji nie jest w całości korzystny²⁶⁵. Wyzwania, którym musiała sprostać, częściowo podważyły celowość polityki zagranicznej prowadzonej pod hasłem „zero problemów z sąsiadami”. Turcja

²⁶⁰ K. Kujawa, *Reakcja Turcji...*, op. cit., s. 2.

²⁶¹ A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, *Sukcesy i porażki...*, op. cit., s. 70.

²⁶² K. Kujawa, *Reakcja Turcji...*, op. cit., s. 2.

²⁶³ *Ibidem*, s. 2.

²⁶⁴ A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, *Sukcesy i porażki...*, op. cit., s. 70.

²⁶⁵ J. Rodrigues, *The Turkish Model: new dynamics on Mediterranean's policy*, „African Studies” 2012, no. 19., s. 64–66.

była krytykowana za niezdecydowaną reakcję wobec Libii. Problemem stała się jej postawa wobec przemian w Egipcie. Poparcie przywódców tureckich dla Bractwa Muzułmańskiego zostało skrytykowane przez sojuszników zachodnich i arabskich przywódców, zwłaszcza po jej silnym sprzeciwie wobec odsunięcia od władzy prezydenta Egiptu przez armię w lipcu 2013 roku. W 2013 roku Turcja również zmagła się z problemem stabilności i sprzeciwu społeczeństwa wobec sposobu rządzenia partii AKP. Ostrej społecznej krytyce poddany został premier i prezydent. Młodzi mieszkańcy Stambułu wyszli początkowo na ulicę w celu wyrażenia sprzeciwu wobec budowy w miejscu parku centrum handlowego. Pośrednio sprzeciw wiązał się ze sprawą syryjską skutkującą zachwianiem poczucia bezpieczeństwa obywateli. Brutalne działania władz wobec protestujących wywołały zdecydowane reakcje obywateli również w innych miastach, gdzie zaczęto otwarcie kwestionować autokratyczną politykę rządu²⁶⁶. Pomimo wielu skojarzeń z Arabską Wiosną, głównie ze względu na spontaniczność protestów i zaangażowanie młodego pokolenia, wystąpień w Turcji nie można jednoznacznie porównywać z arabskimi protestami, gdyż miały inne podłoże oraz cele. Katalizatorem wystąpień nie była chęć zmiany systemu, ale konkretnych osób u władzy²⁶⁷.

W największym zakresie turecka polityka zagraniczna zmierzyła się z sytuacją w Syrii, z którą relacje, przed 2011 rokiem, przedstawiane były jako prawdziwy sukces polityki partii AKP, która przyczyniła się pozytywnego i korzystnego postrzegania Turcji przez Syryjczyków oraz rozwoju współpracy gospodarczej²⁶⁸. Przedłużająca się wojna domowa w Syrii spowodowała ogromne fale uchodźców do Turcji oraz uwidoczniła problem integralności terytorialnej Turcji z uwagi na wciąż nierozwiązaną kwestię kurdyjską. Turcja stała się nie tylko bazą dla syryjskiej opozycji, ale również kanałem, przez który broń i amunicja są wysyłane do rebeliantów²⁶⁹. Sytuacja ta zmusiła władze państwa do przemyślenia polityki bezstronności i nieingerencji, która w sytuacji bezpośredniego zagrożenia państwa nie jest odpowiednia²⁷⁰.

Ożywienie ruchów islamistycznych w wyniku Arabskiej Wiosny zrodziło przekonanie, że tureckie doświadczenia mogą okazać się ważnym źródłem inspiracji i punktem odniesienia dla arabskich przywódców²⁷¹. Już w 2000 roku George Bush, prezydent Stanów Zjednoczonych, wskazał na Turcję jako model transformacji i wzór do naśladowania dla państw arabskich. Według

²⁶⁶ M. Matusiak, *Masowe protesty antyrządowe w Turcji*, Analizy OSW, 5 czerwca 2013, <http://www.osw.waw.pl> [dostęp: 10.09.2013].

²⁶⁷ E. Parlar Dal, *Assessing the EU's and Turkey's...*, *op. cit.*, s. 51–52.

²⁶⁸ A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, *Sukcesy i porażki...*, *op. cit.*, s. 71.

²⁶⁹ Z. Onis, *Turkey and the Arab Spring...*, *op. cit.*, s. 51–52.

²⁷⁰ A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, *Sukcesy i porażki...*, *op. cit.*, s. 71.

²⁷¹ Z. Onis, *Turkey and the Arab Spring...*, *op. cit.*, s. 56.

badań tureckiej fundacji społeczno-ekonomicznej (TESEV), przeprowadzonych w 2009 roku wśród państw arabskich, ponad 60% respondentów odpowiedziało, że Turcja stanowi dobry przykład dla państw arabskich, a ponad 80% miało pozytywne zdanie na temat polityki tego państwa na arenie międzynarodowej²⁷².

Partia Sprawiedliwości i Rozwoju, która od ponad 10 lat nieprzerwanie rządzi w Turcji oraz uczestniczy w demokratycznych wyborach, postrzegana była jako atrakcyjny model dla islamistycznych partii politycznych. Rozwiązania systemowe przyjęte przez Turcję dowiodły, że możliwe jest wzmocnienie pozycji partii islamistycznych bez islamskiej dyktatury²⁷³, że można zbudować system oparty o konserwatyzm społeczny i kulturowy, ale jednocześnie liberalny program polityczny i gospodarczy²⁷⁴.

Wydawać by się mogło, że turecki model odpowiada żądaniom młodych obywateli Afryki Północnej, ze względu na otwarte społeczeństwo, silną gospodarkę, państwo prawa, a także liberalną i tolerancyjną interpretację islamu²⁷⁵. Jednak jak wskazuje A.U. Bali, turecki model rozwoju ma swoje źródło w strategicznym położeniu państwa i specyficznych doświadczeniach i nie da się go replikować na inne państwa jedynie w oparciu o wspólną religię²⁷⁶. Jego cechy odwołują się do tradycji, historii i kultury Turcji. Różnice pomiędzy Turcją a choćby Libią, Egiptem czy Tunezją są znaczące. Dotyczą zarówno powojennej historii, w tym roli wojska w systemie władzy, jak i transformacji gospodarczej trudnej do powtórzenia w państwach Afryki Północnej, rozwoju partii islamistycznych oraz społeczeństwa o innych doświadczeniach²⁷⁷.

System Turcji jest wynikiem procesu ewolucyjnego, podczas którego rządy armii zostały zastąpione cywilną władzą, natomiast Arabska Wiosna przyniosła szybkie zmiany. Podstawowa różnica dotyczy tego, że w Turcji władza zmieniała się wraz z społeczeństwem, w państwach Afryki Północnej sytuacja była inna, społeczeństwo stało się motorem zmian, podczas gdy władza dążyła do zachowania *statusu quo*. Reformy gospodarcze i demokratyczne w Turcji przeprowadzone zostały w ciągu 80 lat, z wieloma komplikacjami po drodze. Turcja przeszła wiele kryzysów konstytucyjnych, wojsko interweniowało w politykę kilkakrotnie. Problematiczna rola tureckiego wojska w systemie władzy jest ciągle widoczna. Z jednej strony armia odegrała ważną rolę w moderni-

²⁷² M. Verhagen, A „Turkish Model” in the Middle East? Consequences of the Arab Spring for Turkey’s regional position and international partnerships, Working Paper, Economic Development Foundation, no. 5, June 2012, s. 3.

²⁷³ A.U. Bali, *A Turkish Model...*, *op. cit.*, s. 28–30.

²⁷⁴ K. Kaya, *Turkey and the Arab...*, *op. cit.*, s. 26.

²⁷⁵ A.U. Bali, *A Turkish Model...*, *op. cit.*, s. 30–31.

²⁷⁶ *Ibidem*, s. 32.

²⁷⁷ Z. Onis, *Turkey and the Arab Spring...*, *op. cit.*, s. 60–61.

zacji państwa, poddając się cywilnej kontroli, z drugiej praktycznie nadal jest realną siłą polityczną zdolną do hamowania demokratycznych procesów²⁷⁸.

Rozwój gospodarczy Turcji był wynikiem odgórnie wprowadzonych liberalnych reform, wielu kryzysów finansowych. Równocześnie doprowadził do nierówności społecznych. Na ulicach Kairu i Tunisu ludzie żądali sprawiedliwości ekonomicznej i walki z korupcją. Natomiast jak podkreśla A.U. Bali, neoliberalna koncepcja gospodarki i wolnego rynku w Turcji praktycznie nie włączyła egalitarnych zasad odnoszących się do praw pracowniczych oraz związków zawodowych, w której to dziedzinie większość protestów jest tłumiona²⁷⁹. Nierówności społeczne były najważniejszym katalizatorem wystąpień w państwach Afryki Północnej. W przeciwieństwie do wielu państw arabskich, Turcja nie jest bogata w surowce naturalne, dlatego też prawdziwy wzrost gospodarczy mógł zostać osiągnięty poprzez otwarcie się na zewnętrzne środowisko gospodarcze i rozwój kontaktów handlowych. Ponadto rozwój gospodarczy Turcji przyspieszył ze względu na zbliżenie z rynkiem europejskim poprzez unię celną. Położenie geograficzne Turcji, bliskość Unii Europejskiej i potencjalne członkostwo w organizacji oraz udział w NATO stworzyły w Turcji szanse, których nie ma Afryka Północna²⁸⁰. W Turcji przemiany demokratyczne rozpoczęły się w 2002 roku, częściowo ze względu na podjęte starania o wstąpienie do Unii Europejskiej, zmuszające rząd do poprawy sytuacji w zakresie praw człowieka i ustanowienia cywilnej kontroli nad wojskiem. W Turcji procedury demokratyczne funkcjonują dobrze, natomiast liberalne wartości i kultura polityczna nie zostały całkowicie zaadaptowane do tureckiego modelu demokracji i specyficznej drogi politycznej, którą podąża partia islamistyczna²⁸¹. Ponadto Turcja nigdy nie była skolonizowana, co ułatwiło zaszczerpienie świeckich i zachodnich wartości w społeczeństwie tureckim²⁸².

Państwa Afryki Północnej muszą wybrać własną drogę transformacji, własny model rozwoju gospodarczego i politycznego, odpowiadający religijnej i kulturowej tożsamości oraz możliwościom poszczególnych państw. O ile Turcja nie może być tutaj gotowym wzorcem do naśladowania, to jej rola – jako partnera ekonomicznego i politycznego – może być znacząca. Pomimo wielu problemów Turcja utrzymała, a nawet wzmocniła swoją pozycję w regionie, gdzie odgrywa jedną z najbardziej konstruktywnych ról, szczególnie w obli-

²⁷⁸ K. Kaya, *Turkey and the Arab...*, *op. cit.*, s. 27.

²⁷⁹ A.U. Bali, *A Turkish Model...*, *op. cit.*, s. 32–35.

²⁸⁰ *Ibidem*, s. 35.

²⁸¹ Zob. G. Tol, *The „Turkish Model” in the Middle East*, „Current History” 2012, no. 749, s. 350–355; S. Aktürk, *The Four Pillars of Ottoman Identity: Religious Tolerance, Diversity and the Four Millets under the „Eternal State”*, „Turkish Review” January–February 2013, s. 14–21.

²⁸² K. Kaya, *Turkey and the Arab...*, *op. cit.*, s. 27–28.

czu spadku atrakcyjności zachodnich ofert współpracy. W tym zakresie Unia Europejska mogłaby dokonać ponownej oceny stosunków turecko–unijnych i skupić się na ściślejszej współpracy z tym państwem. Turcja od 1999 roku jest kandydatem do członkostwa w strukturach europejskich, od 1963 roku łączy ją z UE umowa stowarzyszeniowa, w 1987 wyraziła chęć wstąpienia do Wspólnoty, a formalne negocjacje rozpoczęte zostały w 2005 roku. Jednak członkostwo wydaje się nierealne w najbliższym czasie ze względu na niechęć najważniejszych członków Unii Europejskiej, w tym Francji i Niemiec, do włączenia do struktur unijnych państwa o odrębnych tradycjach religijnych i kulturowych. Obok różnic kulturowych i religijnych, największym problemem jest nieuznawanie przez Turcję, Cypru. Kolejna kwestia dotyczy demokracji. Chociaż w 2004 roku Komisja Europejska uznała, że Turcja wypełniła kryteria kopenhaskie dotyczące państwa prawa, to jednak raporty organizacji pozarządowych, jak m.in. Amnesty International wskazują, iż w Turcji łamane są podstawowe prawa człowieka co wydaje się wykluczać Turcję z rodziny europejskich demokracji, bezprecedensowo oddalając jej akcesję²⁸³. Kwestie strategiczne i finansowe też mają znaczenie. Liczba ludności państwa członkowskiego Unii ma wpływ na system głosowania w Radzie. Akcesja Turcji w tym kontekście, postrzegana jest jako zagrożenie dla polityki wspólnotowej i pozycji poszczególnych państw Unii. Ponadto podkreśla się, że Turcja byłaby głównym konsumentem funduszy unijnych. Z drugiej strony potencjał militarny Turcji i jej bliskość do Afryki Północnej mogłoby wzmocnić pozycję Europy w regionie. Turcja jest ważnym partnerem Europy w zakresie migracji. Dnia 24 listopada 2015 roku UE podpisała z Turcją *Wspólny plan działania w sprawie uchodźców*, a w celu jego implementacji utworzono specjalny instrument finansowy dla Turcji. Unia zamierza przeznaczyć na pomoc humanitarną dla uchodźców w Turcji 3 mld euro w latach 2016–2017. Następnie 18 marca 2016 roku Unia Europejska podpisała specjalne porozumienie z Turcją w sprawie migracji, dotyczące m.in. wzmocnienie kontroli granicznych, możliwości odsyłania migrantów do Turcji oraz przeznaczyła dodatkowe 3 mld euro dla Turcji na pomoc dla uchodźców do 2018 roku. W zamian za pomoc, Turcja uzyskała m.in. zapewnienie przyspieszenia negocjacji akcesyjnych oraz rozmów na temat zniesienia wiz dla obywateli tureckich²⁸⁴.

Turcja uczestniczy w wybranych inicjatywach Unii Europejskiej wobec państw śródziemnomorskich, została także zaproszona do Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego w 1995 roku. Ze względu na proces negocjacji akce-

²⁸³ K. Smoleń, *Soft power w polityce...*, *op. cit.*, s. 83.

²⁸⁴ *EU–Turkey Agreement: Questions and Answers*, European Commission Brussels, 19 March 2016, http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-16-963_en.htm [dostęp: 15.06.2016].

syjnych nie weszła do struktur polityki sąsiedztwa. W 2008 roku została jej przedstawiona oferta Unii dla Śródziemnomorza. Władze państwa nie były do końca zadowolone z tej propozycji, obawiając się, że jest to alternatywa dla jej członkostwa w strukturach unijnych i stanowi krok wstecz w relacjach z Europą. Unia Europejska po Arabskiej Wiośnie postawiła na dwustronne relacje z państwami Afryki Północnej w ramach EPS, wielostronne inicjatywy, w których może z formalnego punktu widzenia uczestniczyć Turcja, zeszyły na dalszy plan. Natomiast ze względu na bliskie i dobre kontakty polityczne z partiami politycznymi oraz organizacjami społeczeństwa obywatelskiego z regionu, Turcja mogłaby stać się łącznikiem pomiędzy Unią Europejską a państwami Afryki Północnej. Zachęcenie Turcji do udziału, promocji i wkładu w realizację nowych instrumentów wsparcia społeczeństwa obywatelskiego, takich jak Europejski Instrument na rzecz Demokracji, może przyczynić się do ich powodzenia²⁸⁵. Wymagałoby to od Unii przemyslenia i zmiany polityki eurośródziemnomorskiej, w kierunku wyboru mniej sformalizowanych i bardziej otwartych relacji oraz instrumentów współpracy. Rola jaką odegrała Turcja w ostatnich latach w państwach arabskich sugeruje, że poprzez włączenie Turcji we wspólne projekty, Europie byłoby łatwiej kształtować politykę śródziemnomorską.

---

²⁸⁵ E. Parlar Dal, *Assessing the EU's and Turkey's...*, *op. cit.*, s. 50.

Wnioski końcowe

Po kilku latach od Arabskiej Wiosny sytuacja w państwach Afryki Północnej wygląda bardzo niepewnie. W Algierii i Egipcie w pierwszej połowie 2014 roku odbyły się wybory prezydenckie, w Algierii na kolejną kadencję został wybrany Abd al-Aziza Buteflika, w Egipcie Abd al-Fattah as-Sisi, który odegrał istotną rolę w odsunięciu prezydenta Muhammada Mursiego od władzy, co w obu przypadkach potwierdza wpływ armii na kształt władzy państwowej w kolejnych latach. W Libii po drugich od śmierci Muammara Kaddafiego wyborach parlamentarnych, okazało się, że obywatele wybrali świecką wizję państwa i stosunków społecznych, jednak sytuacja wewnętrzna stała się krytyczna, a jedność państwa ze względu na działalność wielu uzbrojonych grup, z których największe zagrożenie stanowi tak zwane Państwo Islamskie, żądających niezależności poszczególnych terenów, jest coraz trudniejsza do utrzymania. W Tunezji w 2014 roku, po kryzysie rządowym i powołaniu kompromisowego technokratycznego rządu, odbyły się wybory prezydenckie i parlamentarne, w wyniku których islamistyczna partia straciła dominującą pozycję. Jednak proces transformacji i zmiana władzy w Tunezji przebiegły w oparciu o kompromis i negocjacje, a nie otwartą walkę polityczną. Maroko od 2011 roku nie dotknęły większe protesty, a polityka monarchii i rządu, prowadzonego przez umiarkowaną partię islamistyczną, potwierdza prozachodnie nastawienie do reform politycznych i gospodarczych. Jednak w każdym państwie władza musi się mierzyć z problemami bezpieczeństwa, których rozwiązanie jest fundamentalne dla stabilizacji politycznej. Każde z tych 5 państw nie radzi sobie ponadto z sytuacją gospodarczą, zwłaszcza że oczekiwania obywateli są zdecydowanie większe i artykułowane są otwarcie. Aby uspokoić sytuację rządy Afryki Północnej wykorzystują dobrze znane z wcześniejszych lat zabiegi, zwiększają dotacje do podstawowych produktów i płace w sektorze publicznym, tym samym ich możliwości inwestycyjne w nowe obszary gospodarki są niewielkie. Sytuacja ekonomiczna pozostaje więc potencjalnym źródłem politycznej niestabilności i niepokojów społecznych. Trudno jasno i z całą pewnością przewidzieć obecnie kierunek transformacji poszczególnych państw, gdyż dotyczy

ona praktycznie wszystkich sfer funkcjonowania państwa. Wewnętrzne układy polityczne wyznaczają drogę rozwoju lub regresji poszczególnych państw, ale nie bez wpływu na nie pozostaje sytuacja międzynarodowa, stabilizacja regionu oraz polityka państw zachodnich. Złożoność procesów podkreśla fakt, że zmienia się nie tylko władza, ale również społeczeństwo. Nie ma wątpliwości, że procesy te należy rozpatrywać w szerokiej perspektywie splotu różnorodnych czynników mających na siebie wpływ. Jednym z najważniejszych zysków wydarzeń Arabskiej Wiosny jest upodmiotowienie i mobilizacja ludzi, ich świadomość polityczna oraz chęć partycypacji w polityce, co w najbliższych latach utrudniać będzie jednostkowe autorytarne wybory władzy. Po pięciu latach transformacji krystalizują się dalsze drogi reform poszczególnych państw, które dopiero dadzą odpowiedź w jakim kierunku zmierza Afryka Północna i jaki udział w tym procesie przypadnie Unii Europejskiej.

Od 2011 roku w polityce śródziemnomorskiej Unii Europejskiej rozpoczął się kolejny etap związany z transformacją poszczególnych państw w regionie. Nie ulega wątpliwości, że Unia Europejska starała się wykorzystać moment politycznych zmian w państwach Afryki Północnej w celu większego związania ich z budowanymi od 1995 roku strukturami współpracy. Komisja Europejska, poprzez nowe dokumenty strategiczne, podkreśliła wagę polityki śródziemnomorskiej dla Europy oraz bezpieczeństwa w obszarze Morza Śródziemnego. Nowe propozycje skierowane do państw regionu miały odzwierciedlać zaangażowanie Unii w proces reform w państwach partnerskich. Unia Europejska zaproponowała partnerom z południa większą integrację z europejskim rynkiem gospodarczym, wzmocnioną współpracę w obszarze migracji, zapowiedziała zwiększenie środków finansowych na kolejny okres programowania oraz pomoc w transformacji ich systemów w oparciu o demokratyczny model stosunków społeczno-politycznych.

Po pięciu latach od nowego otwarcia w polityce śródziemnomorskiej nie można mówić o osiągnięciu zamierzonych celów. Wpływ miały na to wewnętrzne ograniczenia w polityce zagranicznej organizacji oraz charakter problemów, z którymi mierzą się państwa Afryki Północnej, skomplikowane środowisko międzynarodowe odnoszące się zarówno do regionu Bliskiego Wschodu, jak i sytuacji w Europie Wschodniej.

We współpracy z państwami Afryki Północnej, Unia Europejska zмага się z różnorodnymi problemami i wyzwaniem, które od lat pozostają niezmiennie, Arabska Wiosna jedynie wzmocniła lub uwypukliła niektóre z nich. Najważniejsze dotyczą wewnętrznej sytuacji regionu, bezpieczeństwa skorelowanego z silną presją migracyjną, aktywizacją radykalnych ugrupowań oraz zagrożeniem terrorystycznym. Programy, które proponuje Unia państwom Afryki Północnej w obszarze bezpieczeństwa, nie można uznać za całkowicie

nieefektywne, jednak nie wykraczają poza tradycyjne wsparcie finansowe, organizowanie seminariów i szkoleń, a tylko w niewielkim stopniu wzmacniają sektor bezpieczeństwa poszczególnych państw. Nie należy się spodziewać aby instrumenty polityki zagranicznej i obrony zostały zaktywizowane w najbliższym czasie, ze względu na wewnętrzny stan rozwoju tego obszaru w Unii. Kolejna sprawa dotyczy definiowania zagrożeń wynikających z geograficznej bliskości Afryki Północnej. Jak zostało podkreślone Unia Europejska określa je w odniesieniu do własnych potrzeb, chodzi więc głównie o powstrzymanie napływu imigrantów do Europy oraz zatrzymanie lokalnych konfliktów w granicach południowych wybrzeży Morza Śródziemnego. Dzisiejsze zagrożenia bezpieczeństwa w Afryce Północnej, dotyczą co prawda niekontrolowanej imigracji oraz funkcjonowania organizacji terrorystycznych, ale są przede wszystkim wynikiem braku konsensusu na poziomie politycznym i trudnej sytuacji gospodarczej. Problemy te mają podłoże wewnętrzne, a ich konsekwencją są kolejne, które dotyczą bezpośrednio Europę. W odniesieniu do propozycji partnerstw na rzecz mobilności, oferta ta nie jest w pełni atrakcyjna co najmniej z trzech powodów. Po pierwsze, partnerstwa są umowami politycznymi i nie muszą pociągać za sobą konkretnych zobowiązań, które w obszarze np. polityki wizowej mogą przyjąć na siebie jedynie państwa członkowskie. W sytuacji gdy propozycje, które przedstawia Komisja Europejska, muszą być zatwierdzone przez państwa członkowskie i respektować podział kompetencji wewnątrz organizacji, osiągnięcie konsensusu wydaje się procesem trudnym, długotrwałym i mało prawdopodobnym. Po drugie, wielu ekspertów wskazuje, że koszty podpisania umowy o readmisji, na które Unia naciska, przewyższają profity, wynikające z dostępu do europejskiego rynku pracy, który jak na razie pozostaje minimalny. Trzecia sprawa wiąże się z faktem, iż propozycje te nie zostały przedstawione Libii i Algierii. Ponadto nie odpowiadają na wyzwania w zakresie migracji, z którymi mierzą się państwa europejskiej od połowy 2014 roku. Podobnie jak partnerstwa w zakresie migracji, umowy o wolnym handlu skierowane są jedynie do wybranych państw. Maroko i Tunezja są zaawansowane w tym procesie, Egipt poddaje jeszcze pod wątpliwość fakt, czy będzie mu się to opłacać. W przypadku tej oferty jako błędy wskazuje się jej selektywność, kosztowność oraz brak adekwatności do rzeczywistych potrzeb tych państw. Szczególnie że południowe państwa członkowskie Unii nie są gotowe na przyjęcie produktów rolnych, które stanowią bazę gospodarki w Tunezji i Maroku. Proces uzgodnień kompleksowych umów jest długotrwały i wymaga dużych wysiłków i poświęceń, a państwa Afryki Północnej muszą dostosować swoje rynki pod względem norm i przepisów, na co finansowo ich obecnie nie stać. Ponadto integracja z Unią w wybranych sektorach i kompleksowa transformacja według modelu unijnego nie jest najbardziej pilnym zadaniem dla państw,

które muszą uporać się z podstawowym problemem ubóstwa. Projekty, które proponuje Unia są niewątpliwie ważne, ale priorytetem jest skoncentrowanie wysiłków na dziedzinach, które mają bezpośredni wpływ na życie ludzi, a profity da się zauważyć w krótkim okresie czasu. Do tego środki finansowe, które Unia zamierza przeznaczyć na politykę sąsiedztwa do 2020 roku, wyglądają skromnie na tle oferty płynącej z państw Zatoki Perskiej, których wsparcie finansowe liczone jest w miliardach dla konkretnych państw.

Arabska Wiosna obnażyła błędy, jakie zostały popełnione w trakcie ostatnich 15 lat współpracy, szczególnie w odniesieniu do promocji demokracji. Wiarygodność zobowiązania UE do promowania „głębokiej demokracji”, która stała się nowym hasłem w polityce sąsiedztwa, jest jednak wątpliwa z uwagi na kontynuowanie współpracy z Algierią i brak zdecydowanej reakcji na przypadki łamania praw człowieka w Maroku. Europa również „nie ukarała” Egiptu za odsunięcie od władzy prezydenta siłą, wybranego w wyborach demokratycznych, a oficjalne wypowiedzi odnoszące się do wydarzeń z Egiptu z połowy 2013 roku były bardzo powściągliwe. Bez względu na kształt nowego systemu Europa będzie współpracować z Egiptem z uwagi na znaczenie państwa w utrzymaniu stabilności w całym regionie. Demokracja jest więc nadal używana jako narzędzie, a nie cel współpracy, nadal ustępuje europejskim interesom bezpieczeństwa. W obliczu obecnych zagrożeń bezpieczeństwa w obszarze śródziemnomorskim, Unia poniekąd zmuszona jest wspierać rządy, które starają się im sprostać, bez względu na ich nastawienie do demokratyzacji. W tym kontekście po raz kolejny traci na znaczeniu polityka warunkowości, która miała być podstawą współpracy w polityce sąsiedztwa. Nadal nie została ona dostatecznie sprecyzowana i uzgodniona w odniesieniu do poszczególnych polityk i obszarów współpracy. Tak długo, jak „więcej za więcej” pozostaje pojęciem niedoprecyzowanym, otwiera się pole do wielu interpretacji pozostawiając tym samym furtkę do wycofania się, gdy będzie wymagała tego sytuacja. Po raz kolejny w historii współpracy eurośródziemnomorskiej deklarowane cele współpracy i unijne zaangażowanie kontrastują z rzeczywistymi działaniami oraz posunięciami Unii Europejskiej, a także poszczególnych państw członkowskich.

Pod względem formy i struktury nowego podejścia Unii Europejskiej do współpracy z państwami Afryki Północnej również wiele się zmieniło. Nowe odpowiedzi na zmiany w sąsiedztwie odzwierciedlają próbę dostosowania unijnej oferty do możliwości poszczególnych państw, biorąc pod uwagę większą różnorodność w regionie. Unia chce się skupić na bilateralnych relacjach, opracowując specyficzne zasady i warunki współpracy dla poszczególnych państw. Podejście to nie stanowi jednak znaczącego odejścia od poprzedniej polityki, zasady te zostały opracowane w 2004 roku jako podstawy

Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, którą Komisja Europejska postawiła na pierwszym planie w 2011 roku. Sytuacja w świecie arabskim jest zróżnicowana, stąd oparcie przyszłych eurośródziemnomorskich relacji na strukturze polityki sąsiedztwa nie można uznać za nieprzemyślane posunięcie. Zwłaszcza że widoczne są znaczne różnice pomiędzy poszczególnymi państwami w zakresie zarówno akceptacji form współpracy, które proponuje Unia na poziomie politycznym, jak i rzeczywistego wychodzenia naprzeciw inicjatywom unijnym. Maroko jeszcze przed 2010 rokiem otrzymało „zaawansowany status”, oznaczający między innymi zacieśniony dialog polityczny oraz dążący do utworzenia pogłębionej i kompleksowej strefy wolnego handlu. Tunezja również jest zainteresowana głęboką współpracą z UE i zakończyła rozmowy nad zaawansowanym statusem w ramach EPS. Od 2011 roku odnotowano pozytywne zmiany w nastawieniu Algierii do unijnych propozycji, rozpoczęła negocjacje nad planem działania, jednak chęć zacieśnienia współpracy raczej podyktowana jest pozyskaniem sojuszników w Europie, w niepewnej sytuacji bezpieczeństwa w regionie, niż wyborem europejskiego modelu reform. Libia wznowiła pracę nad umową ramową z Unią Europejską, jednak zakończenie rozmów w obecnej sytuacji nie wydaje się być bliskie. Współpraca z Egiptem stanowi jedno z największych wyzwań dla Unii, jednak pomimo usilnych starań europejska oferta nie została w większości zaakceptowana przez rządy Bractwa Muzułmańskiego. Prezydent Sisi również nie poszukuje w Europie strategicznych sojuszy. Współpraca regionalna pomiędzy Afryką Północną a Bliskim Wschodem, którą Unia promuje w ramach programów eurośródziemnomorskich, wydaje się być problematyczna, nie tylko ze względu na wewnętrzny stan regionu, ale również podejście Unii Europejskiej, oparte na promocji dwustronnego zaangażowania.

Kolejną kwestią blokującą rozwój współpracy jest skomplikowane środowisko międzynarodowe w Afryce Północnej na całym Bliskim Wschodzie oraz w Europie. W drugiej połowie 2014 roku oczy świata, w tym Unii Europejskiej, zwróciły się w dwóch głównych kierunkach. Pierwszy wiąże się z sytuacją na Bliskim Wschodzie, gdzie krytyczna sytuacja Iraku oraz sąsiedniej Syrii, ze względu na działalność radykalnej organizacji tak zwanego Państwa Islamskiego, które staje się coraz silniejsze, umacnia swoje wpływy oraz rozszerza stan posiadania, uważana jest za główny problem. Sytuacja ta zmienia i dywersyfikuje bliskowschodnie relacje oraz sojusze. Drugi to sytuacja na Ukrainie. O ile 2011 rok był czasem szczególnego zainteresowania południową flanką polityki sąsiedztwa, to rok 2014 przyniósł znaczącą zmianę, a przedmiotem debat unijnych dyplomatów stały się przede wszystkim próby rozwiązania problemów wewnątrz Europy. Natomiast od początku 2015 roku polityka sąsiedztwa rozpatrywana jest głównie w kontekście problemów związanych z nasileniem

się przepływów migracyjnych przez Morze Śródziemne i ich konsekwencji dla stabilności oraz bezpieczeństwa kontynentu, a także poszukiwania konsensusu w tym zakresie pomiędzy państwami członkowskimi.

Od 2011 roku w regionie Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu tworzy się nowy wymiar między i wewnątrzregionalnych zależności politycznych oraz gospodarczych. Arabska Wiosna zmieniła układ sił w regionie, znaczenie i rolę zarówno poszczególnych państw bliskowschodnich, jak i zewnętrznych aktorów, stawiając przed Unią Europejską konieczność znalezienia dla siebie miejsca w nowej geopolitycznej przestrzeni. Afryka Północna od zawsze była miejscem definiowania interesów najważniejszych aktorów międzynarodowych. Wśród nich na uwagę zasługują szczególnie Chiny. Chiny zainteresowane są głównie profitami ekonomicznymi, nie angażują się w wewnętrzne sprawy poszczególnych państw. Udzielając pomocy finansowej chcą przygotować stabilny grunt pod inwestycje. Europa natomiast wyznacza sobie o wiele więcej zadań oraz priorytetów we współpracy eurośródziemnomorskiej, i jest przy tym bardziej wymagającym partnerem. Również zaangażowanie państw RWZP w procesy transformacji państw Afryki Północnej czyni z nich konkurentów politycznych Unii Europejskiej w regionie. Państwa RWZP zaferować mogą więcej w procesie transformacji Afryki Północnej w wymiarze politycznym i finansowym, są jej bliższe kulturowo i bardziej rozumieją jej problemy. Unia co prawda jest nadal głównym rynkiem zbytu dla eksportu z państw Afryki Północnej, widzą one jednak problemy Europy, wynikające z braku decyzyjności, niepewnej przyszłości organizacji, jak i kryzysu ekonomicznego. Zaangażowanie państw Rady Współpracy Zatoki Perskiej w regionie Afryki Północnej, znaczne wsparcie finansowe przeznaczone na modernizację poszczególnych państw, rodzi konsekwencje dla znaczenia i pozycji Unii Europejskiej. Wydaje się, że Unia nie dostrzega, iż inni aktorzy sceny międzynarodowej wzmocnili własne pozycje w ostatnich latach i mają większe możliwości działania. Podobnie Turcja przez ostatnie lata stała się ważnym państwem w regionie. Sytuacja ta z jednej strony może być postrzegana jako zagrożenie dla wpływów Europy, z drugiej zaś jako szansa na wspólne zobowiązanie do wspierania przemian politycznych i gospodarczych oraz stabilizację sytuacji w regionie Afryki Północnej. Koordynacja działań z innymi podmiotami zewnętrznymi, wymagałaby od Unii Europejskiej przemyślenia strategii współpracy i zdecydowania się na działania oraz projekty, które odnosiłby się do konkretnych rezultatów gospodarczych czy bezpieczeństwa, a nie implementacji europejskiego modelu demokracji. Ponadto procesy zmian w Afryce Północnej zbiegły się z problemami gospodarczymi Europy. Europa w najbliższych latach może nie być dla tych państw wzorcem i pozostać bez większego wpływu na wewnętrzne przemiany oraz kierunki polityki wybierane przez nowe rządy.

W badaniach nad współpracą eurośródziemnomorską wskazuje się, że Unia Europejska nie posiada jasnej, całościowej i spójnej strategii wobec regionu, a konkretne jej inicjatywy można uznać za fragmentaryczne w stosunku do potrzeb rozwojowych państw Afryki Północnej. W 2011 roku, jedynie na poziomie deklaracji, Unia Europejska zmieniła politykę śródziemnomorską. Europejska Polityka Sąsiedztwa w dużej mierze zainspirowana była procesem akcesyjnym i wykorzystywała oparte na nim instrumenty, w tym przede wszystkim zakładała eksport zasad i standardów zachodniej demokracji, co znalazło odzwierciedlenie w polityce warunkowości oraz to, iż model rozwoju państw Europy Środkowo-Wschodniej sprawdzi się w państwach o odrębnych tradycjach politycznych i kulturowych. Komunikat z listopada 2015 roku częściowo przyznaje, że założenia te okazały się błędne gdyż nie były dostosowane do kontekstu gospodarczego, społecznego i politycznego państw partnerskich¹.

W rzeczywistości Unia stara się dostosować istniejące instrumenty współpracy, które stanowią kombinację środków możliwych do wykorzystania w danym czasie i zaakceptowania przez państwa członkowskie, co z kolei wyklucza możliwość rzeczywistych zmian. Po kilku nowych otwarciach w polityce śródziemnomorskiej, stało się jasne, że zależy ona w większości od wewnętrznej sytuacji i problemów w regionie, a konkretne działania Unii są jedynie ich następstwem. W obliczu ograniczeń kompetencyjnych Unii Europejskiej w obszarze polityki zagranicznej i uzależnienia od partykularnych interesów państw członkowskich oraz wciąż niepewnej sytuacji w regionie, zasadnym jest postawienie pytania czy możliwe jest określenie strategicznych celów współpracy i wskazania działań Unii Europejskiej w poszczególnych obszarach w perspektywie długofalowej, skoro dotychczas polityka Unii była głównie reakcją na problemy państw partnerskich i miała charakter adaptacyjny. Przy tak wysokim stopniu uzależnienia pomiędzy państwami południowego i północnego brzegu Morza Śródziemnego, nic dziwnego, że Unia Europejska stara się nawiązać bliższe relacje i wiele zainwestowała w ostatnich latach w politykę śródziemnomorską. Na poziomie instytucjonalnym Unia stworzyła cały szereg inicjatyw politycznych, zaproponowała realizację projektów w niemal wszystkich obszarach, z których wiele było realizowanych z powodzeniem. Choć historię zaangażowania Europy w sprawy świata arabskiego nie można uznać za sukces, to jednak jest jedną z najdłuższych i najbardziej zaawansowanych na przestrzeni ponad 60 lat integracji europejskiej. Europa wiele znaczy w regio-

---

¹ T. Hollis, *No friend of democratization: Europe's role in the genesis of the 'Arab Spring*, „International Affairs” 2012, vol. 88, no. 1, s. 94; zob. R. Balfour, *Human Rights and Democracy in EU Foreign Policy: The Cases of Ukraine and Egypt*, Routledge, New York 2012; R. Balfour, *EU Conditionality after the Arab Spring*, EuroMeSCo Paper, no. 16, June 2012.

nie choćby ze względu na gospodarkę i w najbliższej przyszłości prawdopodobnie się to nie zmieni. Z jednej strony Unia spotyka się z krytyką i niechęcią pełnego zaangażowania przywódców Afryki Północnej, z drugiej żaden z nich nie może sobie pozwolić na ostateczne zerwanie relacji z Europą.

Problemem więc nie wydają się być konkretne działania organizacji, ale deklaracje, których nie jest w stanie wypełnić i cele, którym nie jest w stanie sprostać. Budowa obszaru pokoju i stabilności w regionie śródziemnomorskim oraz demokratyzacja państw partnerskich, cele określone w 1995 roku i konsekwentnie powtarzane w kolejnych dokumentach polityki sąsiedztwa, blokowane są poprzez ograniczenia kompetencyjne i finansowe organizacji oraz skomplikowane środowisko międzynarodowe. W tym kontekście zamiast podejmować kolejne próby określenia całościowej strategii współpracy, Unia powinna się skupić na konkretnych projektach w obszarach, w których państwa partnerskie są skłonne współpracować. Programy Unii Europejskiej, bez względu na deklaracje unijne, zawsze miały charakter uzupełniający wobec oferty państw członkowskich Unii oraz innych aktorów międzynarodowych. Nie musi to oznaczać rezygnacji z ideałów procesu barcelońskiego, raczej chodzi o „odczarowanie” i urzeczywistnienie polityki śródziemnomorskiej, a także zbudowanie obszaru wzmocnionej współpracy w dziedzinach, w których jest to możliwe.

Aneks

Tabele

Tabela 1. Umowy państw śródziemnomorskich w ramach Globalnej Polityki Śródziemnomorskiej

Państwo	Umowa	Charakter umowy
Algieria	26.04.1976	Umowa Stowarzyszeniowa na podstawie Traktatu rzymskiego
Egipt	18.01.1977	Umowa Stowarzyszeniowa na podstawie Traktatu rzymskiego
Izrael	11.05.1975	Układ handlowy na podstawie Traktatu rzymskiego
Jordania	18.01.1977	Umowa Stowarzyszeniowa na podstawie Traktatu rzymskiego
Liban	3.05.1977	Umowa Stowarzyszeniowa na podstawie Traktatu rzymskiego
Maroko	27.04.1976	Umowa Stowarzyszeniowa na podstawie Traktatu rzymskiego
Syria	18.01.1977	Umowa Stowarzyszeniowa na podstawie Traktatu rzymskiego
Tunezja	25.04.1976	Umowa Stowarzyszeniowa na podstawie Traktatu rzymskiego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: http://www.europa.eu.int/comm/external_relations/euromed/brochures/ue-maghreb-25ans.pdf.

Tabela 2. Wymiana handlowa wybranych państw Maghrebu ze Wspólnotą Europejską

Import WE w mln euro	Algieria	Maroko	Tunezja
Rok 1980	4552	1393	1389
Rok 1990	7280	3116	2284
Eksport WE w mln euro			
Rok 1980	5286	1826	1773
Rok 1990	5209	3695	3053

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Bilateral trade relations*, Brussels, February 2002, DG Trade A2/CG/SG/WB.

Tabela 3. Protokoły finansowe do umów z państwami Maghrebu – bezpośrednie wsparcie oraz pożyczki z EBI

Lata:	Algieria	Maroko	Tunezja
1976–1981	114	130	95
1981–1986	151	199	139
1986–1991	239	324	224
1991–1996	445	438	284
1976–1996	949	1091	742

Źródło: opracowanie własne na podstawie: http://www.europa.eu.int/comm/external_relations/euromed/brochures/ue-maghreb-25ans.pdf.

Tabela 4. Układy Stowarzyszeniowe w ramach Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego

Państwo partnerskie	Data podpisania umowy	Data wejścia w życie
Algieria	22 kwietnia 2002 rok	1 września 2005 rok
Autonomia Palestyńska	24 lutego 1997	1 lipca 1997 rok
Egipt	25 czerwca 2001 rok	1 czerwca 2004 rok
Izrael	20 listopada 1995 rok	1 czerwca 2000 rok
Jordania	24 listopada 1997 rok	1 maja 2002 rok
Liban	17 czerwca 2002 rok	1 kwietnia 2006 rok
Maroko	26 lutego 1996 rok	1 marca 1998 rok
Tunezja	17 lipca 1995 rok	1 marca 1998 rok
Syria	19 października 2008 rok	-----

Źródło: opracowanie własne na podstawie: http://ec.europa.eu/world/enp/policy_en.htm.

Tabela 5. Eurośródziemnomorskie konferencje ministerialne w latach 1995–2009

Konferencja	Data	Miejsce
Inauguracyjna konferencja MSZ	27–28 listopad 1995	Barcelona
Pierwsza konferencja MSZ	16 kwietnia 1997	Malta
Druga konferencja MSZ	15–16 kwietnia 1999	Stuttgart
Trzecia konferencja MSZ	15–16 listopada 2000	Marsylia
Czwarta konferencja MSZ	22–23 kwietnia 2002	Walencja
Piąta konferencja MSZ	2–3 grudnia 2003	Neapol
Szósta konferencja MSZ	30–31 maja 2005	Luksemburg
Siódma konferencja MSZ	27–28 listopada 2006	Tempere
Ósma konferencja MSZ	5–6 listopada 2007	Lizbona
Dziewiąta konferencja MSZ	3–4 listopada 2008	Marsylia
W ramach Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego odbyły się także konferencje ministrów spraw zagranicznych w Palermo w 1998 roku, Brukseli w 2001 roku, na Krecie w 2003 roku, w Dublinie w 2004 roku oraz Hadze w 2004 roku		

Źródło: opracowanie własne na podstawie: http://www.eas.europa.eu/euromed/conf/index_en.htm.

Tabela 6. Pierwsze plany działania dla wszystkich państw śródziemnomorskich

Partner w ramach EPS	Raport krajowy	Uzgodnienie planu działania	Przyjęcie przez UE	Wejście w życie
Algieria	–	–	–	–
Egipt	marzec 2005	początek 2007	5 marca 2007	6 marca 2007
Izrael	maj 2004	koniec 2004	21 lutego 2005	11 kwietnia 2005
Jordania	maj 2004	koniec 2004	21 lutego 2005	2 czerwca 2005
Liban	marzec 2005	koniec 2006	17 listopada 2006	19 stycznia 2007
Libia	–	–	–	–
Maroko	maj 2004	koniec 2004	21 lutego 2005	27 lipca 2005
Autonomia Palestyńska	maj 2004	koniec 2004	21 lutego 2005	4 lipca 2005
Syria	–	–	–	–
Tunezja	maj 2004	koniec 2004	21 lutego 2005	21 lutego 2005

Źródło: opracowanie własne na podstawie: http://ec.europa.eu/world/enp/documents_en.htm.

Tabela 7. Projektowany wzrost eksportu w Afryce Północnej w latach 2007–2013

Państwa	Egipt	Algieria	Maroko	Tunezja
Wielka Brytania	2,0	1,9	1,7	1,7
Austria	1,6	1,7	1,5	1,5
Belgia, Luksemburg	1,6	1,9	1,8	1,7
Dania	1,5	1,7	1,5	1,5
Francja	1,7	2,1	2,0	1,9
Niemcy	1,8	1,9	1,7	1,7
Włochy	1,8	1,9	1,7	1,8
Holandia	1,6	1,7	1,6	1,6
Grecja	1,6	1,6	1,5	1,5
Irlandia	1,7	1,6	1,5	1,4
Malta	1,4	1,4	1,1	1,2
Portugalia	1,5	1,7	1,5	1,6
Hiszpania	1,7	1,8	1,7	1,6
Turcja	1,9	1,9	1,8	1,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie: M. Cremona, G. Meloni, *The European Neighbourhood Policy – a Framework for Modernisation*, EUI LAW WR, no. 21, 2007.

Tabela 8. Unijna pomoc finansowa w ramach poszczególnych programów wsparcia dla państw śródziemnomorskich

Polityka – Program	Instrument Finansowy	Okres Programowania	Wysokość wsparcia w mld euro
GPŚ	Protokół 1	1978–1981	687
	Protokół 2	1982–1986	672
	Protokół 3	1987–1991	1,596
NPŚ	Protokół 4	1992–1994	1,757
PE	MEDA	1995–1999	5,376
PE/EPS	MEDA/ENPI	2000–2009	11,885

GPŚ – Globalne Polityka Śródziemnomorska; NPŚ – Nowa Polityka Śródziemnomorska; PE – Partnerstwo Eurośródziemnomorskie; EPS – Europejska Polityka Sąsiedztwa

Źródło: opracowanie własne na podstawie: R. Ayadi, C. Sessa, *The Euro-Mediterranean Partnership and Development Assistance: Past Trends and Future*, Policy Paper, MED-PRO, no. 32, March 2013.

Tabela 9. Wsparcie z programów finansowych na promocję demokracji (w mln euro)

Państwo	EIDHR – Całość	MEDA I	MEDA II	ENPI – do 2010
Algieria	8,5	5	48,2	17
Egipt	7,63	–	25	40
Maroko	5,85	4	32,7	28
Tunezja	4,63		33,65	–

Źródło: opracowanie własne na podstawie: V. van Hullen, *EU Democracy Promotion in the Mediterranean Region. Cooperation against All Odds?*, Working Paper 2009, KGF, no. 9.

Tabela 10. Wzrost PKB w państwach Afryki Północnej (w %) w latach 2007–2009

Państwo	2007	2008	2009
Algieria	3	3	2,1
Egipt	7,1	7,2	4,7
Maroko	2,7	5,6	5
Tunezja	6,4	4,7	3
Region śródziemnomorski	5	5	2,8
Świat	5,2	3	-1,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie: European Investment Bank: <http://www.eib.org/projects/regions/med>.

Tabela 11. Wybrane wskaźniki demograficzne państw Afryki Północnej

Państwo	Populacja (w tys. osób) w 2010	Planowany wzrost do 2015 (%)	Wskaźnik dzietności na 2010–2015	Populacja w wieku 0–14 w 2010 (%)	Planowany wzrost populacji 0–14 w 2015 (%)	Populacja w wieku 15–24 w 2010 (%)	Planowana populacja w wieku 15–24 w 2015 (%)
Algieria	35,423	1,46	2,26	27	26,7	20	17
Egipt	84,474	1,66	2,68	32,1	31,1	20,2	17,7
Libia	6,546	1,79	2,47	30,1	29,4	17,3	15,9
Maroko	32,381	1,17	2,26	28	26,8	19,7	17,7
Tunezja	10,374	0,96	1,82	22,8	22	19,3	16,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: *United Nations Populations Division, World Population Prospects: The 2008 Population Revision – Population Database*, available online at: <http://esa.un.org/UNPP/index.asp?panel=2>. November 2011.

Tabela 12. Wizy Shengen wydane obywatelom państw Afryki Północnej w 2013 roku

Państwo	Wiza krótkoterminowa	Wiza MEV C –
Algieria	318 146	118 463
Egipt	126 178	39 279
Libia	68 074	39 788
Maroko	341 153	150 381
Tunezja	130 411	49 480

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statistical Annex Brussels, European Neighbourhood Policy*, 25 March 2015, SWD(2015) 77 final.

Tabela 13. Wzrost PKB w państwach Afryki Północnej (w %) w latach 2010–2014

Państwo	2010	2011	2012	2013	2014
Algieria	3,6	2,8	3,3	2,8	4,0
Egipt	5,1	1,8	2,2	2,1	2,2
Libia	3,7	-63,7	134,3	----	-19,7
Maroko	3,6	5,0	3,1	5,5	3,0
Tunezja	2,8	-1,9	3,8	2,5	2,4

Dane na 2014 rok zawierają szacunkowe wartości.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statistical Annex Brussels, European Neighbourhood Policy*, 25 March 2015, SWD(2015) 77 final.

Tabela 14. PKB per capita (w euro)

Państwo	2010	2011	2012	2013	2014
Algieria	3.359	3.871	4.207	4.103	4094
Egipt	2.085	2.060	2.459	2.283	2.503
Libia	9.060	3.953	10.963	----	6.617
Maroko	2.151	2.217	2.294	2.381	2.550
Tunezja	3.152	3.088	3.250	3.198	2.275

Dane na 2014 rok zawierają szacunkowe wartości.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statistical Annex Brussels*, European Neighbourhood Policy, 25 March 2015, SWD(2015) 77 final.

Tabela 15. Ranking Banku Światowego – „Doing Business”

Państwo	Ranking 2011	Ranking 2012	Ranking 2013	Ranking 2014	Ranking 2015
Algieria	150	151	153	154	163
Egipt	110	27	128	112	131
Libia	-----	188	187	188	188
Maroko	93	95	87	71	75
Tunezja	49	51	51	60	74

Ranking obejmuje 189 państw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Doing Business*, <http://www.doingbusiness.org/reports/global-reports/doing-business-2016>.

Tabela 16. Wskaźnik inflacji (w %)

Państwo	2010	2011	2012	2013	2014
Algieria	3,9	4,5	8,9	3,3	2,9
Egipt	11,1	10,1	7,1	9,5	10,1
Libia	----	----	----	----	4,8
Maroko	0,9	0,9	1,3	1,9	1,1
Tunezja	4,4	3,5	5,6	6,1	5,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statistical Annex Brussels*, European Neighbourhood Policy, 25 March 2015, SWD(2015) 77 final.

Dane na 2014 rok zawierają szacunkowe wartości.

Tabela 17. Udział Unii Europejskiej w handlu z państwami Afryki Północnej (w %)

Państwo	Udział Unii w imporcie					Udział Unii w eksporcie				
	2009	2010	2011	2012	2013	2009	2010	2011	2012	2013
Algieria	53,0	52,1	52,2	52,4	52,2	51,7	49,1	50,8	55,3	65,0
Egipt	33,0	32,4	29,3	29,8	32,0	28,2	29,9	30,7	26,8	27,9
Libia	---	---	34,6	34,9	40,1	---	---	72,2	69,1	69,6
Maroko	52,4	49,2	47,2	47,5	50,2	66,2	59,9	56,1	55,7	60,6
Tunezja	62,8	61,2	58,8	55,0	57,2	73,8	73,3	79,3	74,5	74,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statistical Annex Brussels*, European Neighbourhood Policy, 25 March 2015, SWD(2015) 77 final.

Tabela 18. Wsparcie finansowe z program ENPI (w mln euro)

Państwo	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Całość
Algieria	57	32,5	35,6	59	58	74	50	366,1
Egipt	137	149	140	192	92	250	47	1007
Libia	2	4	0	12	10	25	30	83
Maroko	190	228,7	145	158,9	166,6	207	334,9	1431,1
Tunezja	103	73	77	77	180	130	135	775

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statistical Annex Brussels*, European Neighbourhood Policy, 27 March 2014, SWD(2014) 98 final.

Tabela 19. Poziom wolności w państwach Afryki Północnej

Państwo	P	W	S	P	W	S	P	W	S	P	W	S
	2009	2009	2009	2010	2010	2010	2011	2011	2011	2012	2012	2012
Algieria	6	5	NF	6	5	NF	6	5	NF	6	5	NF
Egipt	6	5	NF	6	5	NF	6	5	NF	6	5	NF
Libia	7	7	NF	7	7	NF	7	7	NF	7	6	NF
Maroko	5	4	PF	5	4	PF	5	4	PF	5	4	PF
Tunezja	7	5	NF	7	5	NF	7	5	NF	3	4	PF

P – Prawa Polityczne, W – Wolności cywilne, S – Status, NF – Not Free, PF – Partly Free

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: Freedom House – 2013.

Tabela 20. Indeks wolności mediów– państwa Afryki Północnej – dane za 2013–2015

Państwo	Ranking 2013	Ranking 2014	Ranking 2015
Algieria	125	121	119
Egipt	158	159	158
Libia	131	137	154
Maroko	136	136	130
Tunezja	138	133	126

Ranking obejmuje 179 państw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: World Press Freedom Index, <http://en.rsf.org/press-freedom-index-2015,1054.html>.

Tabela 21. Indeks dotyczący nierówności płci – 2014

Państwo	Miejsce w rankingu	Indeks	Kategoria
Algieria	83	0.413	Średnia
Egipt	108	0.573	Średnia
Libia	93	0.134	Wysoka
Maroko	126	0.525	Średnia
Tunezja	107	0.240	Wysoka

0 – oznacza najwyższy poziom równości. Ranking obejmuje 187 państw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Gender Inequality Index, <http://hdr.undp.org/en/content/gender-inequality-index>.

Tabela 22. Ranking nierówności płci w latach 2010–2014

Państwo	Ranking 2010	Ranking 2011	Ranking 2012	Ranking 2013	Ranking 2014
Algieria	119	121	120	124	126
Egipt	125	123	126	125	129
Libia	-	-	-	-	
Maroko	127	129	129	129	133
Tunezja	-	-	-	-	123

Ranking obejmuje 136 państw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Global Gender Gap, <http://www.weforum.org/issues/global-gender-gap>.

Tabela 23. Indeks korupcji w instytucjach publicznych w państwach Afryki Północnej – 2012–2015

Państwo	Ranking 2012	Punkty 2012	Ranking 2013	Punkty 2013	Ranking 2014	Ranking 2015
Algieria	105	34	94	36	100	88
Egipt	118	32	114	32	94	88
Libia	160	21	172	15	166	161
Maroko	88	37	91	37	80	88
Tunezja	75	41	77	41	79	76

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Transparency International Corruption Perception Index, <http://www.transparency.org/cpi2012/results>, <http://www.transparency.org/cpi2013/results>, <http://www.transparency.org/cpi2014/results>, <http://www.transparency.org/cpi2015>.

Tabela 24. Wsparcie dla społeczeństwa obywatelskiego z programów tematycznych Unii – dane za 2011–2013 (w mln euro)

Program	Algieria	Egipt	Libia	Maroko	Tunezja
Civil Society Facility	1,4	2,7	1,2	1,8	2,4 (bez 2013)
European Instrument for Democracy and Human Rights	2,2	4,78	5	3,4	7,2
Neighbourhood Investment Facility	-	88,5		67	15,8 (bez 2012)
Non-state Actors and Local Authorities (NSA/LA)	1,3	2,76	7,59	1,5	1,5
Migration and asylum	1,875	2	7	7,5	1,5 (dane za 2012)
Instrument for Stability			18,8		2,305 (bez 2013)
Humanitaria Aid			80,5		

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statistical Annex Brussels*, European Neighbourhood Policy, 27 March 2014, SWD (2014) 98 final.

Tabela 25. Handel z państwami Afryki Północnej – wybrane państwa UE – dane za 2010 (w % w całościowym handlu państw członkowskich)

Państwo	Algieria	Egipt	Libia	Maroko	Tunezja	Całość
Włochy	1,55	0,69	2,13	0,28	0,82	5,47
Hiszpania	1,49	0,5	0,82	1,39	0,33	4,53
Grecja	0,64	0,77	2,42	0,11	0,11	4,05
Francja	0,89	0,34	0,68	0,76	0,8	3,47
Portugalia	0,52	0,25	0,83	0,44	0,27	2,31
Malta	0	0,18	1,28	0,15	0,17	1,78
Cypr	0,03	1,04	0,26	0,01	0,09	1,43
Słowenia	0,5	0,27	0,16	0,09	0,08	1,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostat za N. Witney, A. Dworkin, *A power audit of EU North Africa Relations*, European Council of Foreign Affairs, September 2012.

Tabela 26. Pięciu największych inwestorów w Afryce Północnej – dane za 2009–2010 (w mln dolarów)

Państwo	Algieria	Egipt	Libia	Maroko	Tunezja	Całość
Francja	2771	7055	1195	14 631	1527	27 179
Włochy	2521	4836	249	232	535	8 373
Wielka Brytania	brak danych	6810	brak danych	103	brak danych	6 913
Hiszpania	brak danych	1061	660	1573	brak danych	3 294
Niemcy	314	859	886	239	243	2 541

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych OECD za N. Witney, A. Dworkin, *A power audit of EU North Africa Relations*, European Council of Foreign Affairs, September 2012.

Tabela 27. Pomoc finansowa dla państw Afryki Północnej – dane do 2010 (w mln euro)

Państwo	Algieria	Egipt	Libia	Maroko	Tunezja	Całość
Francja	70	140	4	254	127	595
Instytucje Unii	52	137	1	223	92	505
Hiszpania	10	7		91	158	266
Niemcy	10	104	4	39	24	181
Państwa Unii (bez Bułgarii)	115	308	10	420	320	1173
Całość państwa Unii i instytucje	166	444	11	644	413	1678

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych OECD za N. Witney, A. Dworkin, *A power audit of EU North Africa Relations*, European Council of Foreign Affairs, September 2012.

Tabela 28. Udział Unii Europejskiej i Chin w handlu z wybranymi państwami śródziemnomorskimi w 2012 roku (w %) oraz pozycja

Udział w handlu	Algieria	Egipt	Jordania	Liban	Tunezja	Maroko	Syria	Libia
UE	57,7	28,4	17,3	37,7	63,2	53,9	4,5	56,8
	1	1	2	1	1	1	6	1
Chiny	7,7	10,2	8,2	10,5	3,6	5,3	2,8	7,78
	2	2	4	2	5	3	9	2

Źródło: opracowanie własne na podstawie informacji dostępnych na stronie: <http://ec.europa.eu/trade>.

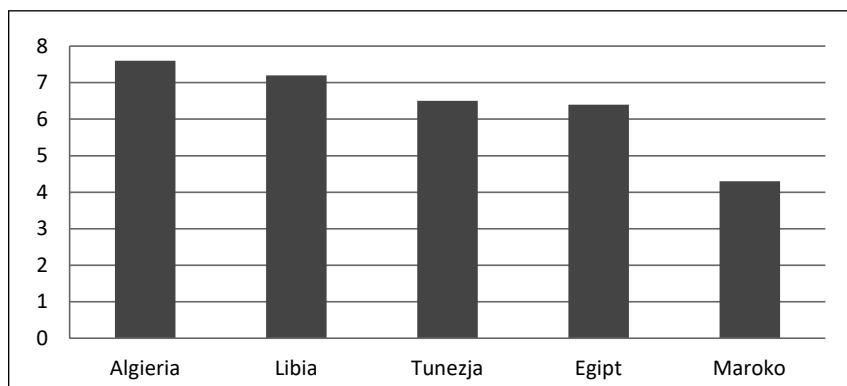
Tabela 29. Poziom akceptacji Chin w państwach Afryki Północnej

Państwo	%
Algieria	38%
Egipt	41%
Liban	46%
Maroko	41%
Tunezja	36%

Źródło: opracowanie własne na podstawie: E. Pecoraro, *China's Strategy in North Africa: New Economic Challenges for the Mediterranean Region*, „Eugov Working paper” 2010, Institut Universitari d'Estudis Europeus, no. 26.

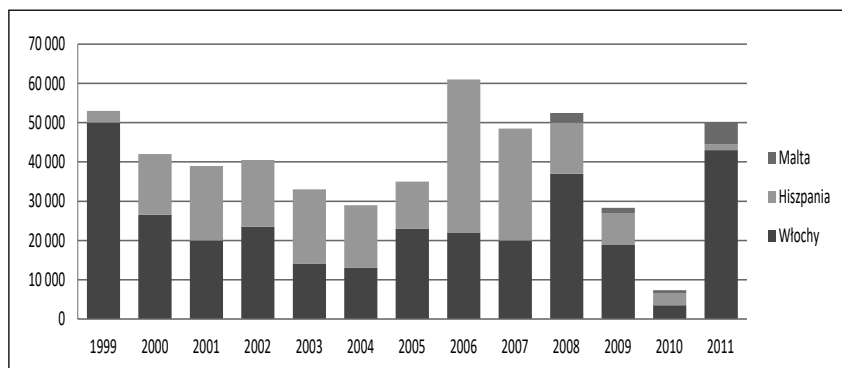
Wykresy

Wykres 1. Średnia liczba lat skolaryzacji dla populacji od 25 roku życia w 2010

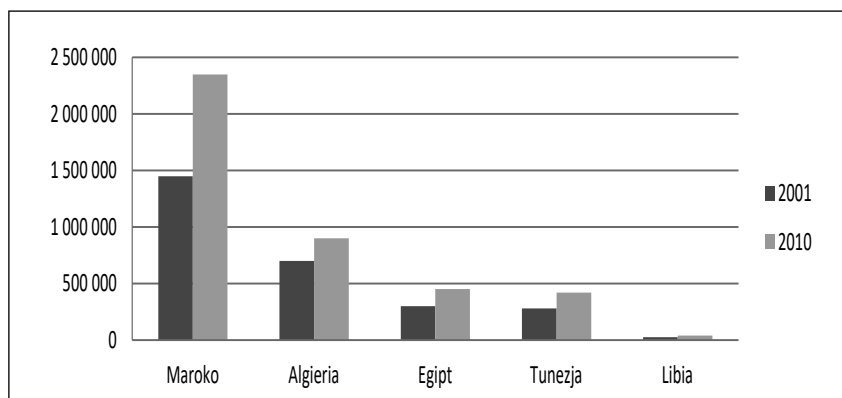
Źródło: opracowanie na podstawie: A. Sapir, G. Zachmann, *A European Mediterranean Economic Area to Kick-Start Economic Development*, [w:] *An Arab Springboard for EU Foreign Policy*, eds. S. Biscop, R. Baulfor, M. Emerson Egmont Paper, European Policy Center, January 2012.

Wykres 2. Nieregulowane migracje drogą morską do Włoch, Hiszpanii i na Malte w ujęciu rocznym w latach 1999–2011

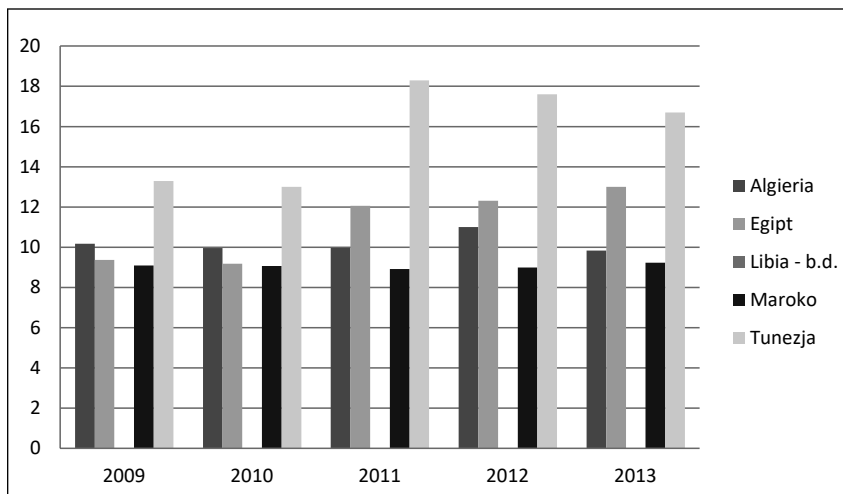
Źródło: opracowanie na podstawie: P. Fargues, Ch Fandrich, *Migration after the Arab Spring*, MPC Research Report 2012/09, European University Institute, MPC – Migration Policy Centre.

Wykres 3. Liczba emigrantów z wybranych państw arabskich przebywających w krajach OECD w 2001 i 2010 roku – według kraju pochodzenia

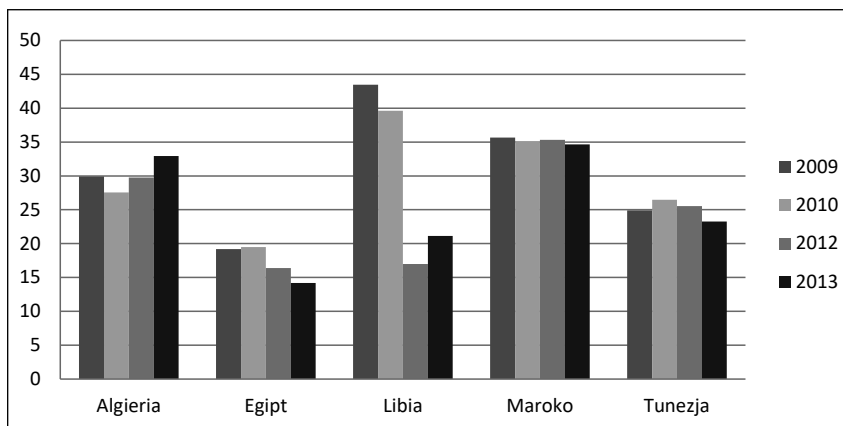
Źródło: opracowanie na podstawie: P. Fargues, Ch Fandrich, *Migration after the Arab Spring*, MPC Research Report 2012/09, European University Institute, MPC – Migration Policy Centre.

Wykres 4. Stopa bezrobocia w %

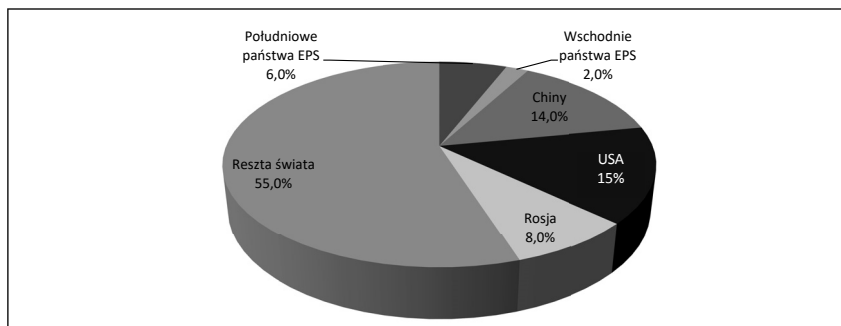
Źródło: opracowanie na podstawie: International Monetary Fund, World Economic Outlook Database, 2014.

Wykres 5. Wskaźnik inwestycji jako % PKB w latach 2009-2013

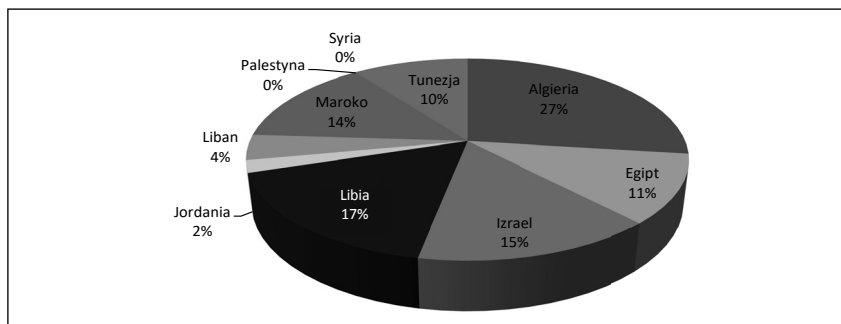
Źródło: opracowanie na podstawie: International Monetary Fund, World Economic Outlook Database, 2013.

Wykres 6. Udział w handlu z UE w 2014 r.

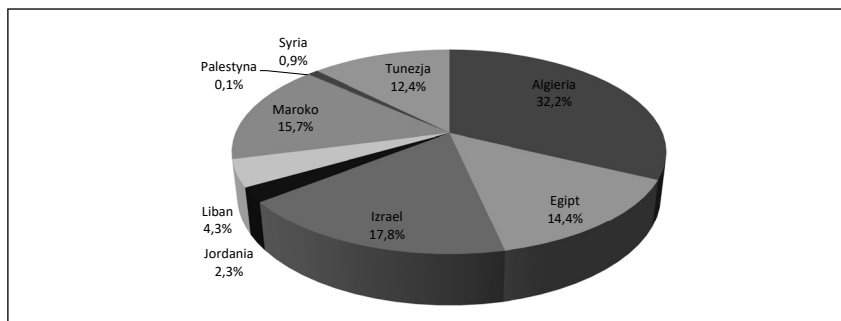
Źródło: opracowanie na podstawie: *Statistical Annex Brussels*, European Neighbourhood Policy, 25 March 2015, SWD(2015) 77 final.

Wykres 7. Handel UE z południowymi państwami EPS w okresie styczeń – październik 2013 r.

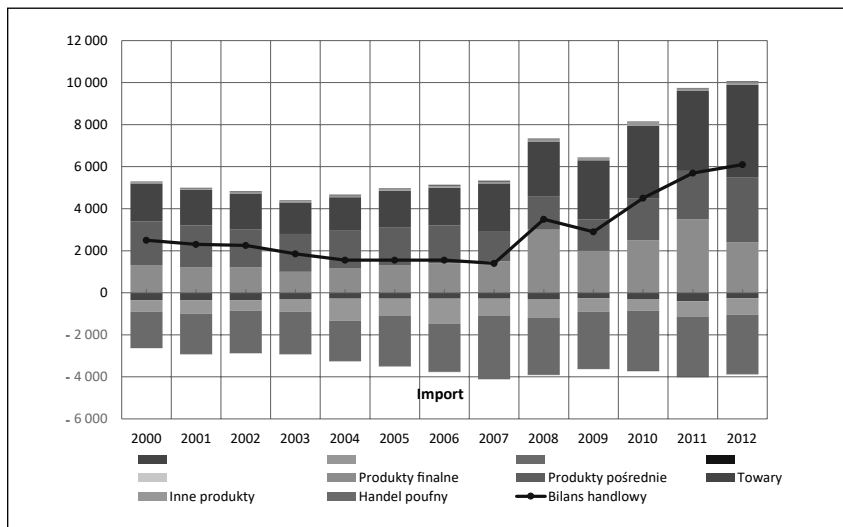
Źródło: opracowanie na podstawie: *Statistical Annex Brussels*, European Neighbourhood Policy, 27 March 2014, SWD(2014) 98 final.

Wykres 8. Handel UE z południowymi państwami EPS w 2012 r.

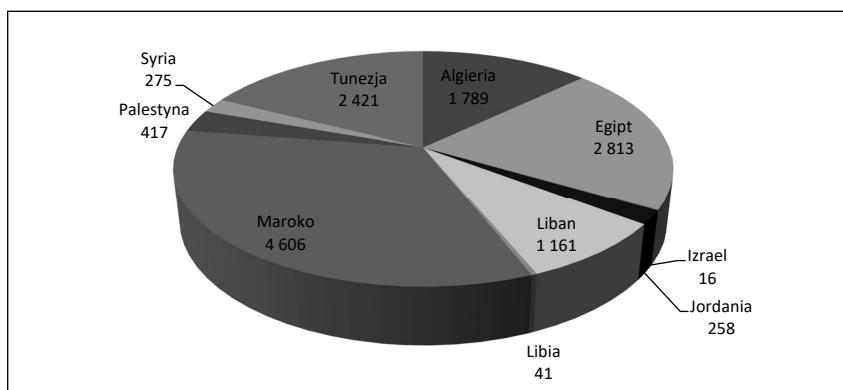
Źródło: opracowanie na podstawie: *Statistical Annex Brussels*, European Neighbourhood Policy, 27 March 2014, SWD(2014) 98 final.

Wykres 9. Handel artykułami rolnymi UE27 z południowymi państwami EPS w latach 2000–2012

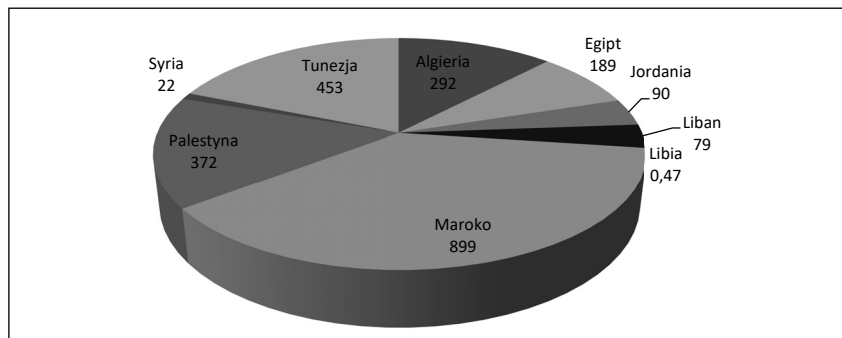
Źródło: opracowanie na podstawie: *Bilateral agricultural trade relations*, European Commission, May 2013, http://ec.europa.eu/agriculture/bilateral-relations/pdf/enp-south_en.pdf.

Wykres 10. Zobowiązania Francji w stosunku do południowych i wschodnich państw basenu Morza Śródziemnego, według kraju, 1995–2009 (w mln €)

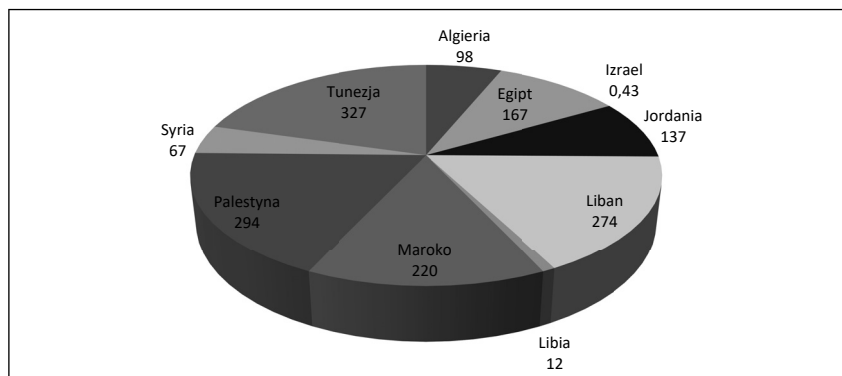
Źródło: opracowanie na podstawie: OECD DAC Statistics database <http://www.oecd.org/dac/stats/dataportals.htm>, za R. Ayadi, C. Sessa, *The Euro-Mediterranean Partnership and Development Assistance: Past Trends and Future*, Policy Paper, MEDPRO, no. 32, March 2013.

Wykres 11. Zobowiązania Hiszpanii w stosunku do południowych i wschodnich państw basenu Morza Śródziemnego, 1995–2009 (w mln €)

Źródło: opracowanie na podstawie: OECD DAC Statistics database, <http://www.oecd.org/dac/stats/dataportals.htm>, za R. Ayadi, C. Sessa, *The Euro-Mediterranean Partnership and Development Assistance: Past Trends and Future*, Policy Paper, MEDPRO, no. 32, March 2013.

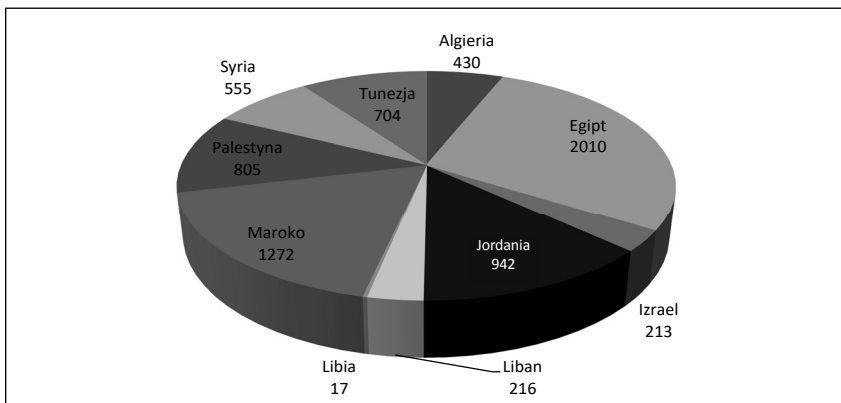
Wykres 12. Zobowiązania Włoch w stosunku do południowych i wschodnich państw basenu Morza Śródziemnego, 1995–2009 (w mln €)

Źródło: opracowanie na podstawie: OECD DAC Statistics database, <http://www.oecd.org/dac/stats/dataportals.htm>, za R. Ayadi, C. Sessa, *The Euro-Mediterranean Partnership and Development Assistance: Past Trends and Future*, Policy Paper, MEDPRO, no. 32, March 2013.

Wykres 13. Zobowiązania Niemiec w stosunku do południowych i wschodnich państw basenu Morza Śródziemnego, 1995–2009 (w mln €)

Źródło: opracowanie na podstawie: OECD DAC Statistics database, <http://www.oecd.org/dac/stats/dataportals.htm>, za R. Ayadi, C. Sessa, *The Euro-Mediterranean Partnership and Development Assistance: Past Trends and Future*, Policy Paper, MEDPRO, no. 32, March 2013.

Projekty dla południowych państw sąsiedzkich finansowane ze środków EPS
– stan na 2016

Dialog w sprawach politycznych i bezpieczeństwa Migracja i mobilność, dobre zarządzanie, prawa człowieka			
Nazwa projektu	Budżet (euro)	Okres realizacji	Główne cele
EUROMED POLICE IV	5 000 000	2016–2020	Wzmocnienia współpracy między służbami policyjnymi z państw UE i basenu Morza Śródziemnego. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Autonomia Palestyńska, Syria*, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.euromed-police.eu
Information and Training Seminars for EuroMed Diplomats	1 000 000	1996–2016	Wsparcie dla organizacji szkoleń, seminariów i warsztatów w zakresie wiedzy na temat kluczowych aspektów partnerstwa eurośródziemnomorskiego i Unii Europejskiej. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.euromed-training.eu/EN/pages/index.php
Euro-Mediterranean Political Research and Dialogue for Inclusive Policymaking Processes and Dissemination through Network Participation	b/d	Realizacja do 2016	Wzmocnienie dialogu politycznego, prowadzenie badań i analiz na temat kluczowych zagadnień i trendów w ramach partnerstwa euro-śródziemnomorskiego. Państwa uczestniczące: Belgia, Egipt, Finlandia, Włochy, Jordania, Liban, Maroko, Palestyna, Tunezja, Turcja, Wielka Brytania. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.eunighbourhood.eu/en/eu-in-action/projects/euro-mediterranean-political-research-and-dialogue-inclusive-policymaking
Strengthening Democratic Reform in the Southern Neighbourhood II	7 370 000	2015–2017	Wzmocnienie praw człowieka, praworządności i demokracji w południowych państwach śródziemnomorskich. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://south-programme-eu.coe.int

Preparatory Action for Supporting Arab Spring Countries to Implement Asset Recovery	2 770 012 (w tym 30 000 ze środków UNICRI – United Nations International Crime and Justice Research Institute)	Realizacja do 2016	Wsparcie dla państw arabskich w procesie starań o odzyskanie majątku byłych liderów i innych wysokich urzędników oskarżonych o korupcję. Państwa uczestniczące: Egipt, Izrael, Libia, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.eunighbours.eu/en/eu-in-action/projects/preparatory-action-supporting-arab-spring-countries-implement-asset-recovery
Youth Mobility and Regional Integration of Maghreb Countries	800 000	2015–2018	Wsparcie integracji państw arabskich Maghrebu poprzez propagowanie mobilności młodzieży w regionie oraz stworzenie regionalnej struktury organizacji młodzieżowych.
ERASMUS+	14 700 000 000	2014–2020	Program w dziedzinie edukacji, szkoleń, młodzieży i sportu. Oferuje studentom, pracownikom szkół wyższych możliwość podjęcia studiów i badań w państwach partnerskich. Państwa uczestniczące: Armenia, Azerbejdżan, Białoruś, Gruzja, Mołdawia, Rosja, Ukraina (państwa wschodnie polityki sąsiedztwa), Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja (państwa południowe polityki sąsiedztwa), państwa członkowskie UE, Islandia, Liechtenstein, Macedonia, Norwegia, Turcja, Szwajcaria. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus
EUMED CONNECT 3	9 300 000 (3 300 000 ze środków Komisji Europejskiej)	2011–2016	Wsparcie wykorzystywania nowych technologii wśród środowisk naukowych i edukacyjnych. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Jordania, Liban, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.eu-medconnect3.net/Pages/Home.aspx
AL FIHRI – ERASMUS MUNDUS	4 400 000	2012–2016	Promowanie szkolnictwa wyższego, rozszerzenie i poprawa perspektyw kariery studentów, wspieranie międzykulturowego zrozumienia poprzez współpracę z państwami Afryki Północnej. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Libia, Maroko, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.alfihri.eu

EBTICAR-Media Project	1 500 000	2014–2016	Monitorowanie rozwoju i organizacji mediów elektronicznych, przyznawanie dotacji dla najbardziej innowacyjnych inicjatyw. Projekt skierowany jest do instytucji, firm, stowarzyszeń i grup społecznych, które publikują wiadomości w Internecie. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.cfi.fr/en/project/ebticar-media-support-innovative-online-media
EMMAG – ERASMUS MUNDUS	4 400 000	2014–2016	Wsparcie dla szkolnictwa wyższego – wymiany studentów. Program skierowany jest do studentów kształcących się na studiach licencjackich, magisterskich, doktorskich ze wszystkich kierunków studiów, a także pracowników naukowych i administracyjnych. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Maroko, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://emmag-mundus.eu/index.php/en
GREEN IT – ERASMUS MUNDUS	4 250 000	2012–2016	Wsółpraca w dziedzinie szkolnictwa wyższego, badań i innowacji. Wsparcie dla 10 uniwersytetów europejskich pełniących funkcję centrów doskonałości w nauce i badaniach w obszarze Green IT, transfer dobrych praktyk do państw Afryki Północnej (Algieria, Maroko, Tunezja, Egipt). Poprawa transferu technologii i innowacji, wzmocnienie zdolności do zatrudnienia oraz dostępu do globalnego rynku w obszarze Green-IT. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://emundusgrenit.uvigo.es
BATTUTA – ERASMUS MUNDUS	4 010 000	2013–2017	Wsparcie dla tworzenia sieci współpracy uniwersytetów. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Libia, Maroko, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: https://www.battuta.eu
AL IDRISI II – ERASMUS MUNDUS	4 140 000	2013–2017	Program stypendialny między Europą a Afryką Północną. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Libia, Maroko, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.al-idrisi.eu/index.php/en

EU-METALIC II – ERASMUS MUNDUS	4 140 000	2013–2017	Promocja współpracy w obszarze szkolnictwa wyższego, w kwestiach politycznych, edukacyjnych, kulturalnych i gospodarczych. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Libia, Maroko, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.european-funding-guide.eu/scholarship/256001-erasmus-mundus-action-2-eu-metalic-ii
EUROMED Programme for the Prevention, Preparedness and Response to Natural and Man-Made Disasters (PPRD) South II	5 000 000	2013–2016	Zmniejszenie podatności na katastrofy naturalne i te wywołane działalnością człowieka oraz minimalizacja kosztów społecznych, ekonomicznych i środowiskowych związanych ze skutkami katastrof naturalnych. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://euromedcp.eu
Współpraca w zakresie gospodarki i spraw społecznych			
Media, społeczeństwo obywatelskie, kultura, handel, edukacja i kształcenie zawodowe, wsparcie równości kobiet oraz aktywności młodych			
Anna Lindh Foundation for the Dialogue between Cultures	7 000 000	2015–2017	Wsparcie dla promocji dialogu międzykulturowego pomiędzy państwami polityki sąsiedztwa. Fundacja działa poprzez sieć ponad 3000 organizacji społeczeństwa obywatelskiego w 43 państwach. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.annalindhfoundation.org
SEED EURO-MED – Social Entrepreneurs Exchange & Development in the EuroMed	277 000	2014–2017	Wspieranie rozwoju przedsiębiorczości społecznej w Europie i państwach basenu Morza Śródziemnego. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.euneighbours.eu/en/eu-in-action/projects/seed-euro-med-social-entrepreneurs-exchange-development-euromed
MEDSTAT IV – Euro Mediterranean Statistical Cooperation	4 700 000	2016–2019	Wsparcie dla instytucji zajmujących się badaniami statystycznymi w państwach śródziemnomorskich. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/MEDSTAT_programme
We Gov! – Empowering MENA Civil Society Organisations' Participation in Policy Making	1 099 753	2015–2018	Wzmocnienie zaangażowania organizacji społeczeństwa obywatelskiego w procesy reform politycznych. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.gvc-italia.org/we_gov_empowering_mena_csos_participation_in_policy_making.html

Gender Facility Neighbourhood South	261,6	2015–2016	Wzmocnienie roli kobiet na rynku pracy. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.euneighbours.eu/en/eu-in-action/projects/gender-facility-neighbourhood-south
EMNES – Euro-Mediterranean Network for Economic Studies	2452043 (w tym 1993323 ze środków Komisji Europejskiej)	2015–2018	Głównym celem sieci EMNES jest zwiększenie zdolności instytucji badawczych oraz zespoły ekspertów po obu stronach Morza Śródziemnego w analizie wyzwań i problemów wynikających ze wspólnego sąsiedztwa. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.emnes.si/en/projects/emnes
Regional-based approach to National Integrity Systems (NIS) Assessments in European Neighbourhood South – Phase II	b/d	2014–2016	Wsparcie dla instytucji publicznych zajmujących się walką z korupcją. Państwa uczestniczące: Egipt, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.euneighbours.eu/en/eu-in-action/projects/regional-based-approach-national-integrity-systems-nis-assessments-european
RCBS – Regional Capacity Building Support Unit for EuroMed Youth Programme Phase IV	900	Do 2016	Wsparcie organizacji młodzieżowych realizujących projekt EuroMed Youth Programme Phase IV. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.eurome-dyouth.net
EMCDDA – European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction – ENPI Cooperation Project	b/d	2014–2016	Poprawa zdolności do działania państw partnerskich EPS w obszarze walki z narkotykami. Państwa uczestniczące: Armenia, Azerbejdżan, Gruzja, Izrael, Maroko, Mołdawia i Ukraina. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.emcdda.europa.eu/about/partners/nc/enp-2015
Support to Economic Research, Studies and Dialogue of the Euro-Mediterranean Partnership	4 000 000	Realizacja do 2019	Wsparcie dla prowadzenia badań i analiz politycznych i gospodarczych w zakresie priorytetowych obszarów współpracy eurośródziemnomorskiej, upowszechnianie studiów i badań na temat społeczeństwa obywatelskiego. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.euneighbours.eu/list_projects.php?country=8&lang_id=450
Technical Assistance to the Preparatory Action: New Euro-Mediterranean Initiative for Youth Employment Promotion	1 500 000	2014–2016	Wsparcie techniczne dla instytucji zajmujących się promocją zatrudnienia oraz mobilności młodzieży. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.euneighbours.eu/en/eu-in-action/projects/technical-assistance-preparatory-action-new-euro-mediterranean-initiative

Mosharka	b/d	2012–2016	Wzmacnianie regionalnych sieci organizacji młodzieżowych do oraz promocji ich udziału procesach demokratycznych. Państwa uczestniczące: Egipt, Jordania, Maroko, Tunezja i Jemen. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.mosharka.net
Mediterranean Entrepreneurship Network	6 800 000	b/d	Promocja przedsiębiorczości w Tunezji i Maroku, wsparcie dla izb gospodarczych. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://ufmsecretariat.org/mediterranean-entrepreneurship-network-reseau-entreprendre-en-mediterranee
Generation Entrepreneur	3 400 000	b/d	Promocja przedsiębiorczości wśród uczniów szkół podstawowych i średnich – organizacja szkoleń i praktyk. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Jordania, Liban, Maroko, Palestyna, Tunezja. Projekt realizowany w ramach Śródziemnomorskiej Inicjatywy na Rzecz Zatrudnienia realizowanej w ramach Unii dla Śródziemnomorza (Med4Jobs) od 2013 roku. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://ufmsecretariat.org/entrepreneur-generation
SAHWA Project	3 117 792	2014–2016	Wsparcie dla inicjatyw dotyczących badania problemów i sytuacji młodzieży w arabskich krajach. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Liban, Maroko, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.sahwa.eu/
EMYE – Euro-Mediterranean Young Entrepreneurs	562 000 (w tym 480 000 ze środków Komisji Europejskiej)	2015–2016	Wsparcie dla młodych przedsiębiorców, promocja współpracy między przedsiębiorstwami z UE i Afryki Północnej. Państwa uczestniczące: Libia, Włochy, Maroko, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.euneighbours.eu/mainmed.php?id=39817&id_type=1&lang_id=450&subject=5-4-3-2-1-14-8-7-6
CSF SOUTH – Civil Society Facility South	3 998 800	2012–2017	Wzmocnienie potencjału i odpowiedzialności organizacji społeczeństwa obywatelskiego oraz ułatwienie ich udziału w procesach decyzyjnych. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://csfsouth.org/index.php?lanId=5

ASWATONA Fund for Media Development	1 500 000	2014–2016	Wspieranie pluralizmu w mediach, a także wzmocnienie głosu kobiet, młodzieży grup marginalizowanych w debacie publicznej. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://aswatona.net/fund
Civil Society as an Advocate for the Rights of Persons with Disabilities in Government Decision-Making	913 894,22	2012–2016	Wzmocnienie roli i zdolności organizacji społeczeństwa obywatelskiego aktywnych w obszarze wsparcia osób niepełnosprawnych. Państwa uczestniczące: Armenia, Azerbejdżan, Gruzja, Ukraina, Jordania, Liban. Więcej informacji o projekcie na stronie: https://inclusivedecisions.info
NET-MED Youth – Networks of Mediterranean Youth	8 800 000	2014–2016	Promocja udziału młodych ludzi w kreowaniu polityk publicznych. Wspieranie organizacji młodzieżowych w polityce monitorowania procesów decyzyjnych. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.netmedyouth.org
EUROMED INVEST	5 000 000	2014–2016	Promocja biznesu i inwestycji w regionie śródziemnomorskim, Działania projektu mają na celu wzmocnienie pozycji sieci biznesowych i inwestycyjnych. Wspieranie rozwoju MŚP w określonych sektorach m.in: rolno-spożywczym, alternatywnych źródeł energii, turystyki, transportu i logistyki. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Libia, Maroko, Palestyna, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.euromedinvest.eu/en/euromedinvest-projets .
TIFM – EuroMed Trade and Investment Facilitation Mechanism	b/d	2014–2016	Wspieranie budowy sieci handlowych między UE a państwami południowego brzegu Morza Śródziemnego. Wspieranie integracji gospodarczej między tymi państwami. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Libia, Maroko, Palestyna, Tunezja i Turcja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://euromed.macmap.org/
SUDEP – Sustainable Urban Demonstration Projects – South	10 500 000	2014–2018	Wspieranie inicjatyw na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów miejskich oraz efektywności energetycznej. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.sudepsouth.eu/

GEMM – Governance for Employment in the Mediterranean	2 000 000	2013–2016	Realizowany przez Europejską Fundację Kształcenia (ETF), projekt ma na celu podniesienie jakości i znaczenie systemów kształcenia i szkolenia zawodowego, oraz zwiększenie zdolności instytucji szkoleniowych, aby lepiej odpowiadać na potrzeby rynku pracy. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Libia, Maroko, Palestyna, Tunezja Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.etf.europa.eu/web.nsf/pages/GEMM
Media and Culture for Development in the Southern Mediterranean Region	17 000 000	2013–2017	Wzmocnienie mediów i sektorów kultury jako wektorów rozwoju. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria i Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: https://eeas.europa.eu/delegations/yemen/7907/media-and-culture-for-development-in-the-southern-mediterranean-region_en
Spring Forward for Women	7 000 000 (Komisja Europejska) + 1 200 000 (UN Women budget)	2012–2016	Wzmocnienie pozycji politycznej i ekonomicznej kobiet w południowym regionie Morza Śródziemnego, promocja dostępu i skutecznego udziału kobiet w życiu gospodarczym i publicznym. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://spring-forward.unwomen.org/en
EuroMed Youth IV	11 000 000	2010–2016	Wsparcie udziału i wkładu organizacji młodzieżowych i młodzieży z regionu eu-rośroziemnomorskiego do rozwoju społeczeństwa i demokracji. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.euromedyouth.net/
Private Sector Development in the Southern Mediterranean	12 000 000	2013–2016	Wsparcie dla sektora prywatnego w państwach śródziemnomorskich. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.ebesm.eu/thebesm-project

Współpraca w zakresie sektorów: energii, transportu i ochrony środowiska	
Clima South: Support for Climate Change Mitigation and Adaptation in the ENPI South Region	<p>5 000 000</p> <p>2013–2017</p> <p>Wsparcie dla państw polityki sąsiedztwa w zakresie zrównoważonego rozwoju, poprzez wzmocnienie współpracy regionalnej, wymianę informacji pomiędzy partnerami w zakresie zmian klimatycznych. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: https://eeas.europa.eu/delegations/afghanistan/8396/clima-south---support-for-climate-change-mitigation-and-adaptation-in-the-enpi-south-region_en</p>
SWITCH-Med: Switching to More Sustainable Consumption and Production in the Mediterranean	<p>20 000 000</p> <p>2012–2016</p> <p>Wsparcie dla prowadzenia gospodarki ekologicznej i rozwoju sektora produkcji w państwach śródziemnomorskich. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.switchmed.eu/en</p>
Towards an Ecologically Representative and Efficiently Managed Network of Mediterranean Marine Protected Areas	<p>b/d</p> <p>Realizacja do 2018</p> <p>Ochrona zasobów morskich, promocja zrównoważonego rozwoju, ochrona środowiska. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.euneighbours.eu/en/eu-in-action/projects/towards-ecologically-representative-and-efficiently-managed-network</p>
EASP – EuroMed Aviation Safety Project	<p>b/d</p> <p>Realizacja do 2016</p> <p>Wsparcie dla bezpieczeństwa lotnictwa cywilnego, zapewnienie specjalistycznej wiedzy na temat praktycznego wdrożenia zasad ochrony lotnictwa cywilnego w UE. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.euneighbours.eu/en/eu-in-action/projects/easp-euomed-aviation-safety-project</p>
ENI SEIS – Shared Environmental Information System II South	<p>b/d</p> <p>2016–2020</p> <p>Promocja ochrony środowiska, poprawa zdolności w zakresie monitorowania, gromadzenia, przechowywania, oceny i raportowania danych środowiskowych. Utworzenie krajowych i regionalnych systemów informacyjnych ochrony środowiska w państwach EPS. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://enpi-seis.pbe.eea.europa.eu/</p>

SEMED – Regional Sustainable Energy Finance Facility	141 700 000 (w tym budżet Komisji Europejskiej 16 500 000)	2013–2020	Promocja efektywności energetycznej i inwestycje w energię odnawialną w sektorach agrobiznesu, usług komercyjnych i sektorze mieszkaniowym. Wsparcie dla MSP. Państwa uczestniczące: Jordania, Maroko. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.eunighbours.eu/en/eu-in-action/projects/sem-ed-regional-sustainable-energy-finance-facility
MED 5P INITIATIVE – Fostering EU Policy Implementation through Public-Private Partnership Project Preparation	5 000 000	2013–2017	Promocja partnerstwa publiczno-prywatnego w zakresie realizacji projektów infrastrukturalnych. Państwa uczestniczące: Egipt, Jordania, Liban, Maroko i Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.eib.org/projects/regions/med/med5p/index.htm
Technical Assistance Programme in Support of the Mediterranean Urban Projects Finance Initiative (UPFI)	5 000 0000	2012–2017	Wsparcie na rzecz zrównoważonych i innowacyjnych projektów miejskich. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.eunighbours.eu/en/eu-in-action/projects/technical-assistance-programme-support-mediterranean-urban-projects-finance
Southern & Eastern Mediterranean Project Preparation Framework to Fast-Start EBRD Support to the Region	15 000 000	2011–2017	Pomoc techniczna dla przygotowania projektów inwestycyjnych w główny sektorach gospodarki. Wsparcie dla działalności Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju. Państwa uczestniczące: Egipt, Maroko, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: https://ec.europa.eu/europeaid/blending/southern-and-eastern-mediterranean-project-preparation-framework-fast-start-ebrd-support_en
LOGISMED-TA – Logismed Training Activities	6 600 000	2013–2018	Podniesienie poziomu kwalifikacji operatorów platform logistycznych i menedżerów oraz modernizacja sieci transportowych w regionie Morza Śródziemnego. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://ufmsecretariat.org/ufm-labelled-project-logismedta-to-contribute-to-the-creation-of-jobs-in-the-region-2/
EUNAVFOR MED INITIATIVE	11 820 000	2014–2017	Walka z sieciami przemytników, przeciwdziałanie nielegalnej imigracji przez Morze Śródziemne. Państwa uczestniczące: Albania, Algieria, Bośnia i Hercegowina, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Mauretania, Monako, Czarnogóra, Maroko, Palestyna, Tunezja, Turcja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://eunavfor.eu

SAFEMED III – Maritime Safety and Pollution Prevention	3 000 000	2013–2016	Wzmocnienie współpracy w zakresie bezpieczeństwa i ochrony na morzu, zapobieganie zanieczyszczeniom ze statków poprzez zapewnienie doradztwa technicznego, szkoleń. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.emsa.europa.eu/implementation-tasks/training-a-cooperation/safemed-iii.html
EuroMed Road, Rail and Urban Transport Regional Programme	4 000 000	2011–2016	Poprawa bezpieczeństwa drogowego, kolejowego i komunikacji miejskiej w południowych państwach regionu Morza Śródziemnego. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.euneighbours.eu/en/eu-in-action/projects/euromed-road-rail-and-urban-transport-regional-programme
CES-MED – Cleaner and Energy-Saving Mediterranean Cities	4 400 000	2012–2017	Rozwój potencjału władz lokalnych w regionie, wsparcie zrównoważonego rozwoju obszarów miejskich. Państwa uczestniczące: Algieria, Egipt, Izrael, Jordania, Liban, Libia, Maroko, Palestyna, Syria, Tunezja. Więcej informacji o projekcie na stronie: http://www.ces-med.eu
Pozostałe programy wsparcia polityki sąsiedztwa			
The Neighbourhood Investment Facility (NIF)	-----	-----	Wsparcie dla rozwoju sektora prywatnego poprzez finansowanie projektów infrastrukturalnych. NIF dysponuje środkami Komisji Europejskiej oraz finansowany jest przez poszczególne państwa członkowskie UE, z pożyczek od europejskich instytucji finansowych. Wspiera projekty infrastrukturalne w sektorach transportu, energii w szczególności MSP, społecznym i środowiska. Więcej informacji na stronie: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/neighbourhood-wide/neighbourhood-investment-facility_en

TAIEX – Technical Assistance and Information Exchange	-----	-----	<p>Wsparcie dla administracji państw partnerskich. Głównymi grupami docelowymi są urzędnicy pracujący w administracji publicznej, organy wymiaru sprawiedliwości i organy ścigania, urzędnicy pracujący w parlamentach. Przedstawiciele stowarzyszeń zawodowych, związków zawodowych, stowarzyszeń pracodawców mogą również brać udział w seminariach TAIEX. Więcej informacji na stronie: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/taix_en</p>
Regional Capacity Building Initiative	-----	-----	<p>Centrum informacji na temat możliwości współpracy transgranicznej. Pomoc w identyfikacji, opracowaniu projektów i przygotowaniu wniosków. Szkolenia z zakresu zarządzania projektami. Więcej informacji na stronie: http://www.euneighbour.eu/en/eu-in-action/projects/regional-capacity-building-initiative-0</p>
Cross-Border Cooperation (CBC)	-----	-----	<p>CBC promuje współpracę między państwami członkowskimi UE a państwami partnerskimi w zakresie realizacji inicjatyw i projektów transgranicznych. Więcej informacji na stronie: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/cross-border-cooperation_en</p>
TWINNING	-----	-----	<p>Wsparciem dla administracji państw partnerskich poprzez szkolenia, wizyty studyjne oraz staże. Więcej informacji o na stronie: http://ec.europa.eu/twinning</p>
SIGMA	-----	-----	<p>Wsparcie dla organów zarządzających w administracji publicznej w celu wdrożenia reform administracyjnych, prowadzenia zamówień publicznych, organizacja szkoleń z zakresu etyki w sektorze publicznym, przeciwdziałania korupcji oraz szkoleń z zakresu zewnętrznej i wewnętrznej kontroli finansowej. SIGMA jest wspólną inicjatywą Komisji Europejskiej i OECD, w większości finansowane przez UE. Więcej informacji na stronie: http://www.sigmaxweb.org/countries</p>

Mapy

Mapa 1. Państwa Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego

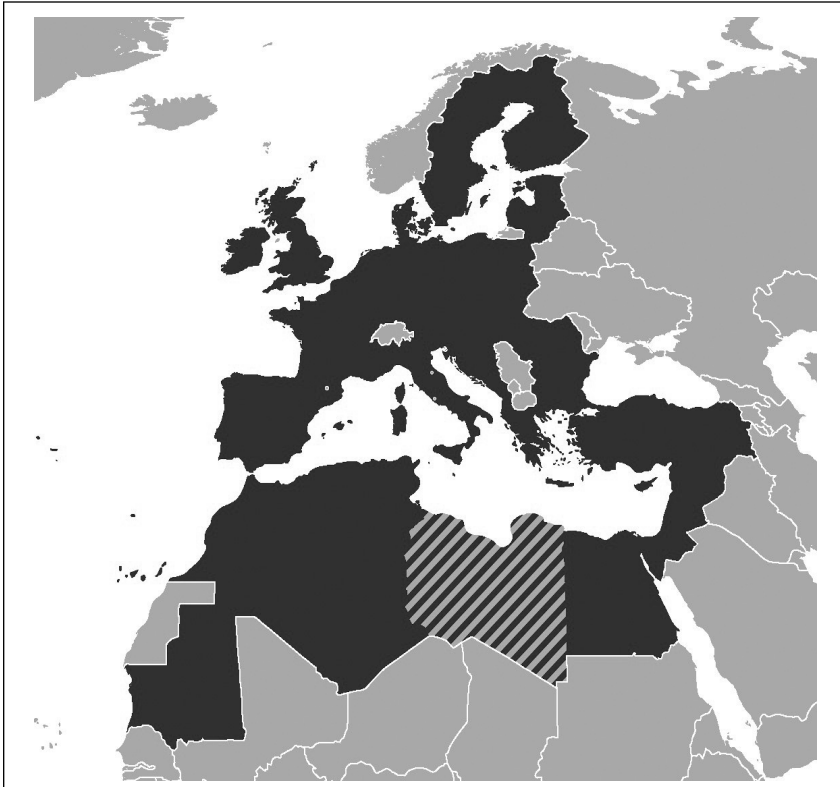
Źródło: <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/regions/euro-mediterranean-partnership>.

Mapa 2. Państwa polityki sąsiedztwa

Źródło: <http://www.europarl.europa.eu>.

Mapa 3. Państwa Unii dla Śródziemnomorza

Źródło: <http://www.alfitaly.org/cosealf/il-mandato>.

Wykaz skrótów

AKP	– Partia Sprawiedliwości i Rozwoju
AQIM	– Al-Kaida Islamskiego Maghreb
BRICS	– Brazylia, Rosja, Indie, Chiny, Republika Południowej Afryki
CASCF	– Forum Współpracy Państw Arabskich i Chin
CBP	– Wspólne Podstawowe Zasady Integracji Imigrantów w Unii Europejskiej
CEPOL	– Europejskie Kolegium Policyjne
CSP	– Skoncentrowana Energia Słoneczna
DCFTA	– Pogłębiona i Całościowa Strefa Wolnego Handlu
DII	– Przemysłowa Inicjatywa Desertec
DLR	– Niemiecka Agencja Kosmiczna
EASO	– Europejski Urząd Wsparcia w Dziedzinie Azylu
EBI	– Europejski Bank Inwestycyjny
EBOR	– Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju
ECRS	– Europejski System Przekazywania Informacji z Rejestrów Karnych
ECU	– Europejska Jednostka Walutowa
EFD	– Europejska Fundacja na rzecz Demokracji
EIDHR	– Europejski Instrument na rzecz Demokracji i Praw Człowieka
EMFTA	– Eurośródziemnomorska Strefa Walnego Handlu
ENI	– Europejski Instrument Sąsiedztwa
ENPI	– Europejski Instrument Partnerstwa i Sąsiedztwa
ENTSOE UE	– Sieć Operatorów Systemów Przesyłowych Elektroenergetycznych
EOG	– Europejski Obszar Gospodarczy
EPS/ENP	– Europejska Polityka Sąsiedztwa
ESDZ	– Europejska Służba Działań Zewnętrznych
ETF	– Europejska Fundacja Kształcenia
EUROJUST	– Zespół ds. Współpracy Sądowej w Unii Europejskiej
EuroMeSCo	– Eurośródziemnomorska Komisja Badań

- EUROPOL – Europejski Urząd Policji
- EWG – Europejska Wspólnota Gospodarcza
- FEMIP – Instrument na rzecz Inwestycji i Partnerstwa Śródziemnomorskiego
- FRONTEX – Europejska Agencja Zarządzania Współpracą Operacyjną na Granicach Zewnętrznych Państw Członkowskich Unii Europejskiej
- GAM – Globalne Podejście do Migracji
- GAMM – Globalne Podejście do Migracji i Mobilności
- IcSP – Instrument na rzecz Stabilności i Pokoju
- IOM – Międzynarodowa Organizacja do Spraw Migracji
- ISIL – Islamskie Państwo w Iraku i Lewancie
- KBWE – Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie
- MEDA – program wsparcia Unii Europejskiej dla krajów partnerskich basenu Morza Śródziemnego
- MEDREG – Stowarzyszenie Regulatorów Energetyki
- Med-TSO – Stowarzyszenie Śródziemnomorskich Operatorów Systemów Przesyłowych
- MFW – Międzynarodowy Fundusz Walutowy
- MKCK – Międzynarodowy Czerwony Krzyż
- MSP – Śródziemnomorski Plan Słoneczny
- MSZ – Ministerstwo Spraw Zagranicznych
- MUJAO – Ruch na rzecz Otwartości i Dżihadu w Afryce Zachodniej,
- NATO – Pakt Północnoatlantycki
- NED – Narodowy Fundusz Wspierania Demokracji
- NIF – Sąsiedzki Fundusz Inwestycyjny
- NSF – Front Ocalenia Narodowego
- OCHA – Biuro Narodów Zjednoczonych ds. Koordynacji Pomocy Humanitarnej
- OECD – Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju
- ONZ – Organizacja Narodów Zjednoczonych
- OPEC – Organizacja Krajów Eksportujących Ropę Naftową
- OWP – Organizacja Wyzwolenia Palestyny
- OZE – Odnawialne Źródła Energii
- PAM – Partia Autentyczność i Nowoczesność
- PCA – Umowa o Partnerstwie i Współpracy
- PJD – Partia Sprawiedliwości i Rozwoju
- PKB – Produkt Krajowy Brutto
- PNR – Przekazywanie danych pasażerów linii lotniczych
- RB ONZ – Rada Bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych

RCREEE	– Regionalne Centrum Energetyki Odnawialnej
REAOL	– Agencja Energii Odnawialnej Libii
RES4Med	– Platforma Dialogu Publiczno-Prywatnego w zakresie Energii
RFN	– Republika Federalna Niemiec
RWZP	– Rada Współpracy Zatoki Perskiej
SIS	– System Informacyjny Schengen
TFUE	– Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej
TNC	– Tymczasowa Rada Narodowa
TREC	– Transśródziemnomorska Współpraca w zakresie energii Odnawialnej
UdŚ	– Unia dla Śródziemnomorza
UE	– Unia Europejska
UNHCR	– Urząd Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych do spraw Uchodźców
UNSMIL	– Misja Wsparcia ONZ dla Libii
USA	– Stany Zjednoczone
UZE	– Unia Zachodnioeuropejska
WPZiB	– Wspólna polityka zagraniczna i bezpieczeństwa
WTO	– Światowa Organizacja Handlu
ZEA	– Zjednoczone Emiraty Arabskie
ZSRR	– Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

Bibliografia

I. Źródła – dokumenty, przemówienia

- Arab spring symposium – Closing speech by Alain Juppé, Minister of Foreign Affairs, to the Arab World Institute*, 16 April 2011, <http://www.ambafrance-uk.org/Alain-Juppe-s-speech-at-the-Arab> [dostęp: 10.09.2013].
- A New Response to a Changing Neighborhood: A Review of European Neighborhood Policy*, Joint Communication of the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy and the European Commission, European Commission, Brussels, 25 May 2011, COM (2011) 303 finl.
- A Secure Europe in a Better World, European Security Strategy*, Brussels, 12 December 2003, <https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf> [dostęp: 12.01.2010].
- Ashton C., *Declaration by the High Representative, Catherine Ashton, on behalf of the European Union on events in Libya*, Brussels, 20 February 2011, Remarks by High Representative Catherine Ashton at the VIP corner on the latest developments regarding Libya, Brussels, 18 March 2011.
- Barcelona Declaration adopted at The Euro-Mediterranean Conference*, 27–28 November 1995, http://europa.eu.int/comm/external_relations/euromed/bd.htm [dostęp: 10.03.2010].
- Barroso J.M., *Partners in Freedom: the EU Response to the Arab Spring*, Speech at the Opera House Cairo, Egypt, 14 July 2011, <http://europa.eu/rapid/midday-express-13-07-2011.htm> [dostęp: 15.04.2014].
- Bilateral agricultural trade relations*, European Commission, May 2013, http://ec.europa.eu/agriculture/bilateral-relations/pdf/enp-south_en.pdf [dostęp: 15.09.2013].
- British foreign policy and the Arab Spring*, House of Commons, Foreign Affairs Committee, Second Report of Session, 2012–13.
- Cannes European Council 26–27 June 1995*, Presidency Conclusion, Brussels 1995, http://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_4_zirveler_1985_son-rasi/1995_6_cannes_zirvesi_baskanlik_sonuc_bildirgesi_en.pdf [dostęp: 12.01.2010].
- Catherine Ashton proposes Bernardino Leon as new EU Special Representative for the Southern Mediterranean Region*, A 252/11, Brussels, 29 June 2011.

- China's Policy and Its Effects on Africa*, European Parliament resolution of 23 April 2008 on China's Policy and its Effects on Africa (2007/2255(INI)), http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/d-cn20080602_09/D-CN20080602_09en.pdf [dostęp: 10.06.2010].
- Commission Proposal for Regulation establishing a European Neighbourhood and Partnership Instrument*, European Commission, 11 October 2004, COM (2004) 628 final.
- Commissioner Fule speech to the European Parliament*, 28 February 2011, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/11/130&format=HTML&aged=1&language=EN&guiLanguage=en> [dostęp: 10.09.2013].
- Communication from the Commission to the Council and the European Parliament Strengthening the Mediterranean Policy of the European Union: Proposal for implementing an Euro-Mediterranean Partnership*, Brussels, 8 March 1994, COM 95 72 final.
- Communication from the Commission on the general approach to enable EPS Partner countries to participate in Community Agencies and Community Programmes*, European Commission, Brussels, 4 December 2006, COM (2006) 724 final.
- Communication from the Commission, On Strengthening the European Neighbourhood Policy*, European Commission, Brussels, 4 December 2006, COM (2006) 726 final, *Communication from the Commission, A Strong EPS*, European Commission, Brussels, 5 December 2007, COM (2007) 774 final.
- Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Implementation of the European Neighborhood Policy in 2009, Tunisia Progress Report*, 12 May 2010, http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/progress2010/sec10_517_en.pdf [dostęp: 10.09.2013].
- Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, The Economic and Social Committee and the Committee of the Region, Communication on migration*, Brussels, 4 May 2011, COM (2011) 248 final.
- Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, The Economic and Social Committee and the Committee of the Region a Dialogue for Migration, Mobility and Security with the Southern Mediterranean Countries*, Brussels, 24 May 2011, COM (2011) 292 final.
- Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, European Commission, Brussels, 18 November 2011, COM (2011) 743 final.
- Consolidated text of the EU Treaties. As Amended by the Treaty of Lisbon*, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/228848/7310.pdf [dostęp: 10.09.2013].
- Copenhagen European Council*, 12-13 December 2002, Presidency Conclusion, <http://ec.europa.eu>. [dostęp: 12.03.2010].
- Corfu European Council. Conclusion of the Presidency*, „Bulletin of the European Communities” 1994, no. 6.
- Council Conclusions on European Neighbourhood Policy, Council of the European Union*, Brussels, 18 February 2008, http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/gena/98790.pdf [dostęp: 12.01.2010].

- Council Conclusions on the European Endowment for Democracy*, Foreign Affairs Council meeting Brussels, 1 December 2011, The European Endowment for Democracy – Support for the unsupported, Press Release, European Commission, Brussels, 12 November 2012, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-12-1199_en.htm [dostęp: 10.02.2014].
- Council Decision 2011/210/CFSP of 1 April 2011 on a European Union military operation in support of humanitarian assistance operations in response to the crisis situation in Libya (EUFOR Libya)*, Council of the European Union, Brussels, 1 April 2011 <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:089:0017:0020:en:PDF> [dostęp: 10.09.2013].
- Council Directives on the conditions of entry and residence of third-country nationals for the purposes of highly qualified employment*, 25 May 2009, http://europa.eu/legislation_summaries/internal_market/living_and_working_in_the_internal_market/114573_en.htm [dostęp: 15.09.2013].
- Declaration of the G8 on the Arab Spring*, G8 Summit of Deauville, 26-27 May, 2011, <http://www.g20-g8.com/g8-g20/g8/english/live/news/declaration-of-the-g8-on-the-arab-springs.1316.html>; December 2011 [dostęp: 15.09.2013].
- GAERC, Libya Council Conclusions*, 11 October 2004, http://ec.europa.eu/external_relations/libya/intro/gac.htm#lib111004 [dostęp: 7.03.2011].
- EIB steps up its support for the democratic transition by increasing its financing in the Mediterranean*, European Investment Bank, BEI/11/68, Luxembourg 26 May 2011.
- EU Action Plan against migrant smuggling (2015–2020)*, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, European Commission, European Commission, European Commission, Brussels, 27 May 2015, COM (2015) 285 final.
- EU agrees to start trade negotiations with Egypt, Jordan, Morocco and Tunisia*, IP/11/1545, Brussels, 14 December 2011.
- EU and IOM expand cooperation to stabilize at-risk communities and enhance migration management to support transitions in Egypt, Tunisia and Libya*, International Organization for Migration, 22 December, 2011.
- EU Energy Strategy in the South Mediterranean*, Directorate General for Internal Policies, Policy Department: Economic and Scientific Policy Industry, Research and Energy, IP/A/ITRE/ST/2010-05 June 2011.
- EU Helps to Further Stabilize Libya Through Support for Education, Administration and Civil Society*, IP/11/1555, Brussels, 15 December 2011.
- Euro-Mediterranean Charter for Enterprise*, Caserta Ministerial Conference, 4 October 2004, http://ec.europa.eu/enterprise/policies/international/files/eu-romedcharterf1949_en.pdf [dostęp: 12.01.2010].
- European Agenda on Migration*, Joint Communication to the European Parliament, the Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, European Commission, Brussels, 13.5.2015 COM (2015) 240 final.

- European Neighbourhood Policy – Strategy Paper*, 12 May 2004, COM (2004) 373 final.
- European Neighbourhood and Partnership Instrument 2007-2013 Overview of Activities and Results*, European Commission 2014, https://ec.europa.eu/europe-aid/sites/devco/files/overview_of_enpi_results_2007-2013_en_0.pdf [dostęp: 15.06.2015].
- European Pact of Migration and Asylum*, Council of the European Union, Brussels, November 2008, <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/08/st13/st13440.en08.pdf> [dostęp: 10.06.2011].
- European Parliament Resolution of 16 February 2012 on the Agreement between the EU and Morocco concerning reciprocal liberalisation measures on agricultural products and fishery products*, (2012/2522(RSP) P7_TA PROV(2012)0055.
- European Union Integrated Border Management Assistance Mission in Libya (EU-BAM Libya)*, Council Decision, 2013/233/CFSP, 22 May 2013.
- Europejskie priorytety w zakresie energii*, Prezentacja J.M. Barroso, przewodniczącego Komisji Europejskiej na szczyt Rady Europejskiej w dniu 4 lutego 2011, http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/energy_pl.pdf [dostęp: 10.09.2013].
- EU's response to the „Arab Spring”: The State-of-Play after Two Years*, Brussels, 8 February 2013, A 70/13.
- EU Strategic Partnership with the Mediterranean and the Middle East*. Final Report, EuroMed Report, no 78, 23 June 2004, <http://www.euromedi.org/inglese/home/parteneriato/report/index.asp> [dostęp: 12.01.2010].
- EU Terrorism Situation and Trend Report*, TE-SAT, EUROPOL, 2009.
- EU ups its response to Libya's humanitarian crisis as Commission and Hungarian presidency visit Tunisia-Libya border*, European Commission, Brussels, 3 March 2011.
- Extending the Partnership with the Middle East/North Africa, North Africa Middle East Initiative*, 2011, http://www.bdi.eu/download_content/Globalisierung-MaerkteUndHandel/NMIGrundsatzpapier_English_Oktober_2011.pdf [dostęp: 10.09.2013].
- Fifth Euro-Mediterranean Conference of Foreign Ministers*, Valencia, 22–23 April 2002, Presidency Conclusion, http://europa.eu.int/comm./external_relations/euromed/doc.int [dostęp: 12.01.2010].
- First Euro-Mediterranean Ministerial Meeting on Migration*, Algarve, 18–19 November 2007, <http://www.sef.pt/documentos/56/AGREEDCONCLUSION-S18NOVEMBER.pdf> [dostęp: 12.01.2010].
- Five Year Work Programme*, EuroMed Summit, November 2005, http://eeas.europa.eu/euromed/summit1105/five_years_en.pdf [dostęp: 12.01.2010].
- Foreign Affairs, Press Release*, 3273rd Council Meeting, Council of the European Union., Brussels, 18 and 19 November 2013, Press 482, PR CO 57.
- France and the New Arab World*, Closing speech by M. Laurent Fabius, Minister of Foreign Affairs, 27 June 27, 2012, <http://www.ambafrance-uk.org/Laurent-Fabius-on-France-and-the> [dostęp: 10.09.2013].
- Fule S. *European Commissioner for Enlargement and European Neighbourhood Policy, A new and ambitious European Neighbourhood Policy*, European Neighbo-

- urhood Policy Review, Brussels, 25 May 2011, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/11/381&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en> [dostęp: 10.09.2013].
- Join Declaration of the Paris Summit for the Mediterranean*, Paris 13 July 2008, <http://www.parlamento.it/documenti/repository/affari%20europei/APEM/dicIstitutivaUpM2008.pdf> [dostęp: 7.03.2010].
- Joint Statement by High Representative Catherine Ashton and Commissioner Füle on the new government in Tunisia*, Brussels, A 535/11, 27 December 2011.
- Joint declaration establishing a Mobility Partnership between the Kingdom of Morocco and the European Union and its Member States*, Council of the European Union, Brussels, 3 June 2013, http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-is-new/news/news/2013/docs/20130607_declaration_conjointe-maroc_eu_version_3_6_13_en.pdf [dostęp: 05.06.2014].
- Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2013 Regional Report, A Partnership for Democracy and Shared Prosperity with the Southern Mediterranean Partners Accompanying the document*, Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Brussels, 27.3.2014, SWD (2014) 100 final.
- Implementation of the European Neighbourhood Policy Partnership for Democracy and Shared Prosperity with the Southern Mediterranean Partners Report of 2014*, Brussels, 25.3.2015 SWD (2015) 75 final.
- Irregular Migration into and through Southern and Eastern Mediterranean Country*, Cooperation project on the social integration of immigrants, migrations, and the movement of person, European Commission, EuroMed, February 2008, <http://www.carim.org/material/CARIMTraining%20Session%20De%202006.pdf> [dostęp: 10.06.2009].
- Marseille*, Final Statement, 3–4 November 2008, <http://www.parlamento.it/documenti/repository/affari%20europei/APEM/dicFinaleMarsigliaUfM.pdf> [dostęp: 7.03.2010].
- Member State Policy Preferences on the Integration of Ukraine and the Other Eastern Neighbours*, SIPU report for the Swedish International Development Agency, Paper 5, 26 August 2008.
- Ministerial declaration on the Euro-Mediterranean energy partnership*, Council of the European Union, Limassol, 17 December 2007, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/misc/97749.pdf [dostęp: 15.11.2011].
- Neighbourhood at the Crossroads: Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2013*, Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Brussels, 27.3.2014, JOIN (2014) 12 final.
- New EU Programme to Support Political and Democratic Reform in Southern Mediterranean*, IP/11/1597, Brussels 22 December 2011.
- On the Development of Energy Policy for the Enlarged European Union, its Neighbours and Partner Countries*, Communication from the Commission to the Council

- and the European Parliament, Brussels, COM(2003) 262 final/2, 26 May 2003, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2003/com2003_0262en01.pdf [dostęp: 15.11.2011].
- On security of energy supply and international cooperation – The EU Energy Policy: Engaging with Partners beyond Our Borders, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions*, European Commission 2011, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV:en0032> [dostęp: 3.07.2015].
- Overview of FTA and Other Trade Negotiations*, Agency Europe and European Commission, 12 November 2008, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/december/tradoc_118238.pdf [dostęp: 15.11.2011].
- Panorama of EU Regional Programme, Southern Mediterranean*, Luxemburg Publication Office of the European Union, 2009.
- Panorama of EU Regional Programme, Southern Mediterranean*, Luxemburg Publication Office of the European Union, 2013.
- Paving the Way for New Neighborhood Instrument*, Communication European Commission, 1 July 2003, COM (2003) 393 final.
- Prodi R., *A Wider Europe – A Proximity Policy as the key to stability, Peace, Security And stability International dialogue and the role of the EU*, Sixth ECSA-World Conference, Jean Monet Project, Brussels, 5-6 December 2002, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/> [dostęp: 12.01.2010].
- Programming of the European Neighbourhood Instrument (ENI) – 2014–2020 Regional South Strategy Paper (2014–2020) and Multiannual Indicative Programme (2014–2017)*, European Commission Directorate General for Development and Cooperation – Europeaid, Brussels, https://eeas.europa.eu/enp/pdf/financing-the-enp/regional_south_strategy_paper_2014_2020_and_multiannual_indicative_programme_2014_2017_en.pdf [dostęp: 7.03.2016].
- Redirecting the Community's Mediterranean Policy*, Communication from the Commission to the Council, SEC 89, SEC 90 final, 1990.
- Regional Protection Programmes: an effective policy tool?*, European Council on Refugees and Exiles, <http://www.ecre.org/component/content/article/56-ecre-actions/327-regional-protection-programmes.html> [dostęp: 05.06.2014].
- Report of the assessment mission on the impact of the Libyan crisis on the Sahel region*, United Nations Security Council, 18 January 2012, S/2012/42, <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Libya%20S%202012%2042.pdf> [dostęp: 7.02.2014].
- Report to the European Council in Lisbon on the likely development of the common Foreign and Security Policy with the view to identifying areas open to joint action vis-a-vis particular countries or groups of countries*, Lisbon 26–27 June 1992, „Bulletin of the European Community” 1993, no. 6.
- Review of the European Neighbourhood Policy. Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, Brussels, 18. October 2015, SWD (2015) 500 final.

- Solana J., *Inauguration Speech on the Barcelona Conference*, 25–26 November 1995.
- Statement by Nicolas Sarkozy at the Paris Summit of support for the Libyan people*, Economic Newspaper.com, 19 March 2011, <http://economicsnewspaper.com/world-economics/statement-by-nicolas-sarkozy-at-the-paris-summit-of-support-for-the-libyan-people-2371.html> [dostęp: 10.09.2013].
- Statutes of the Secretariat of the Union for Mediterranean*, 2010, http://www.euro-parl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/empa/dv/final_version_u/final_version_ufm.pdf [dostęp: 7.03.2010].
- Strategia handlowa i inwestycyjna UE dla krajów południowego regionu Morza Śródziemnego w następstwie arabskiej wiosny*, C 261 E/26 Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej 10.9.2013.
- Strengthening the Mediterranean Policy of the EU, Establishing a Euro-Mediterranean Partnership*, Communication from the Commission to the Council and European Parliament, COM 94 final, Brussels 19 X 1994.
- The Common Basic Principles for Immigrant Integration Policy*, Justice and Home Affairs Council, November 2004, http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/common-basic-principles_en.pdf [dostęp: 15.03.2015].
- The European Agenda on Security, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, European Commission, European Commission, Strasbourg, 28.4.2015 COM(2015) 185 final.
- The EU's response to the „Arab Spring”: The State-of-Play after Two Years*, Brussels, 8 February 2013, A 70/13.
- The European Community and The Mediterranean: EC Information Notes*, Luxembourg 1985.
- The Resurgence of Political Islam in the Aftermath of the Arab Spring: Developments – Challenges Perspectives*, 8 th Berlin Forum for Progressive Muslims, Convened at the Friedrich Ebert Stiftung, 19-20 April, 2013, <http://library.fes.de/pdf-files/dialog/10284.pdf> [dostęp: 8.02.2014].
- The roots of democracy and sustainable development: Europe's engagement with civil society in external relations, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*. Brussels, 12.9.2012, COM (2012) 492 final
- Thessaloniki European Council 19 and 20 June 2003*, Presidency Conclusions, Brussels, 1 October 2003, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/76279.pdf [dostęp: 13.06.2016].
- The U.S. – Middle East Partnership Initiative: Building Hope for Years Ahead – statement in Heritage Foundation in Washington*, 12 December 2002, <http://www.state.gov/secretary/rm/2002/15920pf.htm> [dostęp: 10.06.2011].
- Third Euro-Mediterranean Conference of Foreign Ministers*, Stuttgart 14–15 April 1999, europa.eu.int/comm./external_relations/euromed/doc.htm [dostęp: 10.03.2010].
- The new trade deal with Morocco: A short outline Morocco*, Policy Briefing, Directorate-General for External Policies, Policy Department, European Parliament, June 2013.

- Traktat o Unii Europejskiej i Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej opublikowanego w Dz. Urz. UE 2012 C 326*, http://oide.sejm.gov.pl/oide/index.php?option=com_content&view=article&id=14804&Itemid=946 [dostęp: 25.05.2015].
- Traktat rzymski*, art. 238, <http://eur-lex.europa.eu/pl/treaties/index.htm#founding> [dostęp: 10.06.2010].
- Treaty*, Maastricht University, Department of Political Science, 2011, http://euce.org/eusa/2013/papers/12c_maurer.pdf [dostęp: 10.09.2013].
- Wider Europe Neighborhood: A New Framework for Relations with Eastern and southern Neighbors*, Communication European Commission, 11 March 2003, COM (2003) 104 final.
- Van Rompuy H., *Remarks by President Herman Van Rompuy at the press conference following the extraordinary European Council on EU Southern Neighbourhood and Libya*, Brussels, 11 March 2011.

II. Monografie

- A Common Foreign Policy for Europe? Competing Visions of the CFSP?*, eds. J. Peterson, H. Sjurson, Routledge, London, New York 1998.
- Amin S., El-Kenz A., *Europe and the Arab World: Patterns and Prospects for the new Relationship*, Zed Books, London 2005.
- An Arab Springboard for EU Foreign Policy*, eds. S. Biscop, R. Balfour, M. Emerson, Egmont Paper, European Policy Center, January 2012.
- Analysing Middle Eastern foreign policies and the relationship with Europe*, ed. G. Nonneman, Routledge, London–New York 2005.
- Arabowie. Słownik encyklopedyczny*, red. M. Dziekan, PWN, Warszawa 2001.
- Baldwin Edwards M., *Migration in the Middle East and Mediterranean*, A Regional Study Conducted for the Global Commission on International Migration, September 2005.
- Balfour R., *Human Rights and Democracy in EU Foreign Policy: The Cases of Ukraine and Egypt*, Routledge, New York 2012.
- Barbe E., Surralles A.H., *The Challenge of Differentiation in Euro-Mediterranean Relations: Flexible Regional Cooperation or Fragmentation*, Routledge, New York 2013.
- Beyond the Arab Spring the evolving ruling bargain in the Middle East*, ed. M. Kamrava, Oxford University Press, 2014.
- Biscop S., *The European Security Strategy: A Global Agenda for a Positive Power*, Ashgate, Aldershot, Hampshire 2005.
- Bliski Wschód coraz bliżej*, red. J. Danecki, S. Sulowski, Elipsa, 2011.
- Borkowski P.J., *Partnerstwo Eurośródziemnomorskie*, Aspra, Warszawa 2005.
- Borkowski P.J., *Polityka sąsiedztwa Unii Europejskiej*, Difin, Warszawa 2009.
- Boukhars A., *Politics in Morocco: Executive Monarchy and Enlightened Authoritarianism*, Routledge, New York 2010.
- Bradley J.R., *After the Arab Spring: How Islamists Hijacked The Middle East Revolts*, Palgraven Macmillan, New York 2012.

- Brynen R., Moore P.M., Salloukh B.S., Zahar M., *Beyond the Arab Spring: Authoritarianism and Democratization in the Arab World*, Lynne Rienner Publishers, Boulder 2013.
- Callies de Salies B., *Kraje Maghrebu. Historia, polityka, społeczeństwo*, Dialog, Warszawa 2012.
- Castles S., Miller J.M., *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*, Palgrave Macmillan, Hampshire 2003.
- Cavatorta F., Durac V., *Civil Society and Democratization in the Arab World*, Routledge, London 2011.
- Change and Opportunities in the Emerging Mediterranean*, eds. S. Calleya, M. Wohlfeld, Gutenberg Press, Malta 2012.
- Comelli M., Eralp A., Ustun C., *European Neighborhood Policy and the Southern Mediterranean*, METU Press, Ankara 2009.
- Costa-Font J., *Europe and the Mediterranean Economy*, Routledge, New York 2012.
- Cziomer E., *Rola Niemiec w kryzysie strefy euro po 2009 roku*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2013.
- Czornik K., *Bliski Wschód w polityce zagranicznej Stanów Zjednoczonych w latach 1945–2012*, REMAR, Katowice 2012.
- Dawson C., *EU Integration with North Africa: Trade Negotiations and Democracy Deficits in Morocco*, Tauris 2009.
- El-Sheikh N., *Evolution and Analysis of The European Security Policy in The Mediterranean Region*, Cairo 2005.
- Emerson M., Youngs R., *Political Islam and European Foreign Policy: perspective from Muslim Democrats of the Mediterranean*, CEPS, Brussels 2007.
- Euro-Mediterranean Partnership in the Aftermath of the Arab Spring*, eds. F. Praussello, Franco Angeli, Milano 2011.
- European and the Maghreb*, ed. G. Gasteyger, Atlantic Institute, Paris 1972.
- European Union foreign and security policy: towards a neighbourhood strategy*, eds. R. Dannreuther, Routledge, London 2005.
- Europe's Near Abroad: Promises and Prospects of the EU's Neighborhood Policy*, ed. S. Gstohl, P.I.E. Peter Lang, College of Europe Studies, Brussels 2008.
- Fierro E., *The EU's Approach to Human Rights Conditionality in Practice*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague 2003.
- Garon L., *Dangerous Alliance Civil Society, the Media and Democratic Transition in North Africa*, Zed Books, London 2003.
- Germany and the Middle East Interest and Options*, ed. V. Parthes, Berlin 2002.
- Gillespie R., Youngs R., *The European Union and Promotion of Democracy: The Case of North Africa*, Frank Cass, London 2002.
- Globalizacja polityki światowej. Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych*, eds. J. Baylis, S. Smith, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
- Gomez R., *Negotiating the Euro-Mediterranean Partnership: Strategic Action in EU Foreign Policy*, Ashgate, Hampshire 2003.
- Grand S.R., *Democratization 101: Historical Lesson for the Arab Spring, The Arab Awakening: America and the Transformation of the Middle East*, The Brookings Institution, Washington 2011.

- Grant Ch., *Rethinking Enlargement and Neighbourhood Policy*, Center for European Reform, London 2006.
- Huntington S.P., *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, 1991.
- International Relations and the European Union*, eds. C. Hill, M. Smith, Oxford University Press, Oxford, New York 2005.
- International Relations of the Middle East 4th Edition*, ed. L. Fawcett, Oxford University Press, 2016.
- Is the European Union Supporting Democracy in its Neighbourhood*, ed. R. Youngs, FRIDE, Spain 2008.
- Islamist Opposition Parties and the Potential for EU Engagement*, eds. T. Archer, H. Huuhtanen, The Finnish Institute of International Affairs, Helsinki 2007.
- Islamist Radicalisation: The Challenge for Euro-Mediterranean Relations*, eds. E. Emerson, K. Kausch, R. Youngs, FRIDE, Madrid 2009.
- Joffe G., Allal S., Jannet Allal H.B., *Energy and Global Economic Crisis: The Chances for Progress*, 10 Papers for Barcelona, IEmed, 2010, no. 2, October 2010.
- Jonasson K., *The EU's Democracy Promotion and the Mediterranean Neighbours: Orientation Ownership and Dialogue in Jordan and Turkey*, Routledge, New York 2013.
- Laremont R., *Revolution, Revolt and Reform in North Africa: The Arab Spring and Beyond*, Routledge, New York 2013.
- Lipa M., *Autorytaryzm na arabskim Bliskim Wschodzie. Egipt w latach 1981–2010*, Askon, Warszawa 2013.
- Lister M., *The European Union and the South- Relations with Developing Countries*, Routledge, London–New York 1997.
- Lombaerde P., Shulz M., *The EU and World Regionalism: the Makability of Regions in the 21st Century*, Ashgate, Farnham 2009.
- Mare apertum. Przepływ ludzi, idei i rzeczy w świecie śródziemnomorskim*, red. D. Quirini-Popławska, Portolana. *Studia Mediterranea* 3, Kraków 2007.
- Mediterranean Politics Yearbook*, ed. R. Gillespie, Fairleigh Dickinson University Press, London 1994.
- Milton-Edwards B., *Contemporary Politics in the Middle East*, Polity Press, Malden 2007.
- Misiągiewicz J., *Polityka zagraniczna Turcji po zimnej wojnie*, Adam Marszałek, Toruń 2009.
- NATO's Mediterranean Initiative Policy Issues and Dilemmas*, eds. F.S. Larrabee, J.D. Green, I.O. Lesser, M. Zanini, RAND Monography Report, Washington 1998.
- Neighborhood Challenge: The European Union and Its Neighbors*, eds. B. Balamir-Coskun, B. Demirtas-Coskun, Boca Raton, Florida 2009.
- North Africa: Politics, Region and the Limits of Transformation*, eds. H.A. Fernandez, H.Y. Zoubir, Routledge, London–New York 2008.
- North Africa's Arab Spring*, ed. G. Joffe, Rutledge, London 2013.
- Noueihed L., Warren A., *The Battle for the Arab Spring: Revolution, Counter-Revolution and the Making of a New Era*, Yale University Press, 2012.

- Ortega M., *The Future of the Euro Mediterranean Security Dialogue*, Institute for Security Studies, Western European Union, „Occasional Papers”, March 2000.
- Ożarowski R., *Ideologia na Bliskim Wschodzie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2006.
- Pajak W., *Państwa basenu Morza Śródziemnego a nowa architektura bezpieczeństwa europejskiego*, Adam Marszałek, Warszawa 1996.
- Panorama of Global Security Environment 2012*, eds. M. Majer, R. Ondrejčák, V. Tarasovic, Centre for European and North Atlantic Affairs, Bratislava 2012.
- Parzymies S., *Polityka śródziemnomorska państw Maghrebu*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1980.
- Pasamonik B., *Rola płci w integracji europejskich muzułmanów*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2013.
- Pędzwiatr K., *Od islamu imigrantów do islamu obywateli: muzułmanie w krajach Europy Zachodniej*, Nomos, Kraków 2005.
- Perthes V., *Europe and the Arab Spring*, [w:] *Survival: Global Politics and Strategy*, Routledge, London, December 2011.
- Piening C., *Global Europe the European Union in World Affairs*, Lynne Rienner, Boulder 1997.
- Piris J.C., *The Lisbon Treaty a Legal and Political Analysis, Studies in European Law and Policy*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Political Participation in the Middle East*, eds. E. Lust-Okar, S. Zerhouni, Lynne Rienner Publishers, Boulder 2008.
- Pollack K.M., *The Arab Militaries: The Double-Edge Swords The Arab Awakening: America and the Transformation of the Middle East*, Brookings Institution, Washington 2011.
- Ramadan T., *Islam and the Arab Awakening*, Oxford University Press, New York 2012.
- Regional Politics and World Order*, eds. R.A. Falk, S.H. Mendlowitz, W.H. Freeman, San Francisco 1973.
- Rewizorski M., *Unia Europejska w stosunkach międzynarodowych*, Difin, Warszawa 2012.
- Salih M., *Economic Development and Political Action in the Arab World*, Routledge, New York 2014.
- Smith K., *European Union Foreign Policy in a Changing World*, Wiley, Cambridge 2008.
- Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, red. E. Halizak, R. Kuźniar, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2006.
- Strinberg A., Warn M., *Islamism*, Polity Press, Malden 2011.
- Sustainable development and adjustment in the Mediterranean countries*, eds. F. Prausello, Franco Angeli, Milano 2006.
- Szersza Europa i Nowa Polityka Sąsiedzka Unii Europejskiej*, red. E. Teichmann, SGH, Warszawa 2004.
- Zsubrycht M., *Morze Śródziemne w systemie bezpieczeństwa europejskiego*, Akademia Marynarki Wojennej, Gdynia 2008.

- Terroryzm w świecie współczesnym*, red. E. Halizak, W. Lizak, L. Łukaszuk, E. Śliwka, Fundacja Studiów Międzynarodowych, Warszawa–Pieniężno 2004.
- The Arab Spring, Democracy and Security*, ed. E. Inbar, Routledge, New York 2013.
- The Barcelona Process and Euro-Mediterranean Issues from Stuttgart to Marseille*, eds. F. Attina, S. Stavridis, Giuffre, Milan 2001.
- The Barcelona Process Building a Euro-Mediterranean Regional Community*, eds. A. Vasconcelos, G. Joffe, Frank Cass, London 2000.
- The convergence of civilization. Constructing a Mediterranean Region*, eds. E. Adler, F. Bicchi, B. Cravford, R.A. Del Sarto, University of Toronto Press, 2006.
- The EEC and the Mediterranean Countries*, eds. A. Shlaim, G.N. Yannopoulos, Cambridge University Press, Cambridge 1976.
- The EU and its neighbor. Values versus security in European foreign policy*, eds. G. Noutcheva, K. Pomorska, G. Bosse, Manchester University Press, Manchester 2013.
- The Euro-Mediterranean Partnership: Assessing the First Decade*, eds. H.A. Fernandez, R. Youngs, FRIDE, Madrid 2005.
- The Euro-Mediterranean Partnership: Political and Economic Perspectives*, ed. R. Gillespie, Routledge, New York 2013.
- The European Union and its Neighbourhood: Policies, Problems and Priorities*, ed. P. Kratochvil, Institute of International Relations, Prague 2006.
- The European Union and the Arab Spring: Promoting Democracy and Human Rights*, ed. J. Peters, Lexington Publisher, Maryland 2013.
- The European Union's relations with the Southern-Mediterranean in the aftermath of the Arab Spring*, eds. G. Fernandez Arribas, K. Pieters, T. Takacs, Center for the Law of EU External Relations, Hague 2013.
- The European Union's Roles in International Politics. Concepts and Analysis*, eds. O. Elgstrom, M. Smith, Routledge, London 2006.
- The Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World*, ed. F. Bindi, Brookings Institute Press, Washington 2010.
- The Gulf States and the Arab Uprisings*, ed. A. Echague, FRIDE and the Gulf Research Center 2013.
- The Treaty of Maastricht. From Conception to Ratification*, eds. R. Corbett, Longman, London–Brussels 1993.
- The West and the Muslim Brotherhood after the Arab Spring*, ed. L. Vidiono, Foreign Policy Research Institute (FPRI), Philadelphia, February 2013.
- Traktat o Unii Europejskiej. Komentarz*, red. K. Lankosz, C.H. Beck, Warszawa 2003.
- Włoch R., *Polityka integracji muzułmanów we Francji i Wielkiej Brytanii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011.
- Wymiar Wschodni UE – szansa czy idee polskiej polityki*, red. P. Kowal, Centrum Stosunków Międzynarodowych, Warszawa 2002.
- Zajac J., *Partnerstwo Eurośródziemnomorskie*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2005.
- Zajac J., *Role Unii Europejskiej w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010.

- Zajączkowski J., *Unia Europejska w stosunkach międzynarodowych*, Aspra, Warszawa 2006.
- Zdanowski J., *Bliski Wschód 2011: bunt czy rewolucja?*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2012.
- Zdanowski J., *Współczesna muzułmańska myśl społeczno-polityczna. Nurt Braci Muzułmanów*, Askon, Warszawa 2009.
- Zięba R., *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego*, Scholar, Warszawa 2004.
- Zielonka J., *Paradoxes of European Foreign Policy*, Kluwer Law International, Hague 1998.

III. Artykuły, raporty, analizy

- Abd Aziz A., *Balance of Threat Perception and the Prospect of NATO Mediterranean Dialogue*, Final Report, June 2003, <http://www.nato.int/acad/fellow/01-03/alaziz.pdf> [dostęp: 10.06.2011].
- Abdalla N., Shaban O., Schäfer I., *Youth activism in the South and East Mediterranean countries since the Arab Uprisings: challenges and policy options*, ed. S. Colombo, EuroMesco Joint Policy Study, no. 2, February 2016.
- Abo Saeid T., *European Economic Crisis and its Influence on the Arab Spring*, „Forum Scientiae Oeconomia” 2013, no 2.
- Adebarh C., Moller A., *Putting a Face to Europe in North Africa: Why the EU needs a Special Representative to respond to the Arab Spring*, „DGAP Analyse Kompakt”, June 2011.
- Aghrout A., *Policy Reforms in Algeria, Genuine Change or Adjustment*, [w:] *North Africa: politics, region and the limits of transformation*, eds. H.A. Fernandez, H.Y. Zoubir, Routledge, London, New York 2008.
- Agnew J.A., *Arguing with regions*, „Journal of the Regional Studies Association” 2012, Regional Studies, vol. 46.
- Aisen A., Veiga F.J., *How Does Political Instability Affect Economic Growth?*, Working Papers, IMF, no. 12, 2011.
- Aiyar Sh., Barkbu B., Batini N., Berger H., Detragiache E., Dizioli A., Ebeke Ch., Lin H., Kaltani L., Sosa S., Spilimbergo A., *The Refugee Surge in Europe: Economic Challenges*, IMF, SDN/16/02, January 2016.
- Aktürk S., *The Four Pillars of Ottoman Identity: Religious Toleration, Diversity and the Four Milletts under the „Eternal State”*, „Turkish Review”, January-February 2013.
- Al-Anani K., *Islamist Parties Post-Arab Spring*, „Mediterranean Politics”, vol. 17, no. 3, November 2012.
- Albarracín J., *Turkey's economic agenda in the Middle East North Africa: the urgent need for a regional approach*, „World Commerce Review”, March 2011.
- Albrecht H., *The Nature of Political Participation*, [w:] *Political Participation in the Middle East*, eds. E. Lust-Okar, S. Zerhouni, Lynne Rienner Publishers, Boulder 2008.

- Alden Ch., Aggad-Clerx F., Mejia P.X., *Chinese Investments and Employment Creation in Algeria and Egypt*, Economic Brief, AfDB-BAfD, 2012, http://blogs.lse.ac.uk/africaatlse/files/2012/12/Brochure-China_North-Africa-Quarterly-Analytical.pdf [dostęp: 7.02.2014].
- Alessandri E., Altunisik M.B., *Unfinished Transitions: Challenges and Opportunities of the EU's and Turkey's Responses to the Arab Spring*, Working Paper, Global Turkey in Europe, no. 4, 25 January 2013.
- Algerian-German Trade Talks Lead to New Business Deals*, „The North Africa Journal”, issue 194, 22 February 2007.
- Aliboni R., Ammor F.M., *Under the Shadow of Barcelona; From the EMP to the Union for the Mediterranean*, EuroMeSCo Paper, no. 77, January 2009.
- Aliboni R., *Building Blocs for the Euro-Mediterranean Charter on Peace and Stability*, EuroMeSCo Paper, no. 7, 1999.
- Aliboni R., *Development of the Maghreb and its Relations with EEC*, [w:] *The EEC and the Mediterranean Countries*, eds. A. Shlaim, G.N. Yannopoulos, Cambridge University Press, Cambridge 1976.
- Aliboni R., *EU multilateral relations with southern partners: reflection on future prospects*, EU ISS Opinion, no. 2 April 2012.
- Aliboni R., *Including Libya? EU, Arab World and the US*, Paper presented at the conference on „Libya: Current Relations and Future Prospects”, United States Department of State, Washington D.C., 25 February 2000, <http://www.mafhoum.com/press2/80P4.htm> [dostęp: 12.03.2010].
- Aliboni R., *Security and Cooperation on Security in Current Euromediterranean Relations*, 10 Papers for Barcelona 2010, ISS February 2010.
- Aliboni R., *The International Dimension of the Arab Spring*, „The International Spectator” 2011, vol. 46, no. 4.
- Aliboni R., *Union for the Mediterranean, Evolution and Prospect*, Document IAI, 12 February 2010, <http://www.iai.it/pdf/DocIAI/IAI0939E.pdf> [dostęp: 10.09.2013].
- Aliboni R., *What to Do About Libya: Intervention or Mediation?*, Document IAI, March 2015.
- Allen D., *Who speaks for Europe? the Search for an Effective and Coherent External Policy*, [w:] *A Common Foreign Policy for Europe? Competing Visions of the CFSP?*, eds. J. Peterson, H. Sjursen, Routledge, London, New York 1998.
- Amato A., *Rise and Decline of the European Neighborhood Policy*, Panorama Med 2008, <http://www.iemed.org/anuari/2008/aarticles/EN153.pdf> [dostęp: 10.06.2011].
- Amato A., *The EU and a New Mediterranean policy*, [w:] *The Mediterranean as a New Center for Europe*, ISIG Journal, vol. XVII, no. 3–4, 2008.
- Annual Report 2013*, MEDREG, <http://www.enpi-info.eu/files/publications/MedregAR2013-4.pdf> [dostęp: 15.07.2015].
- Annual Risk Analysis 2015*, FRONTEx, 2015, http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annual_Risk_Analysis_2015.pdf Central Mediterranean Sea Initiative, UN High Commission for Refugees, December 2014, <http://www.unhcr.org/542c07e39.pdf> [dostęp: 18.05.2015].

- Archick K., Mix D.E., *The United States and Europe: Responding to Change in the Middle East and North Africa*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, 12 June 2013.
- Arcidiacono F., *EU Border Assistance Mission (EUBAM) Libya: Testing EU Actorness*, ReShape Online Papers Series, University of Catania, no. 3, 2013, <http://www.archiviofscpo.unict.it/europa/JMAP/rpapers.htm> [dostęp: 7.02.2014].
- Ashour O., *Arms above Laws? The Security Sector, Constitutions, and the Arab Uprisings*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2011*, IEMed, 2011.
- Asseburg M., Werenfels I., *The Toppling of Ben Ali: Isolated Development of First Domino*, „SWP Comments”, German Institute of International and Security Affairs, February 2011.
- Attina F., *Assessing the EU's commitment to multilateralism CSDP and Member States' propensity to participate in peace missions*, „Australian and New Zealand Journal of European Studies” 2011, vol. 3, no. 2.
- Attina F., *Italy*, [w:] *Unia Europejska w regionie śródziemnomorskim – między polityką wspólnotową a interesami państw członkowskich*, red. J. Zając, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2014.
- Attina F., *Security Agenda in the Mediterranean Region*, „EU4 Papers. Politics and Security”, 22 October 2009.
- Attina F., *The Building of Regional Security and the Security-Culture Divided in the Mediterranean Region*, [w:] *The convergence of civilization. Constructing a Mediterranean Region*, eds. E. Adler, F. Bicchi, B. Cravford, R.A. Del Sarto, University of Toronto Press, 2006.
- Ayadi E., Fanelli A., *New Framework for Euro-Med Cooperation on Micro, Small and Medium-Sized Enterprise Support The Role of the Union for the Mediterranean*, Policy Brief, CEPS, 10 May 2011.
- Ayadi R., Colombo S., Paciello M.C., Tocci N., *The Tunisian Revolution an Opportunity for Democratic Transition*, MEDPRO Commentary, 24 January 2011.
- Baldwin Edwards M., *Between a Rock and a Hard Place: North Africa as a Region of Emigration, Immigration and Transit Migration*, „Revive of African Political Economy” 2006, vol. 33, no. 108.
- Balfour R., Cugusi B., *EU policy and Islamist movements: Constructive ambiguities or alibis?*, [w:] *Islamist Mass Movements, External Actors and Political Change in the Arab World*, CeSPI, International IDEA, IAI, 2010, http://www.idea.int/publications/islamist_mass_movements/upload/Islamist_mass_low_inlay.pdf [dostęp: 10.09.2013].
- Balfour R., *EU Conditionality after the Arab Spring*, IEMed Papers, EuroMeSCo, no. 16, June 2012.
- Balfour R., *Human Rights and Democracy in EU Foreign Policy: The Cases of Ukraine and Egypt*, Routledge, New York 2012.
- Balfour R., *Italy's Policies in the Mediterranean*, [w:] *The Euro-Mediterranean Partnership: Assessing the First Decade*, eds. H.A. Fernandez, R. Youngs, FRIDE, 2005.

- Balfour R., *Changes and Continuities in EU-Mediterranean Relations after the Arab Spring*, [w:] *An Arab Springboard for EU Foreign Policy*, eds. S. Biscop, R. Balfour, M. Emerson, Egmont Paper, European Policy Center, January 2012.
- Balfour R., *The Transformation of the Union for the Mediterranean*, „Mediterranean Policy” vol. 14, issue 1, March 2009.
- Bali U., *A Turkish Model for the Arab Spring?*, „Middle East Law and Governance” 2011, no. 3.
- Balogh I., *The Middle Eastern Balance of Power in 2012 and its Implications for the Future*, [w:] *Panorama of Global Security Environment 2012*, eds. M. Majer, R. Ondrejčák and V. Tarasovic, Centre for European and North Atlantic Affairs, Bratislava 2012.
- Barbe E., *Barcelona conference: Launching a Pad of Process*, „Mediterranean Politics” vol. 1, issue 1, June 1996.
- Barbe E., Surralles A.H., *Analysing Differentiation and Convergence in Euro-Mediterranean Relations*, [w:] *The Challenge of Differentiation in Euro-Mediterranean Relations: Flexible Regional Cooperation or Fragmentation*, eds. E. Barbe, A.H. Surralles, Routledge, New York 2013.
- Baron A., *Spanish foreign policy monitor*, Policy Brief, FRIDE, no. 136, October 2012.
- Barrinha A., *Pressing the Reset Button in Euro-Mediterranean Security Relations?* „Journal of Contemporary European Research” 2013, vol. 9, issue 1.
- Bauer M., Hanel Ch.P., *The Arab World in Transition: Prospects and Challenges for a Revitalized Relationship between Europe and North Africa*, Bertelsmann Stiftung Strategy Paper, Bertelsmann Stiftung and the Ministry of Foreign Affairs and Cooperation of the Kingdom of Morocco, Rabat, 16–18 May 2011, http://www.cap.lmu.de/download/2011/2011_Kronberg.pdf [dostęp: 10.09.2013].
- Behr T., *After the Revolution: The EU and the Arab Transition*, „Notre Europe”, no. 54, April 2012.
- Behr T., *EU Foreign Policy and Political Islam: Towards a New Entente in the Post-Arab Spring Era?*, „The International Spectator” 2013, vol. 48, issue 1.
- Behr T., *Germany and the Arab Spring*, Actuelles de l’Ifri, 13 October 2012, www.ifri.org/downloads/actuellebehr131012.pdf [dostęp: 7.02.2014].
- Behr T., *Regional Integration in the Mediterranean Moving out of the Deadlock?*, Notre Europe Report 77, April 2010.
- Belkeziz A., *Religion and the state in the Arab world: an overview*, „Contemporary Arab Affairs” 2014, vol. 7, issue 1.
- Bergasse E., *Euromed energy cooperation & the Mediterranean Solar Plan. A unique opportunity for a fresh start in a new era?*, Documentos CIDOB Mediterraneo Oriente Medio, no. 17, June 2011.
- Bergasse E., *The relationship between energy and economic and social development in the southern Mediterranean*, MEDPRO Technical Report, no. 27, February 2013.
- Bernatowicz G., *Proces barceloński jako jeden z instrumentów polityki śródziemnomorskiej UE*, „Sprawy Międzynarodowe” 2004, nr 4.

- Berrisch G., Flanagan P., Goldstein C., Lichtenbaum P., Mattick R., Peets L., Stro-
snider K., Polcyn A., *EU Imposes Economic Sanctions Against Libya US Su-
spends Licenses for Exports To Libya*, „EuroWatch”, March 2011.
- Bertossi Ch., Duyvendak J.W., Scholten P., *The Coproduction of National Models
of Integration: A View from France and the Netherlands*, [w:] *Integrating Im-
migrants in Europe: Research-Policy Dialogue*, eds. P. Scholten, H. Entzinger,
R. Penninx, S. Verbeek, IMISCOE Research Series 2015.
- Beyond the Arab Spring: U.S. Engagement in a Changing Middle East*, Wilson Cen-
ter, 8 April 2014, <http://www.wilsoncenter.org/event/beyond-the-arab-spring-us-engagement-changing-middle-east> [dostęp: 15.07.2014].
- Beyond spring: Civil society's role in the Middle East and North Africa*, The New-
sletter of INTRAC, no. 57, May 2014, [http://www.intrac.org/data/files/resour-
ces/799/14176_Ontrac57_proof5_WEB_FINAL.pdf](http://www.intrac.org/data/files/resources/799/14176_Ontrac57_proof5_WEB_FINAL.pdf) [dostęp: 15.03.2015].
- Bigo D., Brouwer E., Carrera S., Guild E., Guittet E.P., Jeandesboz J., Ragazzi F.,
Scherrer A., *The EU Counter-Terrorism Policy Responses to the Attacks in Paris:
Towards an EU Security and Liberty Agenda*, CEPS Paper in Liberty and Secu-
rity, no. 81, February 2015.
- Binder L., *The Middle East East as a Subordinate International System*, [w:] *Regio-
nal Politics and World Order*, eds. R.A. Falk, S.H. Mendlowitz, W.H. Freeman,
San Francisco 1973.
- Biscop S., *Mediterranean Mayhem: Lessons for European Crisis Management?*, [w:]
An Arab Springboard for EU Foreign Policy, eds. S. Biscop, R. Baulfor, M. Emer-
son, Egmont Paper, European Policy Center, January 2012.
- Blanchard Ch.M., *Libya: Transition and U.S. Policy*, CRS Report, Congressional
Research Service, 18 October 2012.
- Blanchard Ch.M., *Libya: Transition and U.S. Policy*, CRS Report, Congressional
Research Service, 11 June 2014.
- Bleich E., *Race Politics in Britain and France: Ideas and Policymaking Since the
1960s*, Cambridge University Press, Nowy Jork 2003.
- Blockmans S., *The ENP and 'more for more' conditionality: plus que ça change*, [w:]
*The European Union's relations with the Southern-Mediterranean in the after-
math of the Arab Spring*, eds. G. Fernandez Arribas, K. Pieters and T. Takacs,
Center for the Law of EU External Relations, Hague 2013.
- Blockmans S., *The 2015 ENP Review: A policy in suspended animation*, CEPS Com-
mentary, 1 December 2015.
- Boghat G., *The impact of the Arab Spring on the oil and gas industry in North Afri-
ca – a preliminary assessment*, „The Journal of North African Studies” vol. 17,
no. 3, June 2012.
- Bojinovic Fenko A., *En Evaluation of the EU-Mediterranean Regional – Building
from the Perspective of the Regionalization Process in the Mediterranean*, [w:]
The EU and World Regionalism: the Makability of Regions in the 21st Century,
eds. P. de Lombaerde, M. Shulz, Ashgate, Farnham 2009.
- Borkert M., Bosswick W., Heckmann F., Lüken-Klaßen D., *Local integration policies
for migrants in Europe* European Forum for Migration Studies, Bamberg, Ger-

- many, 2007, http://www.sem-ete.gr/wp-content/uploads/2014/07/efilwc_1.pdf [dostęp 16.06.2016].
- Boserup R.A., Tassinari F., *The Return of Arab Politics and Europe's Chance to Engage Anew*, „Mediterranean Politics”, vol. 17, issue. 1, March 2012.
- Boukhars A., *Al-Qaeda's Resurgence in North Africa?*, Working Paper, FRIDE, no. 120, August 2013.
- Boukhars A., *Morocco's Islamists: Bucking the trend?*, Policy Brief, FRIDE, no. 182, June 2014.
- Boumghar L., *L'Union pour la Méditerranée: Un Cadre Approprié pour une Ambition Mesurée*, EuroMesco Brief, no. 52, 20 February 2013.
- Brahimi A., *Libya's Revolution*, [w:] *North Africa's Arab Spring*, ed. G. Joffe, Rutledge, London 2013.
- Brattberg E., *Opportunities lost, opportunities seized: the Libya crisis as Europe's perfect storm*, „Policy Brief”, European Policy Center, June 2011.
- Bremberg Heijl N., *Between a Rock and Hard Place: Euro Mediterranean Security Revisited*, „Mediterranean Politics”, vol. 12, issue 1, March 2007.
- Brincker G.S., *A French view on European Enlargement and Neighbourhood Policy*, Remarks for discussion for the conference: „How to improve the European Neighbourhood Policy? Concepts, perceptions and policy recommendations for its Eastern dimension”, Brussels, 4–5 November 2009.
- Brtnický M., *The Arab Revolts: an Impetus towards Reassessment of the European Union's foreign policy?*, „Contemporary European Studies” 2011, no. 2.
- Brudzińska K., *Czy wspieranie sektora pozarządowego jest w Egipcie możliwe*, „Biuletyn PISM”, nr 80, 2 sierpnia 2013.
- Brudzińska K., Sasnal P., *Tunisia is Not Egypt, But...*, „Bulletin PISM”, no. 88, 27 August 2013.
- Buckner E., Beges S., Khatib L., *Social Entrepreneurship: Why is it Important Post Arab Spring? Online Survey Report*, Program on Arab Reform and Democracy Center on Democracy, Development, and the Rule of Law (CDDRL) Stanford University, March 2012.
- Burgat F., Geze F., *Algeria*, [w:] *Islamist Opposition Parties and the Potential for EU Engagement*, eds. T. Archer, H. Huuhtanen, The Finnish Institute of International Affairs, Helsinki 2007.
- Burke E., *An awkward embrace. The UK's re-emerging role in the Middle East*, Policy Brief, FRIDE, no. 186, October 2014.
- Cai P.X.F., *Trading with Foreigners: An Interdisciplinary Analysis of China's Core Interests in Trade and Foreign Policy*, „Akron Law Review” 2014, vol. 47, issue 3.
- Calleja S.C., *The Euro-Med Partnership and sub Regionalism, a Case of Regional Building*, Institute of European Studies, Berkeley 2004, <http://repositories.cdlib.org/ies/040424> [dostęp: 12.01.2010].
- Canciani E., *European Financial Perspective and the European Neighbourhood and Partnership Instrument*, *Mediterranean Yearbook 2007*, IEMed, 2007.
- Carafa L., *The Mediterranean Solar Plan through the Prism of External Governance*, University of Catania, EUSA Twelfth Biennial International Conference Bo-

- ston, Massachusetts, March 2011, http://euce.org/eusa/2011/papers/1k_carafa.pdf [dostęp: 10.09.2013].
- Carbone M., *Between Ambition and Ambivalence: Italy and the European Union's Mediterranean policy*, „The Journal of the Association for the Study of Modern Italy”, vol. 13, no 2, May 2008.
- Carbone M., *The European Union and China's rise in Africa: Competing visions*, „Journal of Contemporary African Studies” 2011, vol. 29, issue 2.
- Carbone M., Coralluzzo V., *The Politics of Italy's Foreign Policy in the Mediterranean*, „Mediterranean Politics”, vol. 14, no. 3, November 2009.
- Casier T., *The European Neighborhood Policy: Assessing the EU's Policy toward the Region*, [w:] *The Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World*, eds. F. Bindi, I. Angelescu, Brookings Institute Press, Washington 2010.
- Cassarino J.P., *Reversing hierarchy of Priorities in EU-Mediterranean Relation*, [w:] *The European Union and the Arab Spring: Promoting Democracy and Human Rights*, ed. J. Peters, Lexington Publisher, Maryland 2013.
- China and the World, Annual Report to Congress*, US-China Economic and Security Review Commission, 2014, http://origin.www.uscc.gov/sites/default/files/Annual_Report/Chapters/Chapter%203B%20Section%201%20China%20and%20the%20Middle%20East%20and%20North%20Africa.pdf [dostęp: 2.05.2015].
- Chams El Dine Ch., *The Military and Egypt's Transformation Process*, „SWP Comments”, German Institute of International and Security Affairs, February 2013.
- Chaziza M., *The Arab Spring: Implications for Chinese Policy*, „Middle East Review of International Affairs”, vol. 17, no. 2, Summer 2013.
- Cholewa M., *Polityka śródziemnomorska Nicolasa Sarkozy'ego*, „Stosunki Międzynarodowe” 2011, t. 44.
- Ciechanowicz A., Gotkowska J., *Niemcy wobec rewolucji w Afryce*, „BEST OSW”, Ośrodek Studiów Wschodnich, no. 9, Warszawa 2011, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/best/2011-03-09/niemcy-wobec-rewolucji-w-afryce-polnocnej> [dostęp: 10.09.2013].
- Cieślukowska M., *Włochy wobec nielegalnych imigracji z Tunezji i Egiptu*, „Stosunki Międzynarodowe” 2012, t. 45, nr 1.
- Coates-Ulrichsen K., *Domestic implications of the Arab uprisings in the Gulf*, [w:] *The Gulf States and the Arab Uprisings*, ed. A. Echague, FRIDE and the Gulf Research Center 2013.
- Cole P., *Borderline Chaos, Stabilizing Libya Periphery*, The Carnegie Papers, Carnegie Endowment for International Peace, October 2012.
- Collombier V., *Fighting the Islamic State in Libya: by political means first*, Expert Analysis, NOREF, March 2015.
- Colombo S., Coates-Ulrichsen K., Ghabra Sh., Hamid Sh., Ragab E., *The GCC in the Mediterranean in Light of the Arab Spring*, „Mediterranean Paper Series”, The German Marshall Fund of the United States, 2012.
- Colombo S., Huber D., *The EU and Conflict Resolution in the Mediterranean Neighbourhood: Tackling New Realities through Old Means?* EuroMeSCo Paper, no. 28, March 2016.

- Colombo S., Lesser I., *The Mediterranean Energy Scene: What Now? What Next?*, Summary Report, Document IAI, no. 10, April 2010.
- Colombo S., *The GCC Countries and the Arab Spring. Between Outreach, Patronage and Repression*, Working Papers, IAI, vol. 12, no. 9, March 2012.
- Colombo S., Tocci N., *The EU response to the Arab uprisings: Old wine in new bottles?*, [w:] *Re-thinking Western policies in light of the Arab uprisings*, eds. R. Alcaro, M. Haubrich-Seco, Research Papers, IAI, 2012.
- Colombo S., *Unpacking the GCC's Response to the Arab Spring*, „Sharaka Commentaries”, no. 1, July 2012.
- Colombo S., Sartori N., *Rethinking EU Energy Policies Towards the Southern Mediterranean Region*, Enel Foundation Working Paper, no. 14, 2014.
- Comelli M., Greco E., Tocci N., *From Boundary to Borderland: Transforming the Meaning of Borders in Europe Through the European Neighborhood Policy*, „European Foreign Affairs Review” 2007.
- Country Reports*, RCREEE, 2012, www.rcreee.org/content/member-states [dostęp: 03.07.2015].
- Coustilliere J.F., *The „5+5 security and defence” initiative*, Foundation CIDOB, Barcelona 2007.
- Czornik K., *Polityka USA wobec Bliskiego Wschodu*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2012, nr 1.
- Ćwiek-Karpowicz J., *Protesty społeczne w krajach arabskich a bezpieczeństwo energetyczne Unii Europejskiej*, [w:] *Bliski Wschód coraz bliżej*, red. J. Danecki, S. Sulowski, Elipsa, 2011.
- Dadush U., Dunne M., *American and European Responses to the Arab Spring: What's the Big Idea?*, „The Washington Quarterly” 2011, vol. 34, no. 4.
- Dalmasso E., *Surfing the Democratic Tsunami in Morocco: A Political Society and the Reconfiguration of a Sustainable Authoritarian Regime*, „Mediterranean Politics”, vol. 17, issue. 2, July 2012.
- Dandashly A., *The EU and the Southern Neighbors in the Wake of the Arab Spring. The Democracy-Security Dilemma*, Political Science Department-Maastricht University, Paper prepared for presentation at the Canadian Political Science Association meeting in Victoria, BC, Canada, 3–4 June 2013, <http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2013/Dandashly.pdf> [dostęp: 10.09.2013].
- Darbouche H., *Third Time Lucky? Euro-Mediterranean Energy Co-operation under the Union for the Mediterranean*, „Mediterranean Politics”, vol. 16, issue 1, March 2011.
- Darnis J.P., *François Hollande's Presidency: A New Era in French Foreign Policy?*, Working Papers, IAI, no. 12/19, June 2012.
- De Brito B., *Political Liberalisation and Transition to Democracy: Lessons from the Mediterranean and Beyond Morocco, Turkey, Spain and Portugal*, EuroMeSCo Paper, no. 58, October 2006.
- De Ville F., Reynaert V., *The Euro Mediterranean Free Trade Area: on Evaluation on the Eve of the (Missed) Deadline*, „L'Europe en Formation” 2010, no. 356, <http://www.cife.eu/UserFiles/File/EEF/356/EEF356-12FDVVR.pdf> [dostęp: 14.04.2013].

- Del Sarto R.A., Tocci N., *Italy's Politics without Policy: Balancing Atlanticism and Europeanism in the Middle East*, „The Journal of the Association for the Study of Modern Italy”, vol. 13, no. 2, May 2008.
- Del Sarto R., Schumacher T., *From Brussels with Love: Leverage, Benchmarking, and the Action Plans in the EU's Democratisation Policy*, „Democratization” 2011, vol. 18, no. 4.
- Dobrowolska-Polak J., *Nielegitymizowana interwencja zbrojna w Syrii – prawdopodobny scenariusz najbliższych miesięcy?*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” 2012, nr 100.
- Downs J., *Egypt New National Trust*, „History Today”, vol. 61, issue 6, June 2011.
- Driss A., *Southern Perceptions about the Union for the Mediterranean*, [w:] *New EU Member States Positions Regarding the Union for the Mediterranean*, Institute of Public Affairs, 2009.
- Dziśiów-Szuszczkiewicz A., *Dokąd zmierza Libia bez Muammara Kadafiego*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2012, nr 1.
- Dziśiów-Szuszczkiewicz A., *Regionalna rywalizacja o Syrię*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2012, nr 22.
- Dziśiów-Szuszczkiewicz A., *Sukcesy i porażki „anatolijskiego tygrysa” – wyzwania dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Turcji*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2012, nr 21.
- Echague E., *Europe's Gulf Dilemma*, FRIDE Policy Brief, no. 160, June 2013.
- Echagüe A., Manrique M., *The European Union's policies towards North Africa: what role for Spain*, Policy Brief, FRIDE, no. 133, July 2012.
- Edwards G., Philipart E., *The Euro-Mediterranean Partnership: Fragmentation and Reconstruction*, „European Foreign Affairs Review” 1997, vol. 2, no. 4.
- Eeckelaert Al-Fattal R., *The Arab Spring: Where do the Arab Militaries Stand and Why?*, [w:] *An Arab Springboard for EU Foreign Policy*, eds. S. Biscop, R. Baulfor, M. Emerson, Egmont Paper, European Policy Center, January 2012.
- El Hachimi M., *Société civile et démocratisation au Maroc. Le grand malentendu*, IEmed Papers, EuroMeSCo, no. 21, June 2014.
- El Shazly F., *The Development of the Euro Mediterranean Charter for Peace and Stability*, [w:] M. Ortega, *The Future of the Euro Mediterranean Security Dialogue*, Institute for Security Studies, Western European Union, „Occasional Papers”, March 2000.
- Elisa T., *The European integration, the Arab regionalisms and the Euro-Med relations after the Arab Spring: is the Pan-Euro-Mediterranean Free Trade Area a viable project yet*, ECPR – Sixth Pan-European Conference on EU Politics Tampere, Finland – 13–15 September 2012, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2148677 [dostęp: 15.09.2013].
- El-Rayyes T., *Trade and Regional Integration between Mediterranean Partner Countries*, Working Paper, Go-EuroMed, no. 8, 2007.
- Elshobaki A., Munoz G.M., *Why Europe must engage with political Islam*, 10 Papers for Barcelona Process, ISS, no. 5, February 2010.
- Emerson M., *Just Good Friends? The European Union's Multiple Neighbourhood Policies*, „The International Spectator”, vol. 46, no. 4, December 2011.

- Emerson M., *Making Sense of Sarkozy's Union for the Mediterranean*, Policy Brief, CEPS, no. 155, March 2008.
- Emerson M., *Review of the European Neighbourhood Policy*, Policy Brief, CEPS, 8 June 2011.
- Entelis J.P., *Algeria democracy denied, and revived*, „The Journal of North African Studies”, vol. 16, issue 4, December 2011.
- Entelis J.P., *Democratic Desires and the Authoritarian Temptation in the Central Maghreb*, [w:] *The Euro-Mediterranean Partnership: Assessing the First Decade*, eds. H.A. Fernandez, H.Y. Zoubir, FRIDE, Madrid 2005.
- Entelis J.P., *What does an amended constitution really change about Algeria?*, [w:] *Reflections Five Years After the Uprisings*, POMPE Studies, no 18, March 2016.
- Eriksson M., Zetterlund K., *Dealing with Change. EU and AU Responses to the Uprisings in Tunisia, Egypt and Libya*, January 2013, <http://www.foi.se/Global/V%C3%A5r%20kunskap/S%C3%A4kerhetspolitiska%20studier/Afrika/Eriksson%20och%20Zetterlund,%20Dealing%20with%20Change.%20EU%20and%20AU%20Responses%20to%20the%20Uprisings%20in%20Tunisia,%20Egypt%20and%20Libya,%20FOI-R--3589--SE,%202013.pdf> [dostęp: 10.09.2013].
- Escribano G., *The Mediterranean Union: A Union in Search of a Project*, „Working Paper” 2008, Real Instituto Elcano, no. 13, http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_eng/Content?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/Elcano_in/Zonas_in/DT13-2008 [dostęp: 7.03.2010].
- Escribano G., *Multilateral Trade Negotiations and Euro-Mediterranean Trade*, *Mediterranean Yearbook 2006*, IEMed 2006.
- Estruch E., *Introduction to Spanish Instruments for the Economic Cooperation with South Mediterranean Countries*, CESPI Report 2007, http://www.cespi.it/MED1-BP/SPANISH%20INSTRUMENTS_Elisenda.pdf [dostęp: 10.06.2011].
- European Neighborhood Policy*, Economic Revive of Neighbors Country, „European Economy, Occasional Papers”, no. 40, August 2008.
- Evron Y., *Chinese Involvement in the Middle East: The Libyan and Syrian*, „Strategic Assessment”, vol. 16, no. 3, October 2013.
- Fargues F., Fandrich Ch., *Migration after the Arab Spring*, MPC Research Report, European University Institute, MPC – Migration Policy Centre, 2012, <http://www.migrationpolicycentre.eu/docs/MPC%202012%20EN%2009.pdf> [dostęp: 7.02.2014].
- Fidan F., Aras B., *The Return of Russia-Africa Relations*, „Billig”, no. 52, Winter 2010.
- Fule S., *European Union Policy towards Its Southern Neighbourhood*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2014*, IEMed, 2014.
- Florensa S., *Energy and Food Security in the Mediterranean*, [w:] *Energy and Global Economic Crisis: The Chances for Progress*, eds. G. Joffe, S. Allal, H.B. Jannet Allal, 10 Papers for Barcelona, IEMed, 2010, no. 2, October 2010.
- Forstenlechner I., Rutledge E., Alnuaimi R.S., *The UAE, the „Arab Spring” and Different Types of Dissent*, „Middle East Policy”, vol. 19, no. 4, Winter 2012.

- Forumusiewicz R., *Niemcy wobec przełomu politycznego w Afryce Północnej*, „Sprawy Międzynarodowe” 2011, nr 3.
- Fule S., *European Union Policy towards Its Southern Neighbourhood*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2014*, IEMed, 2014.
- Gad E., *Egypt-EU Relations from Conflict to Cooperation*, [w:] *Analysing Middle Eastern foreign policies and the relationship with Europe*, eds. G. Nonneman, Routledge, London–New York 2005.
- Gartenstein-Ross D., Barr N., *Dignity and Dawn: Libya’s Escalating Civil War*, Research Paper, ICCT, February 2015.
- Gartenstein-Ross D., Barr N., Willcoxon G., Basuni N., *The Crisis in North Africa Implications for Europe and Options for EU Policymakers*, Clingendael Report, April 2015.
- Garzdecki M., Szozda Ł., *Świat islamu i nowe zagrożenia*, „Sprawy Międzynarodowe” 2007, nr 2.
- Gaub F., *Horizon 2014: the Arab World*, ISSU Alert, no. 4, 24 January 2014, http://www.iss.europa.eu/uploads/media/Alert_4_Horizon_Arab_world.pdf [dostęp: 7.02.2014].
- Gaub F., *Reforming Arab Security Sectors*, ISSU Brief, no. 48, 19 December 2013, http://www.iss.europa.eu/uploads/media/Brief_48_Arab_Security_Sector_Reform.pdf [dostęp: 7.02.2014].
- Gault J., *The European Union Energy Security and the Periphery*, „Occasional Paper Series” 2002, no. 40.
- Gause G., *Why Middle East studies missed the Arab Spring*, „Foreign Affairs” 2011, vol. 4 no. 90.
- Ghoniem F., *From EU Association Agreements to EU Neighborhood Policy and Union for the Mediterranean: Does Egypt Need This Change in EU, Regional Trade Policy?*, [w:] *European Neighborhood Policy and the Southern Mediterranean*, eds. M. Comelli, A. Eralp, C. Ustun, METU Press, Ankara 2009.
- Gilardoni G., D’Odorico M., Carrillo D., *Evidence on migrants’ integration in Europe*, Knowledge for Integration Governance, February 2015.
- Gilboa E., *The United States and the Arab Spring*, [w:] *The Arab Spring, Democracy and Security*, ed. E. Inbar, Rutledge, New York 2013.
- Gillespie R., *A Political Agenda for Regional-building? The EMP and Democracy Promotion in North Africa*, „Working Paper”, University of Catania, Berkley, May 2004.
- Gillespie R., *Union for the Mediterranean or for the EU*, „Mediterranean Policy” 2008, vol. 13, issue 2, s. 279.
- Gillespie R., Youngs R., *Themes in European Democracy Promotion*, „Democratization” 2002, vol. 9, no. 1.
- Goldhammer A., *French foreign Policy under Sarkozy*, „E-International Relations” 2008, <http://www.e-ir.info/2008/06/14/french-foreign-policy-under-sarkozy> [dostęp: 15.02.2010].
- Gotwald M., *Humanizing Security. The EU Responsibility to Protect in the Libyan Crisis*, „FIIA Working Paper”, no. 75, April 2012.

- Greco K., *The Arab Spring: Where was the EU, and What is its Future Role in the Region*, Miami-Florida European Union Center of Excellence, University of Miami, vol. 13, no. 4, February 2013.
- Gromadzki G., *Raport: Pięć tez o Europejskiej Polityce Sąsiedztwa*, Policy Brief, Fundacja Batorego, Warszawa 2008.
- Gugan D., *Europe and Arab: Two case studies*, „European Scientific Journal”, vol. 9, no. 11, April 2013.
- Gul-Rechlewicz V., *Polityka imigracyjna Holandii i Szwecji – analiza porównawcza*, „Drohiczyński Przegląd Naukowy” 2015, nr 7.
- Hadi M.A., *The Second Arab Awakening*, Palestinian Academic Society for the Study of International Affairs, Jerusalem 2012.
- Hafner M., Tagliapietra S., *A New Euro-Mediterranean Energy Roadmap for a Sustainable Energy Transition in the Region*, Policy Papers, MEDPRO, 19 February 2013.
- Halaseh R., *Civil Society, Youth and the Arab Spring*, [w:] *Change and Opportunities in the Emerging Mediterranean*, eds. S. Calleya, M. Wohlfeld, Gutenberg Press, Malta 2012.
- Haliżak E., *Regionalizm w stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, red. E. Haliżak, R. Kuźniar, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2006.
- Hashemi N., *The Arab Spring Two Years On: Reflections on Dignity, Democracy, and Devotion*, „Ethics and International Affairs” 2013, no. 27.
- Helmy A., *Egypt's Sisi gains leverage from the fight against the Islamic State*, Commentary of European Council on Foreign Relations, October 2014, http://www.ecfr.eu/page/-/ECFR122_IS_REPORT_Combined_140115%28new%29.pdf [dostęp: 18.03.2015].
- Henry J.R., *Sarkozy, the Mediterranean and the Arab Spring*, „Contemporary French and Francophone Studies” 2012, vol. 16, no. 3.
- Hettne B., Sonderbaum F., *Civilian Power or Soft Imperialism? The EU as a Global Actor and the Role of Interregionalism*, „European Foreign Affairs” 2005, vol. 10.
- Hoekman B., *Deep and Comprehensive Free Trade Agreements*, EUI Working Paper, no. 29, 2016.
- How will the refugee surge affect the European economy?* Migration Policy Debates, OECD, no. 8, November 2015, <https://www.oecd.org/migration/How-will-the-refugee-surge-affect-the-European> [dostęp: 13.06.2016].
- Hollis T., *No friend of democratization: Europe's role in the genesis of the 'Arab Spring*, „International Affairs” 2012, vol. 88, no. 1.
- Hong M.W., *An Analysis of North Africa's Capacity to Achieve Renewable Energy Development*, „Topics in Middle Eastern and African Economies” 2014, vol. 16, no. 2.
- Hongtu Z., *China's Energy Interest and Security in the Middle East*, [w:] *China's Growing Role In the Middle East: Implications for the Region and Beyond*, The Gulf Research Center and the Nixon Center, 2010.

- Huber D., *Democracy Assistance in the Middle East and North Africa: A Comparison of U.S. and EU Policies*, „Mediterranean Politics”, vol. 13, issue 1, March 2008.
- Huntington S.P., *Will More Countries Become Democratic?*, „Political Science Quarterly”, vol. 99, no. 2, Summer 1984.
- Ilkowski F., *Dynamika rewolucji na Bliskim Wschodzie*, [w:] *Bliski Wschód coraz bliżej*, red. J. Danecki, S. Sulowski, Elipsa, 2011.
- IOM Libya, Situation Report, 31 May 2015, http://www.iom.int/sites/default/files/situation_reports/file/IOM-Libya-Situation-Report-31May2015.pdf [dostęp: 3.06.2015].
- Isaac S.K., *Europe and the Arab Revolutions. From a Weak to a Proactive Response to a Changing Neighborhood*, „KFG Working Paper”, The Transformative Power of Europe, no. 39, May 2012.
- Jaidi L., *Morocco/EU Advance Status: What Value Does it Add to the European Neighbourhood Policy*, Mohamad VI University Rabat, Panorama EuroMed 2009.
- Jankowski D., *Po „arabskiej wiosnie” – „zima” dla europejskiej obrony?*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2011, nr 18.
- Jankowski M., *Niemcy wobec kryzysu w Afryce Północnej*, „Biuletyn Opinii” 2011, nr 8.
- Jeanjean S., *France’s Reaction to the Arab Spring*, WISE MEN Center for Strategic Studies, 21 December 2011, http://www.bilgesam.org/en/index.php?option=com_content&view=article&id=444:frances-reaction-to-the-arab-spring&catid=70:ab-analizler&Itemid=131 [dostęp: 7.02.2014].
- Jesień L., *Wymiar Wschodni UE z perspektywy UE – próba krytyki*, [w:] *Wymiar Wschodni UE – szansa czy idee polskiej polityki*, red. P. Kowal, Centrum Stosunków Międzynarodowych, Warszawa 2002.
- Joffe G., *European and Libya*, „The Journal of North African Studies” 2001, vol. 6, no. 4.
- Joffe G., *Southern Attitudes Towards an Integrated Mediterranean Region*, [w:] *The Euro-Mediterranean Partnership: Political and Economic Perspectives*, ed. R. Gillespie, Routledge, New York 2013.
- Joffe G., *The Arab Spring in North Africa: origins and prospect*, „The Journal of North African Studies”, vol. 16, issue 4, December 2011, s. 507–532.
- Joffe G., *The European Union and the Maghreb*, [w:] *Mediterranean Politics Yearbook*, ed. R. Gillespie, Fairleigh Dickinson University Press, London 1994.
- Johansson-Nogues E., *EU’s post-Arab spring relations with southern Mediterranean civil society actors, continuity or change?*, [w:] *The European Union’s relations with the Southern-Mediterranean in the aftermath of the Arab Spring*, eds. G. Fernandez Arribas, K. Pieters, T. Takacs, Center for the Law of EU External Relations, Hague 2013.
- Jordan Galduf J.M., *Spanish – Moroccan Economic Relations*, [w:] *The Euro-Mediterranean Partnership: Political and Economic Perspectives*, ed. R. Gillespie, Routledge, New York 2013.

- Jung D., *Unrest in the Arab world: four questions*, „Insight Turkey” 2011, no. 13.
- Kaca E., *Przegląd polityki sąsiedztwa: niewystarczające zmiany*, „Biuletyn PISM”, nr 101, 2 grudnia 2015.
- Kaczmarek M., *Polityka Rosji wobec Bliskiego Wschodu*, [w:] *Bliski Wschód coraz bliżej*, red. J. Danecki, S. Sulowski, Elipsa, 2011.
- Kaczmarek M., *Nowy Jedwabny Szlak: uniwersalne narzędzie chińskiej polityki*, Komentarze OSW, 10.02.2015, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2015-02-10/nowy-jedwabny-szlak-uniwersalne-narzedzie-chinskiej-polityki> [dostęp: 15.04.2015].
- Kahl H., Lynch M., *U.S. Strategy after the Arab Uprisings: Toward Progressive Engagement*, „The Washington Quarterly”, vol. 36, no. 2, Spring 2013.
- Kandeel A., *Egypt at the Crossroads*, „Middle East Policy”, vol. 18, no. 2, Summer 2011.
- Kandil A., *China and the Arab Spring: A New Player in the Middle East*, EuroMeSCo Brief, no 47, 5 July 2012.
- Karakas C., *Economic challenges and prospects of the refugee influx*, European Parliamentary Research Service, December 2015, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/572809/EPRS_BRI\(2015\)572809_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/572809/EPRS_BRI(2015)572809_EN.pdf) [dostęp: 13.06.2016].
- Katzman K., Blanchard Ch.M., Humud C.E., Margesson R., Weed M.C., *The „Islamic State” Crisis and U.S. Policy*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, 11 February 2015.
- Kausch K., *Competitive Multipolarity in the Middle East*, Working Papers, IAI, no. 10, September 2014.
- Kausch K., *Enabling or evading? Germany in the Middle East*, Policy Brief, FRIDE, no. 191, January 2015.
- Kausch K., *‘Elections 2007: The Most Transparent Status Quo in Moroccan History’*, „Mediterranean Politics”, vol. 13, issue 1, March 2008.
- Kausch K., *Europe’s Engagement with Moderate Islamists*, [w:] *Islamist Radicalisation: The Challenge for Euro-Mediterranean Relations*, eds. M. Emerson, K. Kausch, R. Youngs, FRIDE, Madrid 2009.
- Kausch K., *Morocco*, [w:] *Is the European Union Supporting Democracy in its Neighbourhood*, ed. R. Youngs, FRIDE, Spain 2008.
- Kausch K., *Tunisia: EU incentives contributing to new repression*, „IPRIS Maghreb Review”, no. 4, July 2010.
- Kausch K., *End of the Southern Neighborhood*, IEMed Papers, EuroMeSCo, no. 18, April 2013.
- Keenan J., *Political Destabilization and ‘Blowback’ in the Sahel*, „Review of African Political Economy”, vol. 31, no. 102, December 2004.
- Keiswetter L., *The Arab Spring: Implications for US Policy and Interests*, Middle East Institute, 13 January 2012, <http://www.mei.edu/content/arab-spring-implications-us-policy-and-interests> [dostęp: 15.07.2014].
- Kelesoglu E., *Analiza polityki zagranicznej Turcji wobec Bliskiego Wschodu*, [w:] *Bliski Wschód coraz bliżej*, red. J. Danecki, S. Sulowski, Elipsa, 2011.

- Khader B., *Eastern Enlargement and the Euro-Mediterranean Partnership: A Win-win Game*, EuroMeSCo Paper, no. 20, 2003.
- Khader B., *The European Union and the Arab World, From the Roma Treaty to the Arab Spring*, IEMed Papers, EuroMeSCo, no. 17, March 2013.
- Khandelwal P., Roitman A., *The Economics of Political Transitions: Implications for the Arab Spring*, Working Paper, IMF, International Monetary Fund, no. 9, March 2013.
- Khan M., Mezran K., *Aftermath of the Arab Spring in North Africa*, Issue Brief, Rafik Hariri Center for the Middle East, October 2016.
- Khan M., *The Economic Consequences of the Arab Spring*, Issue Brief, Rafik Hariri Center for the Middle East, February 2014.
- Khatib A., *Has an EU-Sceptical Culture in the Arab World Led Islamists to Power?*, *EU Arab Relations*, Fulda University of Applied Sciences, 2012, <http://www.med-eu.org/documents/MED6/papers/KHATIB.pdf> [dostęp: 10.03.2014].
- Khatib L., *Political participation and democratic transition in the Arab World*, „Journal of International Law”, University of Pennsylvania, vol. 34, no. 2, April 2013.
- Kilpeläinen S., *Energy Relations between the European Union and North Africa?*, „Journal of Contemporary European Research” 2013, vol. 9, issue 2.
- Kitchen N., *The Contradictions of Hegemony: The United States and the Arab Spring*, IDEAS Reports, SR011. LSE IDEAS, London School of Economics and Political Science, London 2012.
- Kiwerska J., *Wydarzenia w Afryce Północnej i układ transatlantycki*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” 2011, nr 64.
- Klein M., *Russia and the Arab Spring Foreign and Domestic Policy Challenges*, „SWP Comments”, February 2012.
- Koenig N., *The EU and the Libyan Crisis: In Quest of Coherence?*, IAI Working Papers 11, 19 July 2011.
- Kołodowska A., *Europejska Polityka Sąsiedztwa – plany działania dla państw śródziemnomorskich*, „Biuletyn PISM”, nr 15, 22 lutego 2005.
- Kołodowska A., *10 lat partnerstwa eurośródziemnomorskiego*, PISM Research Paper, nr 3, 2006.
- Kołodowska A., *Stanowisko Francji wobec europejskiej polityki sąsiedztwa*, „Biuletyn PISM”, nr 43, 16 kwietnia 2004.
- Kostanyan H., Blockmans S., *Saving Libya from itself: What the EU should do now*, CEPS Commentary, 1 December 2014.
- Korotayev A., Zinkina J., *Egyptian Revolution: A Demographic Structural Analysis*, „Entelequia. Revista Interdisciplinar” 2011, no. 13.
- Kostadinowa V., *What is the Status of the EU-GCC Relationship*, GRC Gulf Paper, Gulf Research Center, 2013.
- Kotzian P., Knodt M., Urdze S., *Instruments of the EU's External Democracy Promotion*, „Journal of Common Market Studies” 2011, vol. 49, no. 5.
- Kouzmine Y., Chanard C., *European Union, Mediterranean region and energy issue*, Report, 2 March 2012, <http://hal.archives-ouvertes.fr/index.php?langue=en&halsid=aikk3rm7h2fh39o1unlvhcing4> [dostęp: 15.09.2013].

- Kowalewska K., *Państwa Rady Współpracy Zatoki wobec „arabskiej wiosny”*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2012, nr 3–4.
- Kratochvil P., *The European Neighbourhood Policy: A Clash of Incompatible Interpretations*, [w:] *The European Union and its Neighbourhood: Policies, Problems and Priorities*, eds. P. Kratochvil, Institute of International Relations, Prague 2006.
- Kujawa K., *Reakcja Turcji na wydarzenia w Afryce Północnej*, „Biuletyn PISM” 2011, nr 58, 2 czerwca 2011.
- Kumoch J., *Francja wobec arabskiej wiosny*, „Sprawy Międzynarodowe” 2011, nr 3.
- Kundnani H., Väisse J., *EU foreign policy: moving on from Libya*, OpenDemocracy, 15 April 2011, <http://www.opendemocracy.net/hans-kundnani-justinvaisse/eu-foreign-policy-moving-on-from-libya> [dostęp: 7.02.2014].
- Kurki M., *How the EU can adopt a new type of democracy support*, Working Paper, FRIDE, no. 112, March 2012.
- La politique méditerranéenne de l'Union européenne après le printemps arabe: les cas du Maroc et de la Tunisie*, Sénat Session, Rapport d'Information, 24 Octobre 2013, http://www.senat.fr/rap/r13-100/r13-100_mono.html#toc34 [dostęp: 7.02.2014].
- Lacher W., *The Malian crisis and the challenge of regional security cooperation, stability*, „International Journal of Security and Development” 2013, vol. 2, issue 2, file:///C:/DOCUME~1/adia/USTAWI~1/Temp/81-384-1-PB.pdf [dostęp: 7.02.2014].
- Wyzwania bezpieczeństwa, integracji europejskiej oraz współpracy międzynarodowej w XXI w.*, red. M. Lasoń, „Krakowskie Studia Międzynarodowego” 2010, nr 4.
- Lebl L., *The Islamist Threat to European Security*, „Middle East Quarterly”, vol. 21, no. 3, Summer 2014.
- Lee H., Schalmon D., *Searching for Oil: China's Oil Initiatives in the Middle East*, Discussion Paper, Belfer Center for Science and International Affairs, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, 2007.
- Lefebvre M., *France and the European Neighbourhood Policy*, [w:] *The New Neighbourhood Policy of the Europe-an Union Perspectives from the European Commission, France, Germany, Poland, Ukraine and Moldova*, Deutsche-Aussenpolitike, vol. 7, issue 19, 27 July 2006.
- Lehne S., *Times to reset European Neighborhood Policy*, Carnegie Europe, February 2014, http://carnegieendowment.org/files/time_reset_enp.pdf [dostęp: 15.07.2014].
- Lesser I., Tellis A., *Strategic Exposure: Proliferation around the Mediterranean*, RAND MR-742-A, Santa Monica 1996.
- Liargovas P., *EU trade policies towards neighboring countries*, Working Paper, International Center for Black Sea Studies, University of Peloponnese, no. 2/01, January 2013.
- Licari J., *The Euro-Mediterranean Partnership: Economic and Financial Aspects*, „Mediterranean Politics”, vol. 3, issue 1, Winter 1998.

- Lippert B., *Beefing up the ENP: Towards a Modernization and stability Partnership*, „The International Spectator” 2006, vol. 41, no. 4.
- Lippert B., *European Neighbourhood Policy: Many reservations – Some Progress, Uncertain Prospects*, „International Policy Analyses”, Friedrich Ebert Stiftung, June 2008.
- Liszczczyk D., *Francja wobec kryzysu w Afryce Północnej*, „Biuletyn PISM” nr 27, 17 marca 2011.
- Liu T.C., *China's economic engagement in the Middle East and North Africa*, Policy Brief, FRIDE, no. 173, January 2014.
- Losano M.G., *After the Arab Spring: the problem of freedom of religion*, „E-Journal of International Relations” 2012, JANUS.NET, vol. 3, no. 2, s. 3–4, observare.ual.pt/janus.net/en_vol3_n2_art1.
- Lucarelli S., *Interpreted values*, [w:] *The European Union's Roles in International Politics. Concepts and Analysis*, eds. O. Elgstrom, M. Smith, Routledge, London 2006.
- Lumumba-Kasongo T., *Africa Relations: A Neo-Imperialism or a Neo-Colonialism? A Reflection*, „African and Asian Studies” 2011, vol. 10, issue 2–3.
- Lust E., Soltan G., Wechmann J., *After the Arab Spring: Islamism, Secularism and Democracy*, „Current History” 2012, no 749.
- Łukaszewicz A., *Gulf Economic Support for North African Countries*, „Stosunki Międzynarodowe” 2013, t. 47, nr 1.
- Maòz M., *Political Islam and the Arab Spring*, *Mitvim* – The Israeli Institute for Regional Foreign Policies, 2012, <http://www.mitvim.org.il/political-islam-and-the-arab-spring> [dostęp:10.09.2013].
- Maddy-Weitzman B., *Tunisians Morning After*, „Middle East Quartelry”, Summer 2011.
- Madej M., *Współczesny terroryzm międzynarodowy – krótka charakterystyka*, [w:] *Terroryzm w świecie współczesnym*, red. E. Haliżak, W. Lizak, L. Łukaszuk, E. Śliwka, Fundacja Studiów Międzynarodowych, Warszawa–Pieniężno 2004.
- Magen A., *The Shadow of Enlargement: Can the European Neighborhood Policy Achieve Compliance?*, „Columbia Journal of European Law”, t. 12, 2006.
- Malashenko A., *Russia and the Arab Spring*, Carnegie Moscow Center, October 2013, http://carnegieendowment.org/files/russia_arab_spring2013.pdf [dostęp: 15.03.2014].
- Maliszewska-Nienartowicz J., *Europejska Polityka Sąsiedztwa – cele i instrumenty*, „Sprawy Międzynarodowe” 2007, nr 3.
- Mallat Ch., *Constitutionalism in 2014: Basic Rights in Egypt and Tunisia*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2014*, IEMed, 2014.
- Marion A., *Economic Factors and Political Turmoil in North Africa*, [w:] *Euro-Mediterranean Partnership in the Aftermath of the Arab Spring*, ed. F. Praussello, Franco Angeli, Milano 2011.
- Marks J., *Hight Hopes and Low Motives: the New Euro–Mediterranean Partnership Initiative*, „Mediterranean Politics”, vol. 1, issue 1, June 1996.
- Martinez L., *Algeria's Position Regarding Mediterranean Integration*, „Mediterranean Policy”, Panorama 2010.

- Masoud T., *Has the door closed on Arab democracy*, „Journal of Democracy”, vol. 26, no. 1, January 2015.
- Matusiak M., *Masowe protesty antyrządowe w Turcji*, Analizy OSW, 5 czerwca 2013, <http://www.osw.waw.pl> [dostęp: 10.09.2013].
- Matusz-Protasiewicz P., *Rosnąca rola poziomu lokalnego w kreowaniu polityki integracji imigrantów w Unii Europejskiej*, „Central and Eastern European Migration Review”, vol. 2, no. 2, December 2013.
- Maurer H., *From regional power to global power? The European Neighbourhood Policy after the Lisbon Treaty*, Maastricht University, Department of Political Science, 2011, http://euce.org/eusa/2013/papers/12c_maurer.pdf [dostęp: 10.09.2013].
- Melyantsou D., *Renewed EU Neighbourhood Policy: Old Methods for Stability*, BISS BLITZ, December 2015.
- MENA Renewables Status Report, IRENA, REN21, MOFA, 2013, http://www.ren21.net/Portals/0/documents/activities/Regional%20Reports/MENA_2013_low-res.pdf [dostęp: 3.07.2015].
- Mettawe M., *How and Why the West Reacted to the Arab Spring: An Arab Perspective*, „Insight Turkey”, vol. 15, no. 3, Summer 2013.
- Michałowska-Gorywoda K., *Polityka EWG wobec państw śródziemnomorskich*, „Sprawy Międzynarodowe” 1974, nr 1.
- Mickiewicz P., *Bezpieczeństwo europejskie wymiar śródziemnomorski. Źródła, istota zjawiska i formy przeciwdziałania nielegalnej imigracji w basenie Morza Śródziemnego*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2006.
- Migration Crisis in the Mediterranean*, Policy Paper, CONCORD, May 2015, https://icvanetwork.org/system/files/versions/CONCORD_Migration%20crisis%20in%20the%20Mediterranean_May%202015.pdf [dostęp: 18.05.2015].
- Mikail B., *France and the Arab spring: an opportunistic quest for influence*, Working Paper, FRIDE, no. 110, 2011.
- Mikail B., *France's shifting Middle Eastern alliances*, Policy Brief, FRIDE, no. 188, November 2014.
- Mikhelidze N., *Report of the International Seminar on Political and Security Cooperation in Europe's Four Sea Basins*, Documenti IAI, 09/13, 2009.
- Miranda V., *Striking a Balance Between Norms and Interests in Italian Foreign Policy: The Balkans and Libya*, „IAI Working Papers”, no. 11, May 2011.
- Mokhefi M., *Algeria – an Unsteady Partner for Europe*, Policy Memo, ECFR, no. 10, July 2014.
- Montalbano P., *The European Neighborhood Policy: Towards a New EU-Med. Partnership?*, EU WP Law 21, 2007, <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/14431/> [dostęp: 12.01.2010].
- Morillas P., Soler E., *The EU and the Arab Spring, One Year After. A vive from the North*, EuroMeSCo Brief, no. 39, 19 April 2012.
- Morone A.M., *Post-Qadhafi's Libya in Regional Complexity*, „ISPI Analysis”, no. 16, June 2012.
- Muhlberger W., *The State of Arab Statehood. Reflections on Failure, Resilience and Collapse*, EuroMeSCo Paper, no. 26, September 2015.

- Murphy E.C., *Human Right in Tunisia, Dilemmas for European Union*, Durham Research Online, 21 August 2008, <http://dro.dur.ac.uk/4472/> [dostęp: 10.06.2010].
- Naumkin V., Aksenyonok A., Zvyagelskaya I., Kuznetsov V., *Transformation in the Arab World and Russia's Interests*, Valdai Discussion Club Analytical Report, Moscow, June 2012, http://vid1.rian.ru/ig/valdai/transformation%20in%20the%20arab%20world_eng.pdf [dostęp: 15.03.2014].
- Naumkin V., *Europe's role in the Greater Middle East: A Russian Perspective*, Prepared for the IISS/CEPS European Security Forum, Brussels, 11 March 2002, <http://www.eusec.org/naumkin> [dostęp: 15.03.2014].
- Neaime S., *The global financial crisis and the Euromediterranean partnership*, [w:] J. Costa-Font, *Europe and the Mediterranean Economy*, Routledge, New York 2012.
- Nodzykowski M., Rakowski P., *Wydarzenia w Afryce Północnej a przestrzeń wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości UE*, „Sprawy Międzynarodowe” 2011, nr 3.
- North Africa an Energy Source for Europe*, Kingston Energy Consulting, Prospect Research 2010, <http://www.kingstonenergy.com/nagas1204.pdf> [dostęp: 15.12.2010].
- North Africa, Mediterranean Neighbours on the Rise*, Deutsche Bank Research, 31 May 2010, http://www.dbresearch.de/PROD/DBR_INTERNET_DE-PROD/PROD0000000000258295.pdf [dostęp: 15.11.2011].
- Nuttall S., *Coherence and Consistency*, [w:] *International Relations and the European Union*, eds. C. Hill, M. Smith, Oxford University Press, Oxford, New York 2005.
- O'Brian E., Gowan R., *The International Role in Libya's Transition*, Center on International Cooperation, New York University, July 2012.
- OECD Report Predicts Turkey Will Be Fastest-Growing OECD Country in 2011-2017*, Turkish Industrialists' And Businessmen's Association, 22.11.2009, http://www.tusiad.us/specific_page.cfm?CONTENT_ID=891# [dostęp: 15.07.2014].
- Olimat M.S., *China and the Middle East: From the Silk Road to the Arab Spring*, Routledge, New York 2013.
- Olimat M.S., *The Political Economy of the Sino-Middle Eastern Relations*, „Journal of Chinese Political Science”, vol. 15, issue 3, September 2010.
- Onis Z., *Turkey and the Arab Spring: Between Ethics and Self-Interest*, „Insight Turkey” 2012, vol. 1, no. 3.
- Osiewicz P., *Rywalizacja Chińskiej Republiki Ludowej i Unii Europejskiej na Bliskim Wschodzie*, [w:] *Unia Europejska – Chiny. Dziś i w przyszłości*, red. J.M. Fiszer, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2014.
- Oz H., *European Union – Libya Relations*, EU-GRASP Working Paper, Belgium 2010.
- Ożarowski R., *Arabska wizja rzeczywistości międzynarodowej w XXI wieku*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe” 2008, t. 6, nr 1–2.
- Pace M., Cavatora F., *The Arab Uprisings in Theoretical Perspective – An Introduction*, „Mediterranean Politics”, vol. 17, issue. 2, July 2012.

- Pace M., *Interrogating the European Union's democracy promotion agenda: discursive configurations of democracy' from the Middle East*, „European Foreign Affairs Review” 2011, vol. 15, no. 5.
- Pace R., *5+5 Summit in Malta*, Cyprus Center for European and International Affairs, „In Depth” 2010, vol. 7, issue 5.
- Pacek B., *The Arab Spring of 2011 – European and Polish Perspective*, [w:] *Poland–Jordan–European Union: A New Role of Europe in the Middle East after the Arab Spring*, ed. K. Bojko, University of Jordan Press, December 2012, <http://amman.msz.gov.pl/resource/65bd0ba1-8db5-49e2-b908-2ca97e107054:JCR> [dostęp: 15.03.2014].
- Paciello M.C., *Tunisia: Changes and Challenges of Political Transition*, MEDPRO Technical Report, no. 3, May 2011.
- Panara C., Wilson G., *The Arab Spring: New Patterns for Democracy and International Law*, Martinus Nijhoff, Leiden 2013.
- Paoletti E., *Externalization and Visa Policies in the Relations Between Italy, Libya and the EU: Where Do We Go From Now?*, Eu4seas Papers. The Four Freedoms, International Migration Institute, University of Oxford, 25 June 2010.
- Papa G.P., *An Overall Mediterranean Policy*, „European Community” 1972, vol. 11.
- Papa G.P., Patit-Lauren J., *Commercial Relations between The EEC and the Mediterranean Countries: an Analysis of Recent Trade Flows*, [w:] *The EEC and the Mediterranean Countries*, eds. A. Shlaim, G.N. Yannapoulos, Cambridge University Press, Cambridge 1976.
- Parello-Plesner J., Pantucci R., *China's Janus Faced Response to the Arab Revolutions*, ECFR Policy Memo, ECFR, 2011, http://www.ecfr.eu/page//ECFR34_CHINA_ARAB_REVOLUTIONS_AW.pdf [dostęp: 7.02.2014].
- Parlar Dal E., *Assessing the EU's and Turkey's Democracy Promotion Policies in the Post-Arab Spring Era: Dynamics and Limitations of „Joint EU-Turkey Cooperation” in MENA*, „Ortodogu Analiz” 2013.
- Parzymies S., *Arabska Wiosna – dwa lata później*, „Sprawy Międzynarodowe” 2013, nr 1.
- Parzymies S., *Aspekty wewnętrzne i międzynarodowe „arabskiej wiosny”*, „Stosunki Międzynarodowe” 2011, nr 3–4.
- Parzymies S., *Bezpieczeństwo i współpraca w regionie Morza Śródziemnego – wielkie wyzwanie dla Europy*, „Stosunki Międzynarodowe” 2009, nr 3–4.
- Parzymies S., *Francja*, [w:] *Unia Europejska w regionie śródziemnomorskim – między polityką wspólnotową a interesami państw członkowskich*, red. J. Zając, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2014.
- Parzymies S., *Strategie śródziemnomorskie*, „Sprawy Międzynarodowe” 1981, nr 8.
- Pascouau Y., *Arab Spring and Migration: Will the New Global Approach to Migration and Mobility Respond to the Challenges?*, [w:] *An Arab Springboard for EU Foreign Policy*, eds. S. Biscop, R. Baulfor, M. Emerson Egmont Paper, European Policy Center, January 2012.
- Pecoraro E., *China's Strategy in North Africa: New economic challenges for the Mediterranean region*, Working Paper, EUGOV, no. 26, 2010, <http://www.recercat>.

- net/bitstream/handle/2072/203951/Working%20paper%20No.%2026-2010.pdf?sequence=1 [dostęp: 10.06.2011].
- Pember-Finn T., *China and the Middle East: The Emerging Security Nexus*, „Greater China”, Stanford University, Summer 2011.
- Penninx R., *Integration Processes of Migrants: Research Findings and Policy Challenges*, „Migracijske i etničke teme” 2007, vol. 23, no. 1–2.
- Perelin J., *The ENP in Interinstitutional Competition, An Instrument of Leadership for the Commission*, [w:] *Europe's Near Abroad: Promises and Prospects of the EU's Neighborhood Policy*, eds. D. Mahncke, S. Gstohl, P.I.E. Peter Lang, College of Europe Studies, Brussels 2008.
- Perlin J., *Rozszerzenie Unii Europejskiej na Wschód z punktu widzenia państw procesu barcelońskiego*, „Opinie i Ekspertyzy” nr 9, Departament Strategii i Planowania Polityki Zagranicznej MSZ, marzec 2005.
- Perthes V., *Barcelona and the German Role in the Mediterranean Partnership*, [w:] *Germany and the Middle East Interest and Options*, ed. V. Parthes, Berlin 2002.
- Pham J.P., *China's 'Surge' in the Middle East and Its Implications for U.S. Interests*, „American Foreign Policy Interests”, vol. 31, no. 3, May/June 2009.
- Phillips Ch., *Syria's Bloody Arab Spring*, LSE IDEAS Special Report, May 2012, <http://lse.ac.uk/ideas/publications/reports/pdf> [dostęp: 10.09.2013].
- Pickard D., *Challenges to legitimate governance in post revolutionary Tunisia*, „The Journal of North African Studies”, vol. 16, issue 4, December 2011.
- Pickard D., *Implementing Tunisia's New Constitution*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2014*, IEMed, 2014.
- Pieters K., *Deep and comprehensive free trade agreements: liberalisation of goods and services between the Mediterranean neighbours and the EU*, [w:] *The European Union's relations with the Southern-Mediterranean in the aftermath of the Arab Spring*, eds. G. Fernandez Arribas, K. Pieters, T. Takacs, Center for the Law of EU External Relations, Hague 2013.
- Planet I., De Larramendi M.H., *Spain and Islamist Movements: from the Victory of the FIS to the Arab Spring*, [w:] *The West and the Muslim Brotherhood after the Arab Spring*, eds. L. Vidiono, Foreign Policy Research Institute (FPRI), Philadelphia, February 2013.
- Portela C., Raube K., *The EU Polity and Foreign Policy Coherence*, „Journal of Contemporary European Research” 2012, vol. 8, issue 1.
- Putting the Mediterranean Union in Perspective*, EuroMeSCo Paper, no. 68, June 2008.
- Reiffers J.L., Tsaka C., *The Effects of the International Crisis on Mediterranean Countries*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2011*, IEMed 2011.
- Renewable Energies and Sustainable Development in the Mediterranean: Morocco and the Mediterranean Solar Plan (msp) Project*, Fem 34-02, FEMISE 2012, http://www.uam.es/personal_pdi/economicas/rarce/pdf/fem3402.pdf [dostęp: 2.07.2015].
- Rivlin P., *The Libyan Crisis and its Regional Implications*, „Middle East Economy”, vol. 5, no. 4, April 2015.

- Rodrigues J., *The Turkish Model: new dynamics on Mediterranean's policy*, „African Studia” 2012, no. 19.
- Rozsa N., *Geostrategic Consequences of the Arab Spring*, Papers IEMed, EuroMeSCo, no. 19, June 2013.
- Rustow D.A., *Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model*, „Comparative Politics” 1970, vol. 2, no. 3.
- Sadiqi F., *North African Women's Rights in the Aftermath of the Arab Spring*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2014*, IEMed, 2014.
- Saffiedine H., *Tomorrow's Tunis and Egypt: Reform or Revolution?*, „The Bulletin Socialist Project”, no. 457, February 2011.
- Saif I., *Arab Leaders and Western Countries, Swapping Democracy for Business Interest*, Perspective Political analysis and commentary for the Middle East, Heinrich Boll Foundation, 2011.
- Salloukh B.F., *The Arab Uprisings and the Geopolitics of the Middle East*, „The International Spectator” 2013, vol. 48, issue 2.
- Sapir A., Zachmann G., *A European Mediterranean Economic Area to Kick-Start Economic Development*, [w:] *An Arab Springboard for EU Foreign Policy*, eds. S. Biscop, R. Baulfor, M. Emerson, Egmont Paper, European Policy Center, January 2012.
- Sarihan A., *Is the Arab Spring in the Third Wave of Democratization? The Case of Syria and Egypt*, „Turkish Journal of Politics”, vol. 3, no. 1, Summer 2012.
- Sasnal P., *Niechęć i przymus: Stany Zjednoczone wobec konfliktu w Libii*, [w:] *Bliski Wschód coraz bliżej*, red. J. Danecki, S. Sulowski, Elipsa, 2011.
- Sasnal P., *The Middle East in Transition: Clues from Poland*, Papers IEMed, EuroMeSCo, no. 13, March 2012.
- Schmid D., *France and the Euro-Mediterranean Partnership: The Dilemmas of a Power in Transition*, [w:] *North Africa: Politics, Region and the Limits of Transformation*, eds. H.A. Fernandez, H.Y. Zoubir, Routledge, London–New York 2008.
- Schmidt D., *The Use of Conditionality in Support of Political, Economic and Social Rights: Unveiling Euro-Mediterranean Partnership's True Hierarchy of Objectives*, „Mediterranean Politics”, vol. 9, issue 3, Autumn 2004.
- Schulz M., *The role of civil society in regional governance in the Middle East*, [w:] *Civil Society and International Governance. The role of non-state actors in global and regional regulatory frameworks*, eds. D. Armstrong, V. Bello, J. Gilson, D. Spini, Routledge, London–New York 2011.
- Schumacher T., *Back to the Future: The 'New' ENP towards the Southern Neighbourhood and the End of Ambition*, College of Europe Policy Brief, January 2016.
- Seeberg P., *The Arab Uprisings and the EU's Migration Policies The Cases of Egypt, Libya, and Syria*, „Democracy and Security” 2013, vol. 9, issue 1–2.
- Seiranov J., *Economy of China: New Challenges for the European Union*, „Viešasis Administravimas”, no. 2, Vilnius 2009.
- Selim G.M., *The United States and the Arab Spring: the Dynamics of Political Engineering*, „Arab Studies Quarterly” 2013.
- Sharp J.M., *Armed Conflict in Syria: U.S. and International Response*, CRS Report for Congress, June 2013.

- Sharp J.M., *Egypt in Crisis: Issues for Congress*, CRS Report for Congress, 19 August 2013.
- Sharp J.M., *Egypt: Background and U.S. Relations*, CRS Report for Congress, 27 June 2013.
- Shepherd R., Hesova Z., Sasnal P., *What role for the Visegrad countries on the Mediterranean coast?*, Policy briefs, Central European Policy Institute, 5 January 2013, <http://www.cepolicy.org/publications/what-role-visegrad-countries-mediterranean-coast> [dostęp: 15.03.2014].
- Sidi Moussa N., *Algeria: A Transition without a Programme?*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2014*, IEMed, 2014.
- Sinkkonen T., *War on Two Front. The EU Perspective on the Foreign Terrorist Fighters of ISIL*, FIIA Briefing Paper no. 166, January 2015.
- Skoutaris N., *EuroMed, ENP and UfM: 'Fostering region-building and promoting interregionalism*, [w:] *The European Union's relations with the Southern-Mediterranean in the aftermath of the Arab Spring*, eds. G. Fernandez Arribas, K. Pieters, T. Takacs, Center for the Law of EU External Relations, Hague 2013.
- Smith K., *The use of political conditionality in the EU's relations with third countries: how effective?*, „European Foreign Affairs Review” 1998, vol. 3, no. 2.
- Smith P.A., *Algeria Economic Promise: will it be enough?*, „Business Algeria”, April 2011.
- Smoleń K., *Soft power w polityce zagranicznej Turcji wobec regionu Bliskiego Wschodu*, „Annales Univrsitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K, Politologia” 2011, t. 18, nr 1.
- Soler E. I Lecha, Vaquer J. I Fanes, *The Mediterranean in the EU's Spanish Presidency: A Priority in Turbulent Times*, „Mediterranean Politics”, vol. 15, issue 1, March 2010.
- Sousa Ferreira S., *Migrations and the Arab Spring a new security nexus*, „Human Security Perspectives” 2014, vol. 10, issue 1.
- Spencer C., Kinninmont J., *The Arab Spring: the Changing Dynamics of West-GCC Cooperation*, Chapter II, IAI Report, April 2013.
- Sroka A.M., *Hiszpania*, [w:] *Unia Europejska w regionie śródziemnomorskim – między polityką wspólnotową a interesami państw członkowskich*, red. J. Zając, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2014.
- Steinberg G., *Islamism in the Gulf*, [w:] *The Gulf States and the Arab Uprisings*, ed. A. Echague, FRIDE and the Gulf Research Center 2013.
- Stenberg G., *German and North Africa Policy, Interests, Strategies and Options*, SWP Research Paper, 2009.
- Stephanom C., Xenakis D.K., *The EU Enlargement and Euro-Mediterranean Relations*, [w:] *Strengthening MENA's Trade and Investments Links with China and India*, ed. F. Prausello, World Bank Document, September 2008, Social and Economic Development Group Middle East and North Africa Region, 2008.
- Studzińska M., *Nielegalna imigracja – nowe wyzwanie dla bezpieczeństwa europejskiego*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2006.

- Suel A., *From the Euro-Mediterranean Partnership to the Union for the Mediterranean*, „Perception”, Winter 2008, http://www.sam.gov.tr/perceptions/volume13/winter/asli_suel.pdf [dostęp: 7.03.2010].
- Sustainability Impact Assessment of the Euro-Mediterranean Free Trade Area*, Final Report, SIA-EMFTA Consortium, 2007.
- Sustainable development and adjustment in the Mediterranean countries*, Franco Angely, Milano 2006.
- Szmolka I., *Theoretical Framework and Types of Processes of Political Change in Arab Regimes*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2014*, IEMed, 2014.
- Szymborski W., *Bliskowschodnia polityka wielkich mocarstw w latach osiemdziesiątych*, „Sprawy Międzynarodowe” 1986, nr 1.
- Śmigielski R., *Rosja wobec kryzysu w Afryce Północnej*, „Biuletyn PISM”, nr 30, 18 marca 2011.
- Ścisłewska D., *Chińska Republika Ludowa i Arabia Saudyjska – przyjaźń pod bokiem USA*, [w:] *China goes global. Rosnące znaczenie Chin na arenie międzynarodowej*, red. M. Pietrasiak, T. Kamiński, Zakład Azji Wschodniej, Łódź 2012.
- Tagliapietra S., *The Future of Renewable Energy in the Mediterranean. Translating Potential into Reality*, „FEEM Working Paper” 2015, no. 30.
- Tanner F., *The Euro-Mediterranean Security Partnership: Prospect for Arms Limitation and Confidence Building*, [w:] *The Barcelona Process Building a Euro-Mediterranean Regional Community*, eds. A. Vasconcelos, G. Joffe, Frank Cass, London 2000.
- Teichmann E., *Koncepcja szerszej Europy i polityki nowego sąsiedztwa Unii Europejskiej. Miejsce Polski i państw nadbałtyckich w polityce wobec Rosji i Białorusi*, [w:] *Szersza Europa i Nowa Polityka Sąsiedzka Unii Europejskiej*, red. E. Teichmann, SGH, Warszawa 2004.
- Territorial and urban aspects of migration and refugee inflow*, ESPON Policy Brief, 2015, https://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Publications/MapsOfTheMonth/PolicyBrief_migration-refugee/Policy_brief_migration_FINAL_151215.pdf [dostęp: 13.06.2016].
- Teti A., *The EU's First Response to the 'Arab Spring': A Critical Discourse Analysis of the Partnership for Democracy and Shared Prosperity*, „Mediterranean Politics”, vol. 17, issue. 3, November 2012.
- Thani Ch., *The Maghreb Face to Face with European Community*, [w:] *European and the Maghreb*, eds. G. Gasteyger, Atlantic Institute, Paris 1972.
- The Barcelona Process and Others Mediterranean Initiative*, [w:] *NATO's Mediterranean Initiative Policy Issues and Dilemmas*, eds. F.S. Larrabee, J.D. Green, I.O. Lesser, M. Zanini, RAND Monography Report, Washington 1998.
- The Impact of the Chinese Presence in Africa*, An Africa Practice Report, JETRO London 2007, http://www.davidandassociates.co.uk/davidandblog/newwork/China_in_Africa_5.pdf [dostęp: 10.06.2011].
- Thepaut Ch., *Can the EU Pressure Dictators? Reforming ENP Conditionality after the Arab Spring*, „EU Diplomacy Paper” College of Europe, no. 6, January 2011, http://aei.pitt.edu/33451/1/EDP_6_2011_Thepaut%5B1%5D.pdf [dostęp: 20.03.2014].

- Tibori Szabo K., *Libya and the EU*, Center for EU Enlargement Studies, 2006, <http://ns.ceu.hu/cens/assets/files/libya> [dostęp: 7.03.2011].
- Toaldo M., *European Agenda to Support Libya's Transition*, ECFR Policy Brief, no. 120, May 2014.
- Tocci N. Cassarino J.P., *Rethinking the EU's Mediterranean Policies Post-1/11*, Working Papers, IAI, no. 11/06, 2011.
- Tocci N., *The European Union and the Arab Spring: A (Missed?) Opportunity to Revamp the European Neighbourhood Policy*, EuroMesco Brief, no. 2, 17 June 2011.
- Tol G., *The „Turkish Model” in the Middle East*, „Current History” 2012, no. 749.
- Tome-Alonso B., *Morocco: Islamist Electoral Legitimacy Four Years after the Arab Spring*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2016*, IEMed, 2016.
- Tommel I., *The EU's New Neighbourhood Policy: An Appropriate Response to the Arab Spring?*, E-International Relations, May 2013, <http://www.e-ir.info/2013/05/29/the-new-neighbourhood-policy-of-the-eu-an-appropriate-response-to-the-arab-spring> [dostęp: 14.02.2015].
- Torun Z., *The European Union and Change in the Middle East and North Africa. Is the EU Closing Its Theory-Practice Gap?*, „Ortadoğu Etütleri”, vol. 4, no. 1, July 2012.
- Tovias A., *The EU and Its Neighbors / The Mediterranean State*, [w:] *The Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World*, ed. F. Bindi, Brookings Institute Press, Washington 2010.
- Trzaskowski R., *Jak wzmocnić Europejską Politykę Sąsiedztwa UE. Udział krajów EPS we wspólnotowych politykach i agencjach*, „Analizy Natolińskie” 2009, Centrum Europejskie Natolin, nr 1.
- Tudoroiu T., *Assessing Middle Eastern trajectories: Egypt after Mubarak*, „Contemporary Politics” 2011, vol. 17, no. 4.
- Understanding Moroccan Politics: Tools for Assessing the Impact of the Arab Spring*, „Mediterranean Politics”, vol. 17, issue. 1, Institute of Arab and Islamic Studies, University of Exeter, UK, March 2012.
- Ureta Vaquero I., *Migration, Security and Development in the Euro-Mediterranean Area*, EuroMeSCo Annual Conference, Amman 2008, http://www.euromesco.net/images/ac08_vaquero_migration.pdf [dostęp: 10.06.2011].
- Van Hullen V., *EU Democracy Promotion in the Mediterranean Region. Cooperation against All Odds?*, (KFG) „The Transformation Power of Europe” 2009, Working Paper, no. 9.
- Vasconcelos A., *Tunisia: a chance for democracy*, ISS Analysis, European Union Institute for Security Studies, January 2011, http://www.iss.europa.eu/uploads/media/Tunisia_-_A_chance_for_democracy.pdf [dostęp: 10.09.2013].
- Vilanowa P., Castro P., *Mali and the Sahel: From Crisis to Military Intervention*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2013*, IEMed 2013.
- Warenfels I., *Tunisia Leads the Way Again – Post Election Power Constellation Promising for Democratisation*, „SWP Comments”, German Institute of International and Security Affairs, November, 2011.
- Wehrey F., Cole P., *Building Libya's security sector?*, „Policy Outlook”, 6 August 2013, <http://carnegieendowment.org/2013/08/06/building-libya-s-security-sector/ghle> [dostęp: 7.02.2014].

- Weissenbacher M., *Energy Security in the Euro-Mediterranean Region*, [w:] *Change and Opportunities in the Emerging Mediterranean*, eds. S. Calleya, M. Wohlfeld, Gutenberg Press, Malta 2012.
- Weissenbacher M., *Renewable Energy in the Mediterranean Context: State of the Play and Future Perspectives* [w:] *Mediterranean Yearbook 2012*, IEMed, 2012.
- Wetzel A., Orbie J., *The EU's Promotion of External Democracy: In search of the plot*, CEPS Policy Brief, no. 281, 13 September 2012.
- Whitman R.G., Juncos A.E., *The Arab Spring, the Eurozone Crisis and the Neighbourhood: A Region in Flux*, „Journal of Common Market Studies” 2012, vol. 50.
- Willis M.J., *Politics and Power in the Maghreb*, C. Hurst, London 2012.
- Wippel S., *The Agadir Agreement and Open Regionalism: The New Forum for Integration on the Southern Shore of the Mediterranean in the Context of Multiple Regional Orientations*, EuroMeSCo Paper, no. 45, September 2005.
- Witney N., Dworkin A., *A power audit of EU North Africa Relations*, European Council of Foreign Affairs, September 2012.
- Wittes T.C., Youngs R., *Europe, the United States, and Middle Eastern Democracy: Repairing the Breach*, „Analysis Paper”, The Saban Center for Middle East Policy no. 18, January 2009.
- Wojna B., *Trudne początki Unii dla Śródziemnomorza*, „Sprawy Międzynarodowe” 2009, nr 1.
- Wojna B., *Unia Europejska wobec arabskiej wiosny: problemy i dylematy nowego partnerstwa*, „Sprawy Międzynarodowe” 2011, nr 3.
- Wolf S., *Southern Europe's Role After the Arab Spring*, [w:] *A Strategy for Southern Europe Winning Back Voice and Access*, The LSE IDEAS Southern Europe International Affairs Programme, 2014, <http://www.lse.ac.uk/IDEAS/publications/reports/SR017.aspx> [dostęp: 7.08.2014].
- Wolff S., *The Politics of Negotiating EU Readmission Agreements: Insights from Morocco and Turkey*, „European Journal of Migration and Law” 2014, no. 16.
- Wood Ch., *French Foreign Policy and Tunisia, do Human Right Matter*, „Journal Essay”, Middle East Policy Council, vol. 9, no. 2, Summer 2002.
- Wouters J., Duque S., *The Arab uprisings and the European Union: in search of a comprehensive strategy*, [w:] *The European Union's relations with the Southern-Mediterranean in the aftermath of the Arab Spring*, eds. G. Fernandez Arribas, K. Pieters, T. Takacs, Center for the Law of EU External Relations, Hague 2013.
- Woźniak B., *Europejska Polityka Sąsiedztwa: „udawane rozszerzenie czy niedoświadczony instrument”*, „Sprawy Międzynarodowe” 2007, nr 3.
- Vallianatos S., *Arab Civil Society at the Crossroad of Democratization: the Arab Spring impact*, „Neighbourhood Policy Paper”, February 2013.
- Van der Loo G., *Mapping out the Scope and Contents of the DCFTAs with Tunisia and Morocco*, EuroMeSCo Series, no. 28, May 2016.
- Van Wie Davis E., *The New Silk Road: How a Rising Arab World is Turning Away from the West and Rediscovering China*, „China Review International”, vol. 17, no. 3, November 2010.

- Vaquer-Fanes J., *What is Left of Spain's Global Approach to the Maghreb?*, Europe Programme Coordinator, CIDOB Foundation, Barcelona 2010, <http://www.idec.gr/iier/new/EN/Vaquer%20%20Article%20Rethimnon.pdf> [dostęp: 10.06.2011].
- Verhagen M., „*Turkish Model*” in the Middle East? *Consequences of the Arab Spring for Turkey's regional position and international partnerships*, Working Paper, Economic Development Foundation, no. 5, June 2012.
- Vigotti R., *Renewable Energy Solutions for the Mediterranean. Motivations, priorities and perspectives of a new initiative for the development of renewable energy in the Mediterranean*, 2013, RES4MED, <http://www.res4med.org/uploads/docs/13714569381366116286RES4MED%20PRESENTATION-.pdf> [dostęp: 20.07.2015].
- Yesilyurt-Gunduz Z., *The Euro-Mediterranean Partnership- On Good Intentions, Shopping List and a la carte Medus*, [w:] *Neighborhood Challenge: The European Union and Its Neighbors*, eds. B. Balamir-Coskun, B. Demirtas-Coskun, Boca Raton, Florida 2009.
- Yigit S., *Russian and Chinese Influences in the Middle East and Eurasia*, Ortadogu Analiz, 2013, http://www.orsam.org.tr/en/enUploads/Article/Files/2013124_makale8.pdf [dostęp: 2.05.2015].
- Yuan L., *China's Strategic Interests in the Gulf and Trilateral Relations among China, the U.S. and Arab Countries*, [w:] *China's Growing Role In the Middle East: Implications for the Region and Beyond*, Nixon Center, Washington 2010.
- Youngs R., Brudzinska K., *The European Endowment for Democracy: will it fly?*, Policy Brief, FRIDE, no. 128, May 2012.
- Youngs R., *The EU and the Arab Spring: From Munificence to Geo-strategy*, Policy Brief FRIDE, no. 100, October 2011.
- Youngs R., *Democracy promotion as external governance?*, „Journal of European Public Policy” 2009, vol. 16, no. 6.
- Youngs R., *The EU and the Arab spring: from munificence to geo-strategy*, Policy Brief, FRIDE, no. 100, October 2011.
- Youngs R., *The European Union and The Promotion of Democracy*, Oxford 2004.
- Zafar Sh., *EU-Libya Relations*, „Journal of European Studies” 2010, University of Karachi, 6 May.
- Zajac J., *Gospodarcze aspekty Procesu Barcelońskiego*, „Studia Europejskie” 2001, nr 4, s. 94.
- Zajac J., *Polityka śródziemnomorska Unii: między idealizmem a realizmem*, [w:] *Unia Europejska w regionie śródziemnomorskim – między polityką wspólnotową a interesami państw członkowskich*, red. J. Zajac, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2014.
- Zajac J., *Polityka śródziemnomorska Unii Europejskiej*, „Rocznik Nauk Politycznych” 2003, nr 5.
- Zambelis Ch., *China's Inroads into North Africa: An Assessment of Sino-Algerian Relations*, China Brief, vol. 10, issue 1, January 2010, [http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=35883#.VAI-8KO5guc](http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=35883#.VAI-8KO5guc) [dostęp: 10.09.2013].

- Zdanowski J., *Rola Bractwa Muzułmańskiego i islamizmu w polityce Egiptu i Bliskiego Wschodu*, [w:] *Bliski Wschód coraz bliżej*, red. J. Danecki, S. Sulowski, Elipsa, 2011.
- Zielonka J., *Introduction – Constraints, Opportunities and Choices in European Foreign Policy*, [w:] J. Zielonka, *Paradoxes of European Foreign Policy*, Kluwer Law International, Hague 1998.
- Zięba A., *Niemcy*, [w:] *Unia Europejska w regionie śródziemnomorskim – między polityką wspólnotową a interesami państw członkowskich*, red. J. Zając, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2014.
- Znojek B., *Hiszpania wobec kryzysu w Afryce Północnej*, „Biuletyn Pism” nr 28, 17 marca 2011.
- Zvyagelskaya I., *Russia and the Arab Spring*, [w:] *Mediterranean Yearbook 2014*, IEMed, 2014.

IV. Prasa, informacje na stronach internetowych

- Abidi H., *Les enjeux de la transition dans le monde arabe*, MEDEA, 29.01.2013, <http://www.medeabe/2013/01/les-enjeux-de-la-transition-dans-le-monde-arabe> [dostęp: 10.06.2014].
- Adly Mansour Sworn In As Egypt's Interim President*, The World Post, 4 July 2013, http://www.huffingtonpost.com/2013/07/04/adly-mansour-sworn-in-_n_3545682.html [dostęp: 10.09.2013].
- Algeria*, European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiation, 9.02.2015, http://ec.europa.eu/enlargement/neighbourhood/countries/algeria/index_en.htm [dostęp: 15.02.2015].
- Al-Qaeda split could spell turmoil*, Magharebia, 20 June 2013, http://magharebia.com/en_GB/articles/awi/features/2013/06/20/feature-01 [dostęp: 7.02.2014].
- A Political Deal in a Deeply Divided Tunisia as Islamists Agree to Yield Power*, New York Times, 16 December 2013, <http://www.nytimes.com/2013/12/17/world/africa/a-political-deal-in-a-deeply-divided-tunisia-as-islamists-agree-to-yield-power.html?pagewanted=all> [dostęp: 7.02.2014].
- Arab Future Energy Index – Energy Efficiency*, RCREEE 2015, <http://www.rcreee.org/content/arab-future-energy-index%E2%84%A2-afex-2015-energy-efficiency> [dostęp: 20.07.2015].
- Arab Future Energy Index – Renewable Energy*, RCREEE 2015, http://www.rcreee.org/sites/default/files/afex_re_2015_v2_1st_edition_wo.pdf [dostęp: 20.07.2015].
- Backgrounder: the campaign against NGOs in Egypt*, Project on Middle East Democracy, 10 February 2012, <http://pomed.org/wordpress/wp-content/uploads/2012/02/Egypt-NGO-Backgrounder.pdf> [dostęp: 10.09.2013].
- Balcer A., *Poland and the Arab Spring: A New Opening*, 6 December 2012, <http://visegradview.eu/?p=1289> [dostęp: 15.02.2014].
- Charafeddine R. H., *The Economic and Financial Impacts of the Arab Awakening*, Banque du Liban, 2011, <http://belfercenter.ksg.harvard.edu/files/The%20Eco>

- conomic%20and%20Financial%20Impacts%20of%20the%20Arab%20Awakening%20-%20Raed%20H%20%20Charafeddine%20-%20Sep%20%202011.pdf [dostęp: 15.09.2013].
- China's Presence in North Africa: A Win-Win Relationship?* The North Africa Post, 25 July 2013, <http://northafricapost.com/4085-chinas-presence-in-north-africa-a-win-win-relationship.html> [dostęp: 15.03.2014].
- Country responsible for asylum application (Dublin)*, http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/asylum/examination-of-applicants/index_en.htm [dostęp: 15.06.2016].
- Current situation in Libya is result of Western imperial moves in 2011*, Penza News, 16 October 2013, <http://penzanews.ru/en/opinion/54458-2013> [dostęp: 7.02.2014].
- Czerep J., *Włochy i Arabska Wiosna*, Portal Spraw Zagranicznych, 07.12.2011, <http://www.psz.pl/tekst-40219/Wlochy-i-Arabska-Wiosna> [dostęp: 10.09.2013].
- Dbouk Sh., *Retour du régime sécuritaire en Egypte: que fait l'Europe?*, MEDEA, 27.08.2013, <http://www.medeabe/2013/08/retour-du-regime-securitaire-en-egypte-que-fait-leurope> [dostęp 7.02.2014].
- Dialogue 5+5*, European Institute for Research on Euro-Arab Cooperation, <http://www.medeabe/en/themes/euro-mediterranean-cooperation/dialogue-55-western-mediterranean> [dostęp: 10.06.2010].
- Driss A., *Elections in Tunisia: one more step on the path of democratic transformation*, <http://www.nimd.org/wp-content/uploads/2014/12/here2.pdf> [dostęp: 15.03.2015].
- Egypt's Counterrevolution*, New York Times, 30 December 2013, http://www.nytimes.com/2013/12/31/opinion/egypts-counterrevolution.html?_r=0 [dostęp: 7.02.2014].
- Egypt Crisis Reveals Rival Centers of Power*, Revolutionary Observers, 14 December 2012, <http://www.revolutionobserver.com/2012/12/egypt-crisis-reveals-rival-centers-of-power.html> [dostęp: 7.02.2014].
- Egypt defence chief Tantawi ousted in surprise shakeup*, The Guardian, 12 August 2012, <http://www.theguardian.com/world/2012/aug/12/egyptian-defence-chief-ousted-shakeup> [dostęp: 10.09.2013].
- Egypt, Dealing a Blow to the Muslim Brotherhood, Deems It a Terrorist Group*, New York Times, 25 December 2013, <http://www.nytimes.com/2013/12/26/world/middleeast/egypt-calls-muslim-brotherhood-a-terrorist-group.html> [dostęp: 7.02.2014].
- Egypt*, European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiation, 9.02.2015, http://ec.europa.eu/enlargement/neighbourhood/countries/egypt/index_en.htm [dostęp: 15.03.2015].
- Elections 2014: Final results for House of Representative elections announced*, Libya Herald, 22 July 2014, <http://www.libyaherald.com/2014/07/21/elections-2014-final-results-for-house-of-representative-elections-announced/#axzz39PxLwKwW> [dostęp: 15.08.2014].

- ENP Review: stronger partnerships for a stronger neighbourhood*, European Commission, 18 October 2015, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-6121_en.htm [dostęp: 9.03.2016].
- EU and Algeria to cooperate on energy*, European Commission 2015, <https://ec.europa.eu/energy/en/news/eu-and-algeria-cooperate-energy> [dostęp: 1.07.2015].
- EU-Algeria Trade*, <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/algeria> [dostęp: 10.07.2014].
- EU and Morocco adopt new Action Plan 2013-2017*, 17.12.2013, <http://www.enpi-info.eu/medportal/news/latest/35640/EU-and-Morocco-adopt-new-Action-Plan-2013-2017> [dostęp: 7.02.2014].
- EU-Egypt Trade*, <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/egypt/> [dostęp: 10.07.2014].
- EU explores new migration 'zone' in North Africa*, EU Observer, 13 March 2015, <https://euobserver.com/justice/127985> [dostęp: 15.04.2015].
- EU demands Tunisia do more to stop illegal migration*, BBC News, 12 April 2011, <http://www.bbc.co.uk/news/mobile/world-europe-13055153> [dostęp: 15.09.2013].
- EU Integrated Border Assistance Mission in Libya (EUBAM Libya), European Union External Action*, January 2015, http://eeas.europa.eu/csdp/missions-and-operations/eubam-libya/index_en.htm [dostęp: 20.03.2015].
- EU Justice and Home Affairs Council meets in Brussels*, 22 September 2015, <http://www.consilium.europa.eu/en/meetings/jha/2015/09/22/> [dostęp: 1.06.2016].
- EU-Libya: negotiations on future Framework Agreement start*, Brussels, 12 November 2008, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/08/1687&format=HTML&age=0&language=EN&guiLanguage=en>. [dostęp: 7.03.2011].
- EU response to the Arab Spring*, 21.01.2015, http://ec.europa.eu/enlargement/neighbourhood/southern-neighbourhood/arab-spring/index_en.htm [dostęp: 20.02.2015].
- Europejska agenda bezpieczeństwa: pytania i odpowiedzi*, Komisja Europejska, 27 kwietnia 2015, http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-15-4867_pl.htm [dostęp: 25.05.2015].
- EU-Tunisia Trade*, <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/tunisia/> [dostęp: 10.07.2014].
- First measures under the European Agenda on Migration: Questions and Answers*, European Commission, 27 May 2015, http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-15-5038_en.htm [dostęp: 4.06.2015].
- 5,000 Foreign Fighters Flock to Libya as ISIS Call for Jihadists*, Newsweek, 3 March 2015, <http://www.newsweek.com/5000-foreign-fighters-flock-libya-isis-call-jihadists-310948> [dostęp: 20.03.2015].
- France and Algeria, Economic Relations*, France-Diplomatie, <http://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/algeria-279/france-and-algeria/political-relations-6437/country-files/algeria-279/france-and-algeria/economic-relations-6438> [dostęp: 7.02.2014].
- France and Egypt, Economic Relations*, France Diplomatie, <http://www.sis.gov.eg/VR/erupeanvisit/frontpage/enhtml/france/html/re-ecoe>. [dostęp: 7.02.2014].

- France and Morocco, Economic Relations*, France Diplomatie, <http://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/egypt-288/france-and-egypt/political-relations-3463/country-files/morocco-285/country-files/morocco-285/france-and-morocco/political-relations-6306/country-files/morocco-285/france-and-morocco/economic-relations-6307/> [dostęp: 10.09.2013].
- France and Tunisia, Economic Relations*, France Diplomatie, <http://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/tunisia-286/france-and-tunisia/economic-relations-5170/> [dostęp: 10.09.2013].
- François Hollande acknowledges Algerian suffering under French rule*, The Guardian, 20 December 2012, <http://www.theguardian.com/world/2012/dec/20/francois-hollande-algerian-suffering-french> [dostęp: 20.04.2015].
- Frattoni F., *A Marshall Plan for the Arab World*, Project Syndicate 2011, <http://www.project-syndicate.org/commentary/a-marshall-plan-for-the-arab-world> [dostęp: 10.09.2013].
- Freeland Ch., *Lessons From Central Europe for the Arab Spring*, New York Times, 16 June 2011, http://www.nytimes.com/2011/06/17/world/europe/17iht-letter17.html?pagewanted=all&_r=0 [dostęp: 10.09.2013].
- French military jet opens fire in Libya*, BBC News, 19 March 2011, <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-12776418> [dostęp: 10.09.2013].
- German-Arab business relations impacted by „Arab Spring”*, Foreign Trade, 22 January 2013, <http://www.dw.de/german-arab-business-relations-impacted-by-arab-spring/a-16541656> [dostęp: 7.02.2014].
- GNC votes to extend its life another year*, Libya Herald, 24 December 2013, <http://www.libyaherald.com/2013/12/23/gnc-votes-to-extend-its-life-another-year/#ixzz38N1CEb2v> [dostęp: 7.02.2014].
- Górecki M., Korga Z., *Nowy etap rywalizacji między USA a Unią Europejską*, Global Economy 2004, <http://globaleconomy.pl/content/view/113/6> [dostęp: 10.06.2011].
- Hosni Mubarak resigns as president*, Al Jazeera, 4 February 2011, <http://english.aljazeera.net/news/middleeast/2011/02/201121125158705862.html> [dostęp: 10.09.2013].
- Influx of refugees: An opportunity for Germany*, Deutsche Bank, 13 November 2015, https://www.dbresearch.com/PROD/DBR_INTERNET_ENPROD/PROD000000000365616/Influx_of_refugees%3A_An_opportunity_for_Germany.pdf [dostęp: 13.06.2016].
- Informator ekonomiczny o krajach świata*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, <http://www.informatorekonomiczny.msz.gov.pl/pl> [dostęp: 10.09.2013].
- International Criminal Court*, No. ICC-01/11, 27 June 2011, <http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc1099321.pdf> [dostęp: 10.09.2013].
- Istiqlal party quits Morocco's Islamist-led government*, BBC News, 9 July 2013, <http://www.bbc.com/news/world-africa-23250370> [dostęp: 12.01.2015].
- Italy boat sinking: Hundreds feared dead off Lampedusa*, BBC News, 3 October 2013, <http://www.bbc.com/news/world-europe-24380247> [dostęp: 7.02.2014].

- Italy's FM calls for EU common foreign policy in Mediterranean*, English, news.cn, 30.10.2013, http://news.xinhuanet.com/english/world/2013-10/30/c_132842343.htm [dostęp: 7.02.2014].
- Jones G., Baczyńska G., *Special Report: Solidarity in the Arab Spring*, Reuters, 16 June 2011, <http://www.reuters.com/article/2011/06/16/us-arabspring-east-idUSTRE75F2EW20110616> [dostęp: 10.09.2013].
- Komunikat prasowy 3081, posiedzenie Rady Wymiaru Sprawiedliwości i Spraw Wewnętrznych*, Luksemburg, 11–12 kwietnia 2011, <http://consilium.europa.eu/uedocs/NewsWord/PL/jha/121636.doc> [dostęp: 10.09.2013].
- La voix de la France a disparu dans le monde*, Le Monde, 22.01.2011, http://www.lemonde.fr/idees/article/2011/02/22/on-ne-s-improvise-pas-diplomate_1483517_3232.html [dostęp: 10.09.2013].
- Lepsze zarządzanie migracją pod każdym względem: europejski program w zakresie migracji*, Komisja Europejska, Komunikat Prasowy, 13 maj 2015, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-4956_pl.htm [dostęp: 25.05.2015].
- Liberals Defeat Islamists in Libyan Elections*, Libya Business, 22 July 2014, <http://www.libya-businessnews.com/2014/07/22/liberals-defeat-islamists-in-libyan-elections> [dostęp: 15.08.2014].
- Libijscy powstańcy mają sztab dowodzenia*, Wyborcza.pl, 13 lipca 2011, http://wyborcza.pl/1,75477,9939258,Libijscy_powstancy_maja_sztab_dowodzenia.html [dostęp: 10.09.2013].
- Libya, Development and Cooperation Aid*, http://ec.europa.eu/europeaid/where-neighbourhood/country-cooperation/libya/libya_en.htm [dostęp: 7.03.2011].
- Libya, European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiation*, 9.02.2015, http://ec.europa.eu/enlargement/neighbourhood/countries/libya/index_en.htm [dostęp: 15.02.2015].
- Libya offers further apology for U.S. envoy's death*, Reuters, 20 September 2012, <http://www.reuters.com/article/2012/09/20/us-protests-libya-usa-idUSBRE88J0HT20120920> [dostęp: 15.07.2014].
- Libya: Security and political situations deteriorate*, A Sharq Al Awsat, 28 July 2013, <http://www.aawsat.net/2013/07/article55311470> [dostęp: 10.09.2013].
- Libya: the growth of conflict on narrow interests threatens the fragile state*, Position Paper, Al Jazeera Center for Studies, 29 August 2013.
- Libya to Europe: Please Don't Come to Our Rescue*, *Foreign Policy*, 14 May 2015, <http://foreignpolicy.com/2015/05/14/libya-to-europe-please-dont-come-to-our-rescue/> [dostęp: 18.05.2015].
- Maroko wzorem państwa reformatorskiego*, El País, Eurotopics, Hiszpania, 21 luty 2011.
- Maroko zbliża się do Europy*, El País, Eurotopics, Hiszpania, 11 marzec 2011.
- Mediterranean migrant crisis: European Union approves naval mission to combat people smugglers*, ABC News, 18 May 2015, <http://www.abc.net.au/news/2015-05-19/eu-backs-naval-mission-to-end-migrant-crisis/6479460> [dostęp: 25.05.2015].
- Mediterranean migrants: Libya rejects EU military plans*, BBC News, 11 May 2015, <http://www.bbc.com/news/world-africa-32686579> [dostęp: 26.05.2015].

- Mekhennet S., *Moderate Islamist Party Winning Morocco Election*, The New York Times, 26 November 2011, <http://www.nytimes.com/2011/11/27/world/africa/moderate-islamist-party-winning-morocco-election.html> [dostęp: 10.09.2013].
- Morabito G., *La «nouvelle» Libye: le chaos domine toujours depuis la chute du régime de Kadhafi*, MEDEA, 21.08.2013, <http://www.medeabe/2013/08/la-nouvelle-libye-le-chaos-domine-toujours-depuis-la-chute-du-regime-de-kadhafi> [dostęp: 14.01.2014].
- Morocco, European Forum for Democracy and Solidarity <http://www.europeanforum.net/country/morocco> [dostęp: 12.03.2015].
- Neighbourhood Civil Society Facility, EU Neighborhood Info Center, http://www.enpi-info.eu/mainmed.php?id=393&id_type=10 [dostęp: 7.02.2014].
- New Commission approach on agriculture in Neighbourhood launched*, EuropeAid, 31 May 2012, http://ec.europa.eu/europeaid/news/31-05-2012_enpard_en.htm [dostęp: 15.09.2013].
- New Prime Minister Surprises Moroccans With Support for Abortion*, New York Times, 11 January 2012, <http://www.nytimes.com/2012/01/12/world/africa/new-prime-minister-surprises-moroccans-with-support-for-abortion.htm> [dostęp: 10.09.2013].
- North Africa in Transition: Mobility, Forced Migration and Humanitarian Crises*, Oxford Department of International Development, University of Oxford, 6 May 2011, <http://www.rsc.ox.ac.uk/events/north-africa-in-transition> [dostęp: 10.09.2013].
- Other Multilateral Initiatives in the Mediterranean*, IE MED, 2003, <http://www.docstoc.com/docs/73023162/Other-multilateral-initiatives-in-the-Mediterranean> [dostęp: 10.06.2010].
- Ołowski T., *Dwa lata arabskiej*, 26.02.2013, <http://www.konserwatywizm.pl/artykul/9550/dwa-lata-arabskiej-wiosny> [dostęp: 8.09.2014].
- Ożarowski R., *Bliski Wschód w rozważaniach pojęciowych i geograficznych*, 22 grudnia 2010, <http://www.konflikty.pl/historia/czasy-najnowsze/bliski-wschod-w-rozważaniach-pojeciowych-i-geograficznych> [dostęp: 10.06.2011].
- Pape E., *Le Scandal, Foreign Policy*, 25 February 2011, http://www.foreignpolicy.com/arti-cles/2011/02/25/le_scanda [dostęp: 10.09.2013].
- Parliament approves new European Neighbourhood Instrument with more than €15 billion in funding for 2014-2020, EU Neighborhood Info Center, 11 December 2013, http://www.enpi-info.eu/maineast.php?id=35547&id_type=1&lang_id=450 [dostęp: 7.02.2014].
- Parties Agree on Leader Ahead of Vote in Tunisia*, New York Times, 15 December 2013, http://www.nytimes.com/2013/12/16/world/africa/tunisia-political-parties-choose-a-new-prime-minister.html?_r=0 [dostęp: 7.02.2014].
- Powrót do strefy Schengen: Komisja przedstawia plan przywrócenia pełnego funkcjonowania systemu Schengen*, Komisja Europejska – Komunikat prasowy, Bruksela, 4 marca 2016, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-16-585_pl.htm [dostęp: 15.06.2016].

- Powstańcy: Kaddafi może zostać*, Wyborcza.pl, 4 lipca 2011, http://m.wyborcza.pl/wyborcza/1,105226,9891173,Powstancy__Kaddafi_moze_zostac.html [dostęp: 10.09.2013].
- Press pack on Euro-Mediterranean Energy Cooperation: Working together for secure and sustainable energy*, ENPI 2013, http://www.enpi-info.eu/mainmed.php?id_type=3&id=474 [dostęp: 20.07.2015].
- Przyszłość migracji*, EurActive.pl, 18 maja 2015, <http://www.euractiv.pl/polityka-wewnetrzna/artukul/przyszo-migracji-006871> [dostęp: 26.05.2015].
- Rezolucja przyjęta, atak na Libię wkrótce*, Polityka.pl, 18 marca 2011, <http://www.polityka.pl/swiat/analizy/1514104,1,rezolucja-przyjeta-atak-na-libie-wkrotce.read> [dostęp: 10.09.2013].
- Rizzi A., *To, co naprawdę czeka Europę*, PressEurope, 21 lutego 2011, <http://www.presseurop.eu/pl/content/article/511291-co-naprawde-czeka-europe> [dostęp: 10.09.2013].
- Rosja wobec arabskiej wiosny: głos rozsądku czy walka o pozycje na Bliskim Wschodzie?*, Portal Spraw Zagranicznych, 7.12.2011, <http://www.psz.pl/tekst-40218/Rosja-wobec-arabskiej-wiosny-glos-rozsadku-czy-walka-o-pozycje-na-Bliskim-Wschodzie> [dostęp: 15.03.2014].
- Russia and Egypt to establish 'free trade zone' and build nuclear reactor*, Middle East Eye, 10 February 2015, <http://www.middleeasteye.net/news/russia-and-egypt-establish-free-trade-zone-1505432412> [dostęp: 15.03.2015].
- Saenz-Diez E., *Al thawra mustamerra, La Révolution continue*, MEDEA, 04.07.2013, <http://www.medeabe/2013/07/al-thawra-mustamerra-la-revolution-continue> [dostęp: 7.02.2014].
- SANAD, *The MENA Found for SME*, http://www.kfwentwicklungsbank.de/ebank/DE_Home/Ueber_uns/News/PDFDateien/36306_p_0%5B1%5D.pdf [dostęp: 10.09.2013].
- Shehata D., *The Fall of the Pharaoh. How Hosni Mubarak's Regime Came to an End*, „Foreign Affairs”, May-June 2011.
- Sisi's visit to Russia is message to the West*, Al Monitor, 13.08.2014, <http://www.al-monitor.com/pulse/politics/2014/08/russia-egypt-relations.html#> [dostęp: 25.08.2014].
- Spain misses out on most lessons of Arab spring*, The National, 29 May 2011, <http://www.thenational.ae/news/worldwide/spain-misses-out-on-most-lessons-of-arab-spring> [dostęp: 7.02.2014].
- Stefanicki R., *Libya: Poland Steps Into Arab Spring*, Inter Press Service Agency, 7 November 2011, <http://www.ipsnews.net/2011/11/libya-poland-steps-into-arab-spring/> [dostęp: 15.03.2014].
- The EU has strengthened its relations with Morocco, but not to the extent required to bring about real change in the country*, London Scholl of Economic and Political Science, 11.08.2014, <http://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2014/08/11/the-eu-has-strengthened-its-relations-with-morocco-but-not-to-the-extent-required-to-bring-about-real-change-in-the-country> [dostęp: 15.12.2014].
- The EU's response to the 'Arab Spring'*, Brussels, 16 December 2011, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/11/918> [dostęp: 7.02.2014].

- The SPRING Programme*, EU response to the Arab Spring, Brussels, 27 September 2011, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/11/636&type=HTML> [dostęp: 10.09.2013].
- Tisdall S., *Germany blocks plans for Libya no-fly zone*, The Guardian, 15 March 2011, <http://www.theguardian.com/world/2011/mar/15/germany-blocks-libya-no-fly-zone> [dostęp: 7.02.2014].
- Tocci N., *Turkey and the Arab Spring: Implications for Turkish Foreign Policy in Transatlantic Perspective*, Carnegie Endowment for International Peace, 12 September 2011, <http://carnegieendowment.org/2011/09/12/turkey-and-arab-spring-implications-for-turkish-foreign-policy-in-transatlantic-perspective> [dostęp: 10.02.2014].
- Topfer E., *Arab Spring of security made in Germany*, Analysis, StateWatch, <http://www.statewatch.org/analyses/no-161-arab-spring-germany.pdf> [dostęp: 10.09.2013].
- Trabelss H., *Tunisian Religious Groups Protest Press Law*, Maghrebija, 30 August 2011, http://www.magharebia.com/cocoon/awi/xhtml1/en_GB/features/awi/features/2011/08/30/feature-03 [dostęp: 10.09.2013].
- Tristram P., *Morocco Constitutional Reforms*, „Middle East Issue”, 1 July 2011, <http://middleeast.about.com/od/morocco/a/Moroccos-2011-Constitutional-Reforms.htm> [dostęp: 10.09.2013].
- Tunisia 2011 budget up by 11 pct to 21.33 bln dinars*, Reuters, 13 June 2011, <http://af.reuters.com/article/tunisiaNews/idAFLDE75C1CJ20110613?sp=true> [dostęp: 15.09.2013].
- Tunisia counts votes in historic free election*, BBC News, 24 October 2011, <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-15425407> [dostęp: 10.09.2013].
- Tunisia, European Forum for Democracy and Solidarity*, 29 January 2015, <http://www.europeanforum.net/country/tunisia> [dostęp: 12.03.2015].
- Tunisia, European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiation*, 9.02.2015, http://ec.europa.eu/enlargement/neighbourhood/countries/tunisia/index_en.htm [dostęp: 15.03.2015].
- Tunisia faces more anger after an ambush kills soldiers*, The New York Times, 29 July 2013, <http://www.nytimes.com/2013/07/30/world/africa/tunisia-faces-more-anger-after-soldiers-die-in-attack.html> [dostęp: 7.02.2014].
- Tunisian opposition figures killed with same gun*, The Guardian, 27 July 2013, <http://www.theguardian.com/world/2013/jul/26/tunisian-opposition-killed-same-gun> [dostęp: 10.09.2013].
- Tunisia's Political Crisis Escalates*, Al Monitor, 16 July 2013, <http://www.al-monitor.com/pulse/politics/2013/07/tunisia-political-crisis-opposition.html> [dostęp: 10.09.2013].
- Tunis summit: 10 countries gather in Tunis, Contemporary Tunisia: Promoting Mediterranean Dialogue*, International Herald Tribune, 3 December 2003.
- Unijni ministrowie w Sopocie o ewentualnych zmianach w układzie Schengen*, 20 lipca 2011, <http://www.euractiv.pl/prezydencja/artukul/unijni-ministrowie-w-sopocie-o-ewentualnych-zmianach-w-ukladzie-z-schengen-002829> [dostęp: 10.09.2013].

- U.S., *NATO Patriots Deploy to Augment Turkish Air Defenses*, U.S. Department of Defense, 8 January 2013, <http://www.defense.gov/news/newsarticle.aspx?id=118942> [dostęp: 7.02.2014].
- Wang Y., *Upgrading China-Arab relations*, China Daily, 03.06.2014, http://usa.chinadaily.com.cn/opinion/2014-06/03/content_17558051_3.htm [dostęp: 2.05.2015].
- What's new in Egypt's draft constitution*, BBC News, 3 December 2013, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-25204313> [dostęp: 7.02.2014].
- Wojna B., *Polityka Unii wobec południowych sąsiadów: czas na zmiany*, Portal Europa, 17 marca 2011, http://ec.europa.eu/polska/news/opinie/110317_polityka_ue_wobec_poludniowych_sasiadow_pl.htm [dostęp: 10.09.2013].
- Zakaria F., *Post-Communist lessons for the new Middle East*, CNN, January 2012, <http://globalpublicsquare.blogs.cnn.com/2012/01/22/zakaria-post-communist-lessons-for-the-new-middle-east/#comment-174414> [dostęp: 15.03.2014].
- Zdanowski J., *Ropa powstrzymuje rewolty*, Wywiad w Gazecie Prawnej, 18 luty 2011, <http://edgp.gazetaprawna.pl/index.php?act=mprasa&sub=article&id=344220> [dostęp: 10.09.2013].